

THE

## CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE &amp; EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 162.

## श्रीसुबोधिनी ।

श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता । श्रीमद्भागवतव्याख्या ।  
गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैत सम्प्रदायविदुषा ।

रत्नगोपालभट्टेन संशोधिता

SRI SUBODHINĪ,

By SRĪ VALLABHÂCHÂRYA.

with a gloss called Tippi,

By Goṣwamī Sri Vitthalanāth Dikshita.

FASCICULUS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG.

PANDITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJĪ, BOMBAY.

PROBSTHAIN &amp; CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Dasâ Gupta,

BENARES.

Price Rupee one

॥ श्रीः ॥

-\*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥  
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥  
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।  
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १६२

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकःस्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आणकाः ८
- ५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " १ " ०
- ६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	मुद्रिताः स्तवकाः
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	( संस्कारः ) २
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् } पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् ।	( व्याकरणम् ) १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायण तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं०	( वेदान्त ) २
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	( ज्योतिषः ) १
(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय- श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः }	( मीमांसा ) २



THE

# CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS. 162, 163 & 210.

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्णश्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः—

## प्रकाशः

गोस्वामिश्रीश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ।

श्रीमदाचार्यवर्यचरणकमलाश्रितेन माधवशर्मणा

संशोधितः ।

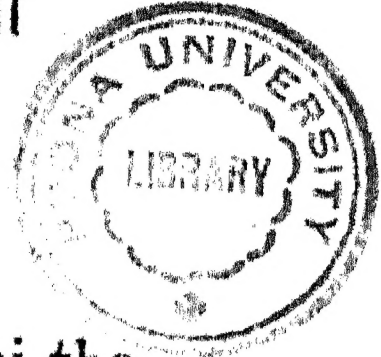
PRAKÂSA,

A commentary on the Gloss of Sri Subodhini the  
commentary of Janmaprakaran

OF SRI MADBHAGWAT 10TH CHÂPTER,

By SRI PURUSHOTTAMA JI MAHARAJA.

Edited by Mâdhava Sarma.



*PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,*

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT. BENARES.

AGENTS:—

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS LONDON.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,*

*at the Vidya Vilas Press.*

BENARES.

1915.

*Registered According to Act XXV. of 1867.*

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

अथ श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धव्याख्या

# श्रीसुबोधिनी ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता ।

गोस्वामिश्रीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचित-  
टिप्पणीसमाख्यव्याख्यासहिता ।

नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराब्धिशायिनम् ॥  
लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधिम् ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलेशो जयति ॥

नमः श्रीकृष्णपादाब्जतलकुङ्कुमपङ्क्तयोः ॥

रुचे यदरुणं शश्वन्मामकं हृदयाम्बुजम् ॥ १ ॥

पितृपदसरसिजनतिततिविनिहतविश्वाशुभैर्निरोधस्य ॥

विवृतौ संशयवंशच्छेदः श्रीविठ्ठलैः क्रियते ॥ २ ॥

दशमस्कन्धविवरणं चिकीर्षवोऽत्र स्कन्धार्थरूपोऽपि भगवानेवे-  
ति ज्ञापनाय तद्रूपं तं नमस्यन्ति— नमामीति ॥

निरोधोऽस्याऽनुशयनमात्मनः सह शक्तिभिरिति \* वाक्यात्  
तद्रूपं तं विवृण्वन्तो, यथा नारायणो दास्योपयोगिशय्यादिसर्वार्थ-  
रूपत्वेन प्रभोः शेषभावं प्राप्तत्वेन तत्त्वेनैव प्रसिद्धे वेदात्मकत्वेन  
प्रमाणरूपे शेषे लक्ष्म्या सेव्यमानः क्षीराब्धौ शेते, तथा सर्वात्म-  
भावेन दासत्वं प्राप्तत्वेन शेषरूपेऽस्मद्हृदये पुष्टिरसप्रेप्सुरूपे यो-  
ऽत्यन्तागाधो लीलाक्षीराब्धिस्तत्र शयानत्वेनान्यत्र गतिरहितो यस्तं  
नमामीत्यर्थः ॥ लक्ष्मीसहस्रैस्तल्लीलाभिश्च सेव्यमानं चतुःषष्टिकला-  
निधिं तद्रसपोषणेऽतिचतुरम् । अथवा स्वांशकलानिधानत्वेन पूर्णं

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च त्रिभिस्तथा ॥

षड्भिर्विराजते योऽसौ पञ्चधा हृदये मम ॥ २ ॥

दशमार्थः प्रकरणाध्यायार्थश्च विचार्यते ॥

नवलक्षणलक्ष्यो हि कृष्णस्तस्य निरूपणात् ॥ ३ ॥

आश्रयः क्रमभावित्वान्निरोधो वेति संशयः ॥

लीलानिर्द्धारको ह्यर्थः क्रममात्रं तु दुर्बलम् ॥ ४ ॥

पुरुषोत्तममित्यर्थः । एतेन नारायणाद्वैलक्षण्यमुक्तं भवति । तत्रैका लक्ष्मीरत्रापारिमितास्ताः । तत्र क्षीराब्ध्याधिकरणके शेषे शेतेऽत्र तु हृदयात्मकशेषाधिकरणकलीलाक्षीराब्धौ शेते ॥ अत्रेदमाकूतम् ॥ सर्वाऽऽत्मभाववति हृदये सततभावनया प्रकटो यो रसात्मकः पुष्टिमार्गीयो लीलाब्धिः स्वयमेव कृतो यथा वृन्दारण्यप्रवेशवेणुकूजनादिः । तत्र पुष्टिमार्गीयैर्भक्तैः स्वस्वरूपेण स्वलीलाभिः कटाक्षादिरूपाभिः तादृशम् । तेन नायिकानामपि प्रभुलीलामध्यपातित्वात् पृथक्तदुक्तिरनुपपन्नेति शङ्कानिरस्ता । यथा पुरि शयनं पुरुषस्योच्यते, तथात्र तत्तल्लीलानुरूपा स्थितिः शयनपदेनोच्यते । न तु निद्रा । तथा सति विविधनायिकालीलानामनुपयोगात्तत्सेवनोक्तिर्विरुद्धेत । नारायणे कमलवत् स्थायिभावात्मके स्वस्मिन् विचित्रान् भावानुत्पाद्य ब्रह्मवत्तादृशं कञ्चन प्रचुरं भावमुत्पादितवान् येन तल्लीलाविवरणात्मकमखिलरसात्मकं जगदाविरभूदिति । मूले शयनपदोक्त्या नारायणे तत्प्रसिद्धमिति तद्धर्मसाम्यमाचार्यैर्निरूपितम् । मूलेऽनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षे त्वनुशय्यतेऽनेनेत्यनुशयनमिति करणव्युत्पत्त्या ताभिः सहात्मनो निगूढभावकरणं येन स निरोधः । स्वकीयेषु स्वविषयकभावोत्पादनं यया लीलया क्रियते सा निरोधशब्दवाच्येत्यर्थः ॥ अथ प्रकरणार्थरूपं नमस्यन्ति ॥ चतुर्भिरिति ॥ दशमस्कन्धे पञ्चप्रकरणानि सन्तीति पञ्चधा प्रकरणार्थरूपो मम हृदये यो विराजते तं नमामीति सम्बन्धः । पञ्चरूपत्वं प्रकटयन्ति ॥ आद्यं चतुर्भिरध्यायैः । द्वितीयं प्रमाणप्रमेयसाधनफलात्मकैश्चतुर्भिः प्रकरणैः । तथैव तृतीयम् । चतुर्थं त्रिभिः प्रकरणैः । पञ्चमं षड्भिरध्यायैः । एवं पञ्चधा यो विराजत इति सम्बन्धः ॥



यथाकथञ्चिच्छ्रवणं सफलत्वाय कल्पते ॥  
 निरोधः प्रलयो लोके प्रसिद्धः प्रकृते न सः ॥ ५ ॥  
 प्रतीतो द्वादशेऽन्यत्र महत्त्वाच्छुद्धलीलया ॥  
 सहितो ह्याश्रयः स्कन्धे प्रतिपाद्य इहेति चेत् ॥ ६ ॥  
 न हि सापेक्षरूपस्य प्रथमं सुनिरूपणम् ॥  
 नवलक्षणसापेक्षो ह्याश्रयो रूप्यते कथम् ॥ ७ ॥  
 अग्रे लीलाद्वयकथाफलसिद्धौ वृथा भवेत् ॥  
 पूर्वोत्तरस्कन्धयोश्च नश्येत् कारणकार्यता ॥  
 कृष्णस्त्वेकादशेऽप्यास्ति क्रमश्च स्वीकृतो भवेत् ॥ ८ ॥  
 निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः ॥  
 शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कृष्णस्येति हि लक्षणम् ॥ ९ ॥  
 नैमित्तिको निरोधोऽन्यो धर्मग्लानिनिमित्ततः ॥  
 स चात्र नैव सद्ब्राह्मो हरिणा दुष्टभूभुजाम् ॥  
 आद्यन्तयोरिहाभावान्मुक्तावप्यनुवृत्तितः ॥ १० ॥  
 लक्षणस्याप्रवेशश्च लीलाधिक्यं तथा भवेत् ॥  
 तदर्थं जन्मकथनं पृथास्तोत्रविरोधि हि ॥ ११ ॥  
 कार्यकरणहानिश्च प्रक्रान्तत्याग एव च ॥  
 भक्तत्वाद्भुव उद्धारो भारहारान्निरूपितः ॥ १२ ॥

आद्यन्तयोरिति ॥ प्रकरणयोरिति शेषः । तत्र दुष्टमारणाभावा-  
 लक्षणस्याप्रवेश इत्यव्यापकं लक्षणमिति भावः ॥ मुक्तावपीति ॥ स्कन्धा-  
 न्तरे तन्निरूपणादतिव्यापकं तदिति भावः । एवं सति तस्या लीला-  
 या दशविधलीलामध्यपातित्वाभावेन भागवतेऽप्रवेशः । अथ ग्रहिल-  
 तया प्रवेशो वाच्यस्तदा दशलीलाभ्यो भिन्नत्वेन भागवतमध्यपाति-  
 त्वेन चैकादशी सा भवेदित्याहुः ॥ लीलाधिक्यमिति ॥  
 नवलक्षणज्ञानं ह्याश्रयज्ञाने कारणम् । तथा सति तयोस्तथात्वहानि-  
 श्चेत्याहुः ॥ कार्येत्यादि ॥ दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणमि-

प्रकटः परमानन्दो यदा भूमेस्तदैव हि ॥

मर्दनक्लेशहानिः स्यादिति तस्याः समुद्यमः ॥ १३ ॥

ब्रह्मरुद्रादिदेवानामत एवान्यसंश्रयः ॥

भक्तानामेव निस्तारः कृतः कृष्णेन संसृतेः ॥

अतो निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति निश्चयः ॥ १४ ॥

यावद् बहिःस्थितो वह्निः प्रकटो वा विशेषेण हि ॥

तावदन्तःस्थितोऽप्येष न दारुदहनक्षमः ॥ १५ ॥

एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटश्चेन्न तद्विशेत् ॥

तावन्न लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यमः ॥ १६ ॥

रूपान्तरं तु नटवत् स्वीकृत्य त्रिविधान्निजान् ॥

प्रपञ्चाभावकरणादुज्जहारेति निश्चयः ॥ १७ ॥

पञ्चप्रकरणान्यत्र चतुर्भिर्जन्म सत्पतेः ॥

अष्टाविंशतिभिः पूर्वं तामसत्वाद् ब्रजोद्धृतिः ॥ १८ ॥

तथैव राजसानां च यदूनां च विशेषतः ॥

सात्त्विकानेकविंशत्या निष्प्रपञ्चांश्चकार ह ॥

भगवानेव नान्योऽत्र तदर्थं षड्भगाभिधाः ॥ १९ ॥

चतुर्मूर्तेर्जन्मतोऽत्र तथाध्याया निरूपिताः ॥

तत्तत्प्रकरणे तेषामुपयोगस्तु वक्ष्यते ॥ २० ॥

हेतूद्यमस्वीकरणकापट्यैः प्रथमो महान् ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च वासुदेवस्तथा परः ॥ २१ ॥

त्युपक्रान्तत्वात्तेभ्यः पूर्वमाश्रयोक्तौ तत्त्यागश्च भवेदित्याहुः ॥ प्रक्रान्तेति ॥ ब्रह्मेति ॥ तेषां भक्तत्वेऽप्यधिकारित्वात् केवलभक्ताया भूमेराधिक्यं तदपेक्षयेति भावः ॥ अन्यसंश्रय इति ॥ भक्तेष्वेवाविश्य सेवितवन्तो, न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । यद्वा प्रभोराविर्भावस्य स्वस्याऽपीष्टत्वेऽपि न स्वयं विज्ञापयितुं शक्तास्तादृगत्यभावात्, किन्तु तादृशीं भुवमग्रे कृत्वेत्यर्थः ॥ प्रद्युम्न इति ॥ अत्र निबन्धानुरोधादयं

हेतुश्च त्रिविधो ह्यत्र गुणा भक्ताहितप्रदाः ॥

कंसादेः कालतोऽज्ञानात् त्रिधा दुःखं तु तद्गतम् ॥ २२ ॥

भूमिर्माता तथा चान्ये दुःखभाजो हरिप्रियाः ॥

यथायोग्यं दुःखमेषामत्रैवेति निरूप्यते ॥ २३ ॥

त्रयं भगवता शक्यं दूरीकर्तुमितीर्यते ॥

प्रश्नोऽप्यत्राधिकः प्रोक्तः स्कन्धद्वितयवर्त्तनः ॥ २४ ॥

अनुवादः स्तुतिः प्रश्ने भक्तत्वज्ञापकाबुधौ ॥

अन्यथा ह्यतिगुप्तार्थं श्रीशुको वर्णयेत् कथम् ॥ २५ ॥

अज्ञानमन्यथा ज्ञानं कृष्णं विनिवार्यते ॥

प्राणनत्वं कथायाश्च दयासिद्ध्यै शुकस्य हि ॥

एवं प्रश्नो द्वादशभिः समतो गुणदोषगः ॥ २६ ॥

पूर्वस्कन्धे भक्तेः प्रतिपादितत्वादुत्कण्ठापूर्वकमुक्तानुवाद-

माह सार्द्धेन— श्रीराजोवाच ॥

कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ॥

राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥

कथितो वंशविस्तार इति ॥ भक्तत्वादेव तत्रत्यानां

वंशयोर्विस्तार उक्तः । अभ्यर्हितत्वात् सोमस्य पूर्वनिपातः ।

वंशविस्तारप्रश्ने भ्रमं वारयति ॥ विस्तार इति ॥ अन्यतमकथन-

क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । हेतोर्लैविध्ये तात्पर्यमाहुः ॥ गुणा

इति ॥ सत्त्वादय इत्यर्थः ॥ तद्गतम् ॥ भक्तगतमित्यर्थः । द्वादशभिः

प्रश्ने हेतुमाहुः ॥ गुणदोषग इति ॥ षड्गुणाः । लोके दोषत्वेन प्रसिद्धा

धर्माश्च षड् देशान्तरगता गर्भमातुलमारणादयः । उभयविषयक-

त्वात्तस्य तथात्वमित्यर्थः । गुणवाक्यसाम्यं दोषवाक्यानामयुक्तमि-

त्याशङ्कयामाहुः ॥ समत इति ॥ यथा गुणा उत्तमास्तथा लोके दोषा

अप्युत्कटा इत्युभयोः साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति तथेत्यर्थः ॥

समत इति भावप्रधानः ॥



निवारणाय उभयग्रहणम् । रात्रिन्दिवं सर्वेषां सर्वान्धकारनि-  
वारणकर्तृत्वाद्वंशविस्तारकथनं युक्तमिति पूर्वोक्ताभिप्रायं च वदन्  
स्वस्य श्रोतृत्वं च समर्थयति । उभयवंश्यानां राज्ञां चरित्रमपि  
कथितमिति उत्पत्त्यैव भक्ताः । चरित्रमपि तेषामन्येषां भक्ति-  
जनकमित्यम्बरीषादेश्चरित्रस्य तथात्वात् पृथगनुवादः । अत्र  
षष्ठी जननसंबन्धप्रतिपादिका । चकारात्तत्र भगवतोऽपि चरित्रं  
प्रतिपादितमित्युक्तम् । विशेषतोऽभिप्रायेण कथने श्रवणे च  
हेतुः ॥ परमाद्भुतमिति ॥ परमेण भगवता परमया भक्त्या वा ॥१॥

यदोः पितुरादेशोल्लङ्घनादधर्मपरत्वेन कथनायुक्तत्वमाशङ्क्य  
जराया भगवद्भजनप्रतिबन्धकत्वान्मुख्यपितुः सेवार्थं गौणपितु-  
राज्ञोल्लङ्घनं युक्तमित्याह—

यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम ॥

तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ॥ २ ॥

यदोश्चेति ॥ धर्मशीलस्येति पृथगनुवादे हेतुः । जरया च धर्मनाशः ।  
शीलपदेन पितुर्धर्माज्ञानमुक्तम् । पुत्रवयसा तन्मातृसंबन्धस्यात्य-  
न्तमयुक्तत्वात् । अतो भगवदवतारात् पूर्वमेव पूरोर्विशो निवर्त्तितः ।  
अन्यथा तैः सह भगवत्सम्बन्धोऽपि न युक्तः स्यात् । भीष्मस्य  
वस्ववतारत्वात् सम्बन्धोऽपि । दोषस्तु तत्कृत एव । अग्रे च  
तेषां तिमिङ्गिलत्वं वक्ष्यति । अतो यदुः स्वभावत एव धर्मरूपः ।  
अत एव तद्वंशस्य च नितरां कथनमुक्तम् । मननशीला मुनयः ।  
तत्रापि प्राप्तज्ञानाः सन्तः । तादृशा अपि भक्ता अतिशयिताः ।  
अनुवादप्रश्नयोर्मध्ये मुनिसत्तमेति सम्बोधनम् उभयहेतुत्वार्थम् ।  
एवमनूद्य भगवतो वीर्याणि चरित्रं च पृच्छति सार्द्धेन ॥ तत्रां-  
शेनेति ॥ तत्र वंशे विष्णोर्व्यापकस्य सर्वत्र उद्गमने प्रयोजना-

भावात्, प्रपञ्चविलयप्रसङ्गाच्च । तत्रैव वंशे देवकीगृहदेशे मायो-  
द्रमेन प्रकाटितपरमानन्दस्य । तावति देशे तेन प्रकारेण मायां  
दूरीकृतवानिति अंश एव स भवति । द्वितीयस्कन्धविवरणे  
चैतत् समर्थितम्, अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसदित्यत्र । शास्त्रार्था-  
ऽपरिज्ञानादंशभगवत्पदाभ्यां लोको भ्राम्यति । अंशाऽवतार-  
प्रसिद्ध्या वा प्रश्ने तथोक्तम् । प्रद्युम्नांशेनेति केचित् । वंशसम्बन्ध-  
स्तस्यैवेति । अवतरणं वैकण्ठादत्रागमनम् । तच्च तत्त्वद्वारापि  
भवतीति तन्निवारणार्थं साक्षात्त्वकथनाय विष्णोरित्युक्तम् ।  
माहात्म्यज्ञानार्थं वीर्याणां प्रश्नः । अचिन्त्यैश्वर्यबोधकानि  
चरित्राणि वीर्याणि । शंस । कथय । सूक्तसाधारण्येनानुशासन-  
रूपेण कथयेत्यर्थः । न इति विशेषतः स्वस्य तदाकाङ्क्षित्वं नि-  
रूपितम् ॥ २ ॥

स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वाच्चरित्रमात्रमेव पृच्छन् मत्स्याद्यवतारेष्व-  
ऽप्ययमेव भगवानवतीर्ण इति तस्य च वीर्याणि चरित्रं चोक्त-  
मिति व्यर्थः प्रश्न इति शङ्कां निवारयति—

अवतीर्य यदोर्वंशे भगवान् भूतभावतः ॥

कृतवान्यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात् ॥३॥

अवतीर्येति ॥ यदोर्वंशे भगवानवतीर्य यानि कृतवाँस्ता-  
नि सर्वाण्येव कथयेति सम्बन्धः । वीर्याधिक्यास्तित्वकथनाय  
बहुकालावस्थानं सूचयति ॥ वंश इति ॥ तच्चरित्रं सर्वमेव धर्मा-  
ऽऽत्मकमपीति वक्तुं यदुसम्बन्धः । असमासस्तु ततोऽप्याधिक्य-  
सूचकः । व्यसनावेशतया अप्रयोजककरणं वारयति ॥ भगवा-  
निति ॥ अवतारप्रयोजनं सामान्यतः स्वज्ञातमाह ॥ भूतभावन  
इति ॥ भूतानि भावयत्यनुभावयतीति । भगवानेव संसारे स्थितो

न बद्ध्यते । अन्ये तु बद्ध्यन्त इति निर्द्धारितत्वाद्भगवद्भावेना-  
ऽन्येऽपि चेद्भावितास्ते कृतार्था भवन्तीति भगवदवतारः । एव-  
मवतीर्य यानि कृतवान्, इच्छयापि तत्रत्यानां मुक्तिदानसामर्थ्ये  
विद्यमानेऽपि यत्कार्याणि कृतवाँस्तदग्रिमप्रयोजनार्थमेवेत्यवसी-  
यते । अत एव व्यासावतारः । ज्ञातानि तान्युपयुज्यन्त इति ।  
एतज्ज्ञापयति ॥ विश्वात्मेति ॥ भगवानेव स्वतन्त्रतया यदि  
हितं न कुर्यात्तदान्योन्याश्रयः प्रसज्येत । स्वतःकरणे विश्वात्म-  
त्वं हेतुः । तानि सर्वाण्येव पूर्ववन्नो वद । यद्यपि, जातो गतः  
पितृगृहादित्यत्र द्वितीयस्कन्धादिषु च चरित्रमुक्तं, तथापि  
विस्तरेण कथयेत्याह ॥ विस्तरादिति ॥ ३ ॥

एवं भगवद्दीर्याणां चरित्रस्य च प्रश्नमुक्त्वा चरित्रस्य भगवत-  
श्च माहात्म्यमाह त्रिभिः । भगवतो माहात्म्यं द्विविधम् । अदृष्टदृष्ट-  
भेदेन । तत्र प्रथमं चरित्रमाहात्म्यमाह—

निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्  
भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ॥  
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्  
पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥ ४ ॥

निवृत्तेति ॥ स्वरूपात् फलतश्चापि महापुरुषयोगंतः \*  
विषयोत्तमतश्चापि चरित्रं परमं मतम् ॥ १ ॥ मुक्तस्य कार्यमेतद्धि  
मुमुक्षोर्भवनाशकम् ॥ अनिन्द्यविषयश्चायं विरक्तोऽस्मिन् पतेद्  
ध्रुवम् ॥ २ ॥ आत्मघाती कर्मजडो निन्दितार्थरतः सदा ॥  
पशुस्त्रीव्यतिरिक्तश्चेद्विरक्तो न ततः पृथक् ॥ ३ ॥ प्रथमतः फल-  
रूपं चरित्रमेतदित्याह ॥ निवृत्ता तर्षा वृद्ध येषाम् । वृष्णा  
अग्रिमप्रयोजनार्थमिति ॥ अनवतारसामयिकजीवोद्धारार्थमित्यर्थः ॥



अन्तःकरणदोषोपलक्षिका । निवृत्ताः सर्व एव दोषा येषामिति ।  
न ह्यल्पदोषवताऽपि भगवद्गुणा गातुं शक्याः । उप समीपे गीय-  
मानाद् गमनप्रयासो निवारितः । श्रवणानन्दत्वेन च विषया-  
ऽनुभवेऽपि प्रयासो निवारितः । बहुवचनेनावृत्त्या निर्वायदोष-  
निवृत्तिरपि सूचिता । अनिवार्यास्त्वग्रे फलिष्यान्ति । स्वतन्त्र-  
फलत्वादेव सर्वत्रागत्य गानम् । अनेन रसाभिनिवेशो ज्ञापितः ।  
एवं वक्तुः फलरूपत्वं, श्रोतुर्दोषनिवारकत्वं चोक्तम् । चरित्रस्य  
फलसाधकत्वमाह ॥ भवौषधादिति ॥ भवस्य संसारस्यौषधं  
निवर्त्तकम् । अत उपकारस्मरणाद् गानम् । श्रोतुस्तु कर्मज्ञान-  
भक्तिभ्य इदं परमं साधनं मोक्षस्य । औषधं हि रोगनिवृत्तौ  
न पुरुषव्यापारमपेक्षतेऽन्तःप्रवेशनातिरिक्तम् । अत्र चान्तःप्रवेशः  
श्रवणद्वारा । अतः फलत्वसाधनत्वे एव यद्यपि वक्तव्ये  
तथापि श्रवणस्य प्रविष्टग्राहकमनसश्च यदि सुखकरं न  
भवेत् तदा पूर्वोक्तं न संभवतीति जघन्यत्वेऽपि विषयत्वेन  
पश्चान्निरूपयति ॥ श्रोत्रमनोऽभिरामादिति ॥ श्रोत्रं मनश्चाभितो  
रमयतीति प्रविष्टमेव तथा करोतीति ज्ञातव्यम् । अनिवर्त्यदोषेण  
चाऽप्रवेशः । उपेत्यऽप्राप्तिदोषो निवारितः । तृष्णाभावेन धना-  
ऽर्पणदोषः । गानेन शब्दमाधुर्यम् । जन्ममरणदुःखस्य बहुधानभूत-  
त्वात्तन्निवारकमौषधमत्यादरेण सेव्यम् । कर्णाऽकटुत्वं परिणाम-  
मनोहरत्वं चोक्तम् । परलोकमभिव्याप्य रमयतीत्यभिशब्दार्थः ॥

श्रवणानन्दत्वेनेति गानतात्पर्यम् ॥ अनिवार्या इति ॥ भगवद्विषय-  
कत्वेन निवारयितुमयोग्याः कामादय इत्यर्थः ॥ तथापि श्रवणस्ये-  
ति ॥ आद्या प्रवृत्तिर्विषयत्वेनैवेति तथा प्रवृत्तस्याखिलपुरुषार्थसाधके-  
ऽर्थे प्रवृत्तिप्रयोजके विषयान्तरसमानधर्मवत्त्वं जघन्यमेवेति तथो-  
क्तम् ॥ अनिर्वर्त्यदोषेण चेति ॥ सहजासुरत्वेनेत्यर्थः ॥

एवं स्वरूपगुणकार्यैश्चरित्रस्योत्कृष्टत्वमुक्त्वा संबन्धतोऽपि तस्यो-  
त्कर्षमाह ॥ उत्तमश्लोकेति ॥ उत्तमैः श्लोक्यन्ते ये गुणाः ।  
उत्तमश्लोकस्य वा माहात्म्यख्यापकास्तेषामनुवादः कथनं यत्रेति  
वा भागवतादिरूपाद् गतदोषाणामप्युत्कर्षो भगवता, भगवतो-  
ऽप्युत्कर्षज्ञापका गुणाः । अनुवादस्तेषामप्युत्कर्षहेतुरिति समभि-  
व्याहारादवगम्यते ॥ पुमानिति ॥ ये पश्ववतारास्त्र्यवतारा-  
स्तेऽत्र नाधिकारिणः । या अपि स्त्रियः श्रवणाद्यासक्तास्ता  
अपि निमित्तवशादेव स्त्रियः, स्वभावतः पुरुषा एव । अतः पुमान्  
कोऽपि न विरज्ज्येत । इत उत्कृष्टरसस्य वैराग्यजनकस्याभा-  
वात् । निवर्त्तमानानां दैत्यत्वमिति वक्तुं दैत्यलक्षणपुरःसर-  
माह ॥ विना पशुघादिति ॥ ये हि पशुघातिनस्ते दैत्याः । दित्यु-  
पाख्याने दैत्यानां दयाभावः स्वभावतः प्रतिपादितः । ते च  
नित्यं भगवत्प्रत्यनीका एवेति न तद्दोषः परिहार्यः । दैत्यानां  
च मुक्तिर्दोषस्यात्यन्तनिवृत्तिरुपनाय । आविष्टानामपि मुक्त्य-  
ऽभावे पुनरन्यत्राविश्य तथा कुर्युरित्याधारभूतास्तु मुच्यन्त एव ।  
अपुनरावृत्तिरतम एव तेषां मुक्तिः । विरक्तं दृष्ट्वाऽन्यो विरक्तो  
मा भवत्वित्येतदर्थमुक्तम् ॥ ४ ॥

एवं चरित्रं स्तुत्वा पुण्यद्वारमात्रतां वारयितुं भगवन्तं स्तौति—

पितामहा मे समरेऽमरञ्जयै-

र्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिङ्गिलैः ॥

दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं

कृत्वाऽतरन् वत्सपदं स्म यत्प्लवाः ॥ ५ ॥

वैराग्यजनकस्येति ॥ गुणानुवादे वैराग्यजनकस्येत्यर्थः । दैत्यानां  
मुक्तिस्वरूपमाहुः ॥ अपुनरावृत्तीति ॥

पुण्यद्वारमात्रतामिति ॥ अग्रे हि भगवान् साक्षादेव भक्तदुःखं निवारित-



पितामहा इति द्वाभ्याम् ॥ श्रुतदृष्टभेदेन मे पितामहाः  
पाण्डवाः समरे दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं वत्सपदं कृत्वा यत्पुत्रा  
अतरन्निति संबन्धः । एक एव पौत्र उर्वरितः । पञ्चापि पिता-  
महाः, त्रयो वा । क्षेत्रजेषु, क्षेत्रस्य स्वकीयत्वाभावान्न बीजिनः ।  
यत्र पुनः क्षेत्रं यथाकथञ्चित् स्वकीयं, तत्फलं बीजिन एव ॥  
समर इति ॥ मरो मरणं, तत्सहिते । अवश्यं युद्धे मरणमिति ।  
तथा सति कोऽपि न मृत इति भगवत्संनिधिमाहात्म्यमुक्तम् ।  
अमरञ्जया भीष्मादयः । तेषाममरजयः संज्ञाहेतुरिव जात इति,  
संज्ञायां भृतृवृजीत्यादिना खश् । देवानपि जयन्तीतीन्द्रपुत्रत्वा-  
ऽऽदिनापि न निस्तारसंभावना, देवदत्तशस्त्रैश्च न प्रतीकारः ।  
न च तेषां कदाचिदपि अमरञ्जयत्वं गच्छतीत्याह ॥ देवव्रतेति ॥  
देववत् सत्यसंकल्परूपं व्रतं यस्य । अनेन भीष्मस्य स्वधर्म-  
त्याजनसामर्थ्यमपि तेषां जातमित्युक्तम् । देवव्रतो भीष्मः ।  
तथात्वेन प्रसिद्धः । अन्येऽपि द्रोणादयस्तथा । देवव्रताद्या ये  
अतिरथाः । स चेदाद्यः, तद्रूपा एवान्ये । तथाभूता अप्यतिरथाः  
अलौकिकसर्वसामर्थ्यातिशययुक्ताः । अस्ति मत्स्यास्तिमिर्नाम शत-  
योजनविस्तृतः\*इति वाक्यात् । तद्भक्षकस्ततोऽप्यधिकः सहस्रांशेन  
अनेन तत्समुद्रे पतितस्तत्रत्योऽपि न जीवति, विजातीयस्य का  
वार्त्तेत्युक्तम् । तेषां दैत्यावेशेनातिक्रूरत्वाज्ज्ञातिघाताय तथोक्तम् ।

वाञ्छा तु केनचिद् द्वारेणेत्युच्यते । तेन तच्चरित्रेऽपि साक्षात्पुरुषार्थ-  
साधकत्वं, न तु पुण्यद्वारेति ज्ञापितं भविष्यतीति तथेत्यर्थः ॥  
क्षेत्रं पाण्डोः, बीजिनो धर्मेन्द्रादयः । एकस्वामिकक्षेत्रजत्वेन पञ्चापि ।  
एकक्षेत्रजत्वेन तु त्रय एव पितामहा भवन्ति ॥ स्वधर्मत्याजनसामर्थ्य-  
मपीति ॥ भगवदिङ्गितकरणं तद् देवव्रतं, तद्विरुद्धं तद् दैत्यव्रतम् ।  
तथाच देवव्रते भीष्मे तिमिङ्गलत्वं दैत्यव्रतं कौरवैः संपादितमिति  
तेषां कौरवाणां तथा सामर्थ्यं जातमित्यर्थः । इदमतिसामर्थ्यमिति



ततः संबन्धित्वेन पितामहत्वेन वा त्यक्ष्यतीति निवृत्तम् । अवि-  
चारश्चोक्तः । गिलनेनास्थ्यादीनामिव सर्ववंशनाशकत्वं च ।  
बहिःस्थितमपि ते मारयन्ति, किं पुनः स्वसेनापतितमिति समुद्र-  
त्वम् । अत एव, दुरत्ययं, साधनघातकत्वान्मकरादेः । कुरुवंशो-  
द्भवाश्च नार्वाङ् निवर्तन्ते ॥ सैन्यसागरमिति ॥ चेतनसागरत्वेन  
स्वरूपतो नाशकत्वमुक्तम् । महानौकादिसाधनानामपि दुःखेना-  
ऽतिक्रमोऽतिक्रमणं यस्य । यो भगवान् प्लवो येषामिति ॥ भगव-  
तोऽल्परूपेण संनिधिमात्रेण रक्षकत्वम् । अयुज्यमानत्वात् ।  
मनःशङ्कानिवृत्त्यर्थं, वत्सपदं कृत्वेति ॥ तुच्छकरणतरणयोर्भगव-  
दाश्रयत्वमेव हेतुः । गीतायां भीष्मादिमरणज्ञानात् तुच्छकरणम् ।  
तथापि, सम्यगाश्रयणाभावात् पाण्डवानां पिपीलिकात्वमेव ॥

भावः । सैन्यसागरपदतात्पर्यमाहुः ॥ बहिःस्थितमपीति ॥ सैन्यस्था-  
हीतस्ततः स्वसेनाबहिःस्थितं मारयन्ति, न तु स्वसेनाम् । समुद्र-  
स्थास्तु स्ववृन्दमध्यस्थमपि । इह च उभयरूपत्वमुक्तम् । तेनोक्त-  
कैमुतिकन्यायसूचनाय सैन्यत्वं समुद्रत्वं च उक्तमित्यर्थः । पोतमपि  
गिलन्तीति साधनघातकत्वम् ॥ चेतनेति ॥ जलात्मकः समुद्रः स  
स्वयं न मारकोऽचेतनत्वात्, किन्तु तत्स्थाश्चेतनाः । इह समुद्रस्यैव  
चेतनत्वान्न स्वस्वरूपेणैवान्यनाशकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥

प्लवत्वोक्तितात्पर्यमाहुः ॥ भगवत इत्यादि ॥ प्लवो हि समुद्रात् स्वल्प-  
तरस्तत्स्वरूपानन्तःपाती च । स्वाश्रयणमात्रेण तारको, न तु मकरा-  
दिनिवारणे स्वक्रियावानेवं भगवानपि पाण्डवसैन्यमशेषं रक्षितुं  
नोद्यतः । तदा बृद्धरूपः स्यात् । किन्तु पाण्डवानेव रक्षितुमतो-  
ऽल्परूपत्वमयुज्यमानत्वात्तदनन्तःपातित्वम् ॥ उक्तसागरं वत्सपद-  
मकुर्वन्नित्येतावतैव चारितार्थ्ये प्रभोः प्लवत्वनिरूपणं तरणोक्तिश्च  
निरर्था । वत्सपदे मज्जनासंभवेन प्लवानपेक्षणादित एव तरणस्याप्यसं-  
भवादुल्लङ्घनस्यैव तत्र संभवादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः ॥ तथापीति ॥  
वत्सपदे तासामेव मज्जनसम्भवात् प्लवतरणोक्त्या तेषां तथात्वं

स्वदृष्ट्या भगवान् गृह्यत इति भगवद्भावे कथमेवं स्यात् । तेषा-  
मवस्थापनात् तुच्छकरणम् । उभयमलौकिकं सकृदेव जातमिति ।  
अन्ततस्त्रयाणाममारणाद्वत्सपदम् । द्विधाविदीर्णो मुखस्थानीयो-  
ऽश्वत्थामा, वारद्वयमपकारकरणात् । पुनरुह्य तीर्णं तीर्णं समुद्रांशं  
शोषयन्तः अन्ते किञ्चित् स्थापयित्वोत्तीर्णा इत्यर्थः । कीर्तेरपि  
प्राप्तत्वात् कर्तृत्वम् । इदमत्यन्तमलौकिकम् । एवमेव पूर्वपूर्वसंसार-  
मपि शोषयित्वा भगवत्सेवामात्रं संसारपदार्थपरिग्रहं स्थापयि-  
त्वा पारस्थितं भगवन्तं भगवदाश्रयाः प्राप्नुवन्तीत्युक्तम् ॥ ५ ॥

एवं श्रुतमाहात्म्यमुक्त्वा दृष्टमाहात्म्यमाह—

द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं  
सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानाम् ॥  
जुगोपकुक्षिङ्गत आत्तचक्रो  
मातुश्च मे यः शरणं गतायाः ॥ ६ ॥

द्रौण्यस्त्रेति ॥ सर्वथापाण्डवाशक्तौ स्वयमपि कृतवानिति  
वदन् स्वस्मिन् कृपातिशयमप्याह ॥ माहात्म्यमारणे पितृनाम्ना  
द्योतिते । द्रोणो ह्यस्त्रविद्यायां मूलभूतः । पितृमारणं च अप्रती-

ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः, सम्यगित्यादि ॥ तत्रापि हेतुः, स्वदृष्ट्ये-  
ति ॥ स्वसाम्येनेत्यर्थः । लौकिकदृष्ट्येति वा । भगवत्त्वेन भगवति  
ज्ञाने वत्सपदे मज्जनसंभावना न स्यादित्याहुः ॥

भगवद्भावे इति ॥ ब्रह्माऽस्त्रदर्शन उत्तरावच्छरणगमनमेव स्याद्,  
नशस्त्रग्रहणम् । तदा चक्रेण प्रभुणा चेश्वरक्षिताः स्युस्तदा स्वसाम-  
र्थ्यस्याप्रयोजकत्वाद् नाश एव स्यात् । इदमेव मज्जनरूपम् । स्व-  
मर्थ्येनास्माकं जय इत्यभिमानेन हि तदा शस्त्रग्रहणम् । एवं सति  
पूर्वमपि प्रभुणैव रक्षितत्वेन तदुपकाराज्ञानान्माहात्म्याज्ञानाच्चक्षुर्द्रत्व-  
मेव तेषु पिपीलिकात्वम् ॥



कार्यं वैरम् । तस्य चानिवर्त्यब्रह्मास्त्रेण विप्लुष्टं विशेषेण दग्ध-  
मिदं मम शरीरम् अर्जुनस्य वैष्णवत्वाद् वंशात्मकं बीजभावा-  
ऽवशिष्टमत एव सन्तानबीजम् । कुरुणामपि मुक्तिदानाद्वंशाभावे  
न मुक्तिरिति कुरुपाण्डवानां ग्रहणम् । कुरुभिः सहिताः पाण्डवाः  
कुरुपाण्डवाः कौरवाः पाण्डवाश्चेति पक्षे, जनपदे लुबिति  
योगविभागाल्लुप् । अन्तर्बीजमात्ररूपेण स्थितं देहं दग्धैरप्यंशै-  
रदग्धभावनया अन्यथा प्रतीतैः सह जुगोपेत्यर्थः । दाहानन्तरं  
रक्षणमत्यशक्यम् । दाहो धर्मरक्षार्थः । मोक्षे प्रतिबन्धाभावा-  
ऽर्थश्च । इदमित्यविकलत्वायाङ्गुल्या निर्देशः । मदङ्गमिति स्वा-  
ऽनुभवो दर्शितः । सन्तानस्य बीजमिति तदानीं रक्षायामिदा-  
नीं चारक्षायां हेतुः । कुरुवंशोद्भवा ये पाण्डवा इति मूलतोभक्त-

सर्वात्मना गर्भदाहे गोप्यस्याभावाद् गोपनासम्भव इति गोप्य-  
मंशमाहुः ॥ अर्जुनस्येत्यादिना ॥ स्थूलांशे दग्धेऽप्युक्तबीजत्वांशात्मको  
धर्मस्तु वैष्णवांशत्वात् स्थित एवेति दग्धानप्यंशान् स्वसामर्थ्येन  
अदग्धान् भावितवानिति तैः सहभूतं बीजभावं जुगोपेत्यर्थः ॥  
योगविभागादिति ॥ जनपदशब्दात् क्षत्रियादजिति सूत्रप्राप्ताञ्प्रत्यय-  
स्य लोपस्तु, जनपदे लुबिति सूत्रेण भवति इह कुरुशब्दस्य जन-  
पदावाचित्वेऽजो लोपासम्भवादेवं प्रयोगासम्भव इत्याशङ्क्य तत्सं-  
भवप्रकारमाहुः ॥ योगविभागादिति ॥ जनपदशब्दे विभक्ते कृते,  
लुबित्येतावन्मात्रं सूत्रमिति जनपदाऽवाचित्वेऽपि तत्प्रत्ययलोपा-  
त्तथा शब्दसिद्धिरित्यर्थः ॥ अन्यथा प्रतीतैरिति ॥ पूर्वं दग्धत्वेन  
प्रतीतानामदग्धत्वेन प्रतीतिरन्यथा प्रतीतिः ॥ धर्मरक्षाऽर्थ इति ॥  
वेदमन्त्रेणाधिष्ठापितब्रह्मरूपदेवताकं हि ब्रह्माऽस्त्रम् । तत्कार्यस्य  
भगवता प्रतिबन्धे भगवतो वेदमार्गरक्षकत्वलक्षणो धर्मो गच्छेदिति  
तथा ॥ एतेनादाहेऽपि सामर्थ्यं प्रभौ सूचितम् ॥ मोक्ष इति ॥ वेद-  
मन्त्राधिष्ठिता देवता हि स्वकार्यं कृत्वा निवर्तते । तदकरणे तदनि-  
वृत्त्या मोक्षप्रतिबन्धः स्यान्मर्यादामार्ग इति तदभावार्थं तथेत्यर्थः ॥



त्वम् । कुक्षिं गत इति प्रकारान्तरेणान्यतो रक्षाभावो दर्शितः । आत्तचक्र इति ॥ तत्त्वसहितं स्वरूपं दर्शितवान् । उत्तरत्र ध्यानार्थ इत्युपकार उक्तः । न तु चक्रेण रक्षा, अस्त्रतेजो-दूरीकरणं वा । अत एव, अस्त्रेतजः स्वगदयेत्यनेनाविरोधः । कालनिग्रहार्थं वा चक्रग्रहणम् । अत एवम्भगवति सानुभावे निवृत्ते तच्चक्रं परिभ्रान्तमितीदानोमियमवस्था । मातुर्मयो ज्ञेयः । चकारान्ममापि । शरणं गतत्वाददर्शनं, कुक्षिप्रवेशोऽपि । माहात्म्यस्यानुभूतत्वाद्भवदुक्ते विश्वासो भविष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

एवं स्वस्य भगवच्छ्रवणाऽधिकारं बोधयित्वा पूर्वपृष्ठं भगवच्चरित्रं पुनः प्रकारान्तरेण फलसाधकमिति वदन्ननुवदति—

वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजा-

मन्तर्बहिःपुरुषकालरूपैः ॥

प्रयच्छतो मृत्युमुताऽमृतं च

मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ॥ ७ ॥

तत्त्वसहितमिति ॥ तेजस्तत्त्वं सुदर्शनमिति वाक्यादिति भावः । इह चक्रपदं भगवति स्थितानां सर्वेषां तत्त्वानामुपलक्षकम् । तानि तु द्वादशस्कन्धे, अथेममर्थं पृच्छाम इत्युपक्रम्य, तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः \* अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथा च यैरितिशौनकेन पृष्ठः सूतो, नमस्कृत्य गुरुन् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपीत्युपक्रम्य अङ्गादीन् पूजायां येन रूपेण ध्यायन्त्याचार्यास्तानि रूपाण्यऽवदत् । तथाच ध्यानार्थमेव तथा प्रदर्शनमिति साधूक्तम्— उपकार इति ॥ रक्षार्थं चक्रोक्तावग्रिमोक्त्या विरोधः स्यान्नतूक्तरीत्यामित्याहु रत एवेति ॥ कालनिग्रहार्थं वेति ॥ चक्रं मारकत्वेन कालरूपम् । तद् धृत्वा तिष्ठतीति तन्न स्वकार्यकरणक्षमं भवतीति तथा । चक्रपदोपादानतात्पर्यान्तरमाहुः ॥ अत एवेति ॥ दग्धस्यापि पूर्वभावसम्पादनेन जीवितसम्पादनमनुभावः । तादृशो भगवान्

वीर्याणीति ॥ केचिदिमं प्रश्नं पूर्वस्माद्भिन्नमाहुः । य-  
 चरित्रं मानुषभावेन कृतं सर्वजनीनं, तत् पूर्वपृष्ठम् । यत् पुन-  
 रवतारसम्बन्धरहितं वरुणलोके गत्वा नन्दादिविमोचनरूपं  
 वैकुण्ठप्रदर्शनादिरूपं वा तत् पुनः प्रश्नविषय इति । तथा सति  
 अस्य चरित्रस्यामृतत्वसम्पादकत्वं वक्ष्यमाणं फलं भवेन्नान्यस्येति  
 चिन्त्यम् । तस्य कृष्णस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिर्भेदेन पुरुषरूपैः  
 कालरूपैश्च अमृतं मृत्युं च प्रयच्छतः पुरुषोत्तमस्यैव मायामनुष्य-  
 स्य वदस्वेति सम्बन्धः । अनेन भगवताऽत्रावतारे रूपद्वयं  
 प्रदर्शितम्— मूलरूपम्, अवताररूपं च । इदमेव मूलरूपमिति  
 तन्माहात्म्यं वा । तस्येति रूपान्तरव्युदासाय । माहात्म्यज्ञानाय,  
 वीर्याणीति ॥ अखिलेति प्रकारान्तरव्युदासाय । न हि केषा-  
 मपि भगवद्व्यतिरेकेणान्यस्मान्मृत्युरमृतं वा भवति ॥ देहभाजा-  
 पूर्णे गर्भे प्रयोजनाभावात्ततो निवृत्त इति सोऽनुभावोऽपि निवृत्तो-  
 ऽन्यथा भगवता रक्षित इति कालादेरपि भयाभावादयं देहो नित्य  
 एव स्यात् । तथाच चक्रं भ्रमणशीलमिति व्याघुट्य मत्परितो भ्रमणं  
 कृतवदिति कालाधीनत्वं सम्पन्नमितिदानीं न जीवनसम्पत्तिरित्यर्थः ॥  
 अनेनेत्यादि ॥ वारद्वयं वीर्यप्रश्नकथनेनेत्यर्थः ॥ यदुवंशे वंश-  
 संबन्धिकार्यकरणार्थं प्रद्युम्नांशेनावतीर्य वीर्याणि कृतवानिभमल्ल-  
 कंसमागधादिवधरूपाणि प्रवयसामपि यौवनं यदूनां द्वारकानयनं  
 वैदर्भीहरणादिरूपाणि चेति तत्रांशेनावतीर्णस्येत्यनेनावताररूपं  
 निरूपितम् । वीर्याणि तस्येत्यनेनोक्तरूपद्वयमुक्तफलदाने वाशीवत्  
 करणभूतं यस्य तन्मूलभूतं रूपं निरूपितम् । अखिलदेहभाजामिति  
 पदादेतदवतारात् पूर्वमपि तेषामुक्तफलदानोक्तेस्तथात्वं ज्ञायते । एवं  
 सत्यवतारकार्यस्य मूलरूपकार्यस्यापि करणादुभयरूपत्वमस्मिन्न-  
 वतारे ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तेन वीर्यबहुत्वसम्भावनास्तीति तत्प्रश्न  
 इति भावः । अत्रैतदवतारवीर्यं पृच्छंस्तत्कर्तुर्यन्मूलरूपत्वमुक्तवान्  
 तेनास्यैवावतारस्य मूलरूपत्वोक्त्या माहात्म्यमेवोक्तवानित्याशयेन  
 पक्षान्तरमाहुः ॥ इदमेवेत्यादिना ॥



मिति ॥ आत्मत्वेऽपि निमित्तवशात्तेषां तथा करणमिति सूचि-  
तम् । पुरुषरूपाणि मस्त्यादीनि कालरूपाणि विषया इति के-  
चित् । भगवद्भ्यानरूपाणि पुरुषरूपाणीत्यन्ये । कालरूपाण्या-  
ऽऽब्रह्मरूपतृणस्तम्बरूपाणि यद्यपि सर्वाण्येव रूपाणि भगवत-  
स्तथाप्यन्तर्बहिर्भेदकृतो विशेषोऽयमित्याह ॥ अन्तर्बहिरिति ॥ अतः  
कथमपि साधनैर्बहिर्मुखा मृत्युमेव प्राप्नुवन्ति । अन्तर्मुखास्तु  
अमृतमेव । तथात्वे तस्य किं सामर्थ्यम् । किमन्तर्बहिर्दृष्टकृतमेव ।  
मर्यादार्थं तथेच्छा वा । अतस्तादृशस्य पराक्रमे ज्ञातेऽयं संदेहो  
निवर्तत इति तदवश्यं श्रोतव्यम् । एवं तद्गोकुलवासिनां वैकुण्ठ-  
गमने निर्णीतं भविष्यति । मानुष्यभावे नैतत् सम्भावितमिति  
शङ्काव्युदासायाह ॥ मायामनुष्यस्येति ॥ बुद्ध्याऽऽवरिका से-  
ति पुरुषोत्तमत्वबुद्धिमावृत्य मनुष्यत्वबुद्धिं करोतीति तया कृत्वा  
तथा ज्ञानविषयस्येत्यर्थः । न केवलं भगवद्दीर्यकीर्त्तनमदस्मदुपका-  
रायैव । किन्तु कीर्त्तनफलं तवापि भविष्यतीत्यात्मनेपदम् ।  
विद्वन्निति ॥ ज्ञानं सर्वत्र हेतुः ॥ ७ ॥ ॥ एवं भगवच्चरित्राणि  
पृष्ट्वा सन्दिग्धान् युक्तिविरुद्धान् अर्थान् पृच्छति—

आत्मत्वेन मृत्युदानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य समादधते ॥ निमित्तवशा-  
दिति ॥ देहभाक्कोकितात्पर्योक्तिरियम् । पराभिध्यानात्तु तिरोहितं  
ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति तत्त्वसूत्रात् । स नैव रेमे, तस्मादेकाकी  
न रमते स द्वितीयमैच्छदित्यादिश्रुतिभ्यश्च जीवानां देहसम्बन्धः  
स्वक्रीडार्थमेव भगवता कृत इति क्रीडैव निमित्तं, तद्वशात्तथेत्यर्थः ॥  
भगवद्भ्यानरूपाणीति ॥ आन्तरत्वादिति भावः ॥ अतः कथमपीति ॥  
उतेति पदादन्तर्मुखेभ्यो रूपद्वयेनाप्यऽमृतदानम् । विषयपक्षे भजनोप-  
योगित्वेन तथात्वम् । ब्रह्मादिपक्षे भगवत्क्रीडोपयोगित्वेन विभूति-  
रूपत्वेन ज्ञानात्तथात्वम् । बहिर्मुखेभ्यस्तथात्वं स्पष्टम् ॥



रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः सङ्कर्षणस्त्वया ॥

देवक्या गर्भसम्बन्धः कुतो देहान्तरं विना ॥८॥

रोहिण्याइतिपञ्चभिः ॥ बलं गदं सारणं चेत्यत्र रोहिण्या-  
स्तनयः प्रथमत उक्तः । वसुदेवस्तु देवक्यामित्यत्र कीर्तिमन्त-  
मिति गणनायां सप्तमोऽहीश्वरो गणितः, सङ्कर्षणमहीश्वरमिति ।  
यद्यपि तत्र भगवत्प्रभाव एव कारणं, तथापि लौकिकप्रकार  
विषयः प्रश्नः ॥ देहान्तरं विनेति ॥ तस्मिन्नेव जन्मनि कथम्  
उभयत्र उत्पत्तिः ? ॥ ८ ॥

भगवतो मथुरापरित्यागे को हेतुरिति पृच्छति—

कस्मान्मुकुन्दो भगवान् पितुर्गेहाद् व्रजं गतः ॥

क वासं ज्ञातिभिः सार्द्धं कृतवान् सात्वतां पतिः ॥९॥

कस्मादिति ॥ कालादिभयनिवारकस्य शुद्धब्रह्मणो  
भयाभावे व्रजगमने को हेतुरिति मुकुन्दपदेन सूचितम् । सर्वेभ्यो  
मोक्षदाता मुकुन्दः । बृहद्वनवृन्दावनादिषु मध्ये नन्दादीन् ज्ञाति-  
त्वेन परिकल्प्य ज्ञातिभिः सह क वासं कृतवान् ? । अथवा,  
असंज्ञातिभिः सम्यग्ज्ञातिभावरहितैः क्वा साकं सहभावं कृत-  
वान् । भगवतस्तु तदवतारः सतामेव संरक्षणार्थः । यतः स  
सात्वतां शुद्धसत्त्वे प्रतिष्ठितानामेव पतिः ॥९॥ प्रश्नान्तरम्—

व्रजे वसन् किमकरोन्मधुपुर्यां च केशवः ॥

भ्रातरं चावधीत् कंसं मातुरद्धाऽतदर्हणम् ॥ १० ॥

व्रजे वसन् किमिति ॥ तज्जात्यनुकरणतद्भावानुकरण-

अथवेत्यादि ॥ अधुनापि, वयं गोवृत्तयोऽनिशं, श्रूयतां मे पित-  
रित्यादिवचनानामश्रवणाद्वसुदेवपुत्रत्वेन यादवत्वेन ज्ञानादेवमपि  
कथनं सम्भाव्यते इत्याशयेनेदमुक्तम् ॥

लीलाप्रश्नः । पूर्वोक्तानुवाद एव वा । ब्रजेव वसन् किमकरोत् ।  
कंसवधादिकं स्पष्टमपि लोके विगर्हितमिति पृच्छति ॥ भ्रातर-  
मिति ॥ मातुर्भ्रातरमद्धा स्वहस्तेन मातुलस्य मान्यत्वादतदर्हणं  
वधानर्हम् । कस्मादिति पूर्वस्यानुषङ्गोऽत्र ज्ञेयः । ब्रजे मथुरायां  
च के के उद्धृताः । कंसस्यापि का व्यवस्थितिरिति प्रश्नः ॥ १० ॥

द्वारकायां कियत्कालं स्थितवानित्याह—

देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः ॥

यदुपुर्यां सहाऽवात्सीत् पत्न्यः कत्यभवन् प्रभोः ॥ ११ ॥

देहमिति ॥ अत्यन्तनटोऽपि प्रहरमात्रं वेषं करोति कपट-  
मानुषवेषं कियत्कालमास्थाय स्थित इति कालप्रश्नः । तत्र  
स्थितस्य विशेषप्रयोजनाभावाद् देहं मानुषमाश्रित्येति तत्रैवोक्त-  
म् । वृष्णिभिर्यादवैः सहेति । असमानसमानताऽपि बहुकाल-  
मयुक्तेति सूचितम् ॥ यदुपुर्यामिति ॥ परस्थाने वासः । अवात्सी-  
दिति वासे न सन्देहः । लक्ष्मीसमानभाग्यं कियतीनां जात-  
मिति, पत्न्यः कत्यभवन्निति प्रश्नः । प्रभोरित्यनेन सर्वसामर्थ्यं  
तस्य वर्तते इति संगोप्य नान्यथा कथनीयमिति सूचितम् ॥ ११ ॥

अन्यदपि युक्तिविरुद्धं सोपपत्तिकं वक्तव्यमित्याह—

एतदन्यच्च सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितम् ॥

वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ श्रद्धधानाय विस्तृतम् ॥ १२ ॥

तत्रैवोक्तमिति ॥ तत्रैव वृष्णिमानुषदेह एवाश्रयणमत्रोक्तमित्य-  
र्थः । तेषु सर्वेषु भूभारराजपृतनानिरसनसामर्थ्याय भगवानाविष्ट-  
स्तिष्ठतीति तथा । एतज्ज्ञापनायैवाद्यश्रवण उक्तः । अन्यथा तं विना-  
ऽपि प्रश्नसम्पत्तेस्तं न वदेत् । एवं सति, वृष्णिभिः सह देहं मानुष-  
माश्रित्य कति वर्षाणि यदुपुर्यामवात्सीदिति सम्बन्धो ज्ञेयः । अतः  
एवाग्रे प्रसुर्वक्ष्यति, नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत् कथञ्चिदित्यत्र  
हेतुभूतं विशेषणं— मत्संश्रयस्येति ॥

एतदन्यच्चेति ॥ अन्यदपृष्टं सर्वं भगवत्कृतम् ॥ मे इति ॥  
 तदीयत्वान्ममैतदेव कृत्यमिति ॥ मुन इति ॥ ज्ञानार्थं सम्बोधन-  
 म् ॥ कृष्णविचेष्टितमिति स्वतन्त्रफलत्वम् । कृषिर्भूवाचकः  
 शब्दो नश्च निर्वृतिवाचकः \* तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्य-  
 ऽभिधीयत इति सदानन्दः कृष्ण उक्तः । तच्चरित्रमपि सदानन्द-  
 रूपमेवेति फलत्वात् सर्वमेव वक्तव्यम् । एतन्मर्माभिज्ञस्त्वमेवेति  
 वक्तुमर्हसि । वीर्याद्यरूपेऽपि केवलचरित्रेऽप्यहं श्रद्धाधानः ॥ वि-  
 स्तृतमिति ॥ तादृशोऽपि विस्तारो वक्तव्यः । सर्वत्रैव चरित्रे चतु-  
 र्विधेऽपि विस्तारः । वीर्याणि, सर्वगेयचरित्राणि, अलौकिक-  
 वीर्याण्यगेयचरित्राणीति चातुर्विध्यम् ॥ १२ ॥

एवं द्वादशभिः प्रश्नं निरूप्य सर्वथा कथनार्थम्, अकथने  
 वा बाधकमाह—

नैषाऽतिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ॥  
 पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथांऽमृतम् ॥ १३ ॥

नैषेति ॥ आर्त्तिकथनायैषेति ॥ अप्रयोजकत्वं वारयति ॥  
 अतिदुःसहेति ॥ क्षुन्मामिति प्रमाणकथनम् । उदकत्यागः प्रका-  
 रान्तरेण देहरक्षाभावार्थः । एषा परमोत्तमाधिकारस्थितिः ।  
 उदकस्योभयनाशकत्वात् तथोक्तम् । क्षुधो भ्रातृव्यत्वश्रवणाद्  
 अवश्यबाधकत्वात्तदेवोक्तम् । शीघ्रकथनाय वर्त्तमानप्रयोगः ।  
 अम्भोजत्वममृतस्रावात् । कथाकथने वक्तुः परवशत्वापादकं  
 चरित्रमिति । पानमन्तःप्रवेशनमविस्मरणाय । इदानीमपि पूर्वोक्त-  
 कथनानुसन्धानाद्वर्त्तमानप्रयोगः । सम्भावनयेत्यन्ये । आनन्दत्व-  
 चेतनत्वद्योतनाय, हरीति ॥ विशेषतो दुःखनाशकत्वं तत्र  
 प्रसिद्धमिति विशेषतो हरिकथा अमृतमिवेत्यमृतपदे यौगिकोऽर्थो



गृहीतः । असङ्कोचान्मुक्तिरेव फलति । अतस्त्वमेव मोक्षदातेति  
वक्ता स्तुतः ॥ १३ ॥

शौनकादीन् सावधानतयाऽभिमुखान् करोति सूतः—

सूत उवाच ॥

एतं निशम्य भृगुनन्दन साधुवादं  
वैयासकिः सभगवानथ विष्णुरातम् ॥  
प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं  
व्याहर्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥ १४ ॥

एतमिति ॥ परस्पराभिनन्दनेनायमर्थः स्फुरतीति तथा  
प्रतिपाद्यते । एतस्य प्रश्नस्य मूलत्वात् प्राधान्येन निर्देशः ॥  
एतमिति ॥ पुनः पुनः प्रश्ने वक्तुरुद्वेगः सम्भवति । आक्षेपे क्रोधः ।  
तदुभयं निरस्यति ॥ निशम्येति ॥ नितरां श्रुत्वा, अर्थतो-  
ऽभिप्रायतश्च समीचीनमिति । नतु दाक्षिण्येनेत्यर्थः । विश्वासार्थं  
भृगुनन्दनेति सम्बोधने हेतुभूतं विशेषणम् ॥ साधुवाद-  
मिति ॥ शब्दतो वदनं वादः । साधूनां वादः । साधवः पदार्था  
भगवत्सम्बन्धिनोऽस्मिन्नुच्यन्त इति । साधूनां वादो यस्मादिति  
वा । वीतरागा भगवत्कथामेव कुर्वन्तीति । निरूपितप्रमेयस्य  
साधुवादत्वज्ञापनाय विशेषणम् । भगवद्भक्ताश्चेन्मिलन्ति तदैवं  
वाक्यं प्रष्टव्यमिति महता कष्टेन व्यासो भगवद्गुणप्रतिपादक-  
मिदं शास्त्रं चकार । तस्य प्रवर्तनार्थं च शुकः प्रवृत्तः । तादृशं  
प्रश्नरूपं साधुवादमेवाऽपेक्षते । महता प्रयासेन भगवन्मत-  
प्रवर्त्तकत्वात् । तदाह ॥ वैयासकिरिति ॥ तथापि भगवच्चरित्रस्य  
दुर्ज्ञेयत्वात् कथमुत्तरमत आह ॥ सभगवानिति ॥ भगवता स-  
हितः । तदन्तःस्थितो भगवानेवोत्तरं प्रयच्छतीत्यर्थः । नन्वेवं

भगवान् स्वयमुत्तरं प्रयच्छति कथमित्याशङ्क्याह ॥ विष्णुरात-  
मिति ॥ अथेति भिन्नोपक्रमे । एतावत्कालं शुकः स्वयमेवाह ।  
इदं चरित्रं तु तत्र स्थितो भगवानेवाऽऽहेति भिन्नः प्रक्रमः ।  
विष्णुना एतदर्थमेव रक्षितः । अन्यथा पुरुषार्थो न सिद्ध्यतीति  
किं रक्षणेन । श्रवणे निमग्नचित्तत्वात् प्रत्यर्चनम् । पूर्वं शुकः  
स्तुतः । तेन शुकोऽपि तमग्रे स्तौतीति प्रत्यर्चनम् । पूज्यो हि  
भगवान्, तद्गुणाश्च । ते चोभयत्र पूर्णा इति परस्परं पूजा ।  
एवमेव भगवत्कथायां परस्परार्चनं शास्त्रसिद्धम् । येऽन्योन्यतो  
भगवता इति वाक्यात् । एतावदुद्योगस्य फलमाह ॥ कृष्णेति ॥  
अवतारचरित्रत्वेनालौकिककत्वमुक्तम् । पापस्य प्रतिबन्धकत्वा-  
च्चात्र श्रद्धा भविष्यतीत्याह ॥ कलीति ॥ षण्णां शोधकानां  
देशादीनां धर्महेतूनां चाभावाच्चरित्रमेव शोधकम् । अन्यथा  
युगे धर्मप्रवृत्तिर्मोक्षो वा न स्यात् । महता प्रक्रमेण समारम्भे  
हेतुः । भागवता एव प्रधानं यस्येति । विशेषेणाहर्तुं वक्तुमारम्भं  
कृतवान् । अत एव मननपरित्यागेन कथामेव कथयति, सभाज-  
यति च तामेव, न ज्ञानादिकमिति भावः ॥ १४ ॥

समानशीलव्यसनं दृष्ट्वा राजानं चाभिनन्दति द्वाभ्याम्—

श्रीशुक उवाच ॥

सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम ॥

वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्ठिकी रतिः ॥ १५ ॥

सम्यागिति ॥ भगवति लयात् पूर्वं स्थिरप्रज्ञतैव सर्वोत्तमा ।  
सम्यग् व्यवसायं भगवत्कथैव श्रोतव्या, नान्यत् किञ्चिदि-  
त्यव्यवसायं प्राप्ता । ब्रह्मर्षीणामप्येतद् दुर्लभं, तव तु जातमि-  
त्याश्चर्येण सम्बोधनम्— राजर्षिसत्तमेति ॥ राजा स्वधर्मनिष्ठः।

स च लौकिकः । ऋषिवैदिकधर्मनिष्ठः । स चासौ सन् भगव-  
द्धर्मनिष्ठः । तत्राप्युत्कर्षो भगवदङ्गीकारात् । अत एव तवैतादृशो  
व्यवसाय उचित इति भावः । द्विधा च निश्चयः सम्भवति—  
शास्त्रार्थनिश्चयात्, स्वरुच्या वा । तत्राद्यो मध्यमः । त्वं तूत्तम  
इत्याह ॥ वासुदेव इति ॥ यस्मात् कथायां रतिर्जातेति । सा-  
ऽपि न चञ्चला, न केनाप्यन्यथाकर्तुं शक्या । निश्चयस्य सम्यक्  
पोषिका रतिः । यस्मान्निश्चयाद्वासुदेवकथायां रतिर्जातेति  
वा । अथवा हेतुद्वयं राजाभिनन्दन एव । दुर्लभत्वं कथारतेर्वदन्  
कारणभूतं निश्चयमाह । साध्यसाधनयोर्निष्पन्नत्वात् सभाजनम् ।  
प्रश्नेन चैवम्भावस्तस्याभिज्ञातोऽतोऽर्थात् प्रश्नएव स्तुतः ॥१५॥

प्रकारान्तरेणापि साक्षात् प्रश्नं स्तौति—

वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषाँस्त्रीन् पुनाति हि ॥

वक्तारं पृच्छकं श्रोतृस्तत्पादसलिलं यथा ॥ १६ ॥

वासुदेवेति ॥ वासुदेवस्य मोक्षार्थत्वात् तत्सम्बन्धि यत्-  
किञ्चिद् वस्तु तत् पवित्रयत्येव । तत्रापि कथा तत्सम्बन्धि-  
गुणदोषाभिनिवेशजनिका । तत्रापि प्रश्नः, तज्जिज्ञासया दार्ढ्य-  
हेतुः ॥ त्रीन् पुरुषान् ॥ प्रश्नानन्तरं कश्चिद्वक्ता, काश्चिच्छ्रोता  
मध्यस्थः, प्रश्नकर्ता च त्रयो भवन्ति । स्तब्धचित्ततया पूर्वं वक्ता  
भगवद्गुणाभिज्ञोऽपि तूष्णीं स्थितः । तत्र भगवद्गुणेषु तूष्णी-  
म्भावः पापादेवेत्यध्यवसीयते । प्रश्ने च यदुद्भूता भवन्ति गुणा-  
स्तत्पापनाशादेव । श्रोतृणामपि विद्यमाने पापे भगवत्प्रवर्णं  
चित्तं न भवतीति, प्रश्ने च जायत इति तत्पापनाशकत्वमपि ।  
प्रश्नं करिष्यामीति यदा मनसि प्रश्न उद्भूतस्तदा पापे विद्यमाने  
मुखात् निःसरति । यदा पुनर्निःसरति तदा तस्यापि पापं ना-



शयतीति ज्ञायते । अतस्त्रीन् पुरुषान् पुनातीति युक्तं, तदाह ॥  
 हीति ॥ प्रश्नकर्तुः पितृपितामहादयो भविष्यन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं  
 गणयति ॥ वक्तारमिति ॥ वक्तारमुत्तरस्य । पृच्छकः प्रश्न-  
 कर्ता । श्रोता मध्यस्थः । यद्यपि श्रोतृत्वं पूर्वयोरप्यस्ति, तथापि  
 निमित्तं भिन्नमिति तदेव प्रयोजकत्वेनोक्तम् । पुरुषपदं पूर्वव-  
 त् । अत्र कार्यान्तरार्थान् वारयति ॥ त्रीनिति ॥ पावित्र्यमनेक-  
 विधं सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं पावनं विशिनष्टि दृष्टान्तेन ॥  
 तत्पादसलिलं यथेति ॥ प्रश्नः कचिदुद्गतः । कश्चित् प्रेरितवान् ।  
 कश्चिदभिमुखीचकार । नैतावता परमः पुरुषार्थः सिद्धः । यदा  
 पुनस्त्रयाणां चित्तं भगवदेकनिष्ठं करोति तदा सफलता ॥  
 गङ्गा च पुनः साक्षाद्भगवत्सेवौपयिकं शरीरमुत्पादयति पूर्वसम्ब-  
 न्धिनं पापं तत्कार्यं नाशयित्वा । तथा भगवत्कार्योपयोगि चित्तं  
 यावत्या भवति । तावतीं शुद्धिं करोतीत्यर्थः । त्रीन् त्रिलोकस्थान  
 सात्त्विकादिभिन्नान् वा कूलद्वयस्थितान्मध्यस्थान् वा, ब्रह्माणं  
 महादेवं भगीरथं च वा ॥ १६ ॥

एवं भगवत्सम्बन्धित्वेन प्रश्नमभिनन्द्य भगवदवतारप्रयोजन-  
 ज्ञानार्थं कथामारभते—

भूमिर्दसन्पव्याजदैत्याऽनीकशताऽयुतैः ॥

आक्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १७ ॥

भूमिरिति ॥ भक्तानां दुःखनाशाय कृष्णावतरणं मतम् \*  
 भूमिर्माता तथाचान्ये भक्ता वै त्रिविधामताः ॥ सर्वेषां च महद्  
 दुःखं नान्येन विनिवार्यते \* यदा तदा हरिः कृष्णः प्रादुरा-  
 सीदिति स्थितिः ॥ ये भक्ताः शास्त्ररहिताः स्त्रीशूद्रद्विजबन्धवः\*

उद्धारविषयनिर्द्धारमाहुः ॥ ये भक्ता इति ॥ शास्त्रीयसाधनरहि-

तेषामुद्धारकः कृष्णः स्त्रीणामत्र विशेषतः ॥ येषां निरोधकं  
शास्त्रं योगादि विनिरूपितम् \* शेषभावस्तत्र हरेर्न कदाचिद्  
गमिष्यति ॥ संसारदुःखव्यावृत्त्यै निरोधोऽत्र निरूप्यते \* अतो  
निरोधो ज्ञानात्मा दुःखरूपा च संसृतिः ॥ एवमेकं फलं प्रोक्तं  
द्वयं वा न विरुद्ध्यते \* साङ्गस्य प्रक्रिया युक्ता ततः स्कन्धोऽपि  
युज्यते ॥ अवतारो निरोधाङ्गं तदङ्गं दुःखमेव च \* धैर्यार्थं  
सान्त्वनं प्रोक्तं भूमिमात्रोर्न चान्यथा ॥ अन्ते दुःखं भक्तकृतं

तानामित्यर्थः । ननु ससाधनानामपि कथं न विषयत्वमित्याशङ्क्य  
तत्र बाधकमाहुः ॥ येषामिति ॥ किञ्च, एतेषां निरोधपदार्थोऽपि  
पूर्वस्माद्विलक्षणोऽतोऽपि न विषयत्वमित्याहुः ॥ संसारेति ॥ अत्र  
ससाधनेष्वित्यर्थः ॥ निरूप्यते ॥ त्वयेति शेषः । तथाच संसारस्या-  
ऽविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन तद्रूप एव निरोधस्तेषां  
वाच्य इत्याह ॥ अत इति ॥ तथाच बह्वेव वैलक्षण्यमिति भावः ॥

किञ्च । भक्तानां संसारो लीलोपयोगित्वेन सुखरूपस्तेषां तु  
दुःखरूप इतीतोऽपि तद्वैलक्षण्यमित्याहुः ॥ दुःखेति ॥ प्रासङ्गिकमुक्त्वा  
पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति ॥ एवमिति ॥ एकं निःसाधनानां भगवत्प्राप्ति-  
लक्षणमित्यर्थः । ननु भगवत्कृतनिरोधो न शास्त्रैर्जनयितुं शक्य इति  
पूर्वोक्तशेषभावासम्भवात् ससाधनानामपि विषयत्वं वक्तुं युक्तम् ।  
अत एव, तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् \* भक्तियोग-  
वितानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः, इति पृथावचनमपि गीयत इत्याशयेन  
पक्षान्तरमाहुः ॥ द्वयं वेति ॥ उभयोर्निरोधस्यैकरूपत्वेनोक्तवैलक्षण्या-  
भावात्तथेत्यर्थः ॥ एवम्प्रकारेण लीलाकरणे कथने च हेतुमाहुः ॥  
साङ्गस्येति ॥ निरोधस्येति शेषः ॥ अत्रोपपत्तिमाहुः ॥ तत इति ॥  
यतश्चिकीर्षितनिरोधमवतीर्य स्वयं कृतवानतो हेतोरयं स्कन्धो  
दशमत्वेन युज्यत इत्यर्थः ॥ अन्यथाऽनवतीर्यैवाम्बरीषादेरिवात्रापि  
भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीति ईशानुकथैवेयमपि  
भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादिति भावः ॥ अङ्गमाहुः ॥  
अवतार इति ॥ येन विना यन्न सम्भवति तत्तदङ्गमत्रोच्यते । तथा-



प्रादुर्भावाय वै हरेः \* आकाशवाणीवाग्देवः सर्वमुक्त्यर्थमुद्गतः ॥  
 अशक्तः संस्तथा चक्रे तथा नारद एव हि \* दशभिः सान्त्वनं  
 भूमेः पञ्चत्रिंशत्तमैस्तथा \* अष्टभिर्नारदोक्तैव सर्वेषां दुःखमञ्ज-  
 सा ॥ तत्र दशभिर्भूमिसान्त्वनं वाचा उपायेन देवक्याः पञ्च-  
 त्रिंशद्भिस्ततोऽष्टभिः सर्वेषां दुःखं भगवदवतारार्थं हेतुभूतमुच्यते ।  
 उद्यमः स्वदुःखनिवेदनेन, दैन्यम् । ततो भक्तानां भगवत्समीप-  
 गमनम् । निवेदनार्थं स्तोत्रम् । ततो भगवद्वाक्यनिवेदनम् ।  
 शब्दतस्तदर्थश्चतुर्भिर्विवृतः । क्रियाजन्मसङ्कर्षणमायाभिस्तत  
 उपसंहार इति । तत्र प्रथमं भूमेरुद्योग उच्यते । व्यापिवैकुण्ठ एव  
 हरिः प्रकटः । अन्यत्र सर्वत्र गुप्त इति । भगवत्स्थाने न गता  
 भूः । ब्रह्मणा च जनिता । अत उपायकरणार्थमेव भूम्युद्धरण-

चाऽनाविर्भावे निरोधपदार्थ एव न स्यादिति भावः । यद्वा, यतः  
 संसारभवदुःखव्यावृत्तिरेव निरोधप्रयोजनमतो निरन्तरं भगवत्-  
 स्मरणात्मको निरोधो दैवासुरसाधारणो निरूप्यत इत्याहुः ॥ संसारे-  
 ति ॥ स्मृतिश्च क्वचित् स्नेहात् क्वचिद् द्वेषादिनेति परं विशेषः । एकं  
 पूर्वोक्तमित्यर्थः । अथवा यतो लीलानुपयोगिसंसारवतां संसृतिरपि  
 दुःखरूपाऽतोऽधिकारिभेदेन विरोधाभावाद् दुःखनिवृत्तिः संसार-  
 निवृत्तिश्चेति द्वयमपि फलमित्युक्तमित्याहुः ॥ दुःखरूपा च संसृतिः,  
 द्वयं वा न विरुद्ध्यत इति ॥ एवमनुक्तौ दुःखरूपेत्याद्यनर्थकं स्यात्  
 केषाञ्चिद्भक्तानां दुःखमेव निवारितम् । अहम्ममात्मकः संसारस्तु  
 लीलोपयोगित्वेन स्थापित एव । केषाञ्चिद्भक्तानामन्येषां च संसारो-  
 ऽपि नाशितः । तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः । नन्वाधिदैविकप्रवर्तनं  
 विना वाण्युद्गमासम्भवे भक्तदुःखहेतुवाणीं स कथं प्रवर्तितवा-  
 नित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः ॥ सर्वमुक्त्यर्थमिति ॥ हर्याविर्भावं विना  
 सा न भवतीति स्वयं तं कर्तुमशक्तस्तद्धेतुहेतुं चक्र इत्यर्थः ॥ तद-  
 नुगुणदेवतायास्तदुत्कर्षमसहमानाया इतिरूपेऽग्रिमग्रन्थे तत्पदाभ्यां  
 कंस एवोक्त इति श्रेयम् । मुक्तिहेतुत्वेन तदनुगुणत्वम् । भगव-



वदधुनापि करिष्यतीति तत्र गमनम् । भूमिर्वस्तुतो दैत्यानाम् ।  
यावदासीनः परापश्यति तावद्देवानामतस्तावद्रूपेण देवोपयोगिना  
गमनम् । शीघ्रं बाधाभावाय । कार्यावश्यकत्वाय च शरणगमन-  
म् । दैत्याः सर्वे मायादेवताः कापट्येनैव भूमिं रसातले नेतुं  
राजरूपेणावतीर्णाः । राज्ञां दैत्यत्वज्ञापकं लक्षणं दृप्तत्वमुच्छास्त्र-  
वर्तित्वम् । एतदेव सर्वत्र लक्षणम् । हता अमुक्तास्ते देवेष्व-  
ऽपि प्रविष्टा इति देवा अपि तथा । अतस्तेऽप्यन्ते निराकृताः ।  
अवतारे तद्धर्मा भविष्यन्तीति, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ व्याजेति ॥  
ते च दैत्या नोपभोगार्थमागताः, किन्तु घातार्थमिति ज्ञापयितु-  
माह ॥ अनीकेति ॥ दैत्यानामनीकानि तेषां शतान्यसंख्यातानि ।  
तानि चायुतान्यमिलितानि तत्र तत्र पुञ्जीभूय स्थितानि । अतः  
एवासमन्तात् क्रान्ता यथा सर्वतश्च शीघ्रं निमग्ना भवति । भूरि-  
भारेणाक्रान्ता । दैत्यत्वं भारजनकत्वम् । यथा उन्मत्त एकोऽपि  
नौकारूढो नौकां मज्जयति । बलाक्रमणे च भारः । पूर्वं ब्रह्मणा  
उद्धारे उपायः कृत इति ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १७ ॥

रूपान्तरेण गमनं देवानां हितकारी न भवतीति हविर्दानी-  
रूपेण गतेत्याह—

गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभोः ॥

उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं समवोचत ॥ १८ ॥

गौर्भूत्वेति ॥ गौर्भूत्वा अन्तिके उपस्थिता तस्मै व्यसनं

न्मातृदास्यं दैवपक्षे परमोत्कर्षः । अयं चासुर इत्यसहमानत्वम् । एव-  
मविरोधः पूर्वापरयोः । कालो ह्यत्र प्रतिबन्धको जात इत्यत्रपदस्य  
दैवानुगुणत्वे कंसस्येत्यर्थो ज्ञेयः । तथा सति मातुर्दुःखासम्भवेन  
मातृत्वमेव न स्यादिति भावः ॥ अतस्तेऽप्यन्त इति ॥ भीष्मादय  
इत्यर्थः ॥ तद्धर्मा इति ॥ नृपधर्मा इत्यर्थः ॥

समवोचतेति सम्बन्धः । अश्रूणि अप्रोञ्छितानि निरन्तरं प्र-  
वृत्तानि मुखे समयान्ति । अन्तःखेदात्मके तापे स्वेद एवाश्रूणि  
भवन्ति । खेदोऽपि ज्ञानजनितश्चेत्तदा ज्ञानद्वारा नेत्रयोर्निर्गतः  
स्वेदोऽश्रुशब्देनोच्यते । दैत्यानामभिप्रायज्ञानेन शोकः । अन्तःस्थि-  
तधर्मविसंवादि वाक्यमप्रमाणमिति धर्मप्राकट्यपूर्वकं धर्मकथन-  
म् । बहूनां तादृशानां सम्भवान्निर्द्धारार्थं कथनम् । अधिकारि-  
त्वादविचारदशायां न सर्वज्ञतेति युक्तं कथनम् ॥ खिन्नेति ॥  
दुःखसन्ततिरत्यन्तं निरूपिता । दौर्बल्यं कान्त्यभावश्च तस्य  
ज्ञापकौ । तस्यास्ततोऽन्योपायबोधननिवृत्त्यर्थं तथोक्तम् । रोदनं  
शब्दात्मकं करुणं यथा भवतीति पितृवियोगजनितखेदाभावाय ।  
अधिकारित्वात् कार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं रोदनम् ॥ विभोरिति  
ब्रह्मणः सामर्थ्यं प्रतीकारे द्योतितम् । उप समीपे भगवत्येवा-  
ऽन्तर्यामिणि स्थिता । बहिरन्तिके स्थिता ब्रह्मणः । व्यसनमप्र-  
तीकारदुःखं स्वं सम्यगवोचतेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ ततो ब्रह्मा  
दैत्यसम्बन्धित्वाद् भूमेः सहायार्थमाऽऽकारणशङ्काव्यावृत्त्यर्थ-  
मालोचनज्ञानेन तदुक्तार्थं निश्चित्य प्रतीकारं कृतवानित्याह—

ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तथा सह ॥

जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥ १९ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मत्वात्तथा सामर्थ्यं ज्ञानात्मकत्वात् ॥ अथे-

ति ॥ स्वनिश्चयानन्तरं, न तु भूमिवाक्यमात्रे । देवानां नयनमा-  
ज्ञापनार्थम् । आलोचने प्रतीकारं ससाधनं ज्ञातवानिति । महा-  
देवस्य नयनं दैत्यानामुपायान्तरोपदेशाभावाय । भूमेर्नयनं नि-  
मित्तज्ञापनाय । अत एव, त्रिनयनपदम् । त्रिष्वपि देवदैत्य-  
मनुष्येषु नयनं यस्येति । श्वेतद्वीपं भगवतः प्रियं धामेति । व्यापि-  
वैकुण्ठद्वारस्य तत्र नैकद्वयाद्वा क्षीरपयोनिधेस्तीरं जगाम । भूमा-

वासक्त एव भूम्युपकारं करिष्यतीति ज्ञापनार्थं च ॥ १९ ॥

तत्रापि भगवतस्तिरोभावात् स्तोत्रं कृतवानित्याह—

तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम् ॥

पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्थे समाहितः ॥ २० ॥

तत्र गत्वेति ॥ गमनमात्रेणैव स्तोत्रं कृतवानिति ज्ञापना-  
र्थं गत्वेत्यनुवादः । तत्र गत्वा समाहितो योगारूढः पुरुषसूक्तेन  
उपतस्थ इति सम्बन्धः । स्वयं कथं न प्रतीकारं कृतवानिति  
शङ्काभावायाह ॥ जगन्नाथमिति ॥ जगतां स एव नाथस्ततः  
स्वस्याकरणम् । ननु जगन्नाथत्वे दैत्यानामपि नाथ इति प्रती-  
कारं न कुर्यादित्याशङ्क्याह ॥ देवदेवमिति ॥ देवानामपि स एव  
देवः । देवैर्दीव्यतीति वा । प्रजापतेः प्रजापतिरग्रेरग्निः सूर्यस्य  
सूर्य इति । अतो देवानां भगवानाधिदैविकरूप इति न दैत्यहितं  
करिष्यतीति भावः । जगन्नाथो मर्यादया । सांप्रतं दैत्यानाम-  
तिक्रमान्न पक्षपातः । ननु भूमे रसातलगमनेऽपि स्वर्गे देवैः सह  
क्रीडा देवहिताचरणं च सम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ वृषाकपि-  
मिति ॥ वृषो धर्मो यज्ञादिरूपः । तस्यासमन्तात् कं सुखं फलं  
स्वर्गादि तत्र पिबतीति सर्वयज्ञफलभोक्ता । भूम्यभावे ततो यज्ञा-  
ऽभावः । देवानां च देवत्वं यज्ञफलभोगादेव । नन्वदृष्टोऽसंनिहि-  
तश्च कथं स्तूयत इत्याशङ्क्याह ॥ पुरुषमिति ॥ स हि स्वहृदय  
एव वर्तते । पुरुषो वा नारायणः स्वपितेति ततः कार्यावश्य-  
म्भाव इति ज्ञापनार्थं, पुरुषसूक्तेनेति । वैदिकेन भगवत्प्रेरणया  
प्राप्तेन भगवतोऽतिप्रियेण । पुरुषसूक्तं च तेजोमयम् । उपस्थान-  
विद्यया तेजोमयः परितुष्यतीत्यन्तर्यामिपुरःसरं स्तोत्रकरणात्  
तत्सूक्तेनैव स्तोत्रमुचितम् ॥ २० ॥



ननु पुरुष एव तथा सत्यऽवतरिष्यतीत्याशङ्क्य तन्निराकरण-  
पूर्वकं भगवत उत्तरं जातं स्वान्तःकरणे उपलभ्य अतिसूक्ष्म-  
त्वाद्देवानामगम्यं तान् ज्ञापितवानित्याह—

गिरं समाधौ गगने समीरितां  
निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ॥

गां पौरुषीं मे शृणुताऽमराः

पुनर्विधीयतामाशु तथैव मा चिरम् ॥ २१ ॥

गिरमिति ॥ समाधौ यो भावितो भगवान् सलोकः ।  
तत्राकाशे भगवद्वाक्यं भगवतोक्तं श्रुतवान् । तत्र प्रमाणमाह ॥  
वेधा इति ॥ अन्यथा कथं विदधाति भगवदाज्ञाव्यतिरेकेण ।  
ननु देवा अपि ब्रह्मतुल्याः कथं न श्रुतवन्तस्तत्राह ॥ त्रिदशा-  
निति ॥ तिस्रो दशा येषां, बाल्यं कौमारं यौवनमिति । अनेन  
तेषामुत्पत्त्याज्ञापि युक्ता भवतीति ज्ञापितम् । अकस्मात् क्षणं  
स्थित्वा किञ्चिद् विचार्य उक्तवानिति सर्वेषामाश्चर्यं हेत्याह ।  
स्वतः कथनं वारयति ॥ पौरुषीमिति ॥ गामित्यखण्डनाय ।  
तस्या वाचो दोग्धत्वाय च । म इति प्रमाणार्थम् । न हि ब्रह्म  
वाक्यमन्यथा भवति । पुरुषसम्बन्धिन्येव मत्तो वा श्रोतव्येति ।  
आदौ भगवत आज्ञापनमाह ॥ अमरा इति ॥ प्रथमतः श्रुत्वा  
पुनः पश्चाद्विधीयताम् ॥ चिरं मा विलम्बो न कर्त्तव्यः । सामग्रीमेव  
सम्पादयितुमादौ बोधयति, पश्चाद्वक्ष्यत्याज्ञाम् । अग्रे च वक्तव्य-  
मंशावतरणम् । तद्देवानां मरणानन्तरं भवतीति शङ्काव्युदासा-  
य— अमरा इति सम्बोधयति ॥ शृणुतेति ॥ सावधानार्थं वचन-  
म् । पुनःपदं च पूर्वं रामावतारे रावणभीतेन ब्रह्मणा पूर्वमपि  
देवा आज्ञप्ता अंशावतारणार्थमिदानीमपि तथैवाज्ञेति ज्ञापना-  
ऽर्थम् । पूर्वं विलम्बेन कृतम् । तद्व्युदासाऽऽश्विति ॥ पुन-

स्तथैवांशावतरणं विधीयतामित्यर्थः ॥ तथैवेति ॥ यो देवो या-  
वतांशेन जातः । पौर्वापर्येण वा । पूर्वं दशरथो नावतीर्ण इति ।  
आज्ञया तमवतार्य षष्टिसहस्रवर्षानन्तरं स्वयमवतीर्णः । अतो  
विलम्बः । तां शङ्कां प्रकृते वारयति ॥ चिरं मेति ॥ २१ ॥

ननु त्वया किमुक्तं, किं वा भगवतोक्तमिति शङ्कां दूरी-  
कुर्वन् पूर्वं वानरेष्ववतारं प्राप्य खेदो भूयान् प्राप्त इति देवाशङ्कां  
च परिहरन् भगवदुक्तमाज्ञापनमाह—

पुरैव पुंसाऽवधृतो धराज्वरो  
भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम् ॥

स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः

स्वकालशक्त्या क्षपयँश्चरेद् भुवि ॥ २२ ॥

पुरैवेति ॥ भूमेः पीडाकथनात् पूर्वमेव भगवता धराज्वरोऽव-  
धृतो निश्चितः । तत्र हेतुः ॥ पुंसेति ॥ पुरुषो हि भार्या स्पृशति ।  
ज्वरस्तु स्पर्शमात्रेणैव ज्ञायते । अतोऽस्मत्कृतं ज्ञापनं नापेक्षितम् ।  
अतो भगवान् मद्वाक्यात् पूर्वमेव स्वयमेवोक्तवान् । आज्ञामाह ॥  
भवद्भिरिति ॥ भगवानप्यवतारिष्यति । ततः पूर्वमेव भवद्भिरुप-  
जन्यताम् । भगवज्जननसमीपे जन्यताम् । आवश्यकत्वायांशैरि-  
ति । भवन्तो हि भगवदंशा हस्तपादादय इव सेवकाः । प्रभुः  
ससेवक एव सर्वत्र गच्छति । पूर्वस्माद् वैलक्षण्यं, यदुष्विति ॥  
भगवानपि यदुष्ववतारिष्यति । अतो लोके प्राकट्याभावाय समीपे  
जन्यतामित्याज्ञा । इदं जननं सेवार्थत्वात् स्थितिपूर्वकम् । तत्र  
कियत्कालं स्थातन्यमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ स यावदिति ॥ या-  
वत् स भगवान् यदुषु चरेत्तावदुपजन्यताम् । समीपे स्थातन्यम् ।  
जननं पुत्रपौत्रादिरूपेणान्तमुत्पत्त्यर्थमुक्तम् । स्थितिस्त्वर्थादेव

भविष्यतीति तन्नोक्तम् । भगवानपि कियत्कालं स्थास्यतीत्या-  
शङ्कायामाह ॥ उर्व्या भरं स्वकालशक्त्या यावत् क्षपयँश्चरेदि-  
ति ॥ तदपि कियत्कालमित्याशङ्कायामाह ॥ ईश्वरेश्वर इति ॥  
ईश्वर एव स्वच्छन्दचारी । तेषां सर्वेषां कालादीनामपि य  
ईश्वरः । स कथं नियन्तुं ज्ञातुं वा शक्यते । एतावत्कालं स्थास्य-  
तीति । अनेनैव नियतभोगयुक्तानां देवानामकरणशङ्काऽपि  
व्यावर्तिता । दैत्या अस्मान् मारयिष्यन्तीति न शङ्कनीयम् ।  
यतः स्वकालशक्त्यैव भारं दूरीकरिष्यति ॥ चरेदिति ॥ भारभूता  
दैत्या नैकत्र तिष्ठन्तीति, तदर्थं चरणम् । कालनियमस्य चाज्ञान-  
म् । अज्ञातस्तु न भविष्यतीत्याह ॥ भुवीति ॥ न हि भूमौ जातो-  
ऽलौकिकं करोति ॥ २२ ॥

तथापि कावतरिष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह—

वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः परः ॥

जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवन्तु सुरस्त्रियः ॥ २३ ॥

वसुदेवगृह इति ॥ तस्याप्यंशावतरणव्युदासायाह ॥ साक्षा-  
द्भगवानिति ॥ न तु चक्रादिरूपेण, सत्त्वव्यवधानेन वावतारः ।  
भगवच्छब्दो गौणेष्वपि वर्तत इति । तद्व्युदासार्थं, पुरुषः पर  
इति ॥ पुरुषोत्तम इत्यर्थः । ब्रह्माण्डात् परस्य कथनादर्थदेव  
प्रकृतिप्रवर्त्तकः समागतः । ततः परस्तु पुरुषोत्तम एव । स च  
जनिष्यते । अतस्तत्प्रियार्थं तत्सेवार्थं सुरस्त्रियः सम्यक् सर्व-  
सौन्दर्यपुरःसरं तस्य योग्यस्थानेषु सम्भवन्तु । सुरस्त्रियोऽप्सरसो  
लक्ष्म्या सहिताः समुद्रादुत्पन्नाः । तासां भोगो भगवता न कृत  
इति स्वजन्मसाफल्यार्थमेव तासामवतरणम् । तत्प्रियार्थमिति  
वचनाद्देवानां स्त्रीत्वेनावतरणं निवारितम् ॥ २३ ॥



भगवदवतरणात् पूर्वमेव सेवासावधानार्थं भगवच्छय्या-  
रूपस्य शेषस्य सङ्कर्षणसहितस्यावतारमाह—

वासुदेवकलानन्तः सहस्रवदनः स्वराट् ॥

अग्रतो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया ॥ २४ ॥

वासुदेवेति ॥ सात्त्विकेषु तु कल्पेषु यः शेते सलिले  
हरिः \* वासुदेवः स विज्ञेयस्तस्यांशोऽनन्त उच्यते ॥ कालात्मा  
च स विज्ञेयो भूभारहरणे प्रभुः \* तत्र सुप्तो हरिश्चापि तदाविष्टो  
भविष्यति ॥ अतोऽनुशयनं विष्णोर्बलभद्रेण नात्मनः \* एक-  
वत् प्रोच्यते कृष्णो द्विलोकैः प्रतीयते ॥ देवक्यां शयनस्यैव  
सम्भवो न हरेः स्मृतः \* रोहिण्यामपरस्येति कर्षणाच्चैव हीनता ॥

तं सङ्कर्षणमन्यस्माद् भिन्नतया ज्ञातुं विशिनष्टि ॥ वासु-  
देवस्य प्रथमतः कला धर्मरूपः । सोऽपि शयनरूप इत्यनन्तः ।  
कालात्मा स हि स्वाऽऽश्रय एव शेते । तत्राधिदैविकरूपमपि

तदाविष्टस्तस्मिन् सङ्कर्षणे आविष्ट इत्यर्थः । अत्र पूर्वं शय्यारूपे  
सङ्कर्षणे शयानस्यावतारदशापञ्चे तस्मिन्नावेशरूपा स्थितिरनुशयनं  
भवति । तथाचानुशयनस्यैव स्कन्धार्थत्वाद्वलदेवाविष्टवासुदेव-  
कलाया एव लीला स्कन्धार्थः स्यादित्यत आह ॥ अत इति ॥ यतः  
शयानस्यावेशोऽतो हेतोर्विष्णोः सात्त्विककल्पाधिष्ठातुरेव बलभद्रेण  
कृत्वाऽनुशयनमुच्यते, नात्मनः पुरुषोत्तमस्य नेत्यर्थः । निरोधोऽस्या-  
ऽनुशयनमात्मन इति मूलवाक्यादिति भावः । तेन नोक्तदूषणमिति  
भावः । तर्हि बलदेव एवं निरूपणे किं तात्पर्यं तदाह ॥ एकवदिति ॥  
पूर्वोक्तवासुदेवस्यांशत्वादंशाशिनोश्च तादात्म्येनाभेदादेकवदेव प्रो-  
च्यते । तेन तत्रापि तथा निरूपणमित्यर्थः ॥ अतस्तच्चरित्रमपि  
मूलरूपचरित्रमेवेति भावः । नन्वेवं लोके न प्रतीयत इत्यत आह ॥  
कृष्ण इति ॥ यथांशत्वेनैक्येऽपि स्वरूपे द्वैविध्यप्रतीतिस्तथा चरित्रे-  
ऽपीत्यर्थः ॥ अत एव यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मथुरायां पुरुषोत्तम-  
स्य व्रजे तथाऽप्रापीत्याह, देवक्यामिति ॥

स्थितमिति ज्ञापयितुमाह ॥ सहस्रवदन इति ॥ सङ्कर्षणो हि सहस्रवदनो वेदात्मा । शेषोऽपि केवलस्तथा भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ स्वराडिति ॥ स्वर्गेऽपि राजते । सङ्कर्षणरूपः । यः सितकृष्णकेशः सः अग्रतो भविता । ननु तेनैव चरितार्थत्वे किं भगवदवतारेणेत्याशङ्क्याह ॥ देव इति ॥ स हि देवरूपेणैवावतीर्णो, नाधिकं कार्यं करिष्यति । तर्हि किं तदवतारेणेत्याशङ्क्याह ॥ हरेः प्रियचिकिर्षयेति ॥ स हि भगवान् सर्वेषां दुःखहर्ता दैत्यानां सुखार्थं भूमारहरणार्थं च साहाय्यकरणाद् भगवतः प्रियं करिष्यतीति ॥ २४ ॥

एवं ससामग्रीकस्य गमने सर्वमुक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्यामाह—

विष्णोर्माया भगवती यया संमोहितं जगत् ॥  
आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यार्थं संभविष्यति ॥ २५ ॥

विष्णोरिति ॥ यो हि विष्णुर्मयोद्घाटनेनावतरिष्यति सा तदंशभूता माया कार्यार्थं भविष्यति । साऽपि भगवती षड्गुणैश्वर्ययुक्ता । भगवत्प्रसादात् । अतस्तस्याः स्वस्थानत्यागेन गमनेऽपि न दोषः । अत्रापि स्थास्यति कार्यमपि करिष्यतीति । सर्वमुक्त्यभावश्च तत एव भविष्यतीत्याह ॥ यया संमोहितं जगदिति ॥ कदाचित् तस्या अनागमनशङ्कां व्यावर्त्तयति ॥ आदिष्टा प्रभुणेति ॥ अनेन यत्र सर्वव्यामोहिका भगवदाज्ञयाऽवतीर्णा, तत्र के भवन्त इति गर्वाभावोऽपि ज्ञापितः । कार्यं यशोदायाः स्तन्यं, संकर्षणं, कंसादिव्यामोहो, वसुदेवादिमोचनमिति ॥ २५ ॥

एवं सर्वान् ज्ञापयित्वा ब्रह्मा ततो निर्गत इत्याह—

श्रीशुक उवाच ॥

इत्यादिश्याऽमरगणान् प्रजापतिपतिर्विभुः ॥  
आश्वास्य च महीं गीर्भिः स्वधाम परमं ययौ ॥ २६ ॥

इत्यादिश्येति ॥ अनेकविधा देवाः । ते च स्वस्वमुख्याज्ञा-  
कारिणः । अत एव सर्वानेव गणपतीनाज्ञापितवानित्याह ॥  
अमरगणानिति ॥ तर्हि ब्रह्मणः कथं नावतार इत्याशङ्क्याह ॥  
प्रजापतिपतिरिति ॥ प्रजापतीनां स नियन्ता ॥ अन्यथा सृष्टिर्न  
स्यादित्यर्थः । ननु साक्षाद्भगवता नोक्तमिति देवा न करिष्य-  
न्तीत्याशङ्क्याह ॥ विभुरिति ॥ ब्रह्मा स्वत एव समर्थो देवाना-  
ज्ञापयितुम् । अनैनैव वृत्तान्तेन भूमिः कृतार्था जाता । तथापि  
गीर्भिरपि महीमाश्वास्य स्वधाम सत्यलोकाख्यं ययौ । गीर्भि-  
रिति भूमेः प्रशंसावाक्यानि बहून्युक्तानीति ज्ञायते । भूमौ  
भगवदागमनं पूर्वं न सम्भावितमधुना जातमिति तद्भाष्याभि-  
नन्दनं युक्तमिति ॥ २६ ॥

एवं भूमेः सान्त्वनमुक्त्वा देवक्याः सान्त्वनं वक्तुं तस्याः  
प्रथमं दुःखप्रापणोपायमाह—

शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम् ॥  
माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान् बुभुजे पुरा ॥ २७ ॥

शूरसेन इति दशभिः ॥ सहस्रार्जुनस्य पुत्राणां मध्ये ये  
पञ्चोर्वरितास्तेषां द्वितीयः शूरसेनः । यादवानां राज्यं ययातिना  
निवारितम् । ततः पुष्ट्यैव राज्यम् । यो महान् भगवदंशो  
भवति स राजेति ॥ तत्र सहस्रार्जुनो भगवदंशः पुष्ट्या  
राजा बभूव । स जीवन्नेव शूरसेनाय मण्डलद्वयं दत्तवान् मथुरा-



शूरसेनात्मकम् । ज्येष्ठस्तु माहिष्मत्यामेव ॥ सर्वोत्कर्षे तु यद्  
 दुःखं तद् दुःखं स्वल्पके स्मृतम् \* देशतः कालतश्चैवावस्थातश्च  
 स्वतोऽन्यतः ॥ द्रव्यतो मानतश्चेति सप्तैव सुखदाः स्मृताः \*  
 तथाभूताच्छब्दवशात् प्राप्ता दुःखं तदा पतिः \* प्रतिक्रियां स-  
 मारेभे नवभिश्च प्रतिक्रिया ॥ तत्र प्रथमं देशस्योत्कर्ष उच्यते ।  
 पूर्वं शूरसेनः शत्रुघ्ननिर्मितायां मथुरायां तत्रत्यमानन्दमनुभूय  
 निवासं कृतवान् । स च यदुपतिः यदूनां प्रभुः । तन्नाम्ना  
 जातानपि शूरसेनान् विमृज्य मथुरामेवावसन् उभयान् देशान्  
 बुभुजे । अनेन यदूनां मथुरा स्वदेश इत्युक्तम् ॥ २७ ॥

कालभेदेनापि सा महती जातेत्याह—

ननु मातृचरणानां दुःखप्रापणोपायमात्रं ह्यत्र वाच्यम् । तत्तु  
 विवाहं कृत्वा गृहगमनसमये तथाऽऽकाशवाण्यभूदित्येतावतैव उक्तं  
 भवतीति देशकालावस्थादिभिः सर्वोत्कर्षवर्णनं व्यर्थमित्याशङ्क्य  
 तत्तात्पर्यमाहुः ॥ सर्वोत्कर्षे त्वित्यनेन ॥ भगवदाविर्भावस्थानमिति ॥  
 यथा वसुदेवजन्मसमय आनकदुन्दुभयो नेदुरिति सर्वत उत्कर्षो  
 लोके ज्ञातस्तथा स्त्रिया भर्तृगृह एव पुत्रजन्म भवति । तत्र विवाहो  
 निमित्तमिति तं कृत्वा तद्गृहगमनसमये मातुः सर्वोत्कर्षे भगवता  
 सम्पादिते सति यत् दुःखमुपस्थितं तत् स्वल्पके निमित्ते शीघ्रमनाया-  
 सेन भगवता निरासितुं योग्ये सति भवतीति भगवन्मार्गे शास्त्रे नि-  
 रूपितमित्यत्रापि न काचिच्चिन्तेति ज्ञापनाय तद्वर्णनमित्यर्थः ॥  
 सुष्ठु अल्पकमतिसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमिति यावत् । तादृशे निमित्ते सती-  
 त्यर्थः । भक्तदुःखं विना भगवदाविर्भावो न भवतीति तदर्थं तत्कथन-  
 मित्यपि तात्पर्यं ज्ञेयम् ॥ देशतः कालत इत्यादि ॥ सप्तैव सुखदा  
 इत्युक्त एकस्य द्वयोर्वापि सुखदत्वं सम्भवतीति नायं नियम इत्या-  
 शङ्क्य निमित्तानां तावदुपत्वात्तथेति बोधयितुं तान्येवोक्तानि, देशत  
 इत्यादिना ॥ अथवा, सार्वविभक्तिकस्तसिलिति केचिदिति वाक्या-  
 दत्र प्रथमातस्तसिलिति ज्ञेयम् ॥

राजधानी ततः साभूत् सर्वयादवभूजाम् ।

मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः ॥ २८ ॥

राजधानीति ॥ ततः प्रभृति यावन्तो राजानः कंस-  
पर्यन्तं स्वबलाज्जाताः । खण्डमण्डलाधिपतयस्तेषां तत्राऽत्यन्तं  
सुखानुभवाद् मथुरैव राजधानी अभूत् । सर्वे च ते यादवभूभुज-  
श्च ॥ ततः शूरसेनप्रभृति ॥ राजा धीयते प्रीयते यस्यामिति  
सा राजधानी । निधीयते पट्टाभिषिक्तः क्रियत इति वा ॥ अनेन  
तत्र राज्यलक्ष्म्या नित्यं स्थानमित्युक्तम् । तत्र स्थितानामानन्दे  
हेतुः— भगवान् यत्र नित्यं संनिहित इति ॥ सर्वतत्त्वेषु यो  
विष्टः स भूमावपि सङ्गतः \* स नित्यं कचिदेवास्ति तत्स्थानं  
मथुरा स्मृता ॥ तत्र स्थित्वा द्वयं चक्रे सर्वेषां सकलं हितम् \*  
सर्वदुःखनिवृत्तिं च तत्र चेद् दुःखसम्भवः ॥ प्रतीकाराः सर्व एव  
मर्यादामार्गसम्भवाः \* व्यर्था जाताः सर्वथेति ज्ञापनार्थं निरू-  
पितम् ॥ श्रीरङ्गादिष्वपि नारायणस्य ब्रह्माण्डविग्रहस्य सान्नि-  
ध्यम् ॥ देशकालादिमध्यस्थः षडङ्गत्वं य आगतः \* सोऽन्यत्र  
सर्वदेशेषु शालग्रामादिषु स्थितः ॥ २८ ॥

तस्या अवस्थोत्कर्षमाह—

तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोऽद्वहः ॥

देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत् ॥ २९ ॥

तस्यामिति ॥ तुशब्दो दुःखपर्यवसानेन भगवत्कृत-  
सुखव्यावृत्त्यर्थः । सर्वानंशान् सर्वतो भगवान् स्वाऽवतारार्थ-

सर्वानित्याद्याचकर्षेत्यन्तम् । पूर्वसान्निध्ये सति भक्तदुःखाभावे  
स्वावतारो न सम्भवतीति तदर्थं तत्सान्निध्यं दूरीकृतवान् । अग्रे  
च तत्प्रयोजनाभावात् स्वस्मिन्नेव लीनं कृतवानित्यर्थः ॥

माचकर्षेति ज्ञापनार्थं वा तुशब्दः ॥ कर्हिंचित् कस्मिंश्चित्काले,  
पूर्वोक्ते वा ॥ सुमुहूर्त्तादिकं न भवतीति कर्हिंचिदित्युक्तम् ।  
शौरिर्वसुदेवः । शूरस्य पुत्रः । अन्येऽपि वसुदेवाः सन्तीति  
पितृनाम्ना तन्निवृत्तिः । वसुदेवभ्रातरोऽपि बहव इति, वसुदेव-  
पदम् ॥ कृत उद्ग्रह उद्ग्राहो येन । देवक्या सूर्यया नवोढया सार्द्धं  
स्वगृहप्रयाणार्थं श्वशुरदत्तं रथमारुहत् । विव्रोहात्सवसमयो  
भर्तृसाभिध्यं चोत्तमाऽवस्था स्त्रियाः ॥ देवक्या सूर्ययेति स्वत  
उत्कर्ष उक्तः । भर्तृप्राधान्यमपि पतिव्रताया उत्कर्षहेतुः ॥२९॥

यद्यपि देवको ज्येष्ठस्तथापि मर्यादाराज्यं न भवतीति  
उग्रसेन एव राजा कंसो वा । मुख्य एव व्यवहारे सम्बन्धहेतु-  
लोकप्रसिद्धः । अत उग्रसेनपुत्रोऽपि कंसो देवकपुत्र्या देवक्या  
भ्रातृकार्यं कृतवानित्याह—

उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥

रश्मीन् हयानां जग्राह रौक्मै रथशतैर्वृतः ॥ ३० ॥

उग्रसेनसुत इति ॥ स्वसुर्भगिन्या देवक्याः संमाननरूप-  
प्रियचिकीर्षया स्वयं हयानां रश्मीन् प्रग्रहान् जगृहे । सूतो  
जात इत्यर्थः । केवलेन प्रतिष्ठा नं भवतीति विशेषणम् ॥  
रौक्मैः सुवर्णपरिकरैः, रथशतैरनेकशतरथैर्वृतो वेष्टितः । अनेन  
वसुदेव एव मुख्यो राजा कृतः । स्वयमपि दासभावं प्राप्त इति  
महत् संमाननम् । अन्यत उत्कर्ष उक्तः ॥ ३० ॥

पितृकृतं द्रव्यकृतमुत्कर्षमाह—

चतुःशतं पारिवर्हं गजानां हेममालिनाम् ॥

अश्वानामयुतं सार्द्धं रथानां च त्रिषदशतम् ॥ ३१ ॥

चतुःशतामिति ॥ क्षत्रिया हि चतुरङ्गिणीं सेनां विवाहे



पारिवर्हं प्रयच्छन्ति वधूवरयोः सन्तोषार्थम् । तत्र पदातीनां  
स्थाने कन्याप्रीत्यर्थं दास्यो दत्ताः । हेम्नो माला येषां गजा-  
नामश्वानां पञ्चदशसहस्राणि ॥ त्रिषदशतमष्टादशशतम् ॥ ३१ ॥

दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलङ्कृते ॥  
दुहित्रे देवकः प्रादाद् यानैर्दुहितृवत्सलः ॥ ३२ ॥

दासीनां सखित्वज्ञापनाय सुकुमारत्वमलङ्करणं चोक्तम् ।  
दास्यः कन्यायै केवलं दत्ताः, न तद्भर्त्रे । अतो न यथेष्टं तेन  
विनियोगः कर्तुं शक्यः । ननु देवक्या एव विवाहे कथमेतावद्  
दत्तवानित्याशङ्क्याह ॥ देवक इति ॥ अत्यन्तमयं देवो, भग-  
वानत्रावतरिष्यतीति ज्ञानयुक्तः । ता अपि दास्यो यानैर्दोला-  
भिः सहिताः । तासां तथा करणे हेतुः ॥ दुहितृवत्सल इति ॥  
स हि दुहितृषु वात्सल्ययुक्तः । तासामपि कन्यात्वादेवकीवाक्या-  
द्वा तथाकृतवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सम्माननामाह—

शङ्खतूर्यमृदङ्गानि नेदुर्दुन्दुभयः समम् ॥  
प्रयाणप्रक्रमे तावद्वरवध्वोः सुमङ्गलम् ॥ ३३ ॥

शङ्खेति ॥ शङ्खो हि मुखवाद्यम् । तूरी हस्तवाद्यम् । मृद-  
ङ्गानि च । दुन्दुभयो दण्डवाद्यम् । सममेकदा । नैमित्तिकं त-  
दित्याह ॥ प्रयाणप्रक्रम इति ॥ वरवध्वोः सुमङ्गलं यथा भवति तथा  
नेदुः । अनेन शङ्कुनमप्युक्तम् । पर्यवसानस्योत्तमत्वात् ॥ ३३ ॥

कालो ह्यत्र प्रतिबन्धको जात इति वक्तुं तस्याधिभौतिकः  
कालनेभिः कंसे निविष्टः शेत इति तत्प्रादुर्भावात् तदनुगुण-  
देवतायास्तदुत्कर्षमसहमानाया अकस्माद् वाक्यं जातामित्याह—

पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाशरीरवाक् ॥

अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां नयसेऽबुध ॥ ३४ ॥

पथीति ॥ शोभातिशयो मध्ये मार्गे प्रादुर्भूत इति पथ्येव उक्तवती । न तु गृहे, नापि गमनानन्तरम् । अनेनाधिभौतिकः कालोऽस्मिन् मार्गे प्रतिबाधकः । स प्रतिविधेय इति ज्ञापितम् । सर्वप्रकारेण प्रग्रहिणम् आभाष्य, रे रे कंसेति सावधानपर्यन्तमुक्त्वा । अशरीरा वागाकाशवाणी शरीरात् ताल्वोष्ठपुटाघातेन न निर्गता । तस्या वाक्यमाह ॥ अस्या इति ॥ अष्टमो गर्भ इति संख्या निःसन्दिग्धा । कन्या पुत्रो वेति न विशेष उक्तः । मध्ये भगवता तथा प्रेरिता । स बालक एव त्वां हन्ता हनिष्यति ॥ दासीषु प्रेक्षिकासु वेति सन्देहव्युदासायाह ॥ यां नयस इति ॥ न चेयं मम भगिनी न तथा कर्तुं दास्यतीति वक्तव्यम् । यतस्त्वमबुधः । कस्याऽपि तत्त्वं न जानासीत्यर्थः । हे अबुधेति सम्बोधनं वक्तुर्हितत्वज्ञापनाय ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह—

इत्युक्तः सखलः पापो भोजानां कुलपांसनः ॥

भगिनीं हन्तुमारब्धः खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ॥ ३५ ॥

इत्युक्त इति ॥ आकाशवाण्यास्त्वभिप्रायः । सा स्वगृहे एव स्थापनीया । अन्यदा वा किञ्चित् कर्त्तव्यमिति । कंसस्तु इत्युक्त एव सखलः कालनेमिसहितः स प्रसिद्धो दिग्विजयी

अनेनाधिभौतिकः काल इति ॥ भगवत्प्रादुर्भावहेतुर्भक्तिमार्गोऽयं विवाहश्चेत्युभयोः साम्यादेतत्सम्बन्धिमार्गे कालकृतप्रतिबन्धकथनेन भक्तिमार्गेऽपि तथात्वं ज्ञाप्यत इत्याशयेनेदमुक्तम् । एवं सत्यस्मिन् मार्गे भगवत्प्रापकमार्ग इत्यर्थो ज्ञेयः ॥

खलः प्रकृत्या भगिनीं हन्तुं खड्गपाणिभूत्वा कचे केशपाशे  
तामग्रहीत् । ननु महत् पापं कथं करिष्यतीत्याशङ्काह ॥ पाप  
इति ॥ निरन्तरपापकरणेन स पापात्मैव जातः । तस्मात्तस्य  
शास्त्रं न बाधकम् । खलत्वाल्लोकोऽपि न बाधकः । वंशजा अपि  
न तस्य बाधका जाता इत्याह ॥ भोजानां कुलपांसन इति ॥  
भोजवंशोद्भवा ये तेषां कुले पांसनो मलरूपः, कलङ्करूप इति  
यावत् ॥ कलङ्कजननं तस्य स्वरूपम् । अतः कुले विचारेणापि  
न निवर्त्तत इति भावः । कचेषु किञ्चित् कर्त्तव्यं नास्तीति  
सप्तमी । स तु भगिनीमेव हन्तुं कालेन समारब्धः । आरब्धवान्  
वा । अपलायनार्थं तस्या ग्रहणम् ॥ ३५ ॥

वसुदेवस्तु शूरोऽसहायः कंसबलं च जानातीति, स्वतो  
दोषस्तस्य च न भवतीति निश्चित्य सान्त्वनार्थं प्रवृत्त इत्याह—

तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपम् ॥

वसुदेवो महाभाग उवाच परिसान्त्वयन् ॥३६॥

तामिति ॥ नायं स्त्रीलोभेन तथा करोति । किन्तु अनु-  
चितमिति दयाविष्टस्तं परिसान्त्वयन् उवाचेति सम्बन्धः ।  
लोकलज्जया स्वयमेव न करिष्यतीति ज्ञात्वा कथं न तूष्णीं  
स्थितस्तत्राह ॥ जुगुप्सितमेव सर्वदा करोतीति तथा । स्वस्य  
दयया त्यक्ष्यतीत्यपि न । यतो नृशंसः क्रूरात्मा । दैत्येष्वपि  
हीनत्वादपत्रपामपि न । यतो निर्गता अपत्रपा यस्य । लज्जा  
साऽपत्रपान्यतः ॥ वसुदेव इति ॥ उपेक्षायामयुक्तः । सर्वप्रकारेण  
मोचयितुं शक्तः । किञ्च, महाभागः ॥ तस्य जन्मन्यानका

कचेषु किञ्चिदित्यादि ॥ ग्रहणक्रियाकर्मत्वेऽपि कचानां कर्तुर्ग्रहणक्रिय-  
येप्सिततमत्वाभावात्तथात्वज्ञापनाय सप्तम्युक्ता, न द्वितीयेत्यर्थः ॥



दुन्दुभयश्च नेदुः । अतो महाभाग्यवान् ॥ आकाशवाणीं च श्रुत्वा  
इयं न मरिष्यतीति निश्चित्य कथञ्चित् प्रतीकारः कर्तव्य इति  
युद्धादिकमकृत्वा कंसं परितः सान्त्वयन्, तिष्ठ तिष्ठ मद्विज्ञापनां  
शृण्विति वदन्नाकाशवाण्याः समाधानार्थं वक्ष्यमाणमुवाच ॥३६॥

आकाशवाण्युक्तं न मिथ्या । अयं च प्रतिकारार्थं यतते ।  
तत्र क्रियया प्रतीकारो न भवति, ज्ञानेनैव प्रतीकारो भवतीति  
नवभिः प्राणश्लोकैस्तस्य सर्वतत्त्वमुपदिशति—

वसुदेव उवाच ॥

श्लाघनीयगुणः शूरैर्भवान् भोजयशस्करः ॥

स कथं भगिनीं हन्यात् स्त्रियमुद्राहर्षवर्णि ॥३७॥

श्लाघनीयेति ॥ यद्ययं मृत्यौ निरभिमानस्तिष्ठेद्  
अलिष्टकर्मा भगवान् तं न हन्यात् । अत इदम् उपदिश्यमानं  
देवगुह्यत्वात् प्रतिबन्धकत्वेन फलितम् । वसुदेवोऽपि भगवता  
प्रेरित इत्यनधिकारिणमनवसरे बोधयति । आकाशवाणीप्राप्ता-  
ण्येन हि स मारयितुमुद्यतः । सा चेन्मारिता स्याद् आकाश-  
वाणी अप्रमाणैव स्यादतोऽन्य एवोपायश्चिन्तनीयस्तेनापि । अतो-  
ऽनवसरेऽपि दयया तद्धितमेवोक्तवान्नवधा । एतदकर्तव्यम् । महतो  
निन्दितकरणमनुचितम् । नायं च प्रतीकारः । नाऽपि प्रतीकारः  
कर्तव्यः । पूर्वदेहस्य मलत्वात् । नाऽपि देहान्तरं दुर्लभम् । नापि पूर्व-  
देहस्य त्यागे कश्चन प्रयासः । नापि वस्तुतो देहाध्यासव्यतिरेकेण  
देहिनः स्वतो जन्माऽस्ति । देहाध्यासश्चाज्ञानादिति ज्ञानेन  
निवर्तते । किञ्च, यावदन्यस्मै न दुहति तावन्न तस्य भयं भ-  
वति । द्रोहे मया वा मन्निष्ठेन वा भगवता तव हननं निश्चितम् ।  
आकाशवाण्या मिथ्यात्वात् । लोकस्वभावविरुद्धश्चायमिति । त-  
त्रायमन्त्यौ च लौकिकौ, मध्ये षट्पारमार्थिकाः । तत्र प्रथमं तव

विगर्हितमनुचितमित्याह ॥ शूरैर्जरासन्धादिभिः श्लाघनीया गुणा यस्य । शूरा हि युद्धमभिमन्यन्ते, कातरा एव मृत्युं विचारयन्ति । अतोऽस्याः पुत्रो मारयिष्यतीति श्रवणाच्छूराणाम् उत्साह एव युक्तः । न तु स्वशौर्यनाशकं तन्मारणमुचितम् । द्वौ सम्मताविह मृत्यू दूरापाविति वाक्यात् । भवांश्च क्षत्रियधर्मे निष्णात इति सर्वैः श्लाघ्यते । किञ्च, भोजयशस्करो भवान् । भोजवंशे नैतादृशः शूर इति । अतः स्वकर्मकीर्तिजनकत्वादाकाशवाणीवाक्यश्रवणेन वधो नोचितः । किञ्च एतादृश्यशोधर्मयुक्तो दयापात्रं भगिनीं कथं हन्याद्, यदर्थं लोकाः स्वयं म्रियन्ते । किञ्च, स्त्रीवधोऽनुचितः शूराणाम् । भगिन्यपि कदाचित् क्षत्रियवंशोद्भवत्वाच्छौर्यमवलम्बते । तादृश्यपीयं न भवति । सा तु पुंप्रकृतिका भवति, इयं तु स्येवेति न पुनरुक्तिः । किञ्च वधे कर्त्तव्येऽपि कालान्तरे कर्त्तव्यं, न तु विवाहोत्सवे । लौकिका राजानो मारणीयं विषादिनापि मारयन्ति । तस्माच्छौर्यादिधर्मवतस्ते नेदमुचितम् ॥ ३७ ॥

किञ्च, यदियं हन्यते तन्मृत्युप्रतीकारार्थं, न तु वैरभावेन । न च मृत्युरस्यां हतायां प्रतिकृतो भवति । सहजत्वादित्याह—  
मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते ॥

अथ वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ३८ ॥

मृत्युरिति ॥ नापि विलम्बार्थम् । वाणीवचनादेव । नेयं हन्ति नापि हनिष्यति । अस्या अष्टमो गर्भः शीघ्रमेव हनिष्यतीति वाक्यमस्ति । अथ कदाचिद्धनिष्यतीति शङ्का । तन्नित्यमृत्योरनेनान्येन वा हननं सिद्धमिति नाऽयं प्रतीकारः । तदाह ॥ जन्मवतामुत्पन्नानां मृत्युर्देहेन सह जायते । मृत्युर्नैवेदमाहृतमासीदित्युपाख्याने, भगवान् मृत्योः सकाशात् प्राणिनो

बहिः कृत्वा तेषामन्तर्गत्युं पातितवान् । अशनाया मृत्युरेवेति  
श्रुतेः । अशनायारूपो मृत्युर्देहेन सहैव जायते । तस्मात् प्रत्यह-  
मनुभूयमानो मृत्युर्नित्य इति । अद्य वा, अब्दशतान्ते वा  
प्राणिनां मृत्युः सिद्ध एव । वीरेति सम्बोधनम्, एवं कथनेऽपि  
भयाभावाय । अब्दशतान्ते मृत्युः सर्वेषामभिमत इति तदैव वा  
आकाशवाणी सत्या भविष्यतीति न मारणमुचितमिति भावः ॥३८॥

न च देहत्यागे क्लेशो भविष्यतीति क्लेशनिवृत्त्यर्थमौषधपान-  
वदस्या मारणमुचितमित्याह—

देहे पञ्चत्वमापन्ने देही कर्मानुगोऽवशः ॥

देहान्तरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ॥ ३९ ॥

देह इति ॥ देहे पञ्चत्वमापन्ने पञ्चमहाभूतेष्वंशतो लीने  
सति अयं देहाभिमानी जीवो देहान्तरं नवीनं कल्याणतरं प्राप्य  
प्राक्तनं मलप्रायं वपुस्त्यजते । ग्रहणे त्यागे वा नास्य प्रयासो-  
ऽस्ति । यतः कर्मानुगः । कर्मणैव तथोपस्थाप्यते । नाप्यस्य  
प्रयत्नापेक्षा । यतोऽवशः ॥ अनुप्राप्येति कालविलम्बो निरा-  
कृतः । अतः प्रयासाभावादौषधवदप्यस्या मारणमयुक्तम् ॥३९॥

किञ्च देहान्तरप्राप्तौ विलम्बो भविष्यतीत्यपि न शङ्कनीय-  
मित्याह—

ब्रजंस्तिष्ठन् पदैकेन यथैवैकेन गच्छति ॥

यथा तृणजलौकैवं देही कर्मगतिं गतः ॥ ४० ॥

ब्रजान्निति ॥ यथा गच्छन् पुरुष एकेन पदा तिष्ठन्नेकेन  
गच्छति प्रथमतः स्थितिः पश्चाद्गतिस्तथा प्रथमतो देहान्तरग्रहणं  
पश्चादस्य परित्यागः । गमने देशभेदस्य दुर्ज्ञेयत्वाद् दृष्टान्तान्तर-  
माह ॥ यथा तृणजलौकेति ॥ तृणान्तरे स्थित्वा पूर्वतृणं त्यज-  
तीति प्रत्यक्षसिद्धम् । यथाऽत्र बुद्धिप्रयत्नौ तथा देहान्तरे कर्म-



गतयः । तदाह ॥ कर्मगतिं गत इति ॥ कर्मगतिं देवतिर्यगादि-  
देहम् ॥ ४० ॥

नन्वधिकप्रयासाभावेऽपि दृष्टान्तानुरोधेनाल्पः प्रयासो  
भविष्यति । सोऽपि शीघ्रं मा भवत्विति मारणमिति चेत्, तत्राह—

स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं

मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ॥

दृष्टश्रुताभ्यां मनसानुचिन्तयन्

प्रपद्यते तत् किमपि ह्यपस्मृतिः ॥ ४१ ॥

स्वप्ने यथेति ॥ न हि स्वप्ने देहग्रहणे परित्यागे वाऽणु-  
मात्रमपि प्रयास उपलभ्यते । वैलक्षण्यमपि कदाचिदेव प्रती-  
यते, न सर्वदेत्याह ॥ ईदृशमिति ॥ ननु स्वप्नदेहः कर्मसाध्यो  
न भवतीति न प्रयास इति चेत्तत्राह ॥ मनोरथेनाभिनिविष्टचेतन  
इति ॥ मनोरथेन तत्तद्रस्तुभावनया मनोगत्या कर्मणा तादृशे देहे  
तदुपभोग्ये विषये वा अभिनिविष्टा चेतना बुद्धिर्यस्य । मनो-  
रथेनापि स्वप्नो दृश्यते । ज्ञानकर्मणी च सम्भवतः । यथा लोका-  
न्तरगतौ । तं विद्याकर्मणी समारभते पूर्वप्रज्ञा चेति । ततः  
स्वप्नदेहलोकान्तरदेहयोस्तुल्यत्वान्न ग्रहणपरित्यागयोः प्रयासः ।  
नच वक्तव्यं मनोरथस्य तत्र कारणता नास्तीति । यतो दृष्ट-  
श्रुताभ्यां प्रत्यक्षशास्त्राभ्यां प्रमाणाभ्यां मनसा राजादिदेह-  
मिन्द्रादिदेहं वाऽनुचिन्तयन् तदेव प्रतिपद्यते । स्वप्ने राजाह-  
मस्मीन्द्रोऽहमस्मीति । पूर्वदेहस्य तु स्मरणमपि नास्ति, कुत्र  
ग्रहणपरित्यागप्रयाससम्भावना । तदाह ॥ अपगता स्मृतिः पूर्व-  
देहस्मरणं यस्य । तत् पूर्वानुभूतमेव किमप्यनिर्वचनीयं स्वाम्भिक-  
स्य मायिकत्वात् । तदुदितः स हि यो यदनन्तर इति न्यायेन  
स्वप्नो मनोरथहेतुक इति ॥ ४१ ॥

किञ्च, देहस्योत्पत्तिमरणे, न त्वात्मनः । आत्मा तु तद-  
ऽध्यासाज्जायते म्रियते वा, तदाह—

यतो यतो धावति दैवनोदितं

मनो विकारात्मकमाप पञ्चसु ॥

गुणेषु मायारचितेषु देह्यसौ

प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥ ४२ ॥

यतो यत इति ॥ अस्मिन् सिद्धान्ते मन एव देहग्रहण-  
परित्यागयोर्हेतुः । तच्च मनोविकारात्मकम् । नानाविकाराः  
सङ्कल्पविकल्पात्मका आत्मा यस्य । तस्य प्रेरकं कालकर्मभगव-  
दिच्छानामन्यतरदैवशब्दवाच्यम् । तेन दैवेन प्रेरितं मनो माया-  
रचितेषु विषयेषु मोहेनोत्तमत्वं प्रापितेषु मध्ये यस्माद्यस्माद्यं  
यमर्थं विहाय यत्र यत्र लग्नं भवति तत्र तत्रैवाऽसौ देही तदेव  
प्रपद्यमानोऽहमिति मन्यमानः, तेन सह जायते । न तु स्वतः ।  
मनश्च यदा यद्भावयिष्यति तादृशो देहो भविष्यति, यच्च त्यक्ष्यति  
तद्गमिष्यति । विषयास्तु समा एव । एवमपि सति यमेवार्थं मन  
उत्कृष्टत्वेन मन्यते तदस्मादुत्कृष्टमेव भवतीति नोत्कृष्टदेहरक्षा-  
र्थमियं मारणीयेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं मनोऽनुसरणेन देहानुसरणमपि मोहादेव । प्रति-  
बिम्बन्यायेन, न त्वात्मनस्तथात्वमस्तीत्याह—

ज्योतिर्यथैवौदकपार्थिवेष्वदः

समीरवेगानुगतं विभाव्यते ॥

एवं स्वमायारचितेष्वसौ पुमान् ॥

गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ॥ ४३ ॥

ज्योतिरिति ॥ औदकपार्थिवेषु उदकयुक्तेषु पार्थिवेषु  
शरावादिषु तथोदकस्थानीयमन्तःकरणं, पार्थिवस्थानीयो देहः ।

औदकेषु उदकयुक्तेषु पार्थिवेषु काचादर्शादिषु वा समीरवेगा-  
श्चाञ्चल्यमालिन्यादयः । तैरनुगतं सूर्यादिज्योतिर्विभाव्यते ।  
प्रतिबिम्बितस्यैव सूर्यादेस्तत्सम्बन्धो, नाकाशादिस्थितस्य । अद-  
इति सम्बन्धाभावायाकाशादिस्थितः प्रदर्शितः । एवमेव स्वमोहेन  
रचितेषु सम्यक्कृतयाऽभिमतेषु देहेन्द्रियादिष्वसौ जीवः पुमान्  
भगवानेव रागेणानुगतः, तेन सहैकत्वं प्राप्तः प्रतिबिम्बन्यायेन  
प्रविष्टो विशेषेण मुह्यति ॥ तस्माद् देहसम्बन्धो भ्रमादिति, न  
तद्देशादात्मनोऽपकारः कर्त्तव्यः ॥ ४३ ॥

एवं तत्त्वं निरूप्य देहरागान्नात्मनोऽपकारः कर्त्तव्य इति यदुक्तं  
तल्लोकेऽपि तुल्यमिति वदन् मारणे भेदात्मकं भयं प्रदर्शयति—  
तस्मान्न कस्यचिद् द्रोहमाचरेत् स तथाविधः ॥

आत्मनः क्षेममन्विच्छन् द्रोग्धुर्वै परतो भयम् ॥ ४४ ॥

तस्मादिति ॥ यस्माद्देहो नात्मा । तस्माद्देहार्थं कस्यचिदपि  
द्रोहं नाचरेत् ॥ यतः स तथाविधः । यादृशो हन्यते तादृशः ।  
अनेन स्वसाम्येन दया निरूपिता । यथा स्वरक्षा विचार्यते  
तथा पररक्षापि विचारणीयेत्युपदेशफलम् । अविचारे बाधक-  
माह ॥ आत्मनः क्षेममन्विच्छन्निति ॥ यदि विचारयति तदात्मनो-  
ऽपि क्षेमो भवति । सोऽपि विचारयतीति । यदि न विचारय-  
ति तदा द्रोग्धुर्घातकस्य परतो मार्यान्मत्त एव तव भयं भविष्य-  
तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

लौकिकव्यवहारेणापि मारणं नोचितमित्याह—

एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्रिकोपमा ॥

हन्तुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ॥ ४५ ॥

एषा तवानुजेति ॥ लोके कनिष्ठभागिनी स्नेहपात्रं भव-  
ति । तत्रापि बाला । अष्टवार्षिकी । लालनयोग्या । तत्रापीदानीं



दीना भयविह्वला चातुर्यानिभिज्ञा च । पुत्रिकोपमा प्रतिमोपमा ।  
तस्मादेषैव परं नेया, न तु मारणमुचितमित्याह ॥ हन्तुं नार्हसी-  
ति ॥ कल्याणीं विवाहालङ्कारयुक्ताम् ॥ इमामिति प्रदर्शनेन दया-  
मुत्पादयति । त्वं च, दीनवत्सलः । अनाविष्टस्वरूपस्य तथा-  
त्वात् । स हि तमनाविष्टमेव मन्यते ॥ ४५ ॥

एवं शास्त्रार्थनिरूपणेन दयाभयादिजननेऽपि न मारणाभि-  
वृत्त इत्याह—

श्रीशुक उवाच ॥

एवं स सामभिर्भेदैर्बोद्ध्यमानोऽपि दारुणः ॥

न न्यवर्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ॥ ४६ ॥

एवमिति ॥ भेदा आत्मानात्मविवेकपरमार्थलौकिकभय-  
रूपाः । साम ज्ञानम् । साम्यं दया च । एवमनेकप्रकारेणापि  
बोद्ध्यमानो दारुणो दैत्यात्मा न न्यवर्तत । तस्माद्वधाभिवृत्तो  
न जातः । तत्र हेतुः, पुरुषादान् राक्षसान् अनुव्रतोऽनुसृतः ।  
पुरुषादाननुमारणलक्षणं व्रतं यस्येति वा । आविष्टो हि तथैव ॥ ४६ ॥

एवं पूर्वप्रयासे उपदेशात्मके विफले जाते पुनर्भगवदिच्छया  
प्रकारान्तरेण समाधानार्थं यत्नं कृतवानित्याह—

निर्बन्धं तस्य तं ज्ञात्वा विचिन्त्यानकदुन्दुभिः ॥

प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिदं तत्रान्वपद्यत ॥ ४७ ॥

निर्बन्धमित्यष्टभिः ॥ अयं लौकिको नालौकिकेन परमा-  
ऽर्थेन निवर्तते । अतोऽस्य लौकिक्येव युक्तिः कर्त्तव्या ॥  
तस्माद् युक्तेः स्फूर्तिः प्रथममुच्यते । सा च पुत्रदानात्मिका ।  
तस्याश्चायुक्तत्वमाशङ्क्य युक्त्या युक्तत्वसमर्थनम् । ततः स्फुरित-  
स्योपायस्यानुवादः सोपपत्तिकः । तस्यैव प्रतिकूलतर्कपराहत्या  
समर्थनम् । अशक्तावदृष्टशरणागतिः । तस्याप्युपायस्य ग्रहणार्थं

साधनानुष्ठानम् । तत उद्योगः कथनं चेति । अलौकिकस्फुरणा-  
 त्तस्याङ्गीकारः । तेनायमुपाय आपाततः सफलः । पूर्वोपाय-  
 वैयर्थ्यमनुवदति ॥ निर्वन्धं तस्येति ॥ तस्य कंसस्य वधरूपं तं  
 निर्वन्धम् अवश्यक्रियासाधकयत्नं तच्चेष्टया ज्ञात्वा, अतः परं  
 किं कर्तव्यमिति विचिन्त्य इदमग्रे वक्ष्यमाणमन्वपद्यतेति स-  
 म्बन्धः । विरोधस्त्वनेनाशक्यो दृष्टप्रकारेणालौकिकप्रकारेण च ।  
 अन्ये तूपाया निवर्त्तिताः । अतः परं द्वयमवशिष्यते, इयं वा देया-  
 ऽस्याः पुत्रा वा । एतस्या दाने एतां मारयिष्यत्येव । मत्सम्बन्धि-  
 पुत्राणामाकाशवाण्यामश्रुतत्वात् । देवद्वाराऽपि । तथात्वशङ्कया  
 मारणमावश्यकम् । इदानीं स्वतो मारयति । पश्चान्मारणे तु  
 ममापि दोषः स्यादिति । पुत्रदानं चायुक्तम् । यतः स पुत्रो  
 भगवद्रूपो भविष्यतीत्यानकदुन्दुभिपदेन ज्ञापितम् । तस्य जन्म-  
 न्यानका दुन्दुभयश्च नेदुरिति । तत्र भगवदुत्पत्तिरावश्यकी ।  
 साऽपि न भार्यान्तरे । आकाशवाणीप्रामाण्यात् । एवं सङ्कटे  
 पतिते आनकदुन्दुभिः स्वस्मिन् भगवदुत्पत्तिं निश्चित्यास्यामेवे-  
 त्यपि पुत्रदानमेव कर्तव्यत्वेन ज्ञातवान् । तदपि न सर्वथा ।  
 भगवद्वैमुख्यप्रसङ्गे सति भगवदवतार एव न स्यादिति । तदाह ॥  
 प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिति ॥ इदानीं मृत्युः प्राप्तस्तस्याः, स  
 दूरीकर्तव्यः । अयुक्तमप्युक्त्वेति, इदं पुत्रदानलक्षणं तत्र त-  
 स्मिन् समयेऽन्वपद्यत अकस्माद् हृदये समागतमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु प्रक्षालनाद्धि पङ्क्त्येत्यादिन्यायेनेदानीमेव कथं न  
 तूष्णीं भावस्तत्राह—

मृत्युर्बुद्धिमताऽपोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयम् ॥

यद्यसौ न निवर्तेत नापराधोऽस्ति देहिनः ॥ ४८ ॥

मृत्युर्बुद्धिमताऽपोह्य इति ॥ अन्यथा भगवान् पश्वा-

दिभ्यो विशिष्टानस्मान् किमित्युत्पादितवान् । अतो बुद्धिमता  
मृत्युरपोहः स्वस्य परस्य वा । ननु कृत एवैकवारमुद्यम इति  
चेत्तत्राह ॥ यावद्बुद्धिबलोदयमिति ॥ बुद्धेर्बलस्य च याव-  
दभ्युदय उत्तरोद्गतिः, न तु समता हासो वा । तावद्विवेकवता  
यत्नः कर्त्तव्यः । बुद्ध्या क्रियया वा । ननु यथा पूर्वमुद्यमो  
विफलो जातः, एवमग्रेऽपि चेद्भविष्यति तदा किमुद्यमेनेति चे-  
त्तत्राह ॥ यद्यसौ मृत्युर्न निवर्त्तेत तदा उपेक्षालक्षणोऽपराधो  
देहाभिमानिनो नास्ति । देहाभिमानी कालादिदण्डमर्हति ।  
अतो नापराधः कर्त्तव्यः ॥ ४८ ॥

शास्त्रं च यच्छक्नुयात्तत् कुर्यादिति, फलं तु दैवाधीनम् ।  
अतोऽयमुपायः कर्त्तव्य इति निर्द्धारः । तमुपायमाह—

प्रत्यर्प्य मृत्युवे पुत्रान् मोचये कृपणामिमाम् ॥

सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत चेत् ॥४९॥

प्रत्यर्प्येति ॥ मृत्युरयं कंसे निविष्टः प्रतीयते । तस्य हि  
सर्वे भक्ष्याः । अप्रीतीकार्यश्च स तु पुत्रान् कदाचिद्भक्षयिष्यत्येवा  
स चेदिदानं मह्यं दास्यत्येतां तदा पुत्रानपि स एव दत्तवान् ।  
अतो दत्तस्य प्रतिदाने न कोऽपि दोषः । तथा करणे विशेषमाह  
मोचये कृपणामिमामिति ॥ इष्टमिदानीं मोचिता स्यात् । अधिको-  
ऽस्मिन् पक्षे लाभः । अरक्षायां तु नाऽपि पुत्रा, नापीयम् ।  
नन्वेतदप्यनुचितम् । इयमेका, पुत्राश्च बहवः । ते च बालकाः  
स्वस्यान्तरङ्गाः । दोषाधिक्यं च । अर्पणं च न सम्भवति । इदानीं  
पुत्राणामभावाद्विद्यमानाविद्यमानयोः सिद्धवत्कारेण विषयवि-  
भागोऽप्यसङ्गतः । अतो धर्महानिप्रसङ्गाल्लोकापकीर्त्तेश्च नाय-  
मुपाय इति चेत्, तत्राह ॥ सुता मे यदि जायेरन्निति ॥ तेषां  
नरकत्राणाभाषान्न पुत्रत्वम् । प्रसवाज्जायन्त इति सुतत्वमस्त्येव ।



पुत्रोत्पादनं तु स्वाधीनम् । तस्मादियं भिन्नतयैव स्थापनी-  
या । तथा सति न कोऽपि दोषो भवेत् । प्राणरक्षाया ऋतु-  
कालगमनापेक्षयाऽधिकफलत्वात् । नन्वेतदप्यशक्यम् । कामा-  
चोदनयापि वेतिचेत् तर्ह्येकः पुत्रो भवतु । नैकः पुत्रः पुत्र इति-  
चेत्तर्हि द्वौ भविष्यतः । पुत्रपुत्रयोरजातयोरगमनेऽपि न दोषः ।  
एतावती लौकिक्युपपत्तिः । तथाऽलौकिकी । भगवदिच्छया-  
ऽऽकाशवाणीप्रामाण्याच्च यदि मे बहव एव सुता जायेरन्, तेऽपि  
बहुकालेनोत्पादनीयाः । कालेऽपि भगवदिच्छा चेत्तदा पुत्र-  
संरक्षार्थं मृत्युरेव म्रियेत । प्राणिमात्रे शतं मृत्यवस्तत्र तत्र स्थाने  
निरन्तरमुत्पद्यन्ते । अत्रात्र वै मृत्युर्जायत इति श्रुतेः । तत्र तत्रैव  
प्रतीकारः कर्त्तव्यो यत्र यत्रैव मृत्युर्जायते । तत एवैनमवयजत  
इति श्रुतेः । तस्माद्य उत्पद्यते स म्रियत एव । अत इदानीमुत्पन्नो  
मृत्युः प्रतीकारे कृते म्रियते । अन्यस्यान्य उपायः कर्त्तव्यः ।  
एको मृत्युरित्यपि पक्षस्तस्मिन्नपि पक्षे स नियतकालः । स  
चेदिदानीं निवृत्तः, पुनस्तस्य कालाभावाच्च प्रति म्रियेतैव ।  
अतः शब्दनित्यत्ववदस्या मृत्युरेव गच्छेत् । नन्वेकमृत्युपक्षे  
मृत्योर्मरणं न श्रूयते । लोकालोकादेव मृत्युमवयजते नैनं लोके  
लोके मृत्युर्विन्दतीति श्रुतेः । तत्राह ॥ मृत्युर्वा न म्रियेतचेदिति ।  
तदा नियतत्वात् पुत्रान् समर्पयिष्ये । कंसो मृत्युरित्यपव्या-  
ख्यानम् । अत्रात्र वै मृत्युर्जायत इति श्रुतिविरोधात् । मृत्योर-  
धिकरणमेव सः । लक्षणया तत्परः शब्द इतिचेद् मृत्युत्वादेव  
अमरणे सिद्धे व्यर्थोऽनुवादः प्रसज्येत । अस्तु वा तथा ।  
सोऽप्याकाशवाणीप्रामाण्यान्न मरिष्यत्येव । तथापि दास्यामीति  
सम्बन्धः ॥ ४९ ॥

ननु कथमेवमयुक्तं कर्तुं शक्यते ? तत्राह—

विपर्ययो वा किं न स्याद् गतिर्धातुर्दुरत्यया ॥

उपस्थितो निवर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥ ५० ॥

विपर्ययो वा किं न स्यादिति ॥ वाणीप्रमाण्याच्चेत्त-  
स्या मरणं, तदा तत एव विपर्यय एव किं न भवेत् । मत्पुत्रा-  
देवास्य मरणमिति । नन्वेतद् युक्तिबाधितं, बालस्तव पुत्र इति-  
चेत्तत्राह ॥ गतिर्धातुर्दुरत्ययेति ॥ धातुर्भगवतो गतिरुत्पत्ति-  
स्थितिप्रलयरूपा दुरत्यया दुःखेनाप्यतिक्रमिषुं ज्ञातुमशक्यत्वात् ।  
न हि लौकिकयुक्त्या भगवतो वध्यघातकभावो निर्णेतुं शक्यः ।  
अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदिति वाक्यात् ।  
तस्मात् पुत्रदानकथनेन सांप्रतमियं संरक्षया, पश्चादेतत्पुत्रैरयं  
च वध्यः । तस्मादेतदेव कर्तुमुचितम् । तदाह ॥ उपस्थितोऽस्या  
मृत्युरेवं कृते निवर्तेत । एतन्मारणेन निवृत्तोऽप्याकाशवाण्या  
उक्तो मृत्युरेतत्संरक्षायां पुनरापतेत् । तस्मात् कंसवधार्थमेव एवं  
मन्त्रणेन संरक्ष्येत्यर्थः । धातुर्गतिरेव विवृतेति केचित् । एत-  
स्याप्यनङ्गीकारे क्षणविलम्बेनेदानीं निवृत्तः पश्चादापतेच्चेत्तदा  
नापराधोऽस्ति देहिन इति पूर्वैर्णैव सम्बद्ध्यते इति वा ॥ ५० ॥

ननु यद्यपि परमार्थोऽयं तथापि लोकविरुद्धं न कर्त्तव्यं पुत्र-  
दानमनुचितमिति चेत्तत्राह—

अग्रेर्यथा दारुवियोगयोगयो-

रदृष्टतोऽन्यन्न निमित्तमस्ति ॥

एवं हि जन्तोरपि दुर्विभाव्यः

शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥ ५१ ॥

अग्रेरिति ॥ न हि मया समर्पित इत्येव म्रियते । किन्तु  
यदि तथाऽदृष्टं भविष्यति तदैव मरणम् । तत्रोपपत्तिः । अरण्ये  
दावानलेन दह्यमाने निकटस्थितः कश्चिन्न दह्यते । दूरस्थित-

अथ दह्यते । तस्मादत्र निमित्तमदृष्टमिति । पुत्रादीनां देहवियोग-  
योगयोरप्यदृष्टमेव निमित्तम् । हि युक्तश्चायमर्थो भरतादिषु  
दृष्टः । स हि हरिक्षेत्रे हरिणदर्शने मृतः कालञ्जरे हरिणो जात  
इति किमत्र हरिणशरीरग्रहणे तत्रापि कालञ्जरे निमित्तं दृष्टं  
सम्भवति । जन्तुश्च जीवः सर्वत्र जायमानः । तत्र दृष्टस्य  
बाधितत्वात् कल्पनाया अशक्यत्वाच्छरीरसंयोगवियोगहेतु-  
र्दुर्विभाव्यः ॥ ५१ ॥

तस्माददृष्टवशात् पश्चात् किमप्यस्तु, इयं तु सांप्रतं मोचनी-  
येति निर्द्धारितमित्याह—

श्रीशुक उवाच ॥

एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिदर्शनम् ॥

पूजयामास वै शौरिर्बहुमानपुरःसरम् ॥ ५२ ॥

एवं विमृश्येति ॥ स्वकर्तव्येऽयं विमर्शः । कंसश्चेत्तदङ्गी-  
कुर्यात्तदा सिद्ध्येत् । तस्य सिद्धिर्दुर्घटेति । तस्य दूषणानि वदन्  
प्रयत्नाधिक्यं कृतवानित्याह ॥ तं प्रासिद्धं दिग्विजयिनं पापमेता-  
दृशकर्मकर्तारं पूजयामास । पूजायां हि स्वस्मिन् स्थितो भावा-  
दिः पूज्ये समारोप्यते । ततः कार्यं सेत्स्यतीति । अयमलौकिक  
उपायः । ननु किमर्थमेतावत् कृतवानित्याह ॥ यावदात्मनिदर्शन-  
मिति ॥ आत्मनो निदर्शनं ज्ञानं यावद्भवति दृष्टादृष्टभेदेन ता-  
वदुपायकरणं युक्तमिति प्रथममदृष्टोपायं कृतवानित्याह ॥ पूज-  
यामासेति ॥ वै निश्चयेनेति पूजने कार्यसिद्धिं निश्चितां मत्वा ।  
तत्र स्वदेवता समारोपितेति बहुमानपुरःसरं पूजा । इयं पूजा  
स्तोत्रनमस्कारप्रह्वीभावात्मिका । एवं करणे ज्ञानप्राप्तेर्हेतुमाह ॥  
शौरिरिति ॥ शूरो वसुदेवस्य पिता ॥ ५२ ॥

पूजयित्वापि ज्ञापनां कृतवानित्याह—



प्रसार्य वदनाम्भोजं नृशंसं निरपत्रपम् ॥

मनसा दूयमानेन प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५३ ॥

प्रसार्येति ॥ स्वस्य वदनाम्भोजं प्रसार्य विकासितं कृत्वा  
आत्मानमप्रतारकं हितं च ज्ञापयित्वाऽधिष्ठानस्य दुष्टत्वादा-  
रोपिता देवता तत्र स्थास्यति न वेतिसन्देहाद् दूयमानेन मनसा  
दुःखाविष्टेनान्तःकरणेन उपलक्षितोऽपि तदाऽऽकारसङ्गोपनार्थं  
प्रहसन् एतावत्यर्थे किमेतावत् क्रियत इति वदन्निवेदं वक्ष्यमाण-  
मब्रवीत् । अधिष्ठाने दूषणद्वयं येन देवता न सन्निहिता भव-  
ति- क्रौर्यलज्जाभावौ क्रोधकामनिधानभूतौ । तावाह ॥ नृशंसं  
निरपत्रपमिति ॥ कामसेवका एव निरपत्रपा भवन्ति । पृष्ठस्वी-  
कृतहीभया इति वाक्यात् । नृशंसः कूरात्मा तामसक्रोधयुक्तः ॥ ५३ ॥

आत्मीयतया तं गृहीत्वा हितमिवाह—

वसुदेव उवाच ॥

न चास्यास्ते भयं सौम्य यद्वै त्वाहाशरीरवाक् ॥

पुत्रान् समर्पयिष्येऽस्या यतस्ते भयमुत्थितम् ॥ ५४ ॥

न चास्यास्त इति ॥ अस्याः सकाशात् ते भयं न चास्ति ।  
चकारान्न मत्तो भविष्यति वा । वाणीप्रामाण्यादेव । अतो नि-  
रपराधवधो न कर्तव्यः । सौम्येति सम्बोधनं सौम्यो भव ।  
विज्ञापितं कुर्विति सम्बोधनार्थम् । अत्रार्थे प्रमाणमाह ॥ यद्वै  
त्वाहेति ॥ एतदुभयत्रापि प्रमाणम् । अतोऽस्याः पुत्रान् तुभ्यं  
समर्पयिष्ये । यतः पुत्राद् वाक्यतस्ते भयं सम्यग् उत्थितम् ।  
निवेदिते त्वदीयस्त्वां न मारयिष्यति । कापट्यशङ्काभावाय बहु-  
वचनम् ॥ ५४ ॥

एवं दृष्टादृष्टोपायस्य कृतत्वादङ्गीकृतवानित्याह—

श्रीशुक उवाच ॥

सुहृद्वधान्निवृत्ते कंसस्तद्वाक्यसारवित् ॥

वसुदेवोऽपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद् गृहम् ॥५५॥

सुहृद्वधादिति ॥ विवेक उत्पन्ने विचारप्रवर्णं चित्तं जात-  
मतः सुहृदियं भगिनी किमिति हन्तव्येति सुहृद्वधान्निवृत्ते ।  
वसुदेवः प्रतारयतीति तु शङ्का नास्ति । यतस्तद्वाक्यस्य सारं  
सत्यत्वमयं जानाति । वसुदेवो न कदाचिदप्यनृतवादीति । अत  
एव भगवदवतारः । निवृत्तो रथं प्रेरयित्वा गृहे नीतावित्यऽध्य-  
वसीयते । अतएव वसुदेवोऽपि तन्मनोगतकालुष्यस्य गतत्वात् प्रीतः  
सन् प्रशस्य पुनः स्तुत्वा मार्गस्यातीतत्वाद् गृहं प्राविशत् ॥५५॥

एवमनर्थसमाधानं कथञ्चित् कृतम् । एतद्भगवतैव कृतमिति  
वक्तुमग्रिमं कार्यं समीचीनमेव जातमित्याह षड्भिः—

अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता ॥

पुत्रान् प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरम् ॥ ५६ ॥

अथेति ॥ अथ तदनन्तरमेव शीघ्रमेव काले ऋतुसमये  
उपावृत्ते जातेऽष्टवर्षमध्ये सर्वानेव पुत्रान् सुषुवे । कन्यायामासक्ति-  
र्जातेति कन्यां च ॥ अनुवत्सरमिति ॥ प्रतिवत्सरमेकैकः पुत्रो जातः,  
पूर्णगर्भाश्च ते । एवं निरुपद्रवतया प्रसवे हेतुः, सर्वदेवतेति ॥ सर्वा  
देवता रक्षणार्थं यत्र । कन्या नवमी । चकारस्तज्ज्ञापकः । प्रसवे  
न कोऽपि संवत्सरो व्यवहित इत्युपसर्गः ॥ ५६ ॥

यथैतया पुत्राः प्रसूतास्तथा वसुदेवोऽपि स्वोक्तं कृतवानि-  
त्याह—

कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकदुन्दुभिः ॥

अर्पयामास कृच्छ्रेण सोऽनृतादतिविह्वलः ॥ ५७ ॥

कीर्तिमन्तामिति ॥ ज्येष्ठो हि पुत्रः सर्वेषामदेयः । तत्रा-

ऽपि महान् । तादृशमपि दत्तवानिति स्वस्य धर्मनिष्ठतां ज्ञापयितुं,  
कीर्त्तिमन्तं प्रथमजमित्युक्तम् । कंस इति नाम्ना क्रौर्यं ज्ञापितम् ॥  
आनकदुन्दुभिरिति, सत्यवाक्यत्वे हेतुः । स्वयं गृहीत्वा अर्पया-  
मास ॥ कृच्छ्रेण कष्टेन शोकं संस्तभ्य । ननु अनृतकथनमप्य-  
धर्मः । पुत्रसमर्पणमपि । तत्र प्राणसङ्कटे अनृतं न जुगुप्सितमि-  
ति पुत्रमेव कथं न स्थापितवानित्याशङ्क्याह ॥ सोऽनृतादतिवि-  
ह्वलः । पुत्रास्तु देहसम्बन्धिनः ॥ सत्यं तु भगवत्सम्बन्धि ।  
तथा सत्यनृते कृते न भगवत्सानिध्यं भविष्यतीत्यतिविह्वलः ।  
यतोऽयमानकदुन्दुभिः । अस्य पुत्रापेक्षयाऽपि सत्यमेव संरक्ष्यं  
भगवत्प्रापकम् ॥ ५७ ॥

ननु पुत्रसमर्पणं दृष्टं, सत्यमदृष्टम् । कथं दृष्टादृष्टयोर्विप-  
रीतो बाध्यबाधकभाव इति चेत्तत्राह—

किं दुःसहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितम् ॥

किमकार्यं कदार्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम् ॥ ५८ ॥

किं दुःसहमिति ॥ पुत्रस्यादाने किं मोहो हेतुर्लौकिकः,  
शास्त्रं वा । आद्यं दूषयति । साधूनां शत्रुमित्रोदासीनेषु तुल्यस्व-  
भावानां किं दुःसहम् । मोहवशादेव पुत्रादिवियोगो दुःसहः । तद-  
भावे यथा पुत्रस्तथा कंसः । ततश्च कंसघातकः पुत्रो न संरक्ष्य इति  
युक्तं दानम् । अथ, पुत्रेण जयते लोकान्, पुत्रेण वसुतामेति, पुत्रात्मनो  
नरकात् त्रायत इति, त्वं यज्ञ इत्यादिवाक्यैः पुत्रकृतोपकारो-  
ऽपेक्षित इति चेत् तत्राह ॥ विदुषां ज्ञानयुक्तानां किं बहिःस्थित-  
मपेक्षितमिति । न साधनं नापि फलम् ॥ ननु तथापि वधार्थं  
स्वतो बालकमज्ञं समर्पयतीत्युक्तमिति चेत्तत्राह ॥ किमकार्यं कद-  
र्याणामिति ॥ असमर्पिते वसुदेवमनृतवादिनं ज्ञात्वा कृतसमयवन्ध-  
स्य निवृत्तत्वात् सर्वानेव पुत्रान् सर्वा भार्या मां च मारयेदतस्त्यजे-

देकं कुलस्यार्थे इति न्यायेनार्पणमेवोचितम् । न चैतन्न करिष्य-  
तीत्याशङ्कनीयम् । यतः कदर्याणां कंसादीनां किमकार्यम् ।  
सर्वोल्लङ्घनेन लुब्धाः कदर्याः । कुत्सितायां दर्या हृदयरूपायां  
सम्भवो येषां स्थितिर्वा । ननु तथापि पलायनादिकमेवोचितं,  
न तु निरपराधबालकस्याज्ञस्य मारणमिति चेत्तत्राह ॥ दुःस्त्यजं  
किं धृतात्मनामिति ॥ धृत आत्मा वासुदेवो यैः । सर्वं गच्छतु  
हरिस्तिष्ठतु इति येषां बुद्धिस्तेषामन्यत् सर्वं त्यक्तव्यं भगवद्-  
बाधकम् । असमर्पणं च सर्वनाशकत्वाद् भगवद्बाधकमिति ॥५८॥

भगवदीयानां त्याज्यवस्तुषु कोऽपि गुणदोषविचारो नास्ती-  
ति पूर्वप्रतिज्ञातस्य समर्पणं युक्तमेव । भगवत्कृतत्वान्नानिष्टं  
जातमित्याह—

दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिम् ॥

कंसस्तुष्टमना राजन् प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

दृष्ट्वेति ॥ शौरेर्वसुदेवस्य पुत्रे स्वास्मिंश्च तुल्यतां दृष्ट्वा ।  
अन्योन्यघातकत्वमुभयोर्ज्ञात्वा स्वस्यौदासीन्येन स्थितिरेव समता  
सत्ये वाक्ये चैव व्यवस्थितिमचाञ्चल्यमेवमुभयेनापि सन्तुष्टः ।  
राजन्निति सम्बोधनं राजधर्मस्तथैवेति ज्ञापनार्थम् । प्रकर्षेण  
हास्यं मुग्धोऽयमिति ज्ञापनार्थम् । इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥५९॥

प्रतियातु कुमारोऽयं न ह्यस्मादस्ति मे भयम् ॥

अष्टमाद् युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ॥ ६० ॥

प्रतियात्विति ॥ अनेन पञ्चवार्षिको नीत इति ज्ञायते ।  
षष्ठ्योदरस्थः । प्रतियात्विति वाक्यात् । अन्यथा, नयेत्येव वदेत् ।

अनेन पञ्चवार्षिक इत्यादि ॥ अत्रायं भावः । अग्रे निगडनिग्रहान-  
न्तरमेव, जातं जातमहन्निति वक्ष्यमाणत्वात् समर्पणानन्तरममारणे  
तन्नोचितमिति मत्वाऽनादरेण तथा कथनादेतदनुपदमेव तत्कथन-



पुत्रानिति बहुवचनानुरोधेन तावत्कालं स्थापनम् । प्रतियातु  
व्याघ्रुख्य गृहे यातु । अयं ते कुमारो, न तु मन्मारकः । अमारणे  
हेतुः— न ह्यस्मादस्ति मे भयमिति ॥ तर्हि समयबन्धो गत  
इति न आशङ्कनीयम् । यस्माद्युवयोरष्टमगर्भान्मे मृत्युर्विहित इति ।  
स तमानीय देय इत्यभिप्रायः । अत एव नारदादीनामेत-  
दसंमतम् । न हि भगवद्भक्तानामन्यनिष्ठाप्युचिता । अतोऽन्यथा-  
करणमप्युचितम् । किलेत्याकाशवाणीप्रतिसन्धानम् ॥ ६० ॥

तत्प्रियार्थमेव नयनमिति प्रकारान्तरेणापि तस्मिन् प्रीते  
पुत्रत्यागो न युक्त इति तद्वाक्यमङ्गीकृत्य पुनरानीतवानित्याह—

तथेति सुतमादाय ययावानकदुन्दुभिः ॥

नाभ्यनन्दत तद्वाक्यमसतोऽविजितात्मनः ॥ ६१ ॥

तथेति ॥ स्वयमेव गृहीत्वा ययौ । अविश्वासे हेतुः—  
आनकदुन्दुभिरिति ॥ अतिक्लेश एव भगवदागमनं न स्वास्थ्ये ।  
आनकदुन्दुभयश्च नेदुर्भगवदागमनार्थम् । तदुभयं विरुद्ध्यते ।  
अतो देवकृतस्य सत्यत्वात् कंसकृतमेवासत्यमिति मत्वा नाभ्य-  
नन्दत । तस्य कंसस्य वाक्यम् एनं न मारयिष्यामीत्यभिप्राय-  
पूर्वकम् । तत्र हेतुद्वयमाह ॥ असतः— अविजितात्मन इति ॥  
असन् सर्वदा नैकविधोऽस्थिरवाक् च, घातकश्च । स्वतो युक्ति-  
दाढ्यरहितश्च ॥ अतः केनचित् प्रथम एवाष्टम इति ज्ञापिते मार-  
यिष्यत्येव । तस्मादसतो न विश्वासः कर्तव्यः ॥ ६१ ॥

किञ्च, नान्यवाक्यमपि तस्यापेक्ष्यते । यदैव राक्षसैर्भक्ष्यार्थं  
पुरुषाः प्रार्थयिष्यन्ते, तदैवैतान् घातयिष्यति । क्रोधोद्भूतानां

मिति ज्ञायते । तथाच निग्रहे गर्भासंभव इति । अत एव, जातं जात-  
मिति न कालभेदज्ञापकमित्यग्रे वक्ष्यते ॥ भगवतस्त्वलौकिकी रीति-  
रिति नानुपपत्तिः ॥

सम्भवात् । अजितान्तःकरणत्वादुत्पन्ने क्रोधे न विलम्बः । महता-  
मन्तःकरणमेव प्रमाणमिति तथैव जातमित्याह—

नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च योषितः ॥

वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ॥ ६२ ॥

नन्दाद्या इति, अष्टभिः ॥ वसुदेवे कंसकृतं देवानां हित-  
कारि न भवतीति देवगुह्यकर्त्ता नारदः पर्यवसानानिष्टकर्त्तारं  
वसुदेवं पीडयितुं दैत्यरूपं कंसं चोद्रेजयितुं शीघ्रं भगवदागमनार्थं  
साधारणान् पीडयितुं वाक्यत्रयमुक्तवान् । तदाह । ये यमुना-  
पारे व्रजे गोपा नन्दादयः । अमीषां च स्त्रियो यशोदाप्रभृतयः ।  
चकारादन्या अपि कुमारिकाः । अस्मिन्नपि कूले वृष्णिवंशो-  
द्भवा वसुदेवादयो देवक्याद्याश्च यदुवंशोद्भवानां स्त्रियः ॥ ६२ ॥

एवमेकेन सर्वाननूद्य देवत्वं विधत्ते—

सर्वे वै देवताप्राया उभयोरपि भारत ॥

ज्ञातयो बन्धुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः ॥ ६३ ॥

सर्व इति ॥ स्त्रियः पुरुषाः सर्व एव देवताप्रायाः । ईषदस-  
माप्तदेवाः । मानुषभावस्याऽपि विद्यमानत्वात् । अतो देवेषु  
यत् कर्तव्यं तदेतेष्वेव कर्तव्यमिति ज्ञापितम् ॥ उभयोरिति ॥  
रोधसोर्येकेचित्तिष्ठन्ति पश्वादयोऽपि तेऽपि देवांशाः । भारते-  
ति सम्बोधनम् एतदाहेत्यनेन सम्बद्ध्यते । नारदस्य तथाकथन-  
ममन्वानस्य विश्वासजनकं देवगुह्यमेतादृशमेवेति । किञ्च न केवल-  
मुदासीना एव देवाः, किन्तु कंसनिकटवर्त्तिनोऽप्यक्रूरादयः ।  
ये ज्ञातयो गोत्रिणः कंसस्य ये बान्धवाः सम्बन्धिनो ये वा सुहृदो  
मित्राणि । ये च कंसस्य सेवकाः । चकारात् पित्रादयोऽपि ॥ ६३ ॥

सर्वे देवताप्राया इति कंसाय नारदः प्राहेत्याह—

एतत् कंसाय भगवान् शशंसाभ्येत्य नारदः ॥

भूमेर्भारायमाणानां दैत्यानां च वधोद्यमम् ॥६४॥

एतदिति ॥ नारदस्य दुष्टत्वं व्यावर्त्तयति ॥ भगवानिति ॥  
शंसनमेकान्ते कथनं, युक्तिपूर्वकमुपाख्यानपूर्वकं च । तत्रैवोपा-  
ख्याने फलितानि वाक्यान्यत्रोपनिबद्ध्यन्ते । अत आनुपूर्व्यभावो  
न दोषाय । एतावतैव कार्यसिद्धेः । ननु देवानामागमने  
किं स्यादित्याशङ्क्याह ॥ भूमेरिति ॥ नाकपृष्ठे देवानां मन्त्रणं  
जातं, भूमेर्भारायमाणा ये कंसादयो दैत्या जातास्ते हन्तव्या  
इति । तद्धननार्थमेव देवागमनं वधोद्यमरूपं जातं, वधोद्यमं यथा  
भवति तथा एते देवताप्राया इति वाक्यम् ॥ ६४ ॥

एवं श्लोकत्रयमुक्त्वा ऋषौ गते कंसो यत् कृतवांस्तदाह  
पञ्चभिः—

ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदून् मत्वा सुरानिति ॥

देवक्या गर्भसम्भूतं विष्णुं च स्ववधं प्रति ॥६५॥

ऋषेर्विनिर्गम इति ॥ अनुवादेऽपि येऽर्थास्ते पूर्वं नारदेन  
उक्ता इति ज्ञातव्यम् । ऋषिणैव निवारितमिति न ऋषेरग्रे  
किञ्चित् कृतवान् । द्वयं ज्ञातवान्, चतुष्टयं च कृतवान् । ज्ञातं द्वय-  
माह ॥ यदून् सुरान् देवान् मत्वा, देवक्या गर्भेऽष्टमे सम्भूतिर्यस्य  
तादृशं च विष्णुं स्वस्य कंसस्य वधं प्रत्येव देवकीगर्भसम्भूतिं  
विदित्वा ॥ ६५ ॥

देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे ॥

जातं जातमहन् पुत्रं तयोरजनशङ्कया ॥ ६६ ॥

प्रथमतो देवकीं वसुदेवं चकारादन्यांश्च तदन्तर्गतान् स्वगृह  
एव निगडैर्निगृह्य जातं जातमानुपूर्व्येण जातम् । अष्टमसंख्याया  
अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वाद् गणनायामनियमसम्भवाद्, अजनशङ्कया

विष्णुसन्देहात् षट्पुत्रानहत् । जातं जातमिति न कालभेदज्ञापकं,  
किन्तु मारणे देवक्यां जननमेव निमित्तमिति ज्ञापयितुम् ।  
अन्यथा क्षत्रियाणां त्रयोदश एवाहि नामकरणसम्भवादुत्पन्न-  
मात्राणामेव मारणे, कीर्त्तिमन्तं सुषेणं चेत्यादिनामोक्तिराद्यस्कन्धे-  
ऽनुपपन्ना स्यात् ॥ ६६ ॥

नन्वेवं कथमतिदुष्कृतं कृतवानित्याशङ्क्याह—

मातरं पितरं भ्रातृन् सर्वांश्च सुहृदस्तथा ॥

घ्नन्ति ह्यसुतृपो लुब्धाराजानः प्रायशो भुवि ॥ ६७ ॥

मातरमिति ॥ अयं तु दैत्य एव । येऽप्यन्ये राजान-  
स्तेऽप्यसुतृपः केवलं प्राणपोषकास्तत्रापि लुब्धाः । लोभः सर्व-  
गुणनाशकोऽतस्तेषां गुणा न सन्तीति ज्ञापनार्थमुक्तम् ॥ प्रायश  
इति, लुब्धा इति च पदद्वयेन केचन धर्मात्मानो व्यावर्त्तिता  
अम्बरीषादयः । भुव्येषैव व्यवस्था । यतो युधिष्ठिरादयोऽपि  
पितामहादीन् मारितवन्तः । स्वस्य यत्रैव मरणसन्देहस्तानति-  
मान्यानापि मात्रादीन् पञ्चविधान् घ्नन्त्येव ॥ ६७ ॥

नन्वस्य स्वस्यापि देवत्वसम्भावनया तद्धिताऽऽचरणमेव  
कथं न जातमित्याशङ्क्याह—

आत्मानमिह संजातं जानन् प्राग्विष्णुना हतम् ॥

महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुद्धयत ॥ ६८ ॥

आत्मानमिति ॥ पूर्वमऽमृतमथने भगवता महाऽसुरः  
कालनेमिर्हतो देवपार्ष्णिग्राहेण । स एवाऽयं कंस इत्यात्मानं  
जानन् पुनर्देवप्रेरणयैव मारणार्थमायातीति यदूनां देवत्वात्तैः  
सर्वैरेव सह विरोधं कृतवान् ॥ ६८ ॥

अन्यदप्यत्यन्तायुक्तं कृतवानित्याह—



उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्धकाधिपम् ॥

स्वयं निगृह्य बुभुजे शूरसेनान्महाबलः ॥ ६९ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे जन्म-  
प्रकरणे हेतुनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

उग्रसेनमिति ॥ नाम्नैव महत्त्वं निरूपितम् । स्वस्य पितरं  
सर्वसहाययुक्तम् ॥ यदुभोजान्धकाधिपम् ॥ यदवो भोजान्धकाश्च  
उपलक्षणमेतत् षड्विधानामपि यादवानाम् । तदाज्ञया ते सर्वे  
विपरीतं करिष्यन्तीति विशेषतस्तस्य बन्धनम् । बन्धकः स्वयमेव  
जात इत्याह ॥ स्वयं निगृह्येति ॥ शूरसेनदेशस्तस्य भोगार्थं स्थितः  
अतस्तस्य पुनर्वचनं, शूरसेनान् बुभुजे इति ॥ एतत्सर्वकरणे  
सामर्थ्यं, महाबल इति ॥ एवं सर्वेषां देवांशानां भक्तानां  
महानुपद्रवो निरूपितो भगवदवतारे हेतुभूतः ॥ ६९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां  
दशमस्कन्धविवरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १० ॥ १ ॥

—:०:—

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एवं हेतुं निरूप्याथ कृष्णोद्यम उदीर्यते \* महत्त्वज्ञापनार्थाय  
द्वितीये सविशेषणः ॥ दुःखं हेतुरिहागन्तुमिति बोधाय तत्कथा \*  
पुनर्निरूप्यते, स्पष्टा शीघ्रागमनहेतुका ॥ सर्वेषां ज्ञापनार्थाय  
कंसवाक्यं तथा स्तुतिः \* अन्यथा भगवानेव प्रादुर्भूतः कथं

द्वितीयाध्यायार्थोक्तौ, कृष्णोद्यम इत्यादि ॥ भगवदुद्यमे हेतुमाहुः ॥  
महत्त्वेति ॥ हेतोरिति शेषः ॥ अत एव तावन्तमपि विलम्बमसहिष्णु-  
र्गर्भकर्षणमाज्ञप्तवान् । न ह्येवमन्यत्रेति भावः ॥ अथवाऽन्येभ्यो-  
ऽवतारेभ्योऽत्र महत्त्वज्ञापनाय मायाज्ञापनवसुदेवादिमनःप्रवेशलक्षणः

भवेत् ॥ पूर्वं सामान्यतो विरोधमुक्त्वा शीघ्रं भगवदागमनार्थं  
लोके कंसकृतमत्युपद्रवमाह सार्द्धैस्त्रिभिः—

श्रीशुक उवाच ॥

प्रलम्बबंकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः ॥

मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः ॥ १ ॥

प्रलम्बेति ॥ प्रलम्बो दैत्यो दैत्यरूपेणैव वर्त्तते । बको  
दैत्यः पक्षिरूपेण । चाणूरो दैत्यो मनुष्यरूपेण । तृणावर्त्तो  
राक्षसो वात्यारूपेण । एत एव महाशनाः । बहुभक्षकाः । अनेन  
यदूनां कदनं चक्रे इत्यत्र यादवा भक्षिता इत्यपि ज्ञापितम् ।  
महाशनोऽय इति केचित् । तत्र नामसु यौगिकप्रवेशश्चिन्त्यः ।  
मुष्टिकश्चाणूरवत् । यथा प्रलम्बो बलभद्रहतः प्रथमनिर्दिष्टस्तथा  
मुष्टिकोऽपि । अरिष्टो वृषरूपो बकवत् । द्विविदो वानरः । पूतना  
राक्षसी । केशी अश्वात्मकः । धेनुको गर्दभात्मकः ॥ १ ॥

अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः ॥

यदूनां कदनं चक्रे बली मागधसंश्रयः ॥ २ ॥

अन्ये चैवंविधाः शतशः सन्ति । असुरा भूत्वा ये भूपालाः  
बाणो बलिसुतः । नरको भौमः । आदिशब्देन जरासन्धादयः  
गुप्तान् यदून् प्रलम्बादयो बाधन्ते । प्रकटान् बाणादयः । एव-  
मेतैर्यदूनां कदनमन्यायनाशं चक्रे । एतेषामाज्ञाकारित्वे हेतुः ॥

स उच्यत इत्यर्थः ॥ अथवा महत्त्वं पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञापनाय सवि-  
शेषणः स उच्यत इति सम्बन्धः । असाधारणत्वेनेतरेभ्यो व्यावर्तको  
धर्मो हि विशेषणम् । तदत्र मायाज्ञापनमेकम् । न हि ब्रह्मादिव्यामो-  
हिकां तामन्य आज्ञप्तुर्महति, सान्याधीना वा भवति । वसुदेवदुरा-  
सदत्वादिकं, देवक्यां स्वहन्तृज्ञानेऽप्यासुरभावत्याजनं कंसस्य,  
ब्रह्मादिस्तुतिश्च ॥

बलीति ॥ मागधो जरासन्धः श्वशुरः सहायभूतः । तेनापि दिग्विजये पराजितेन सुते दत्ते । एतेषामन्यतरेणाप्याज्ञोल्लङ्घने कृते जरासन्धः साधयतीत्याश्रयः ॥ २ ॥

पीडितानां कृत्यमाह—

ते पीडिता निविविशुः कुरुपाञ्चालकैकयान् ॥

शाल्वान् विदर्भान्निषधान् विदेहान् कोसलानपि ॥

एके तमनुरुन्धाना ज्ञातयः पर्युपासते ॥ ३ ॥

ते पीडिता इति ॥ पूर्वोक्तैः पीडिताः कुरुदेशान् हस्तिना-  
पुरदेशान्, विविशुः । तथान्ये पाञ्चालदेशान् किम्पिलादिदेशान्,  
कैकयान् चित्रकूटादिदेशान्, शाल्वान् पश्चिमदेशान्, निषधान्  
उत्तरदेशान्, विदर्भान् दक्षिणदेशान्, विदेहान् तीरभुक्तदेशान्,  
कोसलान् अयोध्यादेशान् नितरां विविशुः । गुप्ततया स्थिताः ।  
एते धर्मात्मानो राजानः । अतः स्वदेशं परित्यज्य सकुटुम्बा-  
स्तत्रैव स्थिता इत्यर्थः ॥ ये पुनर्निर्गन्तुं न शक्तास्ते कंससेवका  
एव भूत्वा स्थिता इत्याह ॥ एक इति ॥ एके अकूरादयस्त-  
मनुरुन्धानास्तं संवेष्ट्य तत्सेवकत्वेन स्थिता ज्ञातयो गोत्रिणः  
परित उपासते ॥ ३ ॥

एवं सर्वेषां महद् दुःखमुद्यमार्थं हेतुत्वेन निरूपितम् ।  
भगवत उद्यमं वक्तुं देवक्या बन्धनावधि चरित्रमाह—

हतेषु षट्सु बालेषु देवक्या औग्रसेनिना ॥

सप्तमो वैष्णवं धाम यमनन्तं प्रचक्षते ॥

देवक्या बन्धनाऽवधीति ॥ अत्रेदमाकृतम् । सप्तमे गर्भे जाते  
नन्दाद्या ये ब्रज इत्यादि नारदेनोक्तम् । तदा षट्पुत्रहतिर्मातृबन्धनं  
च जातम् । तदत्र, हतेष्वित्येकेनानूद्य स गर्भो देवक्या हर्षशोकवि-

गर्भो बभूव देवक्या हर्षशोकविवर्द्धनः ॥ ४ ॥

हतेष्विति सार्द्धेन ॥ देवक्याः षट्सु बालेषु औग्रसेनिना हतेषु सत्सु । भागिनेयान् हन्तीति पितृनाम्ना निर्देशः । अन्येषां हननमर्थसिद्धमेव । लोके हि भागिनेयोऽतिमान्यः । षड्-गुणास्तेन बुद्ध्या हता इति धर्मस्थानभूतोऽक्षरात्मा समागतः । तस्यापि मारणमाशङ्क्य परिहरति ॥ वैष्णवमिति ॥ विष्णो-र्व्यापकस्य सर्वरक्षकस्य स्वरक्षायां सन्देहो नास्तीति ज्ञापितम् । सप्तम एव परमाऽवधिः । षड्गुणाः सप्तमो धर्मी च तदाधारभूतः । पुरुषोत्तमस्तु ततो महान् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं, धामेति ॥ यतो लोका यमनन्तं कालात्मकाचक्षते । सोऽनन्तः सप्तमपर्याये गर्भः प्रकटो बभूव । स चार्द्धप्रकटितानन्द इति देवक्या हर्षशोक-विवर्द्धनो जातः । महानिति हर्षः । तादृशोऽपि मारणीय इति शोकः । प्रभाषस्यादर्शनात् ॥ ४ ॥ ॥ एवं सति भक्तेषु दया स्थापितेति दयापरीतो भगवान् शीघ्रमुपायं कृतवानित्याह—

भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कसजं भयम् ॥

यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ॥ ५ ॥

वर्द्धनो बभूवेत्यर्द्धेन शीघ्रं भगवदुद्यमे हेतुरुक्तः । पूर्वं शोकवर्द्धनो नासीत् । हतेषु तेषु अयमपि तथा भविष्यतीति ज्ञानेन तथा बभूव । तथाचेदं सर्वं बन्धनानन्तरं जातमिति तदेव पूर्वावधिर्यस्य तादृशं चरित्रमाहेत्यर्थः । अत एवाग्रे वक्ष्यन्ति— षट्पुत्रवधात् पूर्वमेव सङ्कर्षण-गर्भ इति । आसुरहननं सङ्कर्षणगर्भविषयकं दुःखं च भगवच्चरित्र-मेव । तर्हि हर्षवर्द्धनत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः ॥ स चार्द्धेत्यादि ॥ पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णानन्दत्वान्मातुर्मनसि तदागमने तत्रानन्दाविर्भाव एवाभूत्, परस्य परं तादृशी नाभून्नियोधवशादिति सरस्वतीदृष्टान्तेन वक्ष्यते । अस्यानन्दमयत्वेऽपि प्रभुसङ्गम एव पूर्णा-नन्दप्राकट्यकरणं भवतीति तथा ॥



भगवानिति ॥ षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः पूर्वापराधे प्रतीकारं  
 कर्तुं सप्तमे स्पृष्टे तेनैव हननसम्भवात् प्रतीकारो न भविष्यतीति  
 शीघ्रं च स्वयमागन्तुं गर्भमन्यत्र नेतुं योगमायां समादिशत्  
 या जगत्कारणभूता भगवच्छक्तिः सा योगमाया । लोकानां  
 दुःखपरिज्ञानार्थं, विश्वात्मेति ॥ यदूनां कंसजं भयं विदित्वा ।  
 सर्वस्यैव स्वरूपं जानाति, किं पुनर्यादवानाम् । तेषामेव दुःखे  
 सति प्रतीकारे हेतुः— निजनाथानामिति ॥ निजः स्वयमेव  
 नाथो येषाम् । केवलमिच्छयैव सर्वं न भवतीति दृष्टकारणार्थं  
 योगमायादेशः ॥ ५ ॥

आज्ञामेवाह—

गच्छ देवि ब्रजं भद्रे गोपगोभिरलङ्कृतम् ॥

रोहिणी वसुदेवस्य भार्यास्ते नन्दगोकुले ॥

अन्याश्च कंससंविग्ना विवरेषु वसन्ति हि ॥ ६ ॥

गच्छदेवीति नवाभिः ॥ प्रथमतो ब्रजं गच्छ । तत्र गता  
 स्वास्थ्यं प्राप्स्यतीति । मथुरायां दैत्यावेशात् तेषां च भगवान्  
 मायारूप इति इयमपि तत्र प्रविष्टा तेषामेव कार्यं साधयेत् । अतः  
 केवलदेवाऽऽश्रितं गोकुलमेव गच्छेत्याज्ञा । यतस्त्वं देवतारूपा  
 न दैत्यहितकारिणी । अतस्तथा सम्बोधयति ॥ ब्रजपदेन जङ्गम-  
 त्वमुक्तम् । अतः स्थावरान्नगरादुत्कर्षः । ननु तत्र स्थितानां  
 देवानां मायागमने व्यामोहसम्भवाद् वैपरीत्यं स्यादिति शङ्कं  
 वारयति ॥ भद्र इति ॥ त्वं कल्याणरूपा । देवानां या देवता  
 कल्याणरूपा ऐहिकसुखदा सा मुग्धैरत्यन्तं सम्मान्यत इति ।  
 तदर्थमाह ॥ गोपगोभिरलङ्कृतमिति ॥ गोपा गोप्यश्च गावश्च

स्थावरान्नगरादिति ॥ न गृणातीति नगरमतः स्थावरतुल्यम् ।  
 अभिमानेन स्तब्ध एव तिष्ठतीति तथा ॥

ते उभये तस्य स्थानस्यालङ्करणभूताः । तैरेव तत्रत्या शोभा ।  
योऽन्यस्तिष्ठति स तु तदनुगुण एवेति तेषामप्रतिबन्धो निरूपि-  
तः । अतो दर्शनादेव तत्र सुखं निरूपितम् । तत्र गतायाः  
किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ रोहिणीति ॥ वसुदेवस्य भार्या  
रोहिणी तत्राऽऽस्ते । स्थितौ कः सम्बन्ध इत्यत आह ॥ नन्द-  
गोकुल इति ॥ नन्दसम्बन्धिगोकुले । अनेन नन्दवसुदेवयो-  
र्भ्रातृत्वं द्योतितम् । अत्र पादद्वयमधिकं, किमिति तिष्ठतीत्या-  
काङ्क्षार्थं निरूपितम् । अन्याश्च स्त्रियो वसुदेवस्यान्येषां वा कंस-  
संविग्नाः सत्यो विवरेषु गुप्तस्थानेषु वसन्ति । भयदशायां तथैव  
स्थितिर्युक्तेति हिशब्दार्थः ॥ ६ ॥

ततः किमत आह—

देवक्या जठरे गर्भे शेषाख्यं धाम मामकम् ॥

तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशय ॥ ७ ॥

देवक्या इति ॥ जठर इति इतरगर्भवैलक्षण्यार्थम् ॥ तदि-  
ति प्रसिद्धम् ॥ ततः सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सम्यग् निवे-  
शय । किं तद्गर्भरक्षायामित्याकाङ्क्षायामाह ॥ शेषाख्यमिति ॥  
शेष इत्याख्या यस्य । तस्मिन्नेष्टे भूमिरेव निमग्ना भविष्यतीति ।  
ननु तस्याऽऽकर्षणे नाशशङ्का स्यादित्यत आह ॥ मामकं धामेति ॥  
भगवत्तेजोरूपम् । भगवतोऽपि स्थानभूतं वान नश्यतीति ॥ ७ ॥

तर्हि स्थिताषेव कंसभयाभावात् को दोष इति चेत्तत्राह—

अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे ॥

प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नन्दपत्न्यां भविष्यसि ॥ ८ ॥

अथाहमिति ॥ अयं पुरुषोत्तमो यो मायामाज्ञापयति ।  
भक्तिमार्गे तस्यैव सेव्यत्वाद् आरम्भे, यदूनां निजनाथानामिति  
वचनात् । स चतुर्द्धाऽत्र समायास्यति । तदर्थमाह ॥ अथ शीघ्रं

तदनन्तरमेव अहं पुरुषोत्तमः, अंशानां वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्ना-  
ऽनिरुद्धानां भागेन विभागेन चतुर्द्धाकार्यकरणाद् देवक्याः  
पुत्रतां प्राप्स्यामि । भागेनेत्येकवचनं प्रद्युम्नांशेनैव पुत्रत्वमिति  
ज्ञापनार्थम् ॥ अथाहमिति सन्दर्भेण यथा त्वं गमिष्यसि अन्य-  
त्रोत्पन्नान्यत्र, तथाहमपीति ज्ञापितम् ॥ पुत्रतामिति लोकप्रती-  
त्या तद्धर्मवत्त्वं ज्ञापितम् । न त्वहं पुत्रो भविष्यामि । शुभ इति  
सम्बोधनेन त्वद्गमनेन मद्रमणस्थानं शोभायुक्तं भविष्यतीत्यग्नि-  
माज्ञापने हेतुकथनार्थम् । तस्या भगवदेकशरणाया वैकुण्ठे केवलं  
स्थातुमयुक्तमिति तामपि जननार्थमाज्ञापयति । त्वं यशोदायां  
नन्दपत्न्यां भविष्यसीति ॥ ८ ॥

स्तन्योत्पादनार्थं मोहजननार्थं मारणार्थं च यद्यप्युत्पाद्यते,  
तथापि तस्यास्तदनिष्टमिति तदनुक्त्वा फलान्तरमाह—

अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीम् ॥

धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ॥ ९ ॥

नामधेयानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि ॥

दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च ॥ १० ॥

चण्डिका कुमुदा कृष्णा माधवी कन्यकोति च ॥

\* माया नारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति च ॥ ११ ॥

अर्चिष्यन्तीति ॥ मनुष्या इति देवांशा दैत्यांशाश्च नि-  
वारिताः । देवांशास्तु भगवत्सेवका एव । दैत्यांशास्तु न भजन्त  
एव । अर्चनायां फलं हेतुः । सर्वासां कामनानां वराणामीश्वरी-  
मिति । काम्याः सोपाया विषयाः । वरा अनुपायाः । स्त्रियः  
साक्षात्सेवा तस्या अपि बाधिकेति तन्निवृत्त्यर्थं, धूपोपहारबलिने,  
ति ॥ पूजायां साधनत्रयं निर्दिष्टम् । धूपो दूरादेव सम्भवति,  
उपहारश्च । दीपस्तु स्वतःप्रकाशमानाया उपयोगी न भवतीति

नोक्तः । बलिः पशूनां दानम् । पूर्वं काम्यादीनां प्रभुत्वे उक्ते-  
ऽप्यदातृत्वेऽभजनीया स्यादिति तदातृत्वमपि तस्यां भगवान्  
स्थापयति ॥ सर्वकामवरान् प्रकर्षेण ददातीति ॥ तस्याः सांनि-  
ध्यार्थं मन्त्ररूपाणि नामानि स्थानान्याह ॥ नामधेयानीति ॥  
कुर्वन्तीति वर्त्तमानसामीप्ये । नामस्वेव स्थानान्यपि प्रसिद्धानि  
भवन्ति । चकारादधिष्ठानानि ॥ नरा इति पूर्ववत् ॥ भुवीति  
स्थापनाऽर्थम् ॥ नामान्याह ॥ दुर्गेति ॥ सर्वत्रेति—शब्दो मन्त्रदेश-  
भेदेन प्रसिद्धिप्रतिपादनार्थः । दुर्गा काश्यां प्रसिद्धा । भद्रकाली  
अवन्त्यां, विजया उत्कले, वैष्णवी महालक्ष्मी कुल्लापुरे, चण्डिका  
कामरूपदेशे, मायाशारदे उत्तरदेशे, अम्बिका अम्बिकावने, कन्यका  
कन्याकुमारी । अन्यान्यपि प्रसिद्धानि स्थानानि । तथैव मन्त्रा  
ज्ञेयाः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

एवं तस्या नामान्युक्त्वा, शेषस्यापि नामान्याह—

गर्भसंकर्षणात्तं वै प्राहुः संकर्षणं भुवि ॥

रामेति लोकरमणाद्वलभद्रं बलोच्छ्रयात् ॥ १२ ॥

गर्भसङ्कर्षणादिति ॥ गर्भरूपस्य तस्य सङ्कर्षणात् सं-  
कर्षणः । सम्यक् कर्षणं यस्येति । प्राहुरिति प्रमाणम् । भुवीत्य-  
ऽवतारदशायामेव । वस्तुतस्तु सङ्कर्षणश्चतुर्मूर्त्तेर्भगवतो द्वितीयः,  
सोऽप्यत्राविष्टस्तथापि लोका गर्भसङ्कर्षणादेव सङ्कर्षणं वदन्ति ।  
नामान्तरमाह ॥ रामेति ॥ लोकस्य रमणं यस्मात् । रमयतीति  
रामः । राम इति वक्तव्येऽविभक्तिकनिर्देशोऽसंमत्यर्थः । सं-  
बुद्धिरूपो वा व्यवहारार्थः । बलभद्रमपि प्राहुः । बलेन भद्र  
इति । बलोच्छ्रयाद्, न तु बलकार्यात् ॥ १२ ॥

ईश्वरवाक्यादादेशानन्तरमेव तथा कृतवतीत्याह—



श्रीशुक उवाच ॥

संदिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः ॥

प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता तत्तथाऽकरोत् ॥ १३ ॥

संदिष्टैवमिति ॥ भगवतेत्यनुलङ्घनार्थः । तथेति करणा-  
र्थ, जननार्थं च । ॐमिति पूजाद्यर्थम् । तस्य भगवतो वचः  
परिगृह्य परिक्रमणं कृत्वा गां भूमिं गता सती तथैवाकरोत्  
तत्सर्वं भगवन्निर्दिष्टम् ॥ १३ ॥

तत्कार्यं लोके प्रसिद्धं जातमित्याह—

गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ॥

अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुक्रुशुः ॥ १४ ॥

गर्भे प्रणीत इति ॥ गर्भे प्रकर्षेण नीते रोहिण्युदरं प्रापि-  
ते ॥ योगनिद्रयेति कर्षणप्रापणयोः सर्वाज्ञानं निरूपितम् । अहो  
इत्याश्चर्यं ॥ विस्रंसित इति ॥ संसु ध्वंसु अधःपतने । तेन पञ्चमो  
मासः षष्ठो वेति ज्ञापितम् । पौराः पुरवासिनः । अनेन सर्व-  
प्रतीतिर्जातेत्युक्तम् । राक्षसैः कंसप्रेरितैर्विस्रंसित इति विचुक्रु-  
शुः । अत्याक्रोशं कृतवन्तः ॥ १४ ॥

अथाक्रोशानन्तरं विस्रंसनज्ञानानन्तरमेव भगवान् वसुदेव-  
द्वारा देवक्यामागत इत्याह—

अथाक्रोशानन्तरमित्यादि ॥ ननु मूल एतदानन्तर्यवाचकपदा-  
भावात् स्वयं तत्कथनमनुपपन्नमिति भातीति चेन्मैवम् । भावानव-  
बोधात् । तथाहि । इह हि शीघ्रं स्वागमनार्थमेव गर्भकर्षणाज्ञापन-  
म् । तत्तु, गां गता तत्तथाकरोदित्येतावतैव निरूपितमभूत् । आक्रोश-  
स्तु प्रकृतानुपयुक्तः । एवं सत्यपि गर्भे प्रणीत इति श्लोककथनं  
यत्तद्भगवद्वाक्यस्थाऽथशब्दतात्पर्यकथनार्थमिति ज्ञायते । अन्यथा, तत्  
सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशयेत्युक्ते प्रयोजनाकाङ्क्षायामहं  
देवक्याः पुत्रतां प्राप्स्यामीत्येतावतैव चारितार्थ्यादथशब्दं न वदेत् ।

भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयङ्करः ॥

आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभेः ॥ १५ ॥

आविवेशेति, सार्द्धंभ्याम् ॥ निषेकाभावेऽपि पूर्वं वसुदेवे तत-  
स्तद्द्वारा देवक्यामागमनस्यायं भावः । अत्र हि न तृप्तिर्हहंसादि-  
वत् प्राकट्यं, किन्तु यदुवंशसम्बन्धित्वेन शूरपौत्रत्वेन वसुदेव-  
पुत्रत्वेन । जीवे शरीरस्यैव वंशसम्बन्धित्वेन तस्य च निषेक-  
जन्यत्वेन तथोत्पत्तिरुच्यते । ईश्वरे प्राकट्यस्यैवोत्पत्तिपदार्थ-  
त्वाद्द्रक्ष्यमाणप्रकारेण वसुदेवद्वारा देवक्यामाविर्भाव उच्यते ।  
अन्यथा देवक्यामेव तथोच्येतेति । आनकदुन्दुभेर्मनो भगवान्  
आविवेश । अयोगोलके वह्निरिव । अन्यथा आनकदुन्दुभित्वं  
व्यर्थं स्यात् । अंशानां भागेन विभागेन । केचित्तु अंशेन  
नारायणरूपेण, भागेन केशवरूपेण सह स्वयं प्रद्युम्न आविवे-  
शेत्याहुः । पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव मायया सह जातः ।  
अन्यथा, देवकीजठरभूरितिवत्, तव सुत इति कथं वदेयुः ।

एवं सति यस्मादानन्तर्यं प्रभुबुद्धिस्थं स पदार्थो गर्भे प्रणीत इति  
श्लोकेन विवृतः श्रीशुकेन । आचार्यैरपि तमेवाथशब्दं प्रतीकत्वेनो-  
क्त्वा, गर्भे इति श्लोकोक्ततात्पर्यमाक्रोशानन्तरमित्यादिनाऽनूदितम् ।  
अयमर्थो भगवतोऽत्यन्तं गोपनीय इति तत्सम्पत्तिर्लोकानामन्यथा-  
ज्ञानोक्त्या तत एव तदज्ञानसूचनेन च ज्ञापितेति सर्वमनवद्यम् ॥

पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह पवेत्यादि, भवतीत्यन्तम् ॥ अत्रायं भावः ।  
उक्तवाक्यानुरोधान्दगेहे पुरुषोत्तमाविर्भावोऽवश्यमङ्गीकार्यः । एवं  
सति, सुतं यशोदाशयने निधायेत्यग्निरवाक्यं चानुपपन्नं भवति ॥  
तत्र स्वरूपद्वयदर्शनप्रसङ्गात् । आगतस्य तिरोधानं न वक्तुं शक्य-  
मागमनवैयर्थ्यापातात् । प्रागयं वसुदेवस्येति वाक्यविरोधश्चेति  
उभयतस्पाशा रज्जुरितिवेत् । अत्र ब्रूमः । नन्दगेहे प्रादुर्भूतस्यैव  
पुरुषोत्तमस्य सर्वतः पाणिपादान्तत्वेन तदा कार्यमस्तीति वसुदेव-  
गृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते । स एव, बभूव प्राकृतः शिशुरित्यनेन

तन्मातराविति शुक्वाक्यं च विरुद्धेत । माययैव रूपान्तरमिति मायानिरूपणेनैव चतुर्थाध्याये तस्योत्पत्तिर्निरूपिता । उत्पत्तेरनन्तरमेव, नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न इति संभ्रमः । एवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो भवति । जननं मनस इति मन उक्तम् ॥ १५ ॥

आविष्टे भगवति यादृशो जातस्तं वर्णयति—

स बिभ्रत् पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः ॥

दुरासदोऽतिदुर्धर्षो भूतानां संबभूव ह ॥ १६ ॥

स बिभ्रादिति ॥ पुरुषस्य भगवतो धाम तेजः आत्मानि बिभ्रादिति स्वतोऽपि स्वकान्तिसामर्थ्यादधिकानुभावो निरूपितः । तदा राजमानो जातः ॥ यथा रविरिति सर्वेषां प्रतीत्यर्थमेवोक्तम् । अथवा द्वादशविम्बान्येव तिष्ठन्ति । येषु पुनर्यदा प्रविशति तदा स प्रकाशते तद्वत् । तदा तस्य कंसादीनां भयं निवृत्तमिति ज्ञापयितुमाह ॥ दुरासद इति ॥ कोऽपि निकटे गन्तुं न शक्नोति । न वा अधिक्षेपं कर्तुम् । अतः क्लेशो दूरे ज्ञापितः । भूतानां सर्वेषामेव दुष्टानां राक्षसादीनां सम्यग् बभूव इति न कोऽपि परीक्षार्थमपि बलादप्यागन्तुं शक्त इत्युक्तम् ॥

उक्तः । पूर्वरूपस्य तिरोधानेऽप्याग्रिमकार्यार्थं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान् । यतो मुक्तिभूभारहरणवंशसम्बन्धित्वेनाविर्भावपित्रादिसुखदानवेदमार्गरक्षानारदशापविमोक्त्रिजसंमाननादिकार्याणि वासुदेवाऽऽदिमूर्तिनियतकारणकानि । उक्तकार्याण्यग्रे स्पष्टानि । एतदेवोक्तम् एवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो भवतीत्यनेन ॥ अत्र श्रुताऽर्थापत्तिरेव मानमिति नानुपपत्तिः काचित् ॥ रूपान्तरमिति ॥ रूपान्तरत्वेन भानमित्यर्थः । तच्च मानुषत्वम् । तथाच शुद्धे पुरुषोत्तम एव तथा भानस्याग्रे वाच्यत्वान्मायानिरूपणेन तन्नियतकार्यविषयस्याप्युत्पत्तिर्निरूपिता भवतीत्यर्थः ॥

हेत्याश्चर्ये ॥ सर्वेषु भगवान् यद्यपि वर्त्तते तथापि नैवं तेजो-  
ऽन्यत्रेति ॥ १६ ॥

षट्पुत्रवधात् पूर्वमेव सङ्कर्षणगर्भस्तवः प्रभृतिनिगडगृहीता  
एव । अतः प्रकारान्तरेण स्वस्मिन् विद्यमानं भगवन्तं देवक्या-  
मानीतवानित्याह—

ततो जगन्मङ्गलमच्युतांशं  
समाहितं शूरसुतेन देवी ॥  
दधार सर्वात्मकमात्मभूतं  
काष्ठा यथानन्दकरं मनस्तः ॥ १७ ॥

तत इति ॥ यद्यपि स्वस्मिन्नेव स्थापनमुचितं, तथापि  
सर्वलोकरक्षार्थं देवक्यां स्थापितवानिति ज्ञापयितुमाह ॥ जग-  
न्मङ्गलमिति ॥ जगतामेव कल्याणभूतम् । नन्वेवमागमनावेश-  
प्रवेशनिर्गमनेष्वन्यथाभावो न्यूनाधिक्यं वा भविष्यतीत्याशङ्क्या-  
ह ॥ अच्युतांशमिति ॥ अच्युतश्चासावंशश्च । षष्ठ्यर्थेऽपि तदर्थ-  
मेव विशेषणम् । सम्यगाहितमिति । वैधदीक्षाप्रकारेण । वस्तु-  
तस्तु समाधौ देवकीं भावयित्वा मनसैव तत्र साक्षात् तेजः  
स्थापितवान् ॥ शूरसुतेनेति ॥ विवेकार्थं पितृनाम्ना निर्देशः ॥  
देवीति ॥ तस्या अन्तःप्रवेशेन समाधावपि तत्तेजोग्रहणसामर्थ्यं  
द्योतितम् । इयं हि देवतारूपा । देवतायाश्च तथा सामर्थ्यं  
मिद्धमेव । अत एव दधार । नन्वेवं परधृतत्वे ब्रह्मत्वं भज्येते-  
त्याशङ्क्याह ॥ सर्वात्मकमिति ॥ स हि सर्वेषामात्मभूतः सर्वैरेव  
ध्रियते इति धारणं न दोषाय । तथापि प्रकृते चैतन्यं बीजं वा  
मानसं प्राप्य तिष्ठतीति दूषणमेवेति चेत्तत्राह ॥ आत्मभूतमिति ॥  
देवक्यामात्मरूपेणैव प्रविष्टो, न तु बीजे चैतन्ये वा प्रविश्य तत्र  
प्रविष्टः । यथा ज्ञानेन स्वात्मानं विभक्तिं अयमहमात्माधार इति



तथैव भगवन्तमात्मभूतं धृतवतीत्यर्थः । अनेन शुद्धमेव स्वरूपं वसुदेवाद्देवक्यामागतमित्युक्तम् । चैतन्यबीजमन्त्रपक्षा अल्प-  
ज्ञानां प्रतीत्यर्थमुक्ताः । वृद्धिराकाशस्येव क्रमेण मायोद्घाटना-  
त्तदा मायाया भगवतश्च उभयोरविकृता शुद्धिरुपपन्ना भवति ।  
तदपि न स्वप्रयत्नाद्वारणलक्षणाद् भगवन्तमानीय धृतवती ।  
किन्तु स्वत एवागतमुद्यन्तमानन्दकरं चन्द्रं काष्ठा पूर्वा दिग्  
विभक्तिं । धारणं च मनस्त एव । अविकृतमनसेति ज्ञापयितुं  
तसिल् प्रत्ययः । समाधाने धारणे च मन एव हेतुः ॥ १७ ॥

यथा वसुदेवो भगवदावेशे स्फुरद्रूपो जातो, न तथा देवकी  
जातेत्याह—

सा देवकी सर्वजगन्निवास-

निवासभूता नितरां न रेजे ॥

भोजेन्द्रगेहेऽग्निशिखेव रुद्धा

सरस्वती ज्ञानखले यथा सती ॥ १८ ॥

वृद्धिराकाशस्येवेत्यारभ्य, भवतीत्यन्तम् । यथा यथा मित्याद्या-  
वरणापदारणं तथा तथाकाशप्राकट्यं यथा तथा यावद्यावन्माया-  
रूपं येन प्रकारेणापसार्यते तावत्तावत्तेन प्रकारेण भगवत्स्वरूपं प्रकटं  
भवतीति क्रमेणैव गर्भलक्षणाविर्भावस्तेनेतरगर्भेभ्यो भगवद्गर्भसम्ब-  
न्धिन्यपि बुद्धिर्देवक्या अविलक्षणोपपन्ना भवति । एवमेव यावता  
अंशेनेतोपसारणं तावतांशेन यशोदागर्भे मायाप्रादुर्भाव इति यशोदा-  
या अप्यविकृता बुद्धिस्तथेत्यर्थः । अन्यथा त्वलौकिकत्वेन पूर्वं त-  
लक्षणाभावे पश्चात् प्राकट्ये च यशोदादेवक्योर्बुद्धिर्विकृता भवेत् ।  
तथा सति लीला न सम्पद्येतेति तथैव ज्ञेयमिति भावः । साकार-  
व्यापकब्रह्मणस्तोकाकारमात्रावरणाऽपसारणेऽपसारितस्यापि तस्य  
तथाकारत्वं लोकन्यायेन सिद्धम् । अत्रावरणस्य व्यापकत्वेनाविशेषाद्  
यशोदागर्भदेशेऽपि तत्प्राकट्ये नानुपपन्नं किञ्चित् ॥

सा देवकीति ॥ पुरुषस्य हि तेजः स्वतन्त्रमिति विवेकादि-  
सहभावाच्चिन्तया नाऽभिभूयते । स्त्रियास्तु परतन्त्रं विवेकादि-  
रहितमिति चिन्ताभिभवान्न शोभते । यद्यपि सा देवकी देवता-  
रूपा सर्वजगतां निवासभूतस्य भगवतो निवासभूता अधिकरण-  
भूता । न हि स्वस्मिन् विद्यमानेभ्यो लोभ्यः स्वस्य भयं  
भवति । तथा भगवति सर्वमस्तीति न सर्वस्माद्भगवतो भयम् ।  
स्वस्य तु सुतरामेव । जगतो भगवतश्च भगवन्निमित्तं च न भय-  
म् । एतादृश्यपि सती नितरां न रेजे भगवच्चिन्तया स्वस्य  
सर्वेषां च शोकहेतुर्जातेति बहिः । अन्तःकरणेऽपि चिन्तादिना  
मालिन्यात् । हेत्वन्तरमप्याह ॥ भोजेन्द्रगेहे कंसगृहे रुद्धा निगडै-  
र्गृहीता बहिरागत्य सर्वसुखदायिनी न जाता । यथा कुण्डे ज्वल-  
न्नप्यग्निर्भस्मना रुद्धोऽन्तर्ज्वाल एव भवति । एवमियमपि  
चिन्तादिना व्यापृता सम्यग् न प्रकाशयुक्ता जाता । स्वधर्मैरेवा-  
ऽस्फुरणे दृष्टान्तः । अन्यनिरोधेनास्फुरणे दृष्टान्तान्तरमाह ॥  
सरस्वती ज्ञानखले यथा सतीति ॥ सती सन्मार्गप्रवर्त्तिनी  
सरस्वती भागवतादिरूपा ज्ञानखले ज्ञानवञ्चके अन्तः स्वस्यैव  
तोषं जनयति, न बहिःप्रकाशेन सर्वेषाम् । तथा कंसेन रुद्धा  
गृह एव प्रकाशमाना जाता, न बहिः । असती तु स्वतोऽपि न  
प्रकाशते । यस्तु स्वयं जानाति सद्विद्यां परोपकारजननीमधि-  
कारिणेऽपि परस्मै न प्रयच्छति स ज्ञानखलः । तेन स्वा-  
ऽन्तरङ्गेष्वपि स्वस्मिन् भगवदाविर्भावस्य सङ्गोपनं सूच्यते ॥ १८ ॥

येन सर्वेषां सुखदा न जाता, सा तस्यापि सुखदा न  
जातेत्याह—

तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाऽजितान्तरां  
विरोचयन्तीं भवनं शुचिस्मिताम् ॥

आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां

ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृशी ॥ १९ ॥

तां वीक्ष्येति ॥ प्रभयोपलक्षितां तां वीक्ष्य कंसः प्राह ॥  
 प्रभयैव ज्ञापिकया अजितः अन्तरा यस्याः, भगवानस्या मध्ये  
 वर्तत इति दृष्ट्वा प्रभयैव भवनं विरोचयन्तीम् । अजितत्वमपि  
 दर्शने ज्ञातमधृष्यत्वावगमात् । परमानन्दे हृदि प्रविष्टे प्राणी  
 सर्वदुःखनिवृत्तो भवतीति निश्चयादस्याः प्रसन्नवदनत्वमपि दृष्ट्वा  
 भगवानस्तीति निश्चितवानित्याह ॥ शुचिस्मितामिति ॥ शुचि  
 शुद्धं बाह्यविकाराऽजनकम् अन्तरानन्दोद्भूतं स्मितं यस्याः ।  
 भगवत्कान्तिर्बहिर्निःसृता तामन्तर्बहिर्गृहं च प्रकाशितवतीति ।  
 अतो भगवानस्तीति निश्चित्य तस्य प्रयोजनान्तराभावं प्रकर-  
 णेन ज्ञात्वा वदति । मे प्राणहरो हरिरेष एवास्या उदरे प्रकाश-  
 ते । ध्रुवं निश्चितम् । यत इयं पुरेव न, रूपेण सन्तोषादिना  
 च । नन्वत्र भगवांश्चेत् सर्वैः कथं न दृश्यते, तत्राह ॥ गुहां श्रित  
 इति ॥ उदरे विद्यमानत्वं तस्य न घटते । तस्य अजीवत्वात् ।  
 तस्मादिदमुदरं गुहैव । गुहां प्रविष्टावात्मानाविति न्यायात् ।  
 अतो हरिरेव हरित्वादेव मे प्राणहरः ॥ १९ ॥

ततः किमत आह—

किमद्य तस्मिन् करणीयमाशु मे

यदर्थतन्त्रो न विहान्ति विक्रमम् ॥

स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोऽयं

यशः श्रियं हन्त्यनुकालमायुः ॥ २० ॥

किमद्य तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् भगवति प्राणहरणकार्ये  
 वा उपस्थिते पूर्वप्रतीकाराणां वैयर्थ्यादद्य किं कर्त्तव्यमिति  
 विचारः । तूष्णीं स्थितौ प्राणान् हरिष्यत्येव । अत आशु मे किं

कर्त्तव्यम् । इयं मारणीयेति चेत्तत्राह ॥ यदर्थतन्त्रो न विहन्ति  
विक्रममिति ॥ यद् यद्यपि मल्लक्षणो जनः, अर्थतन्त्रः कार्यतन्त्रः  
स्वकार्यवशः । तथापि विक्रमं न विहन्ति स्त्रीवधे स्वस्य परा-  
क्रमस्य हानिरेव । अथवा अयमुदरस्थो भगवान् यद् यस्मादर्थ-  
तन्त्रः कार्यार्थमेव समागतः । अतः स्वस्य विक्रमं न हन्ति  
नं नाशयति । तूष्णीं न स्थास्यतीत्यर्थः । ननु तव जीवनादृष्टे  
विद्यमानेऽयं न मारयिष्यति । तदभावे तु अन्यतोऽपि त्वया  
मर्त्तव्यमित्येतद्द्रोहोऽनुचितो यद्यपि, तथापि जीवनहेतौ सत्ये-  
वागन्तुकेन नाशहेतुना तत्सम्भवात्तत्प्रतीकारे प्रदीपस्येव जीवन-  
सम्भवादस्या मारणमुचितमितिचेत्तत्राह ॥ स्त्रिया इति ॥  
विद्यमानेऽप्यदृष्टे अत्युत्कटदुष्कर्मकरणादायुः क्षीयेतैव । अतो  
विद्यमानेऽप्यायुषि मरणसम्भवान्नैतादृशं कर्म कर्त्तव्यम् । स्त्रिया  
वधो यशो हन्ति । स्त्रीरक्षार्थं शूराणां स्वप्राणपरित्यागो यशो-  
हेतुः । स्वसुर्वधः श्रियं हन्ति । सर्वो हि पुरुषः सोमात्मको,  
लक्ष्मीश्च भगिनी । अतो भगिनीवधो धनादिसर्वसम्पत्तिनाशकः ।  
गुरुमती गुर्विणी । सा हि प्राणिनामायुःपोषिका । तस्या वधे  
आयुर्नश्यति । अतः क्रमेण तस्या वधे स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या  
यशः श्रियमनुकालं तत्क्षणमेवायुश्च हन्ति ॥ २० ॥

अस्तु वा प्रबलजीवनादृष्टं, तथापि न हन्तव्येत्याह—

स एष जीवन् खलु संपरेतो

वर्तेत योऽत्यन्तनृशंसितेन ॥

देहे मृते तं मनुजा शपन्ति

गन्ता तमोऽन्धं तनुमानिनो ध्रुवम् ॥ २१ ॥

स एष इति ॥ स प्रसिद्धोऽपि एष मल्लक्षणोऽपि शौर्येण  
राजलक्ष्म्या च युक्तोऽपि जीवन्नेव संपरेतो मृतः यशःश्रीगमने



केवलं जीवनं मरणतुल्यमेवेति जीवन्नेव स सम्परेतः ॥ खल्वि-  
ति निश्चये ॥ योऽत्यन्तं नृशंसितेन क्रूरकर्मणा वर्त्तेत जीवेत  
स जीवञ्छव इति सत्यम् । यतः, अमृत एव देहे तं मनुजाः  
शपन्ति भ्रियतामयं दुरात्मेति । मृते वा सम्यगयं दुरात्मा मृत  
इति ॥ एवमयं लोकधिकारसन्दग्धः परलोके च अन्धन्तमो-  
गन्ता । तनुमानिनः सम्बन्धि देहाभिमानिनो ये नरका अन्धन्तमो-  
ऽन्ताः, तानवश्यं गच्छतीत्यर्थः । भगवत्सांनिध्याद्भगवदिच्छ-  
या तस्य तथा ज्ञानमुत्पन्नम् । अतो भगवदिच्छया सर्वेषां ज्ञानं  
प्रकारविशेषश्च ज्ञाने भासते । देवक्याः पुत्रा मारणीया इति  
प्रथममुपदेशेन ज्ञानोदयः । वसुदेवस्यापि तथा बुद्धिः । अतः  
सर्वस्यापि सर्वज्ञानजनको भगवानेवेति । कृष्णो भगवानेव एवं  
वाक्यैर्निश्चितः । तदर्थमेवैतानि वाक्यानि ॥ २१ ॥

एवं विमर्शं यज्जातं तदाह—

इति घोरतमाद्भावात् सन्नितृत्तः स्वयं प्रभुः ॥

आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानुबन्धकृत् ॥ २२ ॥

इति घोरतमाद्भावादिति ॥ अयुक्तवध एव घोरः ।

तत्रापि भगिन्या घोरतरः । गुरुमत्या घोरतम इति । सम्यङ्-  
नितृत्तः । नन्वन्यप्रेरणया कथं नमारितवानित्याशङ्क्याह ॥ स्वयं  
प्रभुरिति ॥ स्वयमेवं प्रभुर्नान्योऽस्य प्रवर्त्तक इत्यर्थः । जननानन्तरं  
युद्धं कर्त्तव्यमिति तज्जन्म प्रतीक्षन्नास्ते । तर्हि भक्तो भविष्यती-  
त्याशङ्क्याह ॥ हरेर्वैरानुबन्धकृदिति ॥ हरेः सर्वदुःखहर्तुरपि पूर्व-  
जन्ममारणलक्षणवैरस्यानुबन्धं निमित्तं, तत्सम्बन्धिनां वधादि-  
रूपं करोतीति तथा ॥ २२ ॥

एवं वैरानुबन्धनेनापि भगवच्चिन्तने प्रमाणबलाभावेऽपि  
प्रमेयबलेनैव तस्य ज्ञानं जातमित्याह—

आसीनः संविशंस्तिष्ठन् भुञ्जानः पर्यटन् पिबन् ॥

चिन्तयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत् ॥ २३ ॥

आसीन इति ॥ आसीन उपविष्टः संविशन् शयनं कुर्वन् तिष्ठन् उत्थित इत्यवस्था उक्ताः । क्रिया आह ॥ भुञ्जानः पर्यटन् पिबन्निति ॥ एवं सर्वावस्थासु सर्वक्रियासु हृषीकेशं चिन्तयानः स्वदर्शनार्थमेव सर्वेन्द्रियस्वामी तथा प्रेरितवान् । अतः कृष्णमयमेव जगदपश्यत् ॥ २३ ॥

एवं पूर्वाध्याये महद्दुःखेन भगवच्चिन्तनमर्थादुक्तं कंसादीनाम् । अत्र ब्रह्मादीनां वक्तुं स्तुतिलक्षणमाख्यानमाह—

ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः ॥

देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमैडयन् ॥ २४ ॥

ब्रह्मेति ॥ अनेन सामान्यतः सर्वेषां निरोधोऽप्युक्तः । भगवदागमनं सर्वेषामेव ज्ञातमभूदिति वक्तुं कंसादिगणनाभावाय च देवकीगृहे समागमनमुच्यते । ब्रह्मा भवो महादेवः । चकारादन्येऽपि गुणाभिमानिनो देवा अवताराश्च वामनादय इत्येके । मुनयः सनकादयः, नारदादयो भक्ताः, देवा इन्द्रादयः अनुचरा गन्धर्वादयः । सर्वैः सह गीर्भिः स्वानुकूलवाणीभिर्वृषणं कामवर्षणं वृषं धर्मं वा नयतीति । ईडतुः । ब्रह्मभवयोरेव मुख्यत्वात् । ऐडयन्निति पाठे सहोक्तानामपिकर्तृत्वेन ग्रहणम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मादयो देवा ऊचुः ॥

सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं

सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ॥

सत्यस्य सत्यम् ऋतसत्यनेत्रं

सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥ २५ ॥

कालात्मा भगवान् जात इति श्रुत्वापितुं तथा \* कलाभिः

पञ्चदशभिः स्वपक्षख्यापकैः स्तुतिः ॥ पक्षपातस्तुतिर्हेषा देवानां  
 हितकारिणी \* ध्रुवा तु षोडशी प्रोक्ता वृद्धौ वा तादृशो भवेत् ॥  
 अत्र पञ्चदशभिर्भगवत्स्तोत्रमेकेन देवक्याः सान्त्वनकालः पञ्च-  
 दशात्मा भवति । स एवावतीर्ण इति तैर्ज्ञातः स द्विविधो भव-  
 ति । दैत्यानां हितकार्यपि पञ्चदशः । देवानामपि साधारण-  
 स्तु त्रिंशदात्मको भवतीति स्वपक्षपात्येव भगवानर्द्धेन निरूप्य-  
 ते । स च पक्षपातः कालकृतश्चतुर्धा भवति । लोककृतः स्मृति-  
 कृतः । स्मृतिर्हि लोकवेदात्मिका भवति । वेदकृतस्तृतीयः ।  
 भगवन्मार्गकृतश्चतुर्थः । चतुर्विधोऽपि प्रमाणप्रमेयसाधनफलै-  
 श्चतुर्धा । दैत्यकृतात्तस्य विशेषं वक्तुं तथोच्यते । तत्र प्रथमं चतु-  
 र्भिः श्लोकैः प्रमाणप्रमेयसाधनफलान्युच्यन्ते । लोकासिद्धानि  
 देवपक्षपातरूपाणि निरूप्यन्ते । लोके सत्यमेव प्रमाणम् । परि-  
 दृश्यमानं जगदेव प्रमेयम् । गुणाभिमानिनो देवा एव साधना-  
 नि । क्षेम एव फलम् । तत्रापि दैत्यपक्षव्यतिरेकश्च साधनीयः ।  
 तत्र प्रथमं देवानां सत्यं, दैत्यानामनृतं प्रमाणम् । अतः सत्य-  
 रूपो भगवानवतीर्ण इति निरूप्यते । सत्यमपि देवानां हित-  
 कारि अष्टविधं भवति, अंशतः षोडशविधम् । वेदे सत्यं पञ्चविधं  
 निरूपितं, सखं परमित्यत्र । प्राजापत्यो हारुणिरित्यत्रापि ।  
 यत् सत्यं तत् परं सर्वेभ्य उत्कृष्टम् । यद्वा सर्वोत्कृष्टं तत् सत्यम् ।  
 एवं सत्यत्वसर्वोत्कृष्टत्वयोरैक्यं प्रतिपादनीयम् । अत एव  
 सत्येन स्वर्गलोकाच्च्युतिः कदापि न भवतीत्यामुष्मिकफलोत्कर्ष

अष्टविधं भवतीत्यादि ॥ अष्टविधत्वं चाग्रे स्पष्टीभविष्यति । यत्  
 सत्यं तत् परमित्यादिवक्ष्यमाणश्रुत्यर्थनिरूपकमिति ज्ञेयम् । यद्वा  
 सर्वोत्कृष्टमित्यत्र वा-शब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । श्रुताविव  
 स्तुतावप्येतयोरैक्यं प्रतिपादनीयमित्यतिदिशन्ति ॥ एवं सत्यत्वे-

उक्तः । ऐहिकेऽपि सतां सत्यमेव मूलं फलम् । अतः सत्यं प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमिति । ये देवपक्षपातिनस्ते सत्य एव रमन्ते । तथाच श्रुतिः, सत्यं परं परं सत्यं सत्येन न सुखस्वर्गा-ल्लोकाच्च्यवन्ते कदाचन सतां हि सत्यं तस्मात् सत्ये रमन्त इति । तदत्रापि निरूप्यते । लोके हि व्रतमुत्कृष्टम् । यस्तु य-त्किञ्चन व्रतमातिष्ठति स पर इत्युच्यते । तथा सत्यमपि । भगव-तस्तूभयम् । सत्यं सत्यमेव व्रतं यस्य तादृशं त्वां शरणं प्रपन्ना इति सम्बन्धः । एवं व्रतसत्ययोरैक्यमुक्तम् । उभयोः परत्वात् । अतः परं यत् परं लोके वेदे च द्वादशविधं निरूपितम् । सत्यं तपो दमः शमो दानं धर्मः प्रजननमग्नयोऽग्निहोत्रं यज्ञो मनः संन्यासश्चेति, तत् सर्वं भगवतः सत्यमेव । यथार्थमेव, न तु दैत्यानामिव तद् द्वादशविधमयथार्थम् । अत्र श्रुतिरनुसन्धेया पूर्वनिर्दिष्टा । भगवतो व्रतानि— कौन्तेय प्रतिजानीहि, द्विः शरं नाभिसन्धत्ते, अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति, साधवो हृदयं मह्यमित्यादिवाक्यैः प्रतिपादितानि । लोकानुसारेण देवहित-कारिणो नियामकं सत्यमेव । अन्यथा ईश्वरः केन नियमिष्य-स्यात् । यथा प्रकृते स्वसत्यवाक्यादेव समागतः । लोके हि

त्यादिना॥लोके हि व्रतमुत्कृष्टमिति यदुक्तं तत्रोपपत्तिर्यस्त्विष्ट्यादिना उच्यते । तथाच लोके व्रतं सत्यं चेति द्विविधं सत्यं निरूपितं भवति । मूले व्रतपदेनैतदुभयप्राप्तौ हेतुमाहुः ॥ उभयोः परत्वादिति ॥ सत्यव्रतमित्यनेन सत्यं परमिति श्रुतिपदस्यार्थ उक्तो भवतीति भावः । तेन लोके सत्यं व्रतं चेति द्वैविध्यम् । अग्रे परं सत्यमिति श्रुत्यर्थनिरूपकं सत्यपरमिति पदं व्याकुर्वन्ति ॥ अतः परमिति ॥ अत्रापि लोके लौकिकं नियामकं वैदिकं द्वादशविधं चेति द्वैविध्यम् ॥ भगवतो व्रतं लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं चेति द्वैवि-

त्रयो लोकास्त्रय आत्मानो भूरादयः कायादयश्च । ते उभयेऽपि  
 त्रिशब्देनोच्यन्ते । त्रयोऽपि सत्या यस्य । अनेन साधनफले  
 एकीकृत्य निरूपिते । एवं चतुर्द्धाऽष्टविधो निरूपित उपपत्ति-  
 रूपः । उत्पत्तिरूपमष्टविधं निरूपयति॥सत्यस्य योनिमित्यादि॥  
 यत्पूर्वमष्टविधं सत्यमुक्तं तस्य सर्वस्यापि योनिः कारणं भगवा-  
 नेव कालात्मा॥ श्वो दास्यामीत्युक्ते यदि श्वो नभवेद् वागसत्यै-  
 व स्यात् । एवं सर्वत्र । न केवलं सत्यस्योत्पादकं, किन्तु  
 सत्यस्य रक्षकमपि । तदाह ॥ निहितं च सत्य इति ॥ सत्ये  
 नितरां हितो रक्षकः । स्वयं तत्र स्थित एव रक्षां करोतीति ।  
 निहितपदसमुदायार्थोऽपि । एवं सत्ये स्थित्वा सत्यं पालयती-  
 त्यर्थः॥अनेन सत्यस्योत्पत्तिविचारे प्रमेयं साधनश्चोक्तम् इतरा-  
 नाद्यन्तयोश्चकार इममेवार्थमाह । सत्यस्य प्रलयोऽप्यत्रैवेत्याह ॥

ध्यम् ॥ त्रिसत्यमिति पदार्थे भूरादित्रयं कायादित्रयं चेति द्वैविध्यम् ।  
 एवमष्टविधत्वं सत्यस्य भगवतः कालरूपस्य । यदि सत्यरूपत्वं न  
 स्यात्तदा लोके व्रतादिकं नियामकं च वैदिकं च द्वादशविधं भगवद्-  
 व्रतानि च लोकाश्चात्मादयश्च न स्युरित्युपपत्तिरूपत्वम् । व्रतं हि  
 उपोषणादिरूपमहोरात्रादिसाध्यम् । सत्यमपि तप्ततैलादिऽष्वप्यदाहो-  
 ऽत्युत्कटपापेऽल्पेनैव कालेनानिष्टमनुत्कटत्वे चिरेणेत्यादि ॥ अन्यत्  
 स्पष्टम् ॥ लौकिकमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम् ॥ भगवदीयं  
 व्रतं नियामकं चेति द्विविधम् । लोका भूर्भुवःस्वर्ल्लक्षणाः । आत्मानः  
 कायजीवपरमात्मानः । लोकाः फलरूपाः । इतरे त्वितराणि । इदं  
 च द्विविधम् । एवमष्टविधत्वं सत्यस्योक्तभेदेन पदद्वये विधेयभेदेन  
 द्वैविध्यम् । त्रयं च द्विविधम् । एवं चतुर्विधत्वम् ॥ इतराविति ॥  
 प्रमाणफललक्षणावर्थान्वित्यर्थः ॥ आद्यन्तयोरिति ॥ सत्यात्मकमित्य-  
 न्तिमेन पदेन फलम् । एतस्मादाद्येन, ऋतसत्यनेत्रमित्यनेन प्रमाण-  
 मित्यर्थः । भगवत्स्वरूपज्ञानशक्त्योः फलत्वप्रमाणत्वे प्रसिद्धे । अथवा  
 सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलम् ।



सत्यस्य सत्यमिति ॥ यथा पूर्णस्य पूर्णमादायेति सत्यं सत्य एव  
स्वाधिदैविके लीयते सत्य एव प्रतिष्ठितं सत्यं फलम् । तच्च  
आधिदैविकं सत्यं भगवानेव । अनेन यो भगवति प्रतिष्ठितः स  
सत्यः । यः सत्ये प्रतिष्ठितः स सत्यद्वारा भगवति प्रतिष्ठितो  
भविष्यतीत्युक्तम् । एवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रसङ्गे पञ्चविधं सत्य-  
मुक्तम् । एतावता त्रयोदशधा क्रियाशक्तिः सत्यत्वेन निरूपि-  
ता । ज्ञानशक्तिं सत्यत्वेन निरूपयति ॥ ऋतसत्ये नेत्रे यस्ये-  
ति ॥ ज्ञानशक्तिर्द्विविधा— प्रमाणबलेन, प्रमेयबलेन च । प्रमाणं  
वेदः । प्रमेयं भगवद्धर्माः । ऋतं सूनृता वाणी । वेदः सत्यप्रति-  
पादकः । अतः सत्यनिरूपणप्रस्तावेऽपि ऋतनिरूपणम् । ऋत-  
सत्ये नेत्रे प्रापके यस्येति । भगवत्प्राप्तिर्द्विधाऽपि भवतीत्युक्तम् ।  
एवं शक्तिद्वयं सत्यत्वेन निरूप्य धर्मिणं सत्यत्वेन निरूपय-  
न्ति ॥ सत्यात्मकमिति ॥ सत्य एवात्मा स्वरूपं यस्य । यः  
सर्वानेव धर्मान् व्याप्य तिष्ठति । स आत्मा सत्यमबाधितं भग-  
वतः सद्रूपम् । स्वार्थे कः । कं फलं वा । सत्यमात्मा कं सुखं  
च यस्य । सच्चिदानन्दरूपो भगवान् चिदानन्दयोरपि सत्य-  
रूपतेति तथोक्तम् । तादृशे च जीवैः कर्तव्यं शरणगमनमेव ।  
प्रपन्नाइति बहुवचनं सर्वेषामेव देवानां सत्यतया संरक्षार्थम् ॥ २५ ॥

एवं प्रमाणरूपतामुक्त्वा प्रमेयरूपतामाह—

एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूल-

मानाधीना मेयसिद्धिरिति कारणान्तःपाति मानमिति तथा । पूर्व-  
मज्ञस्य ज्ञानेन विषयस्वरूपमपि तदैव सिद्धं भूतमिति यतो भानम् ।  
फलं विवृतावेव स्फुटं, सत्य पवेत्यादिना ॥ प्रमाणाद्विचतुरूपं भगव-  
ति प्रतिष्ठितं चेति पञ्चविधम् । पूर्वोक्तमष्टविधमेतत्पञ्चविधं चेति  
त्रयोदशधा । अग्रे ज्ञानशक्तिद्वयं धर्मी चेति षोडशधा ॥

श्चतूरसः पञ्चविधः षडात्मा ॥

ससत्त्वगष्टविटपो नवाक्षो

दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः ॥ २६ ॥

एकायन इति ॥ इदं जगद् ब्रह्माण्डात्मकं वृक्षत्वेन निरूप्यते । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति श्रुतेर्भगवान् वृक्षरूपः । तस्माज्जायमानं जगदपि वृक्षाऽऽत्मकमेव भवति । अनेन भगवतो महत्त्वं निरूपितम् । यथा अश्वत्थादिवृक्षे एकस्मिन् कोटिशः फलानि भवन्ति । सोऽपि तादृश एव । एवमनादिनिधनो वृक्षो भगवान् । अत एव कचिद् ब्रह्माण्डनिर्माणं भगवत एव भवति, कचित्चत्वरद्वारा । अक्षरमत्र फलं तस्य तत्त्वान्यंशाः । बीजं ब्रह्माण्डमिति । शकुनिभक्षितमेव, ततो निर्गतं फलतीति तत्त्वानां चेतनरूपता निरूपिता । तत्र दैत्यादिकल्पे बहुबीजयुक्तादपि फलादेको वृक्ष उत्पद्यते । अत एव बाह्यादिशास्त्रेषु परमाणुभ्यो बहुभ्य एककार्योत्पत्तिर्निरूपिता । पिप्पलादयोऽपि काकविष्टातो जाता बहुभ्य एकं भवतीत्यध्यवसीयते । तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ एकमेव अयनं यस्येति ॥ अण्डं प्रकृतिरक्षरं वा । काल इत्यन्ये । अनेनायमादिरूपः सद्वृक्ष उक्तः । अतोऽसाविति परिदृश्यमानः प्रपञ्चो द्विफलः । द्वे फले यस्य । सुखदुःखे अस्य फले । दैत्यानां तु दुःखमेव फलम् । ते फले नरकस्वर्गवाच्ये । नराणां कं सुखं विषयाऽऽत्मकं स्वस्वरूपं गच्छतीति स्वर्गः । सृष्ट्यन्तरे सर्वे विषयिण इत्यत्र तु द्विविधा अपि त्रयो गुणाः सत्त्वादयो मूलानि अधः-प्ररोहा यस्य । अत्र त्रिविधान्यपि कर्माणि भवन्ति । अन्यत्र तामसान्येव । कचिद्वा राजसानि । सात्त्विकानि तु न भवन्त्येव ॥ चत्वारो धर्मार्थकाममोक्षा रसा यस्य । अन्यत्रार्थकामावेव ॥ पञ्च

कर्माणि विधाः प्रकारा यस्य । तानि पञ्चेन्द्रियजन्यान्यपि उत्-  
क्षेपणापक्षेपणप्रसारणाऽऽकुञ्चनगमनात्मकानि भवन्ति । अन्य-  
त्रोत्क्षेपणाभावः । अथवा, अन्नमयादयः पञ्च । स वा एष पुरुषः  
पञ्चधा पञ्चात्मेति श्रुतेः । ब्रह्माण्डविग्रहोऽपि तथा । अन्यत्र  
नानन्दः । षडात्मानो यस्य । षडिन्द्रियाण्यात्मत्वेन निरूपिता-  
नि । अयमात्मा विज्ञानमयः । ज्ञानं च षड्विधमुत्पत्त्या भिन्नम् ।  
सप्त त्वगादयः त्वचो बल्कलादीनि यस्य । अष्टप्रकृतयो  
विटपाः शाखा यस्य । भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव  
च \* अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति ॥ नव देह-  
च्छिद्राणि नवाक्षा यस्य । दश प्राणाश्छदानि यत्र । द्वौ जीवा-  
ऽन्तर्यामिनौ खगौ यत्र । एतस्माद्वैलक्षण्यमन्यत्र ज्ञातव्यम् ॥ ह्रीति  
सर्वत्र युक्तयः सन्तीति ज्ञापितम् । आदिवृक्ष इति समष्टिरूपः ॥ २६ ॥

एवं प्रमेयं निरूपितं भगवदात्मकम् । अत्रोपपत्तिं वदन्  
साधनरूपमाह—

त्वमेक एवास्य सतः प्रसूति-

स्त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च ॥

त्वन्मायया संवृतचेतसंस्त्वां

पश्यन्ति नाना न विपश्चितो ये ॥ २७ ॥

त्वमेक एवास्येति ॥ अस्य जगतः सद्रूपस्य । अनेन  
मायावादादिपक्षा निराकृताः । ते हि वैनाशिकाः । असत्य-  
मप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमिति वाक्यात्तेषामेव मते अस्य जग-  
तोऽसत्यत्वम् । अन्यथा असतः अज्ञानकार्यस्य कर्त्ता भगवान्  
को वा स्यात् । तस्य सर्वस्यापि सद्रूपस्य त्वमेव प्रसूतिरुत्पत्ति-  
स्थानम् । प्रकर्षेण सूतिर्यस्मादिति । प्रसूतिपदेन पितराविवो-  
त्पादकत्वं सूचितम् । त्वमेव सम्यग् निधीयतेऽस्मिन्निति संनि-

धानं लयस्थानम् । त्वमेवानुगृह्यतेऽनेनेति पालकः । अत उत्पत्ति-  
 स्थितिप्रलयकर्त्ता त्वमेव । अन्यथाक्रमेणैवं सूचयति, भगवद्-  
 रक्षितो न नश्यतीति । नन्वेते गुणाभिमानिन एव ब्रह्मादय  
 उत्पत्त्यादावधिकारिणो, नाहमित्याशङ्क्याहुः ॥ त्वन्माययेति ॥  
 ये त्वन्मायया संवृतं सङ्कुचितं चेतो मतिर्येषां ते त्वां नाना  
 पश्यन्ति, न तु विपश्चितः । तत एव भगवन्तं परिच्छिन्नं जान-  
 न्ति । ये तस्यैव मायासङ्कुचिता भवन्ति । अल्पेन हि ग्राहकेणा-  
 ज्ञ्यमेव गृह्यते । सर्ववस्तुग्रहणार्थं चित्तं पुष्कलमेव भगवत्सृष्टम् ।  
 मायया सङ्कोचाभावे कथं परिच्छिन्नं गृह्णीयात् । अत एव त्वां  
 नाना पश्यन्ति । परिच्छिन्नया दृष्ट्या गृहीतो देशो भिन्नतया  
 स्वीक्रियत इति मायामोहः । अत एव ये विपश्चितस्ते ब्रह्मादीन्  
 परस्परविलक्षणान् पश्यन्तोऽपि तत्तत्कार्यानुरोधेन तथाविधं  
 त्वामेव मन्यन्ते, न तु भिन्नं पश्यन्ति । ये इत्यन्ते तेषां माहात्म्य-  
 निरूपणार्थं निर्देशः । अनेन सृष्टिस्थानां गुणैर्भिन्नानां स्व-  
 कार्यसिद्ध्यर्थम् एत एव यथारुचि भगवद्रूपाः सेव्या इति  
 साधनमुक्तम् ॥ २७ ॥

फलमाह—

विभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मन्

क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य ॥

सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि

सतामभद्राणि मुहुः खलानाम् ॥ २८ ॥

विभर्षीति ॥ त्वम् अवबोधे आत्मानि रूपाणि विभर्षि ।  
 ये त्वां सेवन्ते पूर्वोक्तप्रकारेण तेषां रूपाणि ज्ञानरूपे आत्मानि  
 विभर्षि । सायुष्यं तेभ्यः प्रयच्छसि ॥ अथवा अवबोधे आत्मानि  
 शुद्धात्मसिद्ध्यर्थं रूपाण्यवताररूपाणि विभर्षि येषु भक्ताश्चिद्रूप-

मात्मानं लभन्ते । रूपाणां ग्रहणस्यान्यदपि निमित्तमित्याह ॥  
 क्षेमाय लोकस्य चराचरस्येति ॥ चराचरशब्देन ब्राह्मणाः  
 सत्रियाश्चेति न्यायविदः । चराः प्राणिनः, अचरा भूरादयः ।  
 उभयेषामपि क्षेमाय । अनेनैहिकफलदानार्थमपि भगवदवतार इति  
 गुणैर्ब्रह्मादीनामपि भगवत्त्वाद्रजसा तमसाऽप्यवतारः सम्भव-  
 तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ सत्त्वोपपन्नानि लोकानुसारीणि मत्स्या-  
 ऽऽदीनि । ब्रह्ममहादेवयोरप्याधिदैविकयोरप्यवताराः सत्त्व-  
 रूपा एव । तत्र निदर्शनं, सुखावहानीति ॥ ये सर्वप्राणिषु सुख-  
 मावहन्ति पक्षपातस्तोत्रत्वाद् दैत्यानामपि सुखदानि भविष्य-  
 न्तीत्याशङ्क्याह ॥ सतामेव सुखदानि ॥ खलानां त्वभद्राणि ॥  
 लक्षणपूर्वकं दैत्यानां निर्देशः ॥ खलानामिति ॥ सर्वदोषनिधानं  
 खलाः, ये परेभ्यो दुःखदातारः ॥ मुहुरिति ॥ सर्वेषां खलानां  
 वारं वारम् ॥ २८ ॥

एवं लौकिकप्रकारेण चतुर्णां निरूपणमुक्त्वा स्मृतिप्रकारेण  
 पुनश्चतुर्णां निरूपणमाह—

त्वय्यम्बुजाक्षालिलसत्त्वधाम्नि

समाधिनावेशितचेतसैके ॥

त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन

कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम् ॥ २९ ॥

त्वयीति चतुर्भिः ॥ स्मृतिषु योगो धर्मः । स च योगो  
 बहुविध इति यो देवहितो धर्मरूपस्तं निरूपयति ॥ हे अम्बुजाक्ष ।  
 अखिलसत्त्वधाम्नि त्वयि समाधिना आवेशितचेतसा करणेन

चराचरशब्देनेत्यादि ॥ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदन इति  
 श्रुत्यर्थनिर्णयं कुर्वन्, अत्ता चराचरग्रहणादिति सूत्रे विषयवाक्योक्त-  
 ब्रह्मक्षत्रे चराचरशब्देन व्यासो वदति तथेति ज्ञेयम् ॥



त्वत्पादपोतेन भवाब्धिं गोवत्सपदं कुर्वन्ति । योगे प्रत्यक्षो  
 भगवान् संसारात्तारयतीति सिद्धम् ॥ अम्बुजाक्षेति दर्शनेनैव  
 पापनाशकत्वम् उक्तम् । यो योगस्तृतीयस्कन्धे निरूपितः स  
 सर्वात्मको भगवद्विषयकः । तदाह ॥ अखिलसत्त्वधाम्नीति ॥  
 अखिलानां सत्त्वानां प्राणिनां धामस्थानम् । सर्वसत्त्वगुण-  
 निधाने वा तादृशे भगवत्यासमन्ताद् वेशितं चित्तं यस्मिंस्ता-  
 दृशेन समाधिना करणेन कृत्वा त्वत्पादः पोतो भवति । समुद्र-  
 तरणसाधनं पोतः । चरणस्य पृथ्वीरूपस्य आकाशरूपस्य वा  
 अक्षररूपस्य वा पोतत्वम् । भूमिश्चेत् सर्वजनीना आकाशं च  
 भगवद्भावकसमाधौ भगवति विद्यमाने-पादस्य पोतत्वाभावात्  
 समाधिकल्पितस्यैव च संसारमध्यपातात् कथं पोतत्वमित्या-  
 शङ्काह ॥ महत्कृतेनेति ॥ महद्भिः कृतेन । महान्तो हि सर्व-  
 स्यापि पदार्थस्य साध्यसाधनतामवगच्छन्ति । अतः समाधावेव  
 भगवत्स्फूर्तौ स पादः संसारतारको भवतीत्यलौकिकसामर्थ्येन  
 न युक्तिविरोधः शङ्कनीयः । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्म-  
 दर्शनमिति स्मृतेः । यथा यागादि स्वर्गसाधनं, तथेदमप्यदृष्ट-  
 द्वारा भविष्यतीत्याशङ्का तन्निराकरणार्थमपि, महत्कृतेनेत्युक्त-  
 म् । पादपोतो महान् कृतो हृदयं संसारपारं चाभिव्याप्य यथा  
 तिष्ठति तावान् कृत इत्यर्थः । करणं समाधिरेव ॥ गोवत्स-  
 पदमिति ॥ तीर्णसंसारस्याऽऽस्थापितत्वाद्वत्सपदकरणम् । अनेन  
 संसारे स्थिता एव संसारं तुच्छं मन्यन्ते । अनतिगम्भीर-

भगवद्भावकेत्यादि ॥ अक्षरपक्षेऽनुपपत्तिरियम् । भगवतः पुरुष-  
 रूपेणाविर्भावे ह्यक्षरस्य चरणरूपत्वम् । तदा भगवतैव तरणसम्भवे  
 तावन्मात्रस्य तथात्वमयुक्तम् ॥ एतदेवोक्तम्, भगवतीत्यादिना ॥  
 न च तेन पुरुषेणापि तत्सम्भव इत्याह ॥ समाधिकल्पितस्यैवेति ॥

त्वाय वत्सपदम् । समाधौ स्थितः समाधिनिर्वाहकं संसारमति-  
तुच्छत्वेन मन्यते । सिद्धो योगः स्वयमेव सर्वमेव संसारं शोष-  
यित्वा स्वनिर्वाहकमेव स्थापितवान् । न च ते महापुरुषा  
अन्येषामुद्धारमकृत्वा वत्सपदत्वमात्रे जातेऽपि स्वयमेव तर-  
न्ति । अतो वत्सपदमेव कृत्वा यावदन्येषामुद्धारो भवति तावत्  
तूष्णीं तिष्ठन्ति । अत उक्तं, वत्सपदं कुर्वन्तीति ॥ २९ ॥

प्रमाणसमाप्तिः । तादृशेन प्रमाणेन यत् सिद्ध्यति तत्  
प्रमेयमाह—

स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं शुभ्रम्

भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः ॥

भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते

निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥ ३१ ॥

स्वयं समुत्तीर्येति ॥ तीर्णस्यास्थापनेनैव वत्सपदकरणा-  
त् सम्पूर्णानुवादे सुदुस्तरं भवार्णवं भीममित्युक्तम् । मोक्षप्रति-  
पादकत्वात् सर्वशास्त्राणां मोक्षः सम्प्रदायश्च प्रमेयं भवति । स्वयं  
समुत्तीर्य भवत्पदाम्भोरुहनावम् अत्रैव निधाय ते याताः ।  
सम्यगुत्तरणं दुर्घटत्वे सति वक्तव्यमिति दुर्घटत्वमाह ॥ समुद्रो  
हि दुस्तरः स्वतः । तत्राऽपि नकादिभिः कृत्वा सुदुस्तरः ।  
व्यसनमृत्युजरादिभिरलौकिककरणसामर्थ्यघातकः । स्वतोऽपि  
भीमोभयानकः ॥ शुभ्रमिति सम्बोधनं, चरणस्त्रिविधदोषनिवारण-  
समर्थ इति ज्ञापयति । यथा सूर्योऽन्धकारं सर्वजगत्पूर्णं जाड्यं  
भयं च स्वत एव निवारयति । तथा त्वच्चरणप्रसादात् तेऽपि  
संसारमुत्तीर्णाः । तर्हि कथमन्येषामुद्धारः, का वा अन्येषामुद्दारे  
तेषामपेक्षा ? । तत्परिहारार्थमाह ॥ अदभ्रसौहृदा इति ॥  
अदभ्रमच्छिद्रं सफलं सौहृदं येषामिति । अनेन पूर्वमेव कृतं

सौहृदं सार्थकमेवेति तेषामवश्यमुपायकरणम् । तमुपायमाह ॥  
 भवत्पदाम्भोरुहनावमिति ॥ तेषु उत्तीर्णेषु तदनुसरणेनैव भूया-  
 न् संसारो गत इति पोतरूपोऽपि पादः सुखदः सर्वप्रदर्शकः ।  
 तत्कृपया अनातिगम्भीरोऽम्भोरुहनौकारूपो जातः । समुद्रश्च  
 नदीरूपो जातस्तदाह ॥ भवत्पदाम्भोरुहनावमित्यत्रैव निधाय  
 याताः ॥ ननु ते महता प्रयासेन भगवन्तमाराध्य वशीकृत्य  
 चरणमारुह्य सर्वं चरणे निवेश्य याताः । तदुपदेशिनस्तु तद्विधा  
 इति कथं तरणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ सदनुग्रहो भवानिति ॥  
 सत्सु अनुग्रहो यस्य ॥ भवानित्यस्मिन्नर्थे सम्प्रतिरुक्ता ॥३०॥

साधनं महतामुपदेशप्रकारः । स च अर्थादुक्त इति साधन-  
 निरूपणे तदतिरिक्तसाधनान्येव निराकरोति—

येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन-  
 स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ॥

आरुह्य कूच्छ्रेण परं पदं ततः

पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥ ३१ ॥

येऽन्येऽरविन्दाक्षेति ॥ अन्ये निरीश्वरसांख्यानुवर्तिनः ।  
 ते हि पूर्वज्ञानाऽनुसारेण भगवन्तमुपासते । एवं बहुजन्मभिः  
 प्रवृद्धं ज्ञानं विकर्मसहितं भगवदंशमात्मत्वेन स्फुरितं त्याजयि-  
 त्वा निरीश्वरसांख्यं मायावादं वा अवलम्बन्ते । ते चेत् पूर्व-  
 वदपि तिष्ठेयुस्तथा सति कृतार्था भवेयुः । तथा बुद्धिर्विकर्म-  
 फला । ते च पूर्वज्ञानेन देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाध्यासरहिता  
 जाताः । महता कष्टेन सर्वस्वदक्षिणया सर्वबन्धुपरित्यागेन  
 सर्वसुखवैमुख्येन तपसा श्रद्धया ब्रह्मात्मभावनां प्राप्तवन्तः ।

सम्यग्वायुसञ्चारो नाडीशुद्ध्या भवतीति तदर्थमपेयपानादिकं  
 यत्तदेव विकर्ममिति ज्ञेयम् । एतदुक्तं विकर्मसहितमित्यनेन ॥

तदेव तेषां परं पदम् । ये इति प्रसिद्धाः । अन्ये भगवद्रहिता  
 भगवद्विचारेण, यान् भगवानन्यान् मन्यते, न त्वात्मीयान् ।  
 अरविन्दाक्ष, कमलनयनेति सम्बोधनेनासुरपक्षपातात्तेष्वदर्शनं  
 सूचितम् । न हि रात्रौ कमले विकासोऽस्ति । येन रात्रिस्थै-  
 रामोदोऽनुभूयेत । अतस्तेऽन्य एव । पूर्ववासनया आत्मानं वि-  
 मुक्तमेव मन्यन्त इति विमुक्तमानिनो, न तु विमुक्ताः । ज्ञानं  
 शास्त्रोत्थं विषयत्वेनात्मानं शृङ्गाति । अतस्तस्मान्न फलं विषया-  
 न्तरवत् । तस्याप्यभिमानजनकत्वात् । अत एव त्वयि पूर्व-  
 स्थितो भावः साधनत्वेन परिग्रहात् । अस्तोऽस्तं गतो यो भाव-  
 स्तस्माद्धेतोर्न विशुद्धा बुद्धिर्येषाम् । अन्यथाऽहङ्कारादिसर्व-  
 दोषसम्बन्धे स्वान्तःकरणे दुष्टे जाते महान्तस्ते कथं न जा-  
 नीयुर्यं दुष्टा इति । तदा तं मार्गं परित्यज्य यत्रमपि कुर्युः ।  
 अतः, अविशुद्धबुद्धय एव जाताः । परमशुद्ध्या च स्वदोषाः स्फुर-  
 ति । ज्ञानस्य पूर्वावस्थैषा यत् स्वदोषस्फुरणम् । अतः कृच्छ्रेणा-  
 ऽपि परं पदं ब्रह्मभावमारुह्य अनादृत्युष्मदङ्घ्रयः पतन्त्येव ।  
 जीवस्य प्रकृतेरपि परस्य प्राप्तौ उच्चगतेन निरालम्बने मार्गे  
 भगवच्चरणातिरिक्तमवलम्बनं न सम्भवति । यतो वियद्विष्णु-  
 पदमेव । भगवच्चरणाऽवलम्बनेनैव पुरुषस्योर्ध्वगमनम् । शृङ्खल-  
 द्वीपे श्रीपादारोहणे शृङ्खलापरित्यागवत् । अस्य चरणस्य  
 ग्रहणादिक्लेशपरित्यागाभावायाह ॥ अनादतेति ॥ आदरणमात्रेणा-  
 ऽपि न पतन्ति । आदर एव वा चरणस्थितौ हेतुः ॥ ३१ ॥

नन्वेवं सति भक्तिमार्गानुसारेणापि भगवद्भजने विकर्मा-  
 दिना कालान्तरे पुनर्बुद्धिनाशप्रसङ्गः । साधनत्वेनैव भक्तिमार्ग-  
 स्यापि स्वीकारात् । अतस्तुल्यत्वात् किं मार्गान्तरदूषणेनेत्या-  
 शङ्क्य स्मार्त्तस्यापि भगवन्मार्गस्य फलमाह—

तथा न ते माधव तावकाः कचि-  
 द्ब्रूयन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः ॥  
 त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया  
 विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ ३२ ॥

तथेति ॥ हे माधव, ते पूर्वं तद्वत् प्रवृत्ता अपि तावकाः सन्तः  
 कचिदप्यारोहणावस्थायां भ्रश्यन्त्यपि न । पादोऽप्यधःप्रमादादपि  
 न पतति । आरुह्यमाणमार्गात् स्वमार्गादपि न पतन्ति । मार्गस्यैव  
 तथात्वात् । यथा वस्तुरक्षकाणां मध्ये सुगन्धरक्षकः सौरभ्यं  
 प्राप्नोत्येव । लशुनादिरक्षकस्तद्विपरीतम् । यद्यपि स्वतन्त्रतया  
 भगवान्न सेवितस्तथापि भगवानिति तस्य पातो न भवत्येव ।  
 माधवेति सम्बोधनं, रात्रावपि विलासेन तत्रत्यानां दर्शनार्थम् ।  
 तेन विकर्मतुल्यत्वेऽपि सेवापरत्वाद् भगवद्दर्शनं नान्येषामिति  
 निरूपितम् । अत एव, तावकाः । अभ्रंशे हेतुः, त्वयि बद्धसौ-  
 हृदा इति ॥ सौहृदं स्नेहो रज्जुस्थानीयः । स स्वात्मानं जीवं  
 भगवच्चरणे बध्नाति । अतो युक्त एव तेषामभ्रंशः । नन्वन्ये  
 कालादयः कथं तान्न भ्रंशयन्ति, भक्तिं वा न नाशयन्तीत्या-  
 शङ्क्याह ॥ त्वयाभिगुप्ता विचरन्तीति ॥ त्वया अभितो बाह्याभ्य-  
 न्तरसर्वभावेन रक्ष्यमाणाः । बुद्ध्यादीनामपि नाशाऽसम्भवा-  
 दन्यप्रवेशासम्भवाच्च न भ्रश्यन्तीति युक्तम् । अत एव वि-  
 चरन्ति । सर्वत्र विशेषेण अनिन्दया सर्वेषु लोकेषु भ्रमन्ति ।  
 कालादिभयरहिता निर्भयाः । यदन्येषां त्यागस्थानं, भयस्थानं  
 तदेव तेषां परिभ्रमणस्थानमित्वाह ॥ विनायकानीकपमूर्धस्वि-  
 ति ॥ विनायका विघ्नकर्तारः । विशब्देन विघ्ना उच्यन्ते ।  
 तेषां नायका जनका एव भवन्ति । तेषामनीकं सेना । एकस्मिन्  
 विघ्नार्थे प्रवृत्ते तदशक्तौ तत्सहायार्थं बहवः समायान्ति । ते सर्वे



स्वतन्त्राः नियामकाभावात् । कार्यं न करिष्यन्तीत्याशङ्क्य तद्-  
रक्षका अपि समायान्ति । तेऽनीकपाः । तेऽपि बहवो अंशयितुं  
समागताः । भगवदीयसुदर्शनादिभयादस्पृश्यैव निकटे तिष्ठन्ति ।  
यथा प्रह्लादे । तेष्वेवारोहणार्थं भगवद्भक्ताः पादं प्रयच्छन्ति ।  
तेषामधःपातनसामर्थ्याभावात् प्रतिष्ठाहेतव एव भवन्ति । यथा  
जडभरते मारणार्थमुद्यताः प्रतिष्ठाहेतव एव जाताः । तेषां मूर्धानः  
सर्वसामर्थ्यस्थानानि परमकाष्ठापन्नानि । एवं तेषां विचरणे  
हेतुः ॥ प्रभो इति ॥ एतत्सामर्थ्यं त्वदीयमेव । अतस्ते समर्था  
अपि न द्विषन्ति । अतो भक्तिमार्गान्मार्गान्तरं साधनतः फलतश्च  
न समीचीनमित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

एवं स्मृतिमार्गेण भगवत्पक्षपातमुक्त्वा वैदिकमार्गेण पूर्व-  
वदाह—

सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ

शरीरिणां श्रेयउपायनं वपुः ॥

वेदक्रियायोगतपःसमाधिभि-

स्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥ ३३ ॥

सत्त्वमित्यादि चतुर्भिः ॥ वेदो हि द्विविधः प्रवृत्तिनि-  
वृत्तिमार्गप्रतिपादकः । तादृशोऽपि पुनः प्रत्येकं द्वेधा भिन्नैराधि-  
कारिभिर्द्विविधः । तत्र प्रवृत्तावर्थावबोधोऽध्ययनमनुष्ठानं चेति  
ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य चाधिकारेण सिद्धम् । तप आत्मनि च  
स्थितिरुत्तमाश्रमस्थयोर्निवृत्तौ क्रमेणैव सिद्धम् । एतद्वेदानु-  
सारेणाश्रमचतुष्टये धर्मानुष्ठानं दैत्यांशानामपि तुल्यमिति भग-  
वान् सत्त्वमूर्तिः स्वसत्त्वं प्रकटीकृत्य सात्त्विकानेव तत्तद्दर्मेषु  
प्रेरयति, विपरीतांश्च निवर्त्तयति । अन्यथा आश्रमस्थेष्वेव के-  
चिदध्ययनादिकं यथाशास्त्रार्थं कुर्वन्ति, केचिन्नेति व्यवस्था न

स्यात् । वैदिकाश्च सर्वे धर्माः परिपाल्यमाना एव जगति प्रवर्तन्ते । अतः स्थितौ स्थित्यर्थं यदा भवान् विशुद्धं सत्त्वं सत्त्वगुणं श्रयते तदैव तेन सत्त्वगुणेन लोके प्रसृतेन व्याप्ता आश्रमस्थाः क्रमेण वेदाध्ययनं क्रियायोगः कर्मानुष्ठानं तपो वनवासादिः समाधिरात्मस्थितिश्चेति चतुर्विधान् धर्मान् सम्यगनुतिष्ठन्ति । ततोऽपि तेन धर्मेण शुद्धान्तःकरणास्तवार्हणं समीहन्ते । शुद्धैरेव हि भगवत्सेवा कर्तुं शक्यत इति । ननु वेदेनैव कार्यसिद्धौ किं सत्त्वगुणेनेत्याशङ्क्याह ॥ शरीरिणामित्यादि ॥ यदि फलदाता कोऽपि न स्यात् प्रथमप्रवृत्तं विसंवादिनं दृष्ट्वा कोऽपि न प्रवर्तते । नन्वदृष्टादिद्वारा भूतसंस्कारद्वारा वा कार्यसिद्धौ किं सत्त्वमूर्त्येनेत्याशङ्क्याह ॥ शरीरिणामिति ॥ ते हि शरीराभिमानिनो विद्यमानशरीराश्च । यदि प्रथमं शरीरभिन्नतया आत्मानं जानीयुस्तदा कर्तृसमानाधिकरणमदृष्टमुत्पद्येतैव । देहान्तरे वा फले प्राप्ये भूतसंस्कारो भवेत् । उभयोश्चाभावात् फलदाता भगवानेवापेक्ष्यते । तदाह ॥ श्रेयउपायनम् ॥ उप समीपे आनीय समर्पणम् ॥ यस्माद्वपुरिति दैवगत्या फलसिद्धिज्ञानाभावाय । अस्तु वा फलसिद्धिः । तस्य धर्मस्य भगवद्भजने करणत्वं सहायत्वं वा चेन्न स्यात्तदा क्षयिष्णवेव फलमिति पूर्वदोषानिवृत्तिः । अतो वैदिके मार्गे सर्वधर्मप्रवर्तको भगवानिति देवानां पक्षपोषकः । जन इत्येकवचनं जात्यभिप्रायं, दुर्लभत्वज्ञापनाय ॥ ३३ ॥

ननु ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्यापि श्रेयोदानार्थमात्मविवेक-

ते हि शरीराभिमानिन इत्यादि ॥ वैदिकं कर्म यथोक्तमेव कृतमदृष्टजनकम् । ज्ञानमपि तत्राङ्गम् । य एवं वेदेति वाक्येभ्यः । तथाच तदभावाच्चथेति भावः । जडत्वादपि तथात्वं ज्ञेयम् ॥

स्याजातत्वात् सत्त्वाश्रयणं भवतु नाम । ज्ञानस्य सिद्धफलदातृत्वात् । असिद्धफलेऽपि साक्षादेव फलजननसम्भवात् तज्ज्ञाने तत्साधने तपसि वा भगवतः सत्त्ववपुर्नापेक्ष्यत इत्याशङ्क्याह—

सत्त्वं नचेद् धातरिदं निजं भवेद्

विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् ॥

गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्

प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ॥ ३४ ॥

सत्त्वं नचेदिति ॥ इदं शुद्धसत्त्वं सर्वरक्षकं सर्वकर्मफलदातृ चेन्न भवेद् विज्ञानमपि न भवेत् । सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमिति सत्त्वाभावे ज्ञानं न स्यात् । न च शास्त्रसिद्धेन सत्त्वगुणेन ज्ञानमुपस्थापयितुं शक्यते । परकीयत्वात् । यस्मिन् क्षणे शास्त्राऽनुसन्धानं तदर्थानुष्ठानं वा तदैव तत्सत्त्वमाविर्भवति । तद्धर्मत्वात् । इदं तु निजम् । न च तैरपि स्वमूलकारणभूतं सत्त्वगुणमुत्पादयितुं शक्यते तेषां कर्तृत्वाभावादिति ज्ञापयति ॥ हे धातरिति ॥ विज्ञानमनुभवः । स च सत्त्वैकरूपेऽन्तःकरणे भवति । यथा यथा च विशुद्ध्यते तथा तथा अकामहतो भवतीति शुद्धसत्त्वाविर्भाव एव विज्ञानं युक्तम् । यथा उत्पन्ने जगत्यन्ने सत्यां क्षुधि अन्नसंपादनं सुकरम् । न तु क्षुदनन्तरं तत्सम्पादनं शक्यम् । अतो भगवता सत्त्वे आविर्भाविते तत्कृपया भगवता सह सत्त्वमपि हृदये समागच्छेद्, न त्वन्यथा निषिद्ध्यमानं शास्त्रीयं भविष्यतीत्याशङ्क्य विशिनष्टि ॥ अज्ञानभिदापमार्जनमिति ॥ अज्ञाननाशकं विज्ञानम् आत्मानुभवः । भेदनाशकं तु भगवद्विज्ञानम् । उभयोः साक्षात्कारे देहाद्यध्यासानिवृत्तिः । शुद्धाद्वैतं च स्फुरति ।

उभयोः साक्षात्कार इत्यादि ॥ आत्मसाक्षात्कारस्य फलमध्यासनिवृत्तिः । द्वितीयस्याद्वैतस्फूर्तिः । वैदिकमार्गे हि प्रमेयं, स हैता-

तच्च ज्ञानं न विषयविषयिभावेन । तादृशस्य पुरुषार्थासाधकत्वं  
 पूर्वमुक्तम् । आविर्भावस्तु भगवतः स्वरूपस्य वा शुद्धसत्त्व-  
 व्यतिरेकेण न सम्भवति । यदि ज्ञाने सत्त्वापेक्षा, सुतरां तपसि  
 तदपेक्षेति न तत् पृथग् निरूपितम् ॥ न चेद् भवेदिति इत्पद-  
 व्यतिरिक्तं सर्वमावर्तते । अर्थवशात् पदानां व्यवस्था ।  
 अज्ञानभिद्विज्ञानं मार्जनमापेति न व्याख्यानम् । नन्वस्य सत्त्व-  
 स्य स्वतो ज्ञानरूपत्वाभावात् साधने उपयोगः । यद्यन्यथैव  
 भगवदाविर्भावो भवेद्, आत्मनो वा तदा किं सत्त्वेन । तत्र  
 इन्द्रियाणां प्रकाशो लोकदृष्टः स्वकारणप्रकाशमाक्षिपति । तत्र  
 प्रवर्त्तकस्य भगवतोऽभिमानिनो जीवस्य च प्रकाशोऽवश्यं भावी ।  
 अतस्तदनुसन्धानेनैव तद्व्यवधायकमलनिवृत्तौ तदुभयोः प्रकाशो  
 भविष्यतीति व्यर्थं सत्त्वमितिचेत् तत्राह ॥ गुणप्रकाशैरनु-  
 मीयते भवानिति ॥ गुणानामिन्द्रियविषयादीनां प्रकाशैर्ज्ञातैः  
 प्रेरकोऽभिमानी च अनुमीयते, अस्तीति । स ज्ञानाविर्भूत एव  
 तथा करोति । आविर्भावस्तु केन कर्त्तव्यो भवेत् । न च स्व-  
 रूपसत्त्वं, कार्यकारणं वा प्रकृते प्रयोजकम् । आविर्भावस्तु  
 सत्त्वाधीन इति पूर्वमवोचाम । न च प्रकाशोऽपि कार्यव्यतिरेकेण  
 न सम्भवति । अन्यथा गुणप्रकाशो न भवेदिति वक्तव्यं यस्य  
 सम्बन्धी वा गुणः प्रकाशते, येन वा गुणः प्रकाशते । न तु  
 सम्बन्धिनः करणस्य वा प्रकाशमपेक्षते । अतः प्रकाशार्थमवश्यं

वानासेति श्रुतैर्ब्रह्मात्मकम् । अतस्तत्त्वेन स्फूर्तिः फलमिति भावः ॥  
 इत्पदव्यतिरिक्तमिति ॥ नचेदित्यत्र यदित्पदं तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः ॥  
 अज्ञानभिद्विज्ञानं मार्जनमापेति न व्याख्यानमिति ॥ क्रियापदस्य  
 समानलकारेणैवान्वयनियामान्मार्जनमाप्नुयादिति भवेत् । स्वोक्ता-  
 शङ्काया अनिवृत्तेः स्वव्याख्यातशास्त्रार्थाप्राप्तेऽप्येति भावः ॥

सत्त्वगुणोऽपेक्षितः ॥ ३४ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ एवं प्रमाण-  
प्रमेये वैदिकप्रकारेण भगवद्रूपेण भगवद्रूपे विचारिते । साधनं  
विचारयति—

न नामरूपे गुणजन्मकर्मभि-

निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ॥

मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो

देवक्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ॥ ३५ ॥

न नामरूपे इति ॥ वैदिकमार्गाऽनुसारेण साधनं  
भगवान् सर्वपुरुषार्थेषु । स च गुणातीत एव । वेदे गुणाभावात्  
फलदानार्थं परं भगवान् देवपक्षपातार्थं तथा कृतवान् । अतः  
सगुणः साधनमिति पक्षं निराकरोति ॥ न नामरूपे इति ॥ ते  
नामरूपे गुणकर्मजन्मभिर्न निरूपितव्ये । साक्षी भगवान् सर्व-  
कर्मफलदाता कर्माऽध्यक्षः । स एव साधनम् । गुणैः कृत्वा  
यानि कर्माणि जन्मानि च तानि तव न सन्त्येव, किन्तु क्रिया-  
शक्त्यैव सद्रूपया धर्मरूपेण प्रकटस्य तवाऽऽविर्भावः कर्माणि ।  
आनन्दरूपेण प्रकटस्य च जन्मानि, तैरेव च नामरूपे । अन्यथा  
प्राकृतत्वे सति न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध्येत् । भवतु वा भगव-  
तः कल्पान्तरे तथा भूते अपि, न तु शास्त्रे साधनत्वेन निरूपि-  
तव्ये । तदा तस्य फलदातृत्वं न स्यात् । कर्माध्यक्षत्वाभावा-  
त् । किञ्च, सगुणं चेन्मनसा वचसा च व्याप्यं भवति । ततो  
मानसं वाचनिकमेव फलं प्रयच्छेद्, न त्वात्मरूपं भगवद्रूपं  
वा । भगवांश्च, मनोवचोभ्यामनुमेयमेव तर्क्यमेव वर्त्म यस्य  
तादृशो, न तु प्रत्यक्षविषयः । यतो वाचो निर्वर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा  
सह, पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूरित्यादिश्रुतिवाक्यैः ।  
तर्हि नामरूपाण्येव न सन्तीति चेत्तत्राहुः ॥ देवक्रियायां प्रतिय-



न्त्यथापि हीति ॥ हे देव सर्वपूज्य, क्रियायां श्रौत्यां तान्त्रिक्यां च नामरूपे प्रतियन्ति । विष्णोर्नु कं, तदस्य प्रियम्, इदं विष्णुः, प्रतद्विष्णुः, षडक्षरादिरामादिमन्त्राश्च । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वपद् करिष्यन्निति श्रुतेर्ध्यानादिविधानाच्च । नामरूपाभावे ध्यानं मन्त्रश्च न भवेताम् । इमामेवोपपत्तिमाह हिशब्दः । अत एव तदन्यथानुपपत्त्या प्रतियन्ति । यतः प्रतियन्ति । अतः प्राकृतत्वाभावादिव्यान्येव तान्यानन्दमयानीत्यऽध्यवसीयन्ते ॥ ३५ ॥

एवं सर्वाण्येव रूपाणि नामान्यानन्दमयानीति तानि सर्वपुरुषार्थसाधकानि निरूपितानि । तैः फलमाह—

शृण्वन् गृणन् संस्मरयँश्च चिन्तयन्

नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते ॥

क्रियासु युष्मच्चरणारविन्दयो-

राविष्टचित्तो न भवाय कल्पते ॥ ३६ ॥

शृण्वन् गृणन्निति ॥ साङ्गानि कर्माणि वैदिकान्यवश्यं फलदातृणि । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु \* न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतमिति स्मृतेः । सम्पूर्णं चेज्जातं, फलं जनयेदेव । तच्च फलं मोक्ष एवेति स्वर्गपदविचारे निबन्धे निरूपितम् । तदेवात्राप्याह ॥ ते नामानि शृण्वन् परैरुच्चारितानि रूपाणि च कीर्त्यमानानि ये शृण्वन्ति, तदनुगृणन्ति । उभयविधान्यपि श्रोतरि सति । अन्यदा स्मरन्ति । तदपि स्मरणं ध्यानरूपमिति संस्मरणमुक्तम् । चकारात् स्मारयन्नुपदेशादिदानेन श्रावयन् वादयन्नपि चिन्तयन् योगाङ्गध्यानत्वेन तथैव चित्तनिरोधेन नामावृत्तिर्नामध्यानम् । अप्रयत्नश्चित्तव्यापारः स्मरणं, सप्रयत्नश्चित्तव्यापारश्चिन्तनमिति

विशेषः । तदेव रूपपरिकल्पने ध्यानमित्युच्यते । चकाराद्  
भगवत्सम्बन्धिनामप्यन्येषां श्रवणादिकं फलसाधकमित्युक्तम् ॥  
मङ्गलानीति ॥ तत्र प्रतिबन्धाभावो निरूपितः । अन्यथा तस्या-  
ऽप्यसिद्धाविच्छायामपि सत्यां कार्यं न स्यात् । तदर्थमन्यच्च  
कर्त्तव्यमापद्येत । त इति मङ्गलरूपस्य तव । उत्तरत्र वा संबन्धः ॥  
क्रियासु यज्ञादिषु भगवत्सेवारूपासु च लौकिकक्रियासु यस्त्व-  
च्चरणारविन्दयोराविष्टचित्तः सर्वथा भवाय संसाराय न कल्पते,  
न समर्थो भवति ॥ स्मरणेन क्रियाः पूर्णाश्चित्तावेशश्च तत्र हि ॥  
ज्ञानक्रिये यदा विष्णुस्तदा मोक्षो न संशयः ॥ सदोष एव हि  
संसारे कल्पते । एवं कृते सर्वदोषनिवृत्तौ संसारासामर्थ्यं  
युक्तमेव ॥ ३६ ॥

एवं वैदिकप्रकारेण चतुष्टयमुक्त्वा स्वसिद्धान्ताऽनुसारेण  
चतुष्टयमाह ॥

दिष्ट्या हरेऽस्या भवतः पदो भुवो

भारोऽपनीतस्तव जन्मनेशितुः ॥

दिष्ट्याङ्कितां त्वत्पदकैः सुशोभनै-

र्द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकाम्पिताम् ॥ ३७ ॥

दिष्ट्येति चतुर्भिः ॥ भगवच्छास्त्रे भगवानेव प्रमाणादि-  
चतुष्टयम् । भगवत्साक्षात्कारः साक्षात्कृतो वा भगवान् प्रमाण-  
म् । भूमिप्रसङ्गाद् वयं कृतार्था जाता इति वदन्तः सर्वमेव  
जगद् भगवता कृतार्थमासीदित्याहुः ॥ हरे ते पदो भुवः । पाद-  
रूपाया भूमेस्ते जन्मना भारोऽपनीतः । मर्दनक्लेशस्तु परमानन्द-  
प्राकट्येनैव गच्छतीति । भारहानौ जन्मन एव करणत्वं, न  
तु किञ्चित्तव कर्त्तव्यमस्ति । तत्र हेतुः ॥ ईशितुरिति ॥ ईश-

प्राकट्यमेव सर्वानर्थनिवर्त्तकम् । भूमिभारनिराकरणं च तवावश्य-  
 कम्, अस्माकं च हितकारि । यतस्तव चरणरूपा भूः । सर्वो-  
 ऽपि स्वचरणभारं दूरीकरोति । उपास्ये च दोषाभावः सर्वेषां  
 हितकारी । एतत्करणं चावश्यकं, यतो हरिस्त्वम् । भगवज्जन्मनो-  
 ऽलौकिकत्वात् क्लृप्तसाधनाभावात् सर्वात्मत्वाच्च भगवतो-  
 ऽसम्भावितमिति दिष्ट्येत्युक्तम् । केचित्तु इदमुदरे समागमनं  
 भूमेर्भारहरणमेवं, न तु तव जन्मेत्याहुः । अतो भूमावानन्द  
 एव केवलं प्रकट इति । अन्यदपि जातमित्याह ॥ दिष्ट्याङ्कितामि-  
 ति ॥ देवा अपि भुवं न स्पृशन्ति, किं पुनर्भगवान् स्पृशयति ।  
 अतोऽसम्भावितमपि यद्भविष्यति तद् दिष्ट्येति । सर्वरूपत्वा-  
 द्भगवतो मनुष्यादिरूपेण भुवं स्पृशत्येव, किमाश्चर्यमित्याशङ्क्या-  
 ह ॥ अङ्कितैरिति ॥ ध्वजवज्राङ्कुशादिचिह्नैराङ्कितैः । अङ्कि मिति  
 पाठे शङ्कापरिहारार्थं, सुशोभनैः सर्वलक्षणसम्पन्नैः पादैराङ्कितां  
 चिह्नितां गां द्रक्ष्याम इति । महद्भग्न्यमस्माकम् । भूमिः पदं गृह्णा-  
 तीत्यपि भाग्यम् । पदं छायामपि जनयतीत्यपि । पुरुषपद-  
 मुद्धृता च भूः, ब्रह्मणो दुहितेति सानुरागाया भगवति दर्शनं  
 दिष्ट्या । अत्र तामित्यनुक्त्वा, गामिति यदुक्तवांस्तेन पदाङ्किता  
 सती सर्वेषां सकलकामदोग्ध्री भविष्यतीति सूच्यते । अपरं  
 च, पूर्वमियमेव या गोरूपाऽश्रुमुखीत्वादियुक्ता दृष्टा सा परमा-  
 नन्दरूपपदाङ्किता द्रक्ष्यत इत्यपि महद्भाग्यं न इत्यपि गोपदेन  
 ज्ञाप्यते ॥ किञ्च पादैरेवानुकम्पितां त्वया वा द्यां च द्रक्ष्यामः ।  
 देवानां सर्वोपकारकरणाद्, अदित्याः कुण्डलदानादिना च द्यौ-  
 रनुकम्पिता । अतोऽस्माकमेव भाग्यं, यदुभयं द्रक्ष्यामः । दर्शनं  
 प्रमाणमाविर्भावः प्रमेयमिति ॥ ३७ ॥

आविर्भावं समर्थयति—

- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीत-  
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-  
मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-  
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६  
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-  
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-  
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-  
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०  
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअण्णयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-  
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिशुक्रोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।  
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-  
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-  
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-  
पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-  
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दध्यासप्रणीत-  
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्का-  
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-  
विरचितया खण्डनफक्किविभजनाव्यया व्या-  
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १३
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया-  
ध्वतराणिकया च सहितम् । ८

- (१४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता ( वेदान्त ) २
- (१५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध्याः प्रत्यक्षानुमानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । ( न्यायः ) १
- (१६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधृतीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
- (१७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिक-जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभट्टकृतटीकया सहितः । हरिभट्टसूचितः । १
- (१८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १
- (१९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या-जागदीशी टीका । १३
- (२०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा सस्कारप्रकाशात्मकः । ९
- (२१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः । ५
- (२२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरबिपाठिसंकलितः । ४
- (२३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
- (२४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः २
- (२५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम मीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- (२६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थ-विरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिका-समाख्यया संवलितम् । २
- (२७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणी समाख्य व्याख्या-संवलितम् । ४
- (२८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वर श्रीमहेश्वरसुधीविरचितः । १
- (२९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवलभाचार्यविनिर्मिता । श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचित टिप्पणीसहिता । १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,  
बौद्धम्बा, बनारस, सिटी.



July.

1911.

THE

# CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 163.

## श्रीसुबोधिनी ।

श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता । श्रीमद्भागवतव्याख्या ।  
गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैत सम्प्रदायविदुषा ।

रत्नगोपालभट्टेन संशोधिता

SRI SUBODHINÎ,

By SRI VALLABHÂCHÂRYA,  
with a gloss called Tippni,

By Goswami Sri Vitthalanâth Dikshita,

FASCICULUS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG;  
PANDITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY;  
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Dâsa Gupta,

AT THE VIDYÂ VILASÂ PRESS.

BENARES.

Price Rupee one,

Registered According to Act XXV. of 1867. (All Rights Reserved)

॥ श्रीः ॥

-\*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभन्वाभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १६३

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
  - २ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
  - ३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्ट्यो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
  - ४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आणकाः ८
  - ५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " १ " ०
  - ६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
  - ७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—
- |  |                   |
|--|-------------------|
| (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता  | मुद्रिताः स्तवकाः |
| (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः  | ( संस्कारः ) २    |
| (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्<br>पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया<br>व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् ।                           | ( व्याकरणम् ) १०  |
| (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायण तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं० | (वेदान्त) २       |
| (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः ( ज्योतिषः )   | १                 |
| (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-<br>श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः  | ( मीमांसा ) २     |

न तेऽभवस्येश भवस्य कारणं

विना विनोदं बत तर्कयामहे ॥

भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया

कृता यतस्त्वय्यभयाश्रयात्मनि ॥ ३८ ॥

न तेऽभवस्येति ॥ तेऽभवस्य जन्मरहितस्य भवस्य जन्म-  
कारणं विनोदं विना न तर्कयामहे । विनोदो लीलादेः कालस्य  
वा नोदः प्रेरणम् । कालो हि स्थिरः सर्वानेव मर्यादया यथासुखं  
करोति । स जन्मना नोद्यते । अन्यथाक्रियते । विनावि संसार-  
नौकायां वा । अन्यथा संसारनौः पारं न गच्छेत् । अस्मिन्  
अर्थे, न ते नम्रे शरणागते पुरुषे भवनिवारकस्य यो भवो  
जन्म, तस्य कारणं विना विनोदं तर्कयामहे इति सम्बन्धो  
ज्ञेयः ॥ यद्वा नतो य इभो गजेन्द्रस्तस्य वम् अमृतं मोक्षो  
यस्मात्तादृशस्येत्यग्रे पूर्ववत् । तथाच पशुजातीयस्यापि नति-  
मात्रेण भवनिवारकस्य भवोऽसम्भावित इति तस्य हेतुं तं  
तर्कयामहे इति भावः । नौकारहिता वा संसृतिस्तस्यां सत्यां  
सर्वप्रेरणं तव भवस्य कारणम् । यद्यप्यत्र प्रमाणं नास्ति, यथा-  
ऽर्थद्रष्टुराप्तस्याभावात् । अद्यापि त्वयाऽप्यनुक्तत्वात् । अतः स्वय-  
मेव तर्कयामहे । वस्तुतस्तु लीलापि भवति, न वेति सन्देह  
एवं । ननु सर्वस्यापि जीवस्य मदंशस्य यथा भवस्तथा ममापी-  
ति कथमभवस्येत्युच्यते ? तत्राह ॥ भवो निरोध इति ॥ सर्व-  
स्यापि प्राणिन उत्पत्तिस्थितिप्रलया अविद्ययो देहाद्यध्या-  
सेन भवन्ति । स्वतो जीवानां जन्माभावात् । तदपि त्वायि सति  
भवति । अन्यथा निराधारे जगत्युत्पत्तिर्न स्यात् । जगतउत्पत्त्या-  
दि तत्रापि त्वय्युदासीने न भवति, अनित्ये न भवति, असम-  
वायित्वे न भवति । आधारसमवाययोरवश्यापेक्षणात् । तव

चोत्पत्तौ जगतोऽनादित्वं भज्येत । अलीकत्वं च स्यात् । यथा  
तव भव आकास्मिकः, एवमेव जगतोऽपि भवेत् । अतः, अभवे  
आश्रयरूपे आत्मरूपे सत्येव जीवानामुत्पत्त्यादिर्भवेत् ॥ ३८ ॥  
एवं भगवतो लीलया प्रादुर्भावः । स्वरूपनिमित्ताज्ञानं वा  
अन्यथा सर्वमेव जगन्न स्यादिति । आनन्दाविर्भावो भगवान्नि-  
रूपितः । स एव साधनमित्याह—

मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंस-

राजन्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः ॥

त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च तथाऽधुनेश

भारं भुवो हर यदूत्तम वन्दनं ते ॥ ३९ ॥

मत्स्याश्वेति ॥ यथा पूर्वं नवावतारा जाता एवमयमपि  
दशमः । त्रयो जलजाः ३, त्रयो वनजाः ३, त्रयो लोकजाः ३ ।  
मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंसाः, राजन्यविप्रविबुधाश्च तमोरजः-  
सत्त्वसमानाऽऽकृतयः । अश्वो हयग्रीवः । अश्वोऽपि जलजो,  
हयग्रीवोऽपि जलजः । नृसिंहः काष्ठजत्वाद्वनजः । वराह आरण्य-  
प्रकृतिक इति, अक्षजोऽपि बहिर्वायुस्थानत्वादारण्यः । राजन्यो  
रघुनाथः । विप्रः परशुरामः । विबुधो वामनः । तरतमभावात्  
त्रित्वम् । मत्स्यादश्व उत्तमः । अश्वादपि कूर्मः । वास्तव्यत्वा-  
त् । नृसिंहाद्वराहः । भूम्युद्धारकहिरण्याक्षमारकत्वात् । ततोऽपि  
ज्ञानप्रदो हंसो महान् । क्षत्रियब्राह्मणदेवेषु तरतमभावः स्पष्टः ।  
एभिर्नवविधैर्नवविधा अपि रक्षिताः । इदानीमेकेनैव नवविधा  
रक्षणीयाः । अयमेव भगवान् तत्तज्जात्यनुकाररूपेष्ववतारं  
कृत्वा पाति । अधुना ततोऽप्याधिकं विज्ञापयन्ति । त्वमेतेषु  
पूर्वं कृतावतारो नोऽस्मान् त्रिभुवनं चकाराद्धर्मादिकमपि पासि  
तथा अधुना, हे ईश सर्वसामर्थ्यरूपेणावतीर्णस्तथा पूर्वोक्तत्रयं

देवत्रैलोक्यधर्मरक्षाभूमेर्भारनिराकरणं चाधिकम् । अस्यापि लोके व्यवहारः ॥ यदुत्तमेति ॥ प्रत्युपकारस्ते वन्दनम् ॥ नमस्कार एव प्रत्युपकार इत्यर्थः ॥

एतान्येव भगवतो दशरूपाणि सर्वपुरुषार्थसाधकानि । अत्र दृष्टान्त-  
त्वेन मत्स्याद्युक्तेरयं भावः । भूभारभूतासुरराजन्यहननार्थं हवतारः ।  
एवं सति तैः सह युद्धं सम्भाव्यते । तच्च स्नेहातिशयेन भक्तैः  
सोढुमशक्यम् । अतो, रूपं चेदं पौरुषं, जन्म ते मय्यसावित्या-  
दिना देवकीवद् ब्रह्मादयो माहात्म्यज्ञानवन्तोऽपि भक्तत्वेन  
भूभारहरणे प्रकारविशेषं प्रार्थयन्ति । यावत् स्वस्यैश्वर्याद्यप्राक-  
ट्येन निगूढत्वेनान्यतो वा शत्रुहननं भवति तावन्न स्वयं युद्धं  
कार्यमिति । तत्र प्रलयाब्धौ सत्यव्रतादिभक्ता रक्षणीयाः । एवं  
सति पुरुषादिरूपेण रक्षणे क्रियमाणे लोकरीत्या क्लेशमकरा-  
दिभयसम्भावनया स्नेहेन भक्तानां क्लेशः स्यादिति तदभावाय  
येन रूपेण जलसञ्चारः सुखावहस्तद्रूपं जगति हीनजातीयमपि  
मात्स्यमङ्गीकृत्य रक्षितवांस्तथाऽधुनोक्तरीत्येति प्रार्थना । अत एव  
स्वैश्वर्यादिविरुद्धमपि याचकत्वमङ्गीकृत्य भीमेन जरासन्धं मारित-  
वान्न तु स्वयम् । हयग्रीवो ब्रह्मणः सत्रे प्रादुर्भूतः सन्नसुरहनन-  
वेदरक्षादिकं कृतवान् । इहापि राजसूये प्रकटो ब्राह्मणसंमाननेन  
मर्यादां स्थापयित्वा वेदविरुद्धवादिनं चैद्यमनायासेन मारित-  
वान् । कच्छपस्तु, मेनेऽङ्गकण्डूयनमित्यादिवाक्यैः सुखसाधन-  
त्वेनैव मन्दरं दधार । तद्वदिहाऽपि वीर्यबलाधिक्यजबाहुकण्डू-  
शान्त्यर्थमेव युद्धं कार्यं, न तु प्रतिभटोपस्थितिमात्रतः । तदा  
त्वन्य एव प्रेरणीय इति प्रार्थना । अत एव यत्र युद्धं कृतं तत्र  
तथैव कृतमिति ज्ञेयं, क्रीडार्थं मृगयावत् । अत एव विक्रीडितं  
तज्जगदीशयोः परमिति वचनम् । यथा अमृतदानार्थमेव मन्दर-



धारणं, तथेहापि स्वस्वरूपाऽमृतदानार्थमेव गोवर्द्धनोद्धरणम् ।  
तेन रक्षां च कृतवान् । नृसिंहस्तु भक्तपितरमपि पूर्वभक्तमपि  
भक्तरक्षार्थमकस्मात्प्रादुर्भूय मारितवान् । लक्ष्म्यादीनामप्यगम्यो  
दैत्यत्वेऽपि भक्तमात्रगम्य इत्यपि ज्ञापितवान् । इहापि पाण्डव-  
रक्षार्थं तत्पितामहादीन् भक्तानप्यासुरावेशिनो मारितवान्,  
तथैव कंसादीनपि । वनवासे पार्थरक्षार्थमकस्मादाविर्भूय शिष्ट-  
शाकान्नं भक्षयित्वा सर्वं समाहितवान् । वराहस्तु यदुद्धारार्थं  
प्रवृत्तस्तत्रैतादृक्पक्षपातवान् येन तन्मात्रविशेषगुणग्राहकोन्द्रिय-  
स्यैवाधिष्ठाने प्रकटोऽभवन्न तु नृसिंहादिवत् । इहापि पाण्डव-  
रक्षार्थमागच्छंस्तन्मात्रगुणग्राहिविदुरगेह एव स्थितोऽभवन्न त्व-  
ऽन्यत्र । तथा वृजस्थानुद्धर्तुं तन्मात्रसम्बन्धिनि स्थले स्वयमावि-  
र्भूय तथा कृतवान्, न त्वन्यत्र स्थितः । एवमेव वैदर्भ्युद्धारं  
कुर्वन् हिरण्याक्षवन्मध्येमार्गं प्रतिबन्धकर्तारं रुक्मिणमुपेत्यै-  
व स्वकार्यं कृतवान्न तु तदैव हतवानग्रे च तथा कृतवान् ।  
हंसस्तु तत्त्वमुपदिश्य ब्रह्मादिविषादहन्ता । इहापि वेदमर्यादा-  
विरोधिगुरुवधादेर्विमुखस्य तच्चिन्ताविषादं तत्त्वोपदेशेन हृतवान्  
अन्यथा भूभारहरणं, न स्यात् । राजन्यस्तु मज्जनसाधनं तारकं  
कृत्वैकभक्तार्थमनेकान् दैत्यावधीत् । तथेहापि भूनिमित्तमनेके  
मारणीयाः । एतेनैकस्या भुवो निमित्तमनेकान् कथं वधिष्य इति  
शङ्काऽपास्ता । द्वेषादिभावस्यापि तारकत्वं स्पष्टम् । विप्रस्तु ब्रह्म-  
वृत्तिरापि घोरं क्षात्रमूरीकृत्य असुरराजन्यानवधीत् । इहापि  
ब्रह्मत्वेन समत्वेऽपि दैत्यवधः कार्य एवाविबुधस्तु मातृप्रार्थनया-  
ऽऽविर्भूय ब्रह्माद्यशक्यं त्रिभुवनहरणं वाङ्मात्रेण कृतवान् । एव-  
मत्र वृकासुरवधे स्पष्टम् । देवकीप्रार्थनयाविर्भूय ब्रह्मादिदुराणं  
स्वानन्दं यदुभ्यो दत्तवान् राज्यलिप्सुं कंसं मारयित्वोग्रसेनाय

राज्यं दत्तवान्न तु स्वयं गृहीतवानिति ॥ ३९ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

एवं नमस्कारान्तं भगवान् स्तुतः, कंसादिवधस्त्वप्रयोजकः,  
तस्मान्न विशेषेण गाणितः । प्रसङ्गात्तच्चरित्रं फलरूपं निरूपयन्  
देवकीसान्त्वनमप्याह—

दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमान्  
अंशेन साक्षाद् भगवान् भवाय नः ॥  
मा भूद् भयं भोजपतेर्मुमूर्षो-  
गोप्ता यदूनां भविता तवात्मजः ॥ ४० ॥

दिष्ट्याम्बेति ॥ हे अम्ब मातः । सर्वात्मकस्य भगवतो माता  
मातैव । नृसिंहादिवदकस्मादेवाविर्भावो युक्तः । यत्ते कुक्षिं गत  
एतद् दिष्ट्या ॥ उक्तमर्थमुपपादयितुमाह ॥ परः पुमानिति ॥  
पुरुषोत्तम इत्यर्थः । अंशेन तव कुक्ष्येकदेशेन प्रद्युम्नांशेन पुत्रो  
वा । साक्षाद्भगवानिति ज्ञानक्रियांशव्यावृत्त्यर्थम् । तवोदरे त्वदर्थं  
नागतः, किन्तु भवाय नोऽस्माकमेवोद्भवाय तव कुक्षिं गतः ।  
तर्हि मम का गतिरिति चेत्तत्राह । तव भयं मा भून्न भविष्यति ।  
आशंसायां प्रथमार्थे, छन्दासि लुङ्लङ्लिट् इति लङ्गर्थे लुङ् ।  
माङ्ङि लुङ्ङिति सूत्रादपि तथा ॥ भोजपतेः कंसात् ॥ स हि  
वचनैनेव भीषयति । न तु क्रियां कर्तुं शक्तः । वचनं च तस्य  
उपेक्ष्यम् । यतोऽयं मुमूर्षुः । मुमूर्षूणां विद्वद्वा गिरो भवन्ति ।  
ननु वचनमात्रेणैव कथं भयनिवृत्तिस्तत्राह ॥ गोप्ता यदूनां भविता  
तवाऽऽत्मज इति ॥ तव रक्षायां कः सन्देहः । यदूनां सर्वेषा-  
मेव तवात्मजो गोप्ता भविष्यति । अनेन स्वरूपकार्यमानुषाङ्गिकं  
च कार्यमुक्तम् ॥ ४० ॥

उपसंहरति—

श्रीशुक उवाच ॥

इत्याभिष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदं यथा ॥

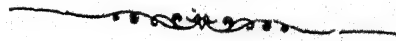
ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रति ययुर्दिवम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ १० ॥ २ ॥

इतीति ॥ पुरुषमिति ॥ स्वतन्त्रतया सर्वकार्यकर्तृत्वमुक्तम् ।  
यद्रूपं पूर्वं स्तोत्रे यादृशं रूपं निरूपितम् । अनिदं यथैतदुक्तं तथा  
च न भवति । दैत्यानामपि मुक्तिदानेन हितकर्तृत्वात् । इद-  
मेवं भवदपि तथा न भवति । प्रकारभेदेन सर्वमेव सत्यं सर्व-  
मसत्यमित्यर्थः । ब्रह्मेशानौ कथञ्चिदत्रैव स्थास्यत इति शङ्कया  
तौ पुरोधायाग्रे कृत्वा देवा दिवं प्रति ययुः । प्रति दिवमिति ॥  
एकविंशतिः स्वर्गाः शतं स्वर्गाश्चेति मतिभेदेन स्वस्वस्वर्गे स स  
देवो गत इत्यर्थः ॥ ययुरिति ॥ मध्ये दैत्यकृतो विघ्नः कोऽपि न  
जात इति, या प्रापण इति धातुना सूचितम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां  
दशमस्कन्धविवरणेद्वितीयाऽध्यायविवरणम् ॥ २ ॥



श्रीशुक उवाच ॥

अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः ॥

यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं शान्तर्क्षग्रहतारकम् ॥ १ ॥

जननं वर्णनं स्तोत्रे सान्त्वनं गमनं तथा \* षड्विधो  
भगवानत्र तृतीये विनिरूप्यते ॥ रूपान्तरस्वीकरणमध्यायार्थ  
इहोदितः \* प्रतीयमानो भगवानिति षड्विध उच्यते ॥ अष्टभिश्च  
चतुर्भिर्वै दशभिश्चाष्टभिस्तथा \* चतुर्दशभिरष्टाभिः षडर्थाः क्रमतो-  
ऽत्र हि ॥ ऐश्वर्यमष्टया यस्मादर्द्धमात्रा हरौ परा \* सार्द्धाष्टभि-  
रतः प्रोक्तमैश्वर्यं सर्वमङ्गलम् ॥ अधिकारिणि काले वै अनन्ता

अधिकारिणि काल इति ॥ दक्षिणायनकृष्णपक्षनिशीथादिदोषेषु  
सर्वकर्मणि निन्दितेषु सत्सु सर्वगुणोपेतत्वोक्तिर्मूलेऽनुपपन्नेत्याशङ्क्य  
तत्तात्पर्यमाहुः ॥ अधिकारिणीत्यादिना ॥ तथाप्यधिकं तत्रानुप्रविष्टं,  
न तु तद्वानिरिति न्यायेनोक्तदोषानिवृत्तिस्तदवस्थैवेति चेत् ॥ अत्र  
वदामः ॥ नात्र पूर्वोक्ताधिभौतिककाले प्रादुर्भाव उच्यते, किन्त्वधुनै-  
व लीलाविर्भावारम्भ इति लीलाकालो योऽग्रे भगवदात्मकत्वेन  
वाच्यः स प्रादुर्भूत इति । एवमेव देशादिरपि । अत एवाथशब्दो  
भिन्नप्रक्रमार्थक उक्तः । आधिभौतिकस्य तस्य जन्मनिमित्तत्वाभा-  
वाद् भौतिकस्याधिष्ठानत्वेऽपि यथा वरदेयरात्रीणां तदा दिवापि  
प्रकटनं कृतमिति तद्वात्रीणां दिवारूपत्वमपीति न वक्तुं शक्यम् ।  
तथास्याधिभौतिकतद्रूपत्वं न वक्तुं शक्यम् । एतज्ज्ञापनायैव शुकै-  
स्तथोक्तम् । अन्यथा प्रकटे त्वदुक्तदूषणे सत्येवं न वदेत् । यद्यप्या-  
धिभौतिक उत्तरायणत्वादिविशिष्टेऽप्येतत्प्रकटनं सम्भवति । तथा-  
पि यदेतादृशे तस्मिंस्तथा करणं तन्मार्यादामार्गात् पुष्टिमागो-  
ऽतिविलक्षणो बलिष्ठश्चेति ज्ञापनायेति जानीमः । अत एव सर्वदेवता-  
सान्निध्यप्रयुक्तसर्वगुणोपेतत्वव्यावृत्त्यर्थं तद्वमनान्तरं भिन्नप्रक्रमेण  
इदमुक्तम् । असङ्कोचात् सर्वशब्देनैश्वर्यादय उच्यन्ते । तेन भगव-  
दात्मकत्वमुक्तं भवति । तेन लीलाकालत्वमायाति ॥

भगवद्गुणाः \* खण्डशस्तेऽवयवशः सर्वेषां फलबोधकाः ॥ मूले  
 समागते कालः स्वकीयान् सकलान् गुणान् \* हरौ प्रदर्शना-  
 ऽर्थाय प्रकटीकृतवान् यथा ॥ देशोऽपि त्रिविधश्चैव भूतान्यपि  
 तथैव च \* तत्रत्या ये विदुस्तेऽपि ज्ञापनार्थं गुणान् स्वकान् \*  
 प्रकटीकृतवन्तो वै दोषनाशपुरःसरम् ॥ एवं पूर्वाध्याये भगवत  
 उद्यममुक्त्वा सर्वेषां त्रिविधदुःखदूरीकरणाय रूपान्तरस्वीकरण-  
 मुच्यते । अत आदौ रूपं वक्तव्यम् । अन्यथा रूपान्तरत्वं न  
 स्यात् । तस्य च प्राकट्ये यद्यधिकारिणां नैमित्तिकगुणप्राकट्यं  
 सर्वं नोच्येत, तद्वा प्राकट्यमपि जननापरपर्यायं स्यात् । न  
 ह्येकस्य जनने सर्वे गुणाः प्रकटीभवन्ति महताम् अन्येषां च ।  
 जनकयोर्वा यदि स्तोत्रं नोच्येत तादृशमेव जनितमिति तयोर्बुद्धिः  
 स्यात् । रूपस्य प्रदर्शनमात्रप्रयोजनव्यावृत्त्यर्थं स्वरूपकथनमपि  
 वक्तव्यम् । अन्यथा आश्चर्यमात्रत्वेन निदानाज्ञानात् सन्देह  
 एव तिष्ठेत् । रूपान्तरेण कार्यं न भवतीति गमनमावश्यकम् ।  
 रूपान्तराभावे सर्वमुक्तिरेव स्यात् । लीलाया रसालता च न  
 स्यात् । अलौकिकं लोकाद् दुर्बलमिति ज्ञापयितुं दृष्टेऽप्यलौकिके  
 जनकयोर्भयवर्णनम् । प्रथममष्टैश्वर्ययुक्तमाविर्भावमाह । यदैव ते  
 स्तुत्वा गताः, अथ तदनन्तरमेव भगवानाविर्भूत इति सम्बन्धः ।  
 तदैव सर्वगुणोपेतः कालो जातः । यावन्तो गुणाः काले स्थापि-  
 तास्ते सर्वे प्रकटीभूता भगवज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । अत एव परम-  
 शोभनो जातः । परमस्यापि भगवतः पूर्णगुणस्य शोभाजन-  
 कः । कालावयवरूपाणि यानि नक्षत्राणि तेष्वपि केवल-  
 गुणाधारभूता रोहिण्येव । भगवता हि स्वगुणप्राकट्यार्थमेव  
 ब्रह्मा उत्पादितः । स तु विकारान् दूरीकृत्य गुणानेव प्रकटयितुं  
 तन्नक्षत्रं गृहीतवान् । अत एवाजनस्य जन्मरहितस्य पुत्रोऽपि



जन्मरहित एवेति ज्ञापयितुम् अजनाज्जन्म यस्य तस्य नक्षत्र-  
मित्युक्तम् । ततो वै ते सर्वान् रोहान् रोहन् तद्रोहिण्यै रोहिणित्व-  
मिति श्रुतेः । तर्ह्येवाजन्मर्क्षं जातं, तदैव सर्वगुणोपेतः कालो जात  
इति सम्बन्धः । अनेन नक्षत्रारम्भे जन्मेतिसूचितम् । तस्य नक्षत्रस्य  
सर्वेषां सहायवर्त्तिनामानुगुण्यमाह ॥ शान्तर्क्षग्रहतारकमिति ॥  
शान्तान्यन्यानि ऋक्षाणि ग्रहास्ताराश्च यस्य । अश्विन्यादीनि  
नक्षत्राणि, आदित्यादयो ग्रहाः, अन्यानि च नक्षत्राणि ताराः ।  
यद्यपि तेषां ज्योतिःशास्त्रे फलं नोक्तं, तथाप्यस्तीति शान्तत्व-  
मुक्तम् । अनेन स्वाभाविका आनुषङ्गिकाश्च गुणा निर्दोषाः  
कालगता निरूपिताः ॥ १ ॥

देशस्त्रिविधः । अधः, उपरि, परितश्चेति । तत्र परितो दिशः  
उपरि द्यौरधो भूमिः । त्रयाणां दोषाभावपूर्वकं गुणा उच्यन्ते ।  
तत्र दिशो देवतात्मिका भूतात्मिकाश्च भवन्ति । तत्र मेघादीनां  
दूरदर्शनलक्षणप्रसादो दिशां भवति । देवताप्रसादस्तु सर्व-  
साधकः । अतो ज्ञानं सर्वमेव च फलं सिद्ध्यत्विति उभयविध-  
दिशां प्रसाद उच्यते—

दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयम् ॥

मही मङ्गलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा ॥ २ ॥

दिशः प्रसेदुरिति ॥ निर्मला उडुगणा यत्र । वर्षा-  
काले मेघाः सहजाः । तैः कृत्वोडुगणानां प्रकाशो न  
दृश्यते इति नैर्मल्यमुच्यते ॥ उदयेति ॥ उदयकालेऽपि मेघाना-  
मभाव उदयो दर्शनमेव वा ॥ मही भूमिर्मङ्गलभूयिष्ठा ॥ सर्वत्रैव  
विवाहपुत्रजन्माद्युत्सवास्तस्मिन् समयेऽजायन्त इति ॥ पुरं नगरं  
ग्रामाः साधारणाः । व्रजो गवां स्थानम् । आकरा रत्नाद्युत्पत्ति-  
स्थानानि । सर्वाण्येव मङ्गलभूयिष्ठानि यस्याम् ॥ २ ॥

एवं देशकालयोर्गुणानुक्ता भौतिकानां तत्तद्भूतप्रधानानां गुणानाह । तत्र प्रथमपामाह—

नद्यः प्रसन्नसलिला हृदा जलरुहश्रियः ॥

द्विजालिकुलसन्नादस्तवका वनराजयः ॥ ३ ॥

नद्यः प्रसन्नसलिला इति ॥ यद्यप्यापो बहुविधा एकोन-  
विंशतिभेदास्तथाप्युभयविधा एव, स्थावरा वहन्त्यो वा । अतः  
उभयानां गुणा उच्यन्ते । नदीषु कालवशात् पङ्क्तिं जलं  
भवति । आधिदैविककालवशात् कालनियन्तुर्भगवद्वशाद्वा स  
निवर्तते । अतः कालनियन्तरि भगवति समागते नद्यः प्रसन्नं  
सलिलं यासां तादृश्यो जाताः । दोषनिवृत्तिपूर्वकः स्वाभाविक-  
गुण उक्तः । हृदाः स्थावराः । जलरुहाणां कमलानां श्रियेषु  
जलस्य योज्यं सारांशः स कमलादिः । अतोऽसाधारणा गुणा  
अनेनोक्ताः । भूमेर्गुणान् वर्तुं गन्धस्तस्या मुख्यो गुण इति ।  
स च पुष्पादिषु प्रसिद्ध इति गन्धरसकार्यकथनपूर्वकं पुष्पादि-  
सम्पत्तियुक्तां वनरूपां भूमिमाह ॥ द्विजालीति ॥ द्विजाः पक्षिणः ।  
अलयो भ्रमराः । उभयेषां कुलानि । तेषां संनादयुक्ताः स्तवकाः  
पुष्पगुच्छा यासां तादृश्यो वनराजयो वनपङ्क्तयो जाताः ॥ ३ ॥

ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः ॥

अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्धत ॥ ४ ॥

ववौ वायुरिति ॥ सुखस्पर्शो वायोर्गुणः, गन्धं च भूमे-  
र्वहतीति शुभकार्यं पुण्यं गन्धं वहतीति पुण्यगन्धवहः शुचि-  
र्गङ्गादिजलसम्बन्धी, दोषरहितो वा, यो वा वायुः शुभसूचकः  
स शुचिः । अग्नयो लौकिका वैदिकाश्च ॥ द्विजातीनामिति ॥  
निषिद्धेतरः । तत्राप्यशुभकार्यस्थव्यावृत्त्यर्थं शान्तास्तस्मिन् समये  
समिन्धत सम्यग् दीप्ता जाताः । तस्मिन् समये शुभा अग्नयः

पिहिता अपि प्रज्वलिता जाता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

मनांस्यासन् प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहाम् ॥

जायमानेऽजने तस्मिन् नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ॥ ५ ॥

सात्त्विकाहङ्कारकार्यं मन इति भौतिकगुणसमये मनसोऽपि गुणा उच्यन्ते । यदा सत्त्वमारूढं भवति तदा मनांसि प्रसन्नानि भवन्ति । मनसो दैत्यसम्बन्धित्वमपि वर्त्तत इति तन्निवृत्त्यर्थं साधूनामित्युक्तम् । इदं साधुपदं दैत्यव्यतिरिक्तमात्रपरमिति ज्ञापयितुमसुरद्रुहामित्युक्तम् । साधुपदं च व्यवहारे सन्मार्गवर्त्तित्वाय । इयं व्यवस्था स्थूलकालेऽपीति । निकटकाले विशेषमाह ॥ जायमानेऽजन इति ॥ अजने जायमाने दिवि दुन्दुभयो नेदुः ॥ तस्मिन्निति ॥ तन्निकटे यथा वसुदेवादयः शृण्वन्ति । आकाशस्य गुणा नृत्यवादित्राणि दुन्दुभिर्मङ्गलवाद्यम् । स्वयमेव नेदुर्न तु कैश्चिद् वादिताः ॥ ५ ॥

जगुः किन्नरगन्धर्वास्तुष्टुबुः सिद्धचारणाः ॥

विद्याधर्यश्च ननृतुरप्सरोभिः समं मुदा ॥ ६ ॥

किन्नरगन्धर्वा अपि स्वत एवोल्लसितहृदया जगुः । अज्ञात्वैवेति ज्ञातव्यम् । अन्यथा माहात्म्यप्रतिपादकं न स्यात् । सिद्धाश्चारणाश्च तुष्टुबुः । अकस्मादेव स्तोत्रं तत्काले कृतवन्तः । ते हि वैतालिकप्रायाः । विद्याधरा नर्त्तकाः, चकाराद्विद्याधर्यश्च ननृतुः । अप्सरोभिः सममित्यानन्दावेशेनैव नृत्यं, न तु शास्त्रीयम् । मुदा आनन्देन न केनचित् प्रेरिताः । स्वत एवानन्दाऽऽविर्भूता अकस्मात्तस्मिन् समये स्त्रियः पुरुषाश्च ननृतुः । अनेन ये केचन यस्यां विद्यायां रतास्ते अकस्मान्मुदा तत्तत्कार्यं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः ॥

मन्दं मन्दं जलधरा जगर्जुरनुसागरम् ॥ ७ ॥

अथ च मुनयः सुष्ठु निर्दुष्टानि मनांसि पुरुषोत्तमसम्बन्धाभावात् समाधितो निष्कास्य तदाविर्भावस्थले मुमुचुर्ववृष्टुरित्यर्थः । देवास्तु पुष्पाणीत्यर्थः । अत एव पुष्पादिपदानि विहायोभयार्थकत्वात् सुमनःपदमुक्तम् । सुमनस इति स्त्रीलिङ्गप्रयोगाभावश्च । पुष्पवाचकस्यैव स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । अन्यथा भुवि स्थितानां मुनीनां नभसि स्थितैर्देवैः सह दृष्टिकर्तृत्वं कथमुपपद्येत । मनसः पुष्पतया कथनमुज्ज्वलत्वसंकोचविकासादिधर्मवत्त्वादविरुद्धम् ॥ मुदान्विता इति, तत्रानन्दवेशलक्षणमकरन्दसम्पत्तिः सूचिता । तदा सुमनोवृष्ट्यपेक्षया जलवृष्टिरल्पा नाद्भुता चेति मत्वा मेघा न ववृष्टुः, किन्तु तच्च गर्जितं नास्तीति तावत्कार्यं कृतवन्त इत्याह ॥ मन्दं मन्दं जलधरा जगर्जुरिति ॥ मेघानामुच्चैर्गर्जनं पूर्वोक्तवाद्यगीतादिश्रवणप्रतिबन्धकतां भजतीति तदभावाय मन्दं मन्दमित्युक्तम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः । तथाच युगपज्जायमानान्यपि वाद्यगीतगर्जितान्यन्योऽन्यमिश्रितानि सर्वैरश्रूयन्तेति भावः । किञ्च, जगर्जुरेव, न तु ववृष्टुः । यतो जलधरा, न तु जलमुचः । अत्राज्यमाशयः । मेघास्तु भगवत्प्रकट्यात् पूर्वं लोके नीलरूपमश्लाघ्यं मत्वा स्वस्य तादृशत्वेन तदभावाय जलमुचो जाताः । इदानीं स्वसारूप्यमङ्गीकृत्य भगवान् प्रकट इति कवयोऽग्रे स्वस्योपमां दास्यन्ति, तेन स्वजन्मसफल्यं भविष्यतीति हर्षवशादात्मनो नीलरूपस्यैवाभीष्टत्वेन तद्धेतुभूतं च जलधारणम् । अन्यथा शुभ्रता स्यादतो जलधरा जाताः । यद्यपि मरुतेन्दीवरादीनामपि सारूप्यमस्ति, तथाऽपि स्वस्य विद्युत्सहभावात् कामिनीतनुकनकलतालङ्कारप्रदश-

यां द्वैरूप्येऽपि सादृश्यमधिकमिति च जलधरपदेन सूचितम् ।  
सजलमेघानामेव तडित्सहभावदर्शनात् । अपि च, समुद्रः स्व-  
गाम्भीर्यगुणं प्रभुरङ्गीकृतवानिति गर्वेण गर्जति । तस्य तं गर्व-  
मपहन्तुं धर्मापेक्षया स्वरूपसादृश्यं स्वस्याधिकमिति ज्ञापयितु-  
मनुसागरमित्युक्तम् । देवा ज्ञात्वैव पुष्पवृष्टिं मुमुक्षुः, मुनयश्च ।  
शब्दबला मुनयः । अर्थबला देवाः । उभये प्रामाणिकाः स्व-  
सेवामभिज्ञतां च ज्ञापयितुं शुभसूचनार्थं सुमनांसि पुष्पाणि हर्षेण  
अन्विता मुमुक्षुः । सर्वथा मेघानामभावे विपरीतः कालधर्मो-  
ऽशुभकर इति तेषामपि कार्यमाह ॥ जलधरा मन्दं मन्दं सागर-  
निकटे जगज्जुः ॥ ७ ॥ ❀ ॥ एवं देशकालयोस्तत्रत्यानाम्  
ऋतोश्च गुणानुक्त्वा रात्र्या स्तन्मुहूर्त्तस्य च गुणानाह—

निशीथे तमउद्भूते जायमाने जनार्दने ॥

देवक्यां विष्णुरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ॥

आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशिन्दुरिव पुष्कलः ॥८॥

निशीथ इति ॥ अर्द्धरात्रं निशीथं पञ्चचत्वारिंशत्षट्-  
चत्वारिंशद्वटिकाद्वयम् । तस्य दोषाभावः, तमउद्भूत इति ॥  
तम उद्भूतम् ऊर्ध्वं भूतं निवृत्तं यस्मिन् । यो हि निर्गच्छति स  
ऊर्ध्वो भवति । जायमाने जनार्दने सतीति गुणा उक्ताः । या-  
वता गुणेन जनानामविद्यामर्दयतीति सर्वाविद्यानाशकः प्रादु-  
र्भवति तादृशगुणवान् निशीथ इत्यर्थः । भगवज्जननस्य मूल-  
भूतगुणानां प्राकट्ये भौतिकानां च प्राकट्ये निमित्तत्वं वक्तुं  
जायमाने अजन इति मध्ये निरूपितम् । अजनत्वान्न काल-  
निमित्तत्वं, किन्तु कालस्य तादृशगुणवत्त्वे अजन एव निमित्तम् ।  
अन्ते च पुनर्जायमाने जनार्दने इति सर्वाविद्यानाशनार्थं प्रादु-



भावे सर्वगता गुणाः प्रकटीभवन्तीति प्रकटीभावे हेतुरुक्तः । एवं  
 सन्दर्भे भगवतोऽवतारत्रयमप्युक्तम् । सर्वधर्मसंरक्षकोऽनिरुद्धः,  
 सर्वसुक्तिदाता अज्ञाननिवृत्तिद्वारा सङ्कर्षणो, देवक्यां प्रद्युम्नो,  
 नन्दशृहे वासुदेव इति सर्वरूपेणाप्याविर्भूतो भगवानित्युक्तम् ।  
 निमित्तत्वं च भगवत एव दोषाभावे गुणप्राकट्येव । ननु तादृशो-  
 ऽपि कालः सहजः कश्चिदस्तीति एकमेव चेन्निमित्तमुच्येत तस्मिन्  
 समयेऽन्योऽप्युत्पन्नो भगवत्सदृशः स्यात् । अतो भगवत्प्रादुर्भाव  
 एव गुणप्राकट्ये निमित्तं, भगवत्प्रादुर्भावार्थमेव गुणप्राकट्यं चेति  
 निरूपितम् । एवं सर्वांशो भगवान् प्रादुर्भूत इत्याह ॥ देवक्या-  
 मिति ॥ देवक्यां विष्णुः प्रादुरासीत् । देवानां समूहो देवकी ।  
 सम्पूर्णे देवसमूहे पूर्णसत्त्वं भवति । तच्च सत्त्वं भगवदाविर्भावे  
 आधारत्वेन निमित्तं भवति । यथा अग्नावरणिः । न केवल-  
 मव्यापाराविष्टा निमित्तमरणिरपि भवतीति मथनस्थानीयं कि-  
 ञ्चिन्निरूपणीयम् । तदाह ॥ विष्णुरूपिण्यामिति ॥ विष्णो रूपम्  
 अस्यामस्तीति विष्णुरूपिणी । भगवद्रूपमेव तत्र विद्यमानं भगव-  
 न्तं प्रकटीकृतवन्न तु प्रयत्नः प्रसूतिवातादिर्वा तत्र निमित्तमिति  
 तन्निराकरणार्थमुक्तमिदमेव रूपमिति सिद्धान्तः । देवक्यां विद्य-  
 मान आधिदैविक इति केचित् । तदा विष्णुरूपायामित्यर्थो  
 भवति । पाठान्तरेऽपि देवो विष्णुरेव विष्णुर्व्यापकः पुरुषोत्तमो  
 यो वेदान्ते ब्रह्मशब्देनोच्यते । तस्य सर्वत्रैव विद्यमानत्वात् प्रादु-  
 र्भावो भाक्त इत्याशङ्क्य सर्वव्यापकत्वेऽपि यः सर्वान्तरः सर्वा-  
 न्तर्यामी सोऽन्तःस्थितो बहिरागत इति वक्तुं, सर्वेषां गुहा  
 हृदयाकाशं तस्मिन्नासमन्ताच्छेतेऽधितिष्ठतीति गुहाशय इत्यु-  
 क्तम् । अनेन सर्वेषां भजनार्थं स्वयं हृदि स्थित्वा तत्पराः कृता-  
 ऽर्था भविष्यन्तीति ज्ञापयितुं वेदांश्चकार । स इदानीमत्रैव प्रकटी-

भूत इति न पूर्वप्राक्रियाऽतः परमुपयुज्यते । किन्त्वयमेव बहिः  
 सेव्य इति निरूपितम् । प्रादुरासीत् प्रादुर्भूतो जातः । अकस्मात्  
 प्रकटः । अन्तरनुभूयमानो बहिर्दृष्टः । न तु कश्चन व्यापारो  
 देवक्यास्तत्र जातो निमित्तभूतोऽपि ज्ञानं सावधानता वा । स  
 सम्पूर्ण एवाऽऽनन्दमय इति निरूपयितुमाधारप्रकटीभूतयो-  
 र्दृष्टान्तमाह ॥ यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिवेति ॥ सर्वोपास्या प्राची  
 दिक् सर्वदेवतामयी । साप्यागमनेमार्गमात्रं, न तु जनने । इन्दुरमृत-  
 मयः । इदि परमैश्वर्य इति परमैश्वर्ययुक्त आनन्दमयः । स प्राच्यां  
 दिशि प्रथमं पूर्णैव दृश्यते, खण्डास्तु मध्ये प्रान्ते । उच्चैश्च खण्डो-  
 ऽपि प्राच्यां दृश्यत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ पुष्कल इति ॥ पूर्णः ।  
 पुष्कलशब्देन पुष्टोऽप्युक्तः । तेन निष्कलङ्को निरूपितः । कल-  
 ङ्कस्यैव क्षयहेतुत्वात् । तथोक्तरीत्या प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दु-  
 रित्येको दृष्टान्तः । नन्वानकदुन्दुभेः पत्नीषु बह्वीषु सतीषु देवक्या-  
 मेवाविर्भावे को हेतुरिति शङ्कानिरासाय यथा प्राच्यां दिशि  
 पुष्कल इन्दुरिति द्वितीयो दृष्टान्तः । अत्र प्राच्यादिपदानामा-  
 वृत्तिर्ज्ञेया । एवं सति पूर्णेन्दुप्राकट्यस्थानं प्राच्येव, तथा पूर्ण-  
 शक्तेः पुरुषोत्तमस्य प्राकट्यस्थानं देवक्येवेति तथेत्यर्थः । अतः  
 सर्वकलापूर्णो भगवान् सच्चिदानन्दविग्रहोऽकस्मादग्रे प्रादुर्भूत  
 उपविष्टयोस्तयोर्देवकीवसुदेवयोः सतोः । अत्र एव तयोराश्चर्यं  
 वर्णनं च सङ्गच्छते ॥ दासीनां सर्वरक्षार्थं निमित्तीकृत्य तादृशम् \*  
 प्रादुर्भूतो मम स्वामी नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववदिति ॥ वाचि उपनिषद्रूपायामित्यर्थः । यतो  
 वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, अदृश्यमग्राह्यं, न तत्र सूर्यो  
 भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः, न चक्षुषा  
 दृश्यते नोत वाचेत्यादिविरोधः प्राकट्यकथने आपतति । स च,

एवं भगवतः प्रादुर्भावमैश्वर्येण निरूप्य वीर्यनिरूपणार्थं भगव-  
न्तमनुवर्णयति— श्रीशुक उवाच ॥

तमद्भुतं बालकम्बुजेक्षणं

चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् ॥

श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं

पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् ॥ ९ ॥

तमद्भुतमिति द्वाभ्याम् ॥ अत्र निर्वृताः सर्वे श्रोतारो  
बहिःसंवेदनरहिता जाता इति ज्ञापयितुं पुनः शुकोक्तिकथन-  
म् ॥ दशलीलानिरूप्योऽयं पुरुषो द्वादशात्मकः \* द्विगुणो  
भगवानत्र प्रादुर्भूत इतीर्यते ॥ सर्वेषां प्राणरूपश्च ऐहिकः पार-  
लौकिकः \* ज्ञानक्रियोभययुतो दशलीलाप्रवर्तकः ॥ सगुणां  
नवधाभक्तिं निर्गुणां च प्रवर्तयन् \* काण्डद्वयार्थं तनुते सोऽत्र  
द्वादशधा मतः ॥ सर्वप्रकाशकश्चैव कालात्मेन्द्रियनायकः \*  
आत्मा कार्यं च भूतानि अहंतत्त्वमुभौ त्रयः \* अक्षरं भगवाँश्चेति  
द्वादशात्मा हरिः स्वयम् ॥ तत्र प्रथमं दशधा स्वरूपलक्षणानि

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्, ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्याय-  
मान इत्यादिश्रुतिभिर्भगवदिच्छया भगवान् दृश्य इन्द्रियसामर्थ्येना-  
ऽदृश्य इति श्रुत्योस्तात्पर्यनिरूपणेन निरस्यत इति प्राकट्यात् पूर्व-  
मविरोधो यथा तथा प्राकट्यानन्तरमपीति न काचिच्चिन्तेत्यर्थः ॥

विशेषणसंख्यातात्पर्यं वदन्त आद्यश्लोकस्थविशेषणसंख्ययोः  
प्रत्येकसमुदायाभ्यां तात्पर्यमाहुः ॥ दशलीलेत्यादिना ॥ आद्यस्य  
तत्संख्याभिप्रायोऽयम् । द्वितीयेन पदेन समुदिततत्तात्पर्यमुक्तम् ॥  
द्विगुण इति ॥ मर्यादामार्गीयमैश्वर्यादिकं भूभारहरणवेदधर्मविहित-  
भक्तिज्ञानादिप्रवर्तकमेकम् । ब्रह्ममर्यादाया अप्युल्लङ्घनं, दैत्यानामपि  
मुक्तिदानमदेयस्वरूपाऽमृतदानादौ पुष्टिमार्गीयैश्वर्यादिकं हेतुः । एवं  
सत्युभयविधं प्रकटीकृत्य प्रकटइति समुदिततत्तात्पर्यम् । एवमग्रेऽपि

वर्णयति ॥ तमिति ॥ तं प्रसिद्धं लोकवेदयोः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः \* इति ॥ आश्रयभूतः सर्वमूलभूतत्वात् सृष्टिरूप इति केचित् ॥ अद्भुतमिति ॥ अलौकिकमेव ह्यद्भुतं, न तु लोकवेदसिद्धम् । इदं हि प्रमेयबलं प्रमाणादतिरिक्तम् । तदेव हि वीर्यं भवति यल्लौकिकैर्वैदिकैश्चानुलङ्घ्यम् । आश्चर्यं तदैव भवति । अनेन तद्रूपं दृष्टमेवोपपद्यते, न तु स्मर्तुं वर्णयितुं वा शक्यत इत्युक्तम् । एवं सर्वैर्वर्णयितुं शक्यमशक्यं चोक्तं पदद्वयेन ॥ बालकमिति ॥ बाले बाले को ब्रह्मा ब्रह्माण्डविग्रहो यस्य । अद्भुतश्च बालको न स्वरूपतो वक्तुं शक्यः । बालानामपि कं सुखं यस्मादिति । बालः को ब्रह्मा यस्य । बलसम्बन्धिनो ये बालास्तेषां कं शिरोभूतम् । एवमद्भुतपराक्रमत्वेन यशो निरूपितम् । अलौकिकशोभां निरूपयति ॥ अम्बुजेक्षणमिति ॥ अम्बुजतुल्ये कमलतुल्ये ईक्षणे यस्य । अम्बुजा वा लक्ष्मी-

ज्ञेयम् । भक्तानां दशप्राणादिरूपः । सर्वप्रकाशकः सूर्यो द्वादशात्मेति । तथा लीलासम्बन्धिपदार्थानामनन्यप्रकाश्यत्वाल्लीलायाः कालातीतत्वेन तदवच्छेदो न सम्भवतीति द्वादशमासात्मको लीलाधारभूतो यः संवत्सरात्मकः कालस्तद्रूपोऽपि । तेनैकहायनस्रैमासिकः कुमार इत्याद्युक्तिर्न विरुद्ध्यते लौकिकेन्द्रियाविषयत्वाल्लीलायास्तन्मध्यपातिभक्तानामेकादेशेन्द्रियरूपस्तन्धियामकश्चेति द्वादशात्मा । आत्मपदेन जीवपरमात्मानावुच्येते । कार्यं महत्तत्त्वम् । भूतान्येकविधानि । उभौ प्रकृतिपुरुषौ । त्रयो गुणाः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ तेन लीलासम्बन्धिपदार्थसृष्टिरेतत्स्वरूपात्मिकैवेति फलितम् । एवं तात्पर्यनिरूपणेऽपीदमेव मूलम् । अन्यथा प्राकृतसम्बन्धे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति ॥

न तु लोकवेदसिद्धमिति ॥ यद्यपि साकारत्वेन वेदे सिद्धं, तथापि यादृग्रूपं प्रकटमधुना तत् तथैवेति तदभिप्रायेणेदमुक्तम् । तेन पूर्वेषां न विरोधः ॥

रीक्षणे यस्य । अम्बुजौ वा सूर्यचन्द्रमसावीक्षणे यस्य । अम्बुजे वा पञ्चाग्निविद्यया साधितरूपवति ईक्षणं ज्ञानं यस्य । अम्बुजाया इः कामस्तदेव क्षणं सुखं यस्य । अम्बुजे ब्रह्माण्डे वा पालनार्थमीक्षणं यस्य । अम्बुजायां लक्ष्म्यामीक्षणं सुखं यस्य वा । भोगायनतत्वात् । अम्बुजायां पृथिव्यामेव ईक्षणं यस्य, नान्यत्र । एवमनेकधा भगवतः श्रीनिरूपयितव्या ज्ञानाऽऽत्मिका । मध्ये निविष्टभ्रमरमेव अम्बुजं नेत्रतुल्यं भवति । निश्चलश्च भ्रमरः । तेन मकरन्दपूरस्तत्र निरूपितः । दयाऽमृतादयोऽत्र मकरन्दाः । तत्सम्बन्धे सर्वोऽपि मधुपो भवतीति निरूपयितुं प्राकृतैरप्युपमीयते । यथा वा जलेऽद्भुतरूपं भवति कमलमेवं सम्पूर्णोऽपि रूपेऽद्भुतरूपे नेत्रे भवतः । अनेनाद्भुता ज्ञानशक्ति-निरूपिता । क्रियाशक्तिं निरूपयँश्चतुर्विधमपि ज्ञानमाह ॥ चतुर्भुजमिति ॥ चत्वारो भुजाः क्रियाशक्तयो यस्य । चतुर्विधकार्यार्थं हि भगवदवतारः । तान्येव कार्याणि चतुर्भुजरूपेणोच्यन्ते । चत्वारो वा पुरुषार्थाः, भूतानि, धर्मादयो दिक्पाला वा भुजा

चतुर्विधमपीति ॥ प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमपीत्यर्थः । अत्रायं भावः । सम्पूर्णस्वरूपवर्णने ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च वाच्यानि । तत्र ज्ञानेन्द्रियेस्वीक्षणमेवोक्तम् । कर्मेन्द्रियेषु भुजा एवोक्ताः तनैकेनैव पूर्णा ज्ञानशक्तिः, क्रियाशक्तिश्च निरूपतेति ज्ञायते । एवं सति कर्मेन्द्रियं निरूपयन् यद्भगवद्वार्थरूपं ज्ञानं निरूपयति । तेन जीवानामिव भगवतः कर्मेन्द्रियाणि न ज्ञानजनकानीति न, किन्तु स्वयं चिद्रूपाणि पूर्णज्ञानजनकानीति ज्ञापयति ॥ चतुर्विधकार्यार्थमित्यादिना चतुर्विधक्रियाशक्तिविवरणम् । व्यूहकार्याण्येव चतुर्विधानि तानि । तेषां नियतकार्यत्वात् । भगवद्भुजानां क्रियाशक्तिरूपत्वेन सर्वेषां क्रियावतां मूलत्वात् पृथिव्यादिचतुर्णामेव भूतेषु क्रियावत्त्वात्तदाधिदैविकरूपत्वमपीत्याशयेन भूतत्वमुक्तम् । तेन लीलामध्यपातिनां तेषां प्रभुभुजरूपत्वमेव, न प्राकृतत्वमिति भावः ।

भुजेषु वा यस्य । अनेन द्विगुणः पुरुष उक्तः, लौकिकोऽलौकिक-  
श्च ॥ घातकौ रक्षकौ चोक्तौ विरोधेऽप्यतिसङ्कटे \* वेदोक्तं द्वि-  
विधं ज्ञानं भक्तिर्भगवतस्तथा ॥ शङ्खगदाद्युदायुधमिति ॥ वैराग्यम् ।  
शङ्खस्तदादिश्च, गदादिश्च । अपां तत्त्वं दरवरं, भुवनात्मकं कमलं,  
प्राणात्मको वायुर्गदा, तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम् । एवं शङ्खपद्मगदा-  
चक्राणि क्रमेण निरूपितानि । मधुसूदनो माधवश्च त्रिवृन्नारायण-  
स्तथा । शङ्खगदादय एव उद्यतान्यायुधानि यस्य ॥

जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जानि वा ॥ तान्यप्युक्तरूपाणीति ज्ञेयम् ।  
पुरुषस्य द्विभुजत्वमौत्सार्गेकमित्यत्र द्विगुणपुरुषत्वम् । एतस्यैव वि-  
वरणं, लौकिक इत्यादि ॥ युद्धादिना जरासन्धादिमारणं लौकिकस-  
दृशम् । अन्यथेश्वरस्यैतच्चमूमारणे का युद्धापेक्षा स्यात् । अवस्था-  
साधनविरुद्धकार्यकरणं पूतनाशकटादिमारणमलौकिकम् ॥ घातकावि-  
ति ॥ हननरक्षणयोरेकत्रैकदा करणं विरुद्धं, तथापि तत् कृतवान् ।  
परीक्षितो लौकिकबीजांशस्य दाहनं, वैष्णवांशस्य गर्भस्य रक्षणं, त-  
न्मातुश्च । तत्राप्यनिवर्त्यब्रह्मास्त्रात् । एतदेव सङ्कटरूपमपि । तथैवेन्द्र-  
वृष्ट्यादिकमपि ज्ञेयम् ॥ वेदोक्तमिति ॥ कर्मब्रह्मविषयकमात्मपरमात्म-  
विषयकं वा ज्ञानमित्यर्थः । भक्तिरपि सगुणा निर्गुणा च साधनफलरूपा  
वा । वैराग्यं हि सर्वदुःखनिवर्तकम् । भक्तदुःखनिवर्तनं ह्यायुधैः ।  
तेन तेषां वैराग्यरूपता । तेन भक्तेष्वेव रागस्तद्वेषेषु तदभाव इति  
ज्ञाप्यते । अत एव मातुलादयोऽपि हताः ॥ मधुसूदन इत्यादि ॥  
उत्करीत्या मधुसूदनो गदाचक्रे दक्षिणयोरब्जशङ्खौ वामयोर्धारायन्  
माधवो भवतीति । एवं सति गदाचक्रयोरेकत्र अब्जशङ्खयोश्चैकत्र  
स्थितिमात्रसाधर्म्येणात्र माधवत्वमपि । शङ्खाब्जे दक्षिणयोश्चक्रगदे  
वामयोर्धारायन्नारायणो भवति ॥ तेन शङ्खाब्जयोश्चक्रगदयोश्चैकत्र  
स्थितिमात्रसाधर्म्येण नारायणत्वम् । एवं त्रिवृद्रूपत्वं सङ्कर्षणप्रधुम्ना-  
ऽनिरुद्धरूपताऽपि ॥ शङ्खेत्यादि-विग्रहवाक्ये, तद्गुणसंविज्ञानो बहु-  
व्रीहिः ॥ शङ्खगदे आदी ययोस्ते शङ्खगदादिनी पद्मचक्रे उदायुधे य-  
स्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । शङ्खाब्जाभ्यां मारणासम्भवा-



इन्द्रियदेहप्राणान्तःकरणैरेव सर्वमारणमित्याकाशलक्षणं शरीरम् ।  
 अन्यानि महाभूतान्यायुधानि उदायुधानि वा तत्रैव सर्वान्मज्ज-  
 यन्ति । नतु छित्वापि त्यजन्ति । एवं षड्गुणो भगवान्निरूपितः ।  
 पुनरैश्वर्यादयो वैदिका उच्यन्ते ॥ श्रीवत्सलक्ष्ममित्यादि ॥ श्री-  
 वत्सो लक्ष्म यस्य । श्रीर्वत्सा यस्य । यल्लक्ष्म्या जनकं तद्  
 भगवतश्चिह्नं व्यावर्त्तकम् । सा हि ब्रह्मानन्दो भवति । तस्या मूलं  
 ब्रह्मैव यत् सर्ववेदप्रतिपाद्यम् । स भगवतोऽसाधारणो धर्मः ।

दायुधत्वं कथमिति शङ्काभावाय तत्तात्पर्यमाहुः ॥ इन्द्रियेत्यादि ॥  
 प्राणपोषितानीन्द्रियाणि हि कार्यसाधकानि । विष्णोर्मुखोत्थानिल-  
 पूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्तेति वाक्याच्छङ्खस्य तादृश-  
 त्वादिन्द्रियरूपता । तेनान्तरो मारको, दर्पाभावे मृतप्रायो यतः ।  
 गतदर्पस्य बाह्योपमर्देनाशुनाशो भवति । प्रकृते च ब्रह्माण्डविग्रहो  
 नारायण इति तदात्मकाऽब्जधारणेनैव यथा उपरि पतित्वा  
 उपमर्दनं तथा भवतीति तथा । गदाया आधिदैविकप्राणात्मक-  
 त्वादिभूतासुरप्राणान्निहन्ति । तेजोरूपमन्तःकरणं, चक्रं च तथा ।  
 मुक्तिदित्सायां चक्रेण मारयतीति तद्वतास्तथैव भवन्ति । ये ये  
 हताश्रकधरेणेति वाक्यात् । स्वयं निर्लेप एव महाभूतैरेव मारयतीति  
 तात्पर्येण पक्षान्तरमाहुः ॥ आकाशेत्यादि ॥ शङ्खगदाद्यायुधमेताव-  
 तैव चारितार्थ्येऽप्युदायुधमिति कथनेनान्योऽपि भावः सूच्यत इति  
 तमाहुः ॥ उदायुधानीति वेति ॥ उदमुदकं तद्रूपाणीत्यर्थः । उदक-  
 त्वोकितात्पर्यमाहुः ॥ तत्रैवेति ॥ गुरुपदार्थं हि तत् स्वस्मिन् पतितं म-  
 ज्जयति । तद्वदहङ्कारेणान्प्रानासुरान् प्रावप्रायान् महाभूतान्येव पुनः  
 प्रापयन्ति, न तु मुक्तिमित्यर्थः ॥

श्रीवत्स इत्यादि ॥ अत्रैतावद्वाच्यम् । पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वेन तद-  
 ऽसाधारणं लक्षणं श्रीर्भवाति । तस्याश्चेतरागोचरत्वेन लक्ष्यज्ञानं क-  
 स्यापि न भविष्यतीति तत्प्रादुर्भावस्थानासाधारणधर्मं सर्वगोचरं  
 कृत्वा स्वस्मिन् धारयति । तद्दर्शनेन तत्र श्रीस्थितिज्ञानेन पुरुषोत्तम-

सर्वात्मकस्य भगवतो जगद्ब्रह्मकालादिलक्षणधर्मवतो ब्रह्म हि मुख्यं लक्षणं भवति । अत एव हि सर्वब्रह्माधारवतो भृगोः पदं तत्र प्रतिष्ठितं भवति । स्वाश्रयत्वाल्लक्ष्म्याश्च स जनको भवति । भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमितिवाक्यात् । ब्रह्मलक्षण-  
त्वेनैवैश्वर्यं निरूपितम् ॥ वीर्यं निरूपयन् कयाचिदवस्थयाव-  
स्थितं ब्रह्म जीवाख्यं, लक्षणान्तरत्वेनाह—

गलशोभिकौस्तुभमिति ॥ गले शोभायुक्तः कौस्तुभो

त्वज्ञानं भवति । अस्य मुख्यत्वमुपपादयन्ति ॥ सर्वात्मकस्येति ॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया \* यस्यान्तःस्थानि भूतानि, इति भगवद्वाक्याद्, यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिभ्यश्च जगत्तथा । परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तः सनातन इत्युप-  
क्रम्य, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् \* यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेति प्रभुवाक्याच्छ्रीव्रजजनमनोरथपूर्तये, दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् \* सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्मज्योतिः सनातनम् \* यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता इत्यादिवाक्यैः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वेनाप्यक्षरं ब्रह्म पुरुषोत्तमस्य लक्षण-  
म् । चेष्टारूपत्वेन, अथ सर्वगुणोपेतः काल इत्यादिना निरूपितो य आनन्दमयो लीलाकालः सोऽपि तथा । आदिपदाल्लीलाविशेषाश्च । तथाच सर्वात्मकत्वभगवत्त्वजगदादिलक्षणेषु ब्रह्ममुख्यं लक्षणम् । सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वादाविर्भूतसच्चिदानन्दरूपत्वाज्ज्ञानिमुक्तिस्थानत्वा-  
त् पुरुषोत्तमगृहचरणात्मकत्वात् । अतः श्रीवत्सस्य लक्ष्मत्वमुक्त-  
मन्यथेतरविशेषणवदिदमप्युक्तं स्यादिति भावः । अत्रोपपत्त्यन्तर-  
माहुः ॥ अत एवेति ॥ जातिवेदाक्षरब्रह्माणि तदानन्दश्च सर्वशब्देन उच्यते । तदाधारभूतो भृगोर्देहः । तद्वतस्तस्य गतिर्भगवत्पर्यवसा-  
यिन्येवेति तथैत्यर्थः । किञ्च भगवतस्त्वाग्निन्द्रियाद् भृगोरुत्पत्तिः । तच्चेतरेन्द्रियेभ्यो विशिष्टमन्तर्बहिर्व्यापित्वात्तथा ज्ञानजनकत्वाच्च स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वाद्भगवतः स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुः । श्रीस्तत आविर्भूतेत्याशयेनाहुः ॥ लक्ष्म्याश्चेत्यादि ॥

यस्य । स हि सर्वजीवानां स्वरूपभूतः । चैत्यस्य तत्त्वमिति वाक्यात् । क्रियाशक्तेर्ज्ञानशक्तिरुत्तमेति । मुक्तजीवानां सरस्वती-स्थानप्रापणार्थं कण्ठे कौस्तुभस्थापनम् । जीवानामुभयविधत्व-ज्ञापनाय मध्ये स्थापनम् । केचन क्रियानिष्ठाः केचन ज्ञान-निष्ठा इति । अत एव सर्वाङ्गवर्णनायां कौस्तुभो मणिरुभयत्र निरूपितः । कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे \* इति च । अत एव शोभा द्विविधा, क्रिया-कृता ज्ञानकृता च । जीवस्तूभयधर्मयुत इति शोभायुक्त उक्तः । एवं ब्रह्मद्वयसम्बन्धं भगवति निरूप्य जीवानां तथा हेतुभूतां मायां भगवतः प्रदेशविशेषाऽऽवरिकां पीताम्बरं निरूपयति ॥ पीतमम्बरं यस्येति ॥ आकाशतनोरविकारसम्बन्ध एव शोभाहेतु-र्भवति । पीतत्वं तामसराजससम्बन्धात् । अन्यथा त्रिविधमेव रूपमिति पीतत्वं नोपपद्येत । यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्त-द्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्येति श्रुतेः । व्यामोहिका तु माया तथैव भवति लयविक्षेपात्मिका । प्रभां वर्णयति ॥ सान्द्रपयोदसौभगमिति ॥ सान्द्रो हि स्निग्धो नीलः पयोदो मेघः । परमानन्दस्य नीलरूपत्वे प्रकारचतुष्टयं पूर्वं निरूपितम् । आकाशकालभूमिवैकुण्ठैस्तस्य धर्मा इदानीं निरूप्यन्ते ॥

गलशोभीत्यत्र— सरस्वत्या ज्ञानशक्तिरूपत्वात्तथा कृतिः । अत्र विद्यादिपदानि त्यक्त्वा सरस्वतीपददानस्यायं भावः । सा हि वीणागानपरा, प्रभुश्च मुक्तोपसृप्य इति मुक्ता । सर्वे सङ्गीतविद्यया यथा प्रभुं सन्तोषयन्ति तदर्थमेवं करणम् । एतेनैवंविधानां लीलास्थ-भक्तानां न प्राकृतत्वं, किन्तु कण्ठभूषणरूपत्वमेवेति ज्ञाप्यते । स्थानं प्रभुगुणज्ञानम् । मुक्तानामेव शुकादीनां तत्राऽधिकारादिति भावः ॥ पूर्वमिति ॥ निबन्धे निरूपितमित्यर्थः ॥ तत् स्मारयन्ति ॥ आकाशेत्यादि ॥ चक्षू रूपवद् द्रव्यं गृह्यत्तदभावे निर्मेघ आकाशे दूरं

यस्तु स्वकाले सर्वानन्ददायी अन्नोत्पादकस्तापनाशकश्च स सान्द्रः  
पयोदः । एवमेव भगवानपि पृथिव्याः स्वर्गस्य धर्मस्य भक्तानां च  
सर्वानिष्टनिवृत्तिपूर्वकसर्वेष्टकर्त्ता । सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमो-  
ऽभूदिति प्राकृतोपमा न दोषः । अन्यथा बोधनं न सङ्गच्छेत ।  
स्निग्धप्रावृद्धघनश्याम इत्यर्थः । अनेन कान्तिलक्षणा श्री-  
निरूपिता ॥ ९ ॥

एवं मूलभूते ब्रह्मणि स्वयं स्थित्वा स्वांशाङ्गीवान् कृता-  
ऽर्थान् कृत्वा भूमिष्ठाङ्गीवान् व्यामोहेन स्वरूपज्ञानरहितान्

गतं सन्नीलमिव पश्यति । तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव  
पश्यतीत्येकः प्रकारः । तत्तद्युगाधिष्ठातृदेवतानां तादृक्तादृगरूपत्वात्  
तत्प्रतिबिम्बेन नियतानेकरूपत्वमिति द्वितीयः । भूमेर्नीलरूपत्वेन  
तत्राविर्भावे तत्प्रतिफलनेन तथा भातीति तृतीयः । शुद्धस्य सत्त्व-  
स्य नीलरूपत्वेन तत्प्रतिफलने वैकुण्ठाविर्भूतं ब्रह्म तथा भातीति  
तुरीयः । अथवा भूमिवैकुण्ठं श्वेतद्वीपम् । हन्तेदं ब्रह्मणो नीलरूपत्व-  
पर्यवसायित्वेन न विद्वज्जनमनोरमं भवतीति चेन्मैवम् । अंशावतार-  
विभूतिरूपावतारविषयत्वादस्य । श्रीपुरुषोत्तमाख्यं तु वस्त्वेव तादृशं  
न त्वौपाधिकं तत्राण्वप्यस्ति शुद्धब्रह्मरूपत्वादित्यनुपदमेव प्रमाण-  
प्रकरणे निरूपयिष्यत इति विद्वद्भक्तमनोरममेतादिति जानीहि ॥ यस्तु  
स्वकाल इत्यादि तु परोक्षवादत्वेनापि ज्ञेयम् ॥ स्वकाले लीलाकाले ॥  
अत एव स्वपदम् । नूतनरसोत्पादको दिनान्तादिष्वग्निस्रश्च । एव-  
मित्यादिना श्रीवत्सेत्यादिविशेषणोक्तितात्पर्यमुक्तक्रमेण पुरुषोत्तमा-  
ऽसाधारणचिह्नत्वात् तत्त्वेन ज्ञाने मूलकारणभूतः श्रीवत्सः । तस्य  
ब्रह्मत्वं निरूपितम् । वस्तुतस्तु श्रीरूप एव सः । ब्रह्मानन्दरूपत्वा-  
त्तस्यास्तत्र स्थितो लीलां करोतीति लीलामूलभूतमपि तद्रूपं ब्रह्म ।  
कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यज इति वाक्यात् । स्वीयत्वेना-  
ऽङ्गीकृतानामात्मनामाधिदैविकं रूपं स्वकण्ठे स्थापयन्न जातु त्यजति ।  
स्वरूपानन्दं च ताननुभावयतीति । तथा भूरूपकस्या आवरणोक्त्या  
तथात्वम् । प्रावृद्धघनश्यामत्वोक्त्या सर्वानिष्टनिवृत्तिपूर्वकं सर्वार्थ-

विधाय तेभ्यश्चतुर्विधपुरुषार्थान् प्रयच्छतीत्युक्तम् । तत्र ज्ञान-  
क्रिययोः प्रकारभेदाः सन्तीति ज्ञापयितुं सर्वशास्त्ररूपाणि भगव-  
दाभरणान्यनुवर्ण्यन्ते ज्ञानवैराग्यरूपेण—

महार्हवैदूर्यकिरीटकुण्डल-

त्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् ॥

उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभि-

र्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ॥ १० ॥

महार्हेति ॥ महान्अर्हो मूल्यं यस्य तादृशवैदूर्ययुक्तं किरीटं  
कुण्डले च, तेषां त्विषा कान्त्या परिष्वक्तान्यालिङ्गितानि सहस्रं  
कुन्तलानि यस्य । भगवन्मुखनिरीक्षकाः शास्त्राभिज्ञा जीवा भगव-  
न्मुखामोदपानरताः षट्पदा इव भक्तौ परितश्चकासते । तेषां वेदः  
सांख्ययोगौ च शोभाजनका भवन्ति । वेदसांख्ययोगानां प्राप्तिश्च  
सर्वलोकप्रसिद्धाद् गुरोरेव भवतीति वैदूर्यरूपेण निरूपितः ।  
वेदे काण्डद्वितयम् । योगोऽपि साधनफलरूपो द्विविधः । सांख्य-  
मपि न्यासज्ञानभेदेन द्विविधम् । एवं षट्शास्त्राणि निरूपितानि

दानम् ॥ भगवन्मुखनिरीक्षका इत्यादि ॥ अत्रायं भावः । विभर्ति सांख्यं  
योगं च देवो मकरकुण्डले इति वाक्यात्तद्रूपयोस्तयोः सहभावेन  
किरीटस्योक्तमौलिपदं पारमेष्ठ्यमित्यत्रापि तद्रूपो वेद एवोच्यत इत्य-  
वगम्यते । सर्वप्रमाणानामुपरि स्थितिस्तस्यैवोचिता यतः । एवं सति  
तज्जनितज्ञानमेव तडिद्रूपमिति तत्परिष्वङ्गोक्त्या तेषां तथात्वमेव  
संपद्यतइति जीवानां तत्र स्थितिरयुक्तेति शङ्कानिवारणाय भगवन्मुखे-  
त्याद्युक्तम् । अपरं च तेषां बहुत्वेऽपि तडित्येकत्वोक्त्या तज्जनि-  
तस्य भक्तिभावस्यैकरूपत्वं मूले ज्ञाप्यते । तेन वेदादीनां भक्तिरेव  
फलमिति ज्ञापितं भवति । अर्हस्य प्रापकद्रव्यरूपत्वेन तादृशोऽत्र  
गुरोरेवेति तथोक्तम् । अन्यथा त्वमूल्यपदमेव वदेदिति भावः । इदं  
च भक्तिमन्महापुरुषानुग्रहादेवेति ज्ञापनायाहं महत्त्वमुक्तम् । अत

भवन्ति । तान्येव पदानि त्रयाणामपि भेदाः सहस्रं सन्तीति  
ज्ञापयितुं कुन्तलानां संख्या निरूपिता ॥ लौकिकज्ञानविस्मरणा-  
ऽर्थं परिष्वङ्गो निरूपितः । एवं लोके ज्ञानं निरूप्य क्रियां नि-  
रूपयति ॥ उद्दामेति ॥ कर्माण्यनन्तान्येव तथापि त्रिविधानि  
निरूप्यन्ते । काञ्च्यङ्गदकङ्कणरूपाणि तमःसत्त्वरजोरूपाणि ।  
एतानि त्रीणि वेदादिभूतानि स्वसजातीयानि बहून्येव जनयिष्य-  
न्ति । लोके काञ्ची सदामा भवति । इयं तूद्दामा दामरहिता  
हिंसाप्रचुरापि वैदिकी कृतिर्न लोकानुसारिणी भूमौ माया-  
व्याप्तानामेव तत्राधिकार इति पीताम्बरोपरि काञ्ची तिष्ठति ।  
लौकिकानि तानि व्यावर्त्तयितुं लौकिकसूत्राभाव उक्तः । उत्कृ-  
ष्टानि वा लौकिकानि तत्र साधनानि निरूपितानि । अङ्गदानि  
बाहुमध्ये तिष्ठन्ति । अङ्गं द्यति खण्डयतीति राजसं तद् भवति ।  
सात्त्विकराजसयोर्विभागहेतुत्वात् । आदिशब्देन मुद्रिकाः, अङ्गद-  
स्थानीयान्यन्याभरणानि क्षुद्रघण्टिकानूपुरादीनि च निरूप्य-  
न्ते । तैः सर्वैरेव धर्ममार्गवर्त्तिभिर्भगवत्सम्बन्धिभिर्विरोचमानो

एव, वेदवादरताः पार्थेत्यादिनोक्तशीलानां न भक्तिलाभः । एतदे-  
वाभिसंधाय सर्वलोकप्रसिद्धादिति विशेषणं दत्तम् । अहंस्य लोक-  
सिद्धत्वेनापि तथा विशेषणमिति ज्ञेयम् । कुन्तलानां रसोद्दीपकत्वेन  
तेषु भक्तिप्रवर्तकत्वमपि सूच्यते ॥ तान्येव पदानीति ॥ कुन्तलानां  
भ्रमरतुल्यत्वेन तेषां षट्पदत्वेनैतेष्वेतान्येव तानीत्यर्थः ॥ त्रयाणामपी-  
ति ॥ वेदसांख्ययोगानामित्यर्थः । कुन्तलानां शास्त्राभिज्ञजीवत्वेन  
पूर्वमुक्तत्वात्तेषामनेकविधत्वे तज्ज्ञानप्रकारानेकविधत्वमेव प्रयोजक-  
मिति कुन्तलानेकत्वोक्त्या तत्प्रयोजकमप्याक्षिप्तं भवतीत्यर्थः ॥

उद्दामेत्यत्र— त्रयाणां कर्मत्वोक्तेरयं भावः । भूमावेव कर्ममार्ग  
इति तद्रूपकट्यां भूषणत्वेन स्थितस्य कर्मत्वं युक्तम् । इतरयोः  
क्रियाशक्तिप्रतिष्ठितत्वेनेति ॥



भगवान् भवति ॥ वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।  
आदावन्ते तथा मध्ये हरिः सर्वत्र गीयत, इति ॥ नन्वेतादृशो  
भगवानिति किमर्थमुच्यते, तत्राह ॥ वसुदेव ऐक्षतेति ॥ तत्पूर्वो-  
क्तानां धर्माणां लौकिकत्वमलौकिकत्वं च सम्भवति । यदि  
वसुदेवो न ज्ञास्यति तदा लौकिकान्येवैतानीति मंस्यते । अथ  
ज्ञास्यति, तदोक्तं व्याख्यानमुभयार्थं तादृशधर्मयुक्तं दृष्टवानिति  
शुक आह । एतज्ज्ञानं स्तोत्रे स्पष्टं भविष्यति ॥ १० ॥

एवं भगवन्तं दृष्ट्वा शुद्धसत्त्वात्मको वसुदेवः क्रियां ज्ञानं च  
प्रकटीकृतवानित्याह द्वाभ्याम् । दानं क्रिया । स्वरूपज्ञानबोधकं  
स्तोत्रम् । कर्मण्यधिकारचतुष्टयं श्रद्धा चाङ्गम् । अर्थी विद्वान्  
समर्थः शास्त्रेणाऽपर्युदस्तश्च । इदं च कर्म नैमित्तिकम् । तस्या-  
ऽपेक्षाज्ञापको हर्षः । स चासाधारण एव भगवन्निष्ठो भवति ।  
तदाह—

स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं

सुतं विलोक्यानकदुन्दुभिस्तदा ॥

कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्पृश-

न्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम् ॥ ११ ॥

स विस्मयोत्फुल्लविलोचन इति ॥ एतत्सर्वपरिज्ञाने स  
इति पूर्वोक्तो वसुदेवो हेतुः । अलभ्यलाभाद्विस्मयः । स विस्म-  
योऽन्तःप्रविष्ट उत्फुल्ले विलोचने करोति । पूर्वं हरिः सुतो  
भविष्यतीति श्रुतम्, इदानीं हरिं सुतं विलोक्य । अनेन विद्वत्ता  
उक्ता । निमित्तज्ञानेनैव नैमित्तिकमपि ज्ञातम् । करणात् स्पष्टं  
भविष्यति॥आनकदुन्दुभिरिति सामर्थ्यम् । असामर्थ्ये आनका  
दुन्दुभयश्च कथं नेदुः । कृष्णस्यावतारे यत्सर्वो मनसो विलासः

स्तस्मिञ्जाते सम्यग्भ्रमो यस्य । तादृशश्च भगवच्छास्त्रे स्मृति-  
शास्त्रे चोत्सवाविष्टः । तादृशे कर्मणि शास्त्रेणापर्युदस्तः । पुत्रस्य  
सर्वलक्षणसंपत्तावेव तथाऽधिकार इति कृष्णपदम् ॥ मुदेति  
हर्षस्तेहात्मक इति भक्तिसूचकः । गवाम् अयुतं द्विजेभ्य आस्पृश-  
त् । ब्राह्मणानुद्दिश्य दशसहस्रं गावो दत्ताः । ननु स्नात्वा गावो-  
देयाः । कथमेवमेव संकल्पं कृतवानित्याशङ्काह ॥ मुदाप्लुत  
इति ॥ हर्षजलेनैव स्नातवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु पुत्रः संस्कर्त्तव्यो जातकारुण्येन कर्मणा । तत् कथं नकृत-  
वानित्याशङ्क्य प्राकृत एव तस्य संस्कार इति, नास्मिंस्तदपेक्षेति  
तज्ज्ञानं स्वस्य वर्त्तत इति ज्ञापयन् भगवन्तं स्तौतीत्याह—

अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं

परं नताङ्गः कृतधीः कृताञ्जलिः ॥

स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं

विरोचयन्तं गतभीः प्रभाववित् ॥ १२ ॥

अथैनमिति ॥ अथ कर्मसमाप्तिं विधाय तदनन्तरमेनं पुत्र-  
त्वेनाविर्भूतं भगवन्तमस्तौत् । स्तोत्रमुत्कृष्टे कर्त्तव्यमिति कथं  
पुत्रे स्तोत्रमित्याशङ्काह ॥ अवधार्य पूरुषमिति ॥ पूर्वोक्तवर्णन-  
प्रकारेण परः पुरुषः पुरुषोत्तम एवायमित्यवधार्य, अभिनन्दना-  
ऽऽत्मकमपि स्तोत्रं भवतीति तद्व्युदासार्थं नताङ्गः । नतमङ्गं  
यस्य । नमस्कारं कृत्वेत्यर्थः । यो भगवाञ्जातो यादृशस्तं तथैव  
ज्ञात्वा स्तोत्रमुचितम् । अन्यथा सन्तमन्यथा चेत् प्रतिपद्यते

• सम्यग्भ्रमो यस्येति ॥ विविधपदार्थैर्महानुत्सवः कार्य इति बुद्ध्या  
तत्र तत्र मनोधावनं भ्रमः । पुरःप्रकटे भगवत्यत्रापि मनोधावन-  
स्यानुचितत्वात् । परं तूत्सवरसस्तादृश एवेति भक्तिमार्गे स गुण  
एवेति भगवच्छास्त्रेणापर्युदस्तः ॥

तदा अयुक्तमिति । तद्व्युदासार्थमाह ॥ कृतधीरिति ॥ यद्यपि  
 पूर्वं पुरुषोत्तम आविर्भविष्यतीति ज्ञानं न स्थितं, तथापि प्रदर्शितै-  
 र्भगवताऽवयवादिभिः कृता धीर्यस्य । समानयोरपि तथात्वं  
 सम्भवतीति तद्व्युदासार्थं कृताञ्जलिरिति । अञ्जलिर्महत एव  
 क्रियते । स्तोत्रं कायवाङ्मनोभिः कर्त्तव्यम् । तत्र, कृताञ्जलि-  
 रिति स्तोत्रे कायस्थितिः । कृतधीरिति मनसः । स्तोत्रं वाच-  
 निकम् । ननु स्तोत्रमुच्चैः कर्त्तव्यं, तथापि सति प्राहरिकाणां  
 जागरणं भवेदित्याशङ्क्य कंसभयं तस्य नास्तीत्याह ॥ गतभीरि-  
 ति ॥ तत्र हेतुः ॥ प्रभावविदिति ॥ भगवतः कालादिनियमनं  
 जानातीति प्रभाववित् । ननु विद्यमानमपि सामर्थ्यं न प्रकट-  
 येच्चेत् प्रमाणसिद्धं वा शालग्रामादिवत् सामर्थ्यं स्यात् । तदा  
 विपरीतं भवेदित्याशङ्क्य प्रकटतेजःपुञ्जेन प्रकटमेव सामर्थ्यं तस्ये-  
 त्याह ॥ स्वरोचिषा स्वरूपकान्त्या सूतिकागृहं विरोचयन्तम् ।  
 कोटिमणितेजसा यथा गृहं प्रकाशितं भवति तथा प्रकाशयन्तम् ।  
 भारतेति सम्बोधनं विश्वासार्थम् ॥ १२ ॥

द्वादशात्मा हरिर्ज्ञेयस्त्रिधा च नवधा तथा \* नवधा वैदिकः  
 प्रोक्तस्त्रिधा लौकिक उच्यते ॥ यज्ञस्तु पञ्चधा प्रोक्तश्चतुर्धा  
 भगवानिति \* पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्तिस्तन्त्रं वेदेन संमितम् ॥  
 लौकिकस्त्रिगुणः प्रोक्तः स्मृतिश्चैव हि लौकिकी \* नवधा  
 वसुदेवोऽस्तौ त्रिधा चैव हि देवकी ॥ एकेन प्रार्थनं पूर्वं द्वाभ्यां  
 चैव तथा परम् \* दशभिः पञ्चभिश्चैव निरूप्यते स्तुती उभे ॥  
 शास्त्रतो भगवानेव प्रतीत्यापि दृढीकृतः \* बाधकं त्वन्यथा  
 ज्ञानमज्ञानं चाऽपि हेतुतः ॥ तत्र प्रथमं बाधकधर्मैश्चाक्षुषत्वादिभि-  
 र्ब्रह्मत्वं नोपपद्यत इति चाक्षुषत्वनिमित्ताज्ञानाद् भगवद्विषयक-  
 मज्ञानं सम्भवति । तदादौ निराकरोति—

श्रीवसुदेव उवाच ॥

विदितोऽसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ॥

केवलानुभवाऽऽनन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् ॥ १३ ॥

विदितोऽसीति । ज्ञातस्वरूपस्तोत्रे एते । भवान् विदितः । मया सम्यग् ज्ञातः । आर्षेण ज्ञानेन, तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थेन बहव एव जीवमपि भगवत्त्वेन जानन्तीति चेत् तत्राह ॥ असीति ॥ यस्तु युष्मच्छब्देनापि व्यवहियते चतुर्भुजः सोऽपि त्वं विदितोऽसीत्यर्थः । अप्रयुज्यमानेऽपि युष्मच्छब्दे मध्यमपुरुषप्रयोगः । अतः शास्त्रतो लोकतश्च यः प्रतीयसे स मया विदित इत्यर्थः । अनेन परम्परया यः प्रतीयते । अचेतनश्च, यो वा साक्षात् प्रतीयते तदुभयरूपो भवानित्युक्तम् ॥

अथवा, विदितोऽसीति प्रतिज्ञाय भगवतो ब्रह्मत्वमुपसंहरिष्यन् सर्वत्वं प्राप्तस्य ब्रह्मत्वं भवतीति, भवान् पुरुष इति पदद्वयेन बाह्याभ्यन्तररूपस्त्वमेवेत्याह । प्रत्यक्षोऽप्यप्रत्यक्ष इति ज्ञापयितुं वा सम्मुखोऽप्यसम्मुख इति वा पुरुषत्रयरूपो भगवानिति वा वक्तुम्, असि भवान् साक्षात्पुरुष इति पदत्रयम् । अन्नमयादे-

यस्त्वित्यारभ्य प्रयोगान्तम् ॥ अत्रैवं ज्ञेयम् । असीति व्यवहारो युष्मच्छब्देनोपस्थित एव भवतीति स्थितावपि व्यवहारमात्रोक्तिर्यासा, स तेन विनाशोपपन्नस्तमाक्षिपतीत्यन्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति । अत एव, पिधेहीत्यादौ द्वारादिपदार्थस्यैवाध्याहारो, न तु पदस्यापि लाघवादिभिर्भावा मन्यन्ते । प्रकृते त्वर्थस्य पुरःस्थत्वेन नाध्याहाराऽपेक्षापि । वस्तुतस्त्वसि-भवानिति समस्तं पदम् । तथाचासिशब्दयुक्तो भवानित्यर्थः । तद्युक्तत्वं तेन व्यवहार्यमाणत्वम् । पूर्वोक्तपक्षे भवच्छब्दसंगत्यभावारुच्या पक्षान्तरमाहुः ॥ अथवेत्यादि ॥ क्षराक्षरपुरुषोत्तमाः, आधिभौतिकादयो वा त्रयः पुरुषाः ॥ असीति देहरूपेण सत्त्वेन प्रतीयमान उक्तः ॥ भवानिति तदभिमानित्वेन ॥

रपि पुरुषविधत्वात् पुरुषो भवतीति तद्व्युदासार्थं साक्षादित्यु-  
क्तम् । पुरुषप्रवेशात् परम्परया ते पुरुषाः । नन्वात्मस्फूर्तौ ब्रह्म-  
विदामपि साक्षात्पुरुषत्वं भवतीतिततोऽप्याधिक्यमाह ॥ प्रकृतेः पर-  
इति ॥ न हि ते जीवाः प्रकृतिनियन्तारः । प्रकृतिनियमनं च गुप्ता-  
नामर्थानां मायाजीवादीनां प्राकट्यकरणात् । प्रत्यक्षदोषस्तु असि  
भवानिति पदाभ्यां परिहृतः । ज्ञातत्वदोषश्च सर्वभावेन प्राक-  
ट्यात् । विरुद्धा धर्मा एकैकांशेन चरितार्था भवन्ति । तर्ह्यह-  
मात्मा चतुर्भुजदेहे विद्यमानस्तथा भविष्यामीति चेत् तत्राह ॥  
केवलानुभवानन्दस्वरूप इति ॥ केवलो देहेन्द्रियप्राणान्तःकरण-  
रहितः । नाऽपि जीववत् केवलं चिद्रूपः, किन्तु अनुभवानन्दः ।  
अयोगोलके वह्निरिव भगवानस्मिन् देहे चिदानन्दः संक्रान्तो

अग्रिमेण परमात्मत्वेन प्रतीतिविषय उक्तः । तेन श्रुत्युक्तसैन्धवघन-  
दृष्टान्तन्यायोऽत्राभिप्रेत इति ज्ञायते ॥

प्रत्यक्षदोषस्त्वित्यादि ॥ शुद्धब्रह्मत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन च वेदनं हि  
विदितोऽसीत्यनेन प्रतिज्ञातम् । असि भवानितिव्यवहारश्च प्रत्यक्ष-  
विषय एव भवति । एवं सत्युक्तव्यवहारविषयस्यैव प्रभोरुक्तरूपत्वं  
सिद्ध्यतीति तत्परिहार इत्यर्थः ॥

ननु ज्ञातत्वे प्रामाणिके सत्युक्तदोषपरिहारः । तच्च न वक्तुं श-  
क्यम् । दोषत्वादित्यत आहुः ॥ ज्ञातत्वेति ॥ भगवत्पुरुषपदाभ्यां  
पूर्वं तथोक्तत्वादलौकिकचक्षुस्तत्सामर्थ्यरूपेणापि स्वयमेव हरिः  
प्रकटो जात इति स्वस्य स्वज्ञानं यथा न विरोधि तथा वसुदेव-  
ज्ञानमपीत्यर्थः । अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादित्यादिश्रुतिरपि  
लौकिकयोस्तयोः सकाशादेव भेदमाह । अन्यथा वदद्वाघात इति  
भावः । नन्वदृश्यत्वादिप्रतिपादकवेदाऽप्रतिपाद्यत्वाद् ब्रह्मत्वमपि न  
वक्तुं शक्यमित्यत आहुः ॥ विरुद्धा इति ॥ यद्गुणं यदा दृश्यं तदेव  
तदैवादृश्यमपीतीन्द्रियसामर्थ्यलक्षणेनांशेन प्रभ्विच्छालक्षणेन तेन  
चोभयधर्मसिद्ध्या ब्रह्मत्वं न क्षतं भवतीत्यर्थः ॥

भविष्यतीत्याह ॥ स्वरूप इति ॥ यत् स्वरूपं दृश्यते तदेव  
चिदानन्दरूपं, नतु चिदानन्दौ स्वरूपे यस्मिन् । अतश्चिदानन्द-  
स्वरूपः । सच्चिदानन्दविग्रह इत्यर्थः । एवं परोक्षापरोक्षा-  
ऽन्तर्यामिरूपः परिदृश्यमानो भवानित्युक्तम् । आत्मा नोक्त इत्या-  
ऽऽत्मत्वेनापि भगवन्तं निरूपयति ॥ सर्वबुद्धिद्विगति ॥ सर्वेषां  
बुद्धीः पश्यतीति सर्वेषां बुद्धिषु दृग् ज्ञानं यस्येति वा । एवं  
षड्भविष्योऽपि भगवानयमेवेत्युक्तम् । प्रत्यक्षव्यवहारादयश्च धर्मा  
अंशेन समर्थिताः ॥ १३ ॥

दूषणान्तरमाशङ्क्य परिहरति—

स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकम् ॥

तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे ॥ १४ ॥

स एवेति ॥ यद्यहं सर्वरूपो भगवानेव, कथं देवक्या  
उदरे प्रविष्ट इति चेत्तत्राह ॥ अप्रविष्ट एव तत्र विद्यमान एव  
प्रविष्ट इव भाव्यसे । न हि दर्शनमात्रेण प्रविष्टत्वं निर्द्धारः कर्तुं  
शक्यो यावच्छास्त्रेण दर्शनं संवादि न भवति । स एष इह  
प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधाने विश्वम्भरो वा विश्व-  
म्भरकुलाये, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, गुहां प्रविष्टौ परमे  
पराद्धे । एवं वेदे स्थित्यर्थं कार्यार्थमनेकरूपभवनार्थमन्यप्रवेशना-  
ऽर्थं च प्रवेशः श्रूयते । तथा देवक्यामपि कश्चन प्रवेशनप्रकारो  
भविष्यति । ननु तथापि सोपाधिक एव कार्यभिनिविष्ट एव  
प्रविशतीति मुख्यः कृष्णः कथं स्यात्तत्राह ॥ अप्रविष्ट एव  
प्रविष्ट इवेति ॥ योगबलादपि इन्द्र इव प्रवेशः सम्भवति ।  
दक्षिणायां वा जननार्थं प्रवेशः सम्भवति । यो वा इतो जनिष्य-  
ते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायतेति



श्रुतेः । दितेर्जठरे च मरुतां छेदनार्थमिन्द्रः प्रविष्टस्तथा भगवान्  
 अत्र न प्रविष्ट इति वक्तुमप्रविष्ट इत्युक्तम् । प्रवेशधर्मो भगवति  
 वर्त्तत इति तज्ज्ञापनार्थं प्रविष्ट इवेति विभाव्यते । तर्हि कः प्रकारः  
 प्रवेशः ? इत्याकाङ्क्षायामाह । यः पूर्वं साच्चिदानन्दरूप उक्तः  
 स एवाग्रे पूर्वमेव स्वप्रकृत्याधिदैविकस्वभावेनेदं भगवदर्थमेव  
 जगत् त्रिगुणात्मकं सृष्ट्वा । अन्यार्थं जगत्सृष्टौ प्रवेशोऽपेक्ष्यते, न  
 स्वार्थसृष्टाविति । अप्रविष्ट एव भोगार्थं कारणत्वेनैवाविर्भूतः  
 सृष्ट्यन्तरन्यायेन प्रविष्ट इव विभाव्यते । अयमत्र प्रवेशदर्शने  
 प्रकार उक्तः । भगवान् स्वार्थं सृष्ट्यानस्मानुपभोक्तुमस्मासु  
 स्थित एवाविर्भूत इत्यप्रविष्ट एव प्रविष्टो विभाव्यत इत्यर्थः ।  
 यथा सृष्ट्यन्तरन्यायेन प्रवेशभावना तथा स्नेहद्वेषसाधारण-  
 भावानामपि प्रभुविषयकाणां लीलास्थजनेषु दर्शनात् सृष्ट्य-  
 न्तरन्यायेन तेषामेवात्र सत्त्वादिरूपत्वमित्याशयेन त्रिगुणात्मक-  
 त्वाक्तिर्ज्ञेया । अत्रिगुणात्मकमिति वा । यद्वा अग्रे पूर्वं त्रि-  
 गुणात्मकं जगत्सृष्ट्वा तदनु तदनन्तरमुक्तरूपया स्वप्रकृत्येदं  
 लीलात्मकं जगत्सृष्ट्वेत्यग्रे पूर्ववत् । अन्यथा क्त्वा-प्रत्ययेनैव  
 पूर्वभावत्वप्राप्त्यार्थादेवाप्रवेशस्यानन्तर्यमपि लभ्यते एवेति, तद-  
 ऽन्वितिपदं व्यर्थं स्यात् । यद्वा, सृष्ट्यनन्तरं यस्तत्र प्रवेशस्तस्या-  
 ऽनुप्रवेश इति रूढं नामेति ज्ञेयम् । तथा सति नोक्तदोषः । अत  
 एव श्रुतिरपि, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्युक्तवती । अन्यथा-  
 ऽन्वित्युपसर्गवैयर्थ्यं स्यात् ॥ १४ ॥

उक्तरीत्या दूषणान्तरमप्याशङ्क्य पुनः परिहरति द्वाभ्याम्—

आधिदैविकस्वभावेनेत्यादि ॥ लीलौपयिकपदार्थानामलौकिक-  
 त्वेन लौकिक्या प्रकृत्या न तत्सृष्टिः सम्भवतीति तथोक्तम् । अन्य-  
 था स्वपदानर्थक्यमिति भावः ॥

यथेमे विकृता भावास्तथा तैर्विकृतैः सह ॥

नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयन्ति हि ॥ १५ ॥

यथेमे विकृता भावा इति ॥ नन्वस्मिन् रूपे प्राकृतेष्विव पृथिव्यादीनि भूतानि प्रतीयन्ते । ततः कथमानन्दमय इति चेत् तत्राह ॥ यथा इमे अस्मिन् रूपे विद्यमाना अविकृता भावा आधिदैविकानि चतुर्विंशतितत्त्वानि, चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मन इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितानि तत्तत्कार्यार्थं तत्र तत्र स्थितानि, विकृतैस्तथैव चतुर्विंशतितत्त्वैः प्राकृतैः सह नानावीर्या रूपरसादिज्ञापनादिसमर्थाः । अन्योऽन्यममिलिता भिन्नान्येव कार्याणि कर्तुम् एकास्मिन्नेव कार्ये सर्वे संहत्य विराजं ब्रह्माण्ड-विग्रहं स्वराद्देहं जनयन्ति । युक्तश्चायमर्थः । आधिदैविक-व्यतिरेकेण आधिभौतिकात् केवलात् कार्यं न सम्भवतीति । तथा प्रकृतेऽपि सर्वांशो भगवानिति तान्याधिदैविकानीह प्रतीयन्त इति न कोऽपि दोषः ॥ १५ ॥

ननु त्वक्चर्मादयोऽपि प्रतीयन्ते लोमदन्तनखानि च । ततः कथमानन्दमय इति चेत्तत्राह—

संनिपत्य समुत्पाद्य दृश्यन्तेऽनुगता इव ॥

प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह सम्भवः ॥ १६ ॥

संनिपत्येति ॥ संनिपत्य मिलित्वा सम्यगुत्पाद्येति । पूर्वानुवादः, कार्येऽपि कारणेष्विवाधिदैविकं रूपं वर्त्तत इति ज्ञापनार्थः । अनुगता इव दृश्यन्ते पुनः कार्ये त्वक्चर्मादिरूपेण पृथ्वीसमष्टौ तत्तद्रूपा वा सर्वत्र रुधिरादिरूपं जलम् । एवमन्य-दपि । तर्हि दर्शनप्रामाण्यादनुगता इव भवन्त्विति चेत्तत्राह प्रागेव कारणत्वेन इह विद्यमानत्वात् पुनस्तेषामिहोत्पत्तिर्न संभवति ।

कारणानां विलक्षणत्वात् । साक्षात् प्रवेशस्तु प्रतीत्यैव बोधितः ।  
यथाधिदैविकानि कारणरूपाण्येवं दन्तादीन्यप्याधिदैविकानी-  
ति पूर्ववत्तेषामप्यत्र प्रतीतौ न कोऽपि विरोधः ॥ १६ ॥

एवं दृष्टान्तद्वयमुपपाद्य तेषामाधिदैविकानां भगवतो भेदो  
भविष्यतीति तन्निराकरणार्थं दार्ष्टान्तिकेऽतिदिशति—

एवं भवान् बुद्ध्यनुमेयलक्षणै-  
र्ग्राह्यैर्गुणैः सन्नपि तद्गुणाग्रहः ॥  
अनावृतत्वाद् बहिरन्तरं न ते  
सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः ॥ १७ ॥

एवं भवानिति ॥ एवंरूपो भवानेवेत्यर्थः । अन्यथा  
मूलस्यातादृशत्वे कार्यं तादृशं न कदापि भवेदिति पुनर्दूषणा-  
न्तरमाशङ्क्य परिहरति ॥ बुद्ध्यनुमेयेति ॥ ननु भगवान् दृश्यः  
कथमन्यथा सर्वमुक्तिश्च स्यात् । बाह्यत्वेन भिन्नत्वेन च कथं प्र-  
तीयते । न हि भगवान् बाह्य एव भिन्न एव । तस्माद्भिन्नत्वेन  
बाह्यत्वेन च दृश्यत्वेन च प्रतीयमानत्वाद्दोषत्रयसद्भावाच्चानन्द-  
मयो भगवानिति चेत्तत्राह । बुद्ध्या अनुमेयं लक्षणं येषां तादृशै-  
रिन्द्रियैर्ग्राह्यैर्गुणै रूपादिभिः सह तत्र विद्यमानो भवान् गृह्य-  
माणोऽपीन्द्रियसंबन्धयुक्तोऽपि सन्नपि तद्गुणेन्द्रियसामर्थ्यैर्न ग्रहो  
यस्य । यद्यपि भगवानिन्द्रियेषु विषयेष्वपि वर्तते, तथापि तेषा-  
मिन्द्रियाणां न भगवद्ग्रहणसामर्थ्यं, न वा आधिदैविकानामन्या-  
र्थनिविष्टानां ग्राह्यस्वरूपत्वाच्च न ग्राहकम् । न वा विषयाणां  
स्वाधिदैविकैः सह ग्राहकसंबन्धः । अतः सर्वत्र विद्यमानोऽपि  
रूपभूतोऽपि रूपे गृह्यमाणे न गृह्यसे । इन्द्रियाणां प्रत्यक्षता तु  
नास्ति । आत्माग्राहकत्वात् । अतो रूपोपलब्धिः करणसाध्या

क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यनुमानेन सामान्यतः करणे सिद्धे  
नेत्रगोलकान्वयव्यतिरेकानुविधानाच्चक्षुरेव करणमित्यध्यवसी-  
यते । एवं रसोपलब्धिर्गन्धोपलब्धिरित्यादि । अनेन प्रत्यक्षत्व  
एव प्राकृतत्वमप्रत्यक्षत्वे अप्राकृतत्वमिति निरस्तम् । न हि अप्र-  
त्यक्षानीन्द्रियाणि अप्राकृतानि भवन्ति । अतो भगवतः प्रत्यक्ष-  
त्वेऽपि प्राकृतत्वप्राकृतत्वं वा न सेत्स्यतीति युक्तिरप्रयोजिका ॥

ननु व्यापकव्याभिचारो न दोषायेतिवद् यत् प्रत्यक्षं तत्  
प्राकृतमेवेति भगवतः प्रत्यक्षत्वात् प्राकृतत्वमेवेतिचेत् तत्राह ॥  
ग्राह्यैर्गुणैरिति ॥ सर्वत्रैव भगवान् वर्तते, न सर्वत्रैव प्रत्यक्षः ।  
रूपादिषु विद्यमानस्यैव चक्षुषाऽग्रहणात् । कचिदपि प्रत्यक्षत्वमपि  
बाधकमितिचेत्तत्राह ॥ तद्गुणाग्रह इति ॥ न हि चक्षुषः सामर्थ्येन  
इदानीमत्रापि भवान् दृश्यते, किन्तु स्वेच्छयैव । अतः स्वेच्छया  
प्रतीतम् इन्द्रियग्रहणदोषेण न दुष्टं भवति । पराञ्चि खानि  
व्यवृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्, कश्चि-  
द्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षद् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुतेः ।  
परावृत्तचक्षुषो ग्राहकत्वं श्रूयते । स्वभावतश्च निषेधः । न ह्युभयं  
विरुद्धम् । तथा प्रकृतेऽपीन्द्रियसामर्थ्याददृश्यः, स्वेच्छया तु  
दृश्य इत्यविरुद्धम् । तस्माद् दृश्यत्वेनाब्रह्मत्वशङ्का परिहृता ।  
भिन्नत्वेन बाह्यत्वेन प्रतीतौ समाधानमाह ॥ अनावृत्तत्वाद् बहि-  
रन्तरं न ते इति ॥ बाह्याभ्यन्तरव्यवस्था आकाशकृतेति पूर्वमेवा-  
ज्जोचाम । तदपि भूतादीनामेव । भगवतो व्यवधायकं न किञ्चित् ।  
न हि गृहमध्यस्थितैर्गृहमन्यस्माद्व्यवहितं भवति । न वा स्वस्य  
स्वयं व्यवधायकम् । व्यापको भगवानिति । ततः स्थूलकार्यस्या-  
ऽभावाद् भगवतोऽनावृत्तत्वमेतदग्रे स्पष्टीभविष्यत्युल्लखलबन्धने ।  
अनावृत्तत्वादेव तव बाह्याभ्यन्तरव्यवहारो नास्ति । संपूर्णे

तडागे तदुद्भवैश्छन्ने कचित् प्राकट्ये तावन्मात्रत्वं, तदुद्भवानां वाऽवच्छेदकत्वं न सम्भवति । तथा प्रकृतेऽपि व्यापकस्यैव तव एकदेशे प्रकटस्य न बाह्यान्तरभेदः सम्भवति । प्रतीतिस्तु उपपादितैव । परिच्छिन्नत्वमप्यनेनैव परिहृतम् । अस्मिन्नर्थे शास्त्रीयं हेतुत्रयमाह ॥ सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुन इति ॥ साञ्चिदानन्दरूपो भगवान् जगद्रूपो भगवान् सद्रूपः, चिद्रूपा जीवात्मानः, आनन्दरूपः स्वयं तेषां फलरूपः । अत्र व्यावर्त्तकत्वं जगतो जीवानां फलस्य च न सम्भवति । त्रयाणामपि स्वरूपं भगवानेव, तदाह ॥ सर्वस्य सर्वरूपस्य सर्वेषामात्मरूपस्य सर्वात्मनां च वस्तुरूपस्य फलरूपस्य च आत्मना न परिच्छेदः । नाऽप्यात्मनो महतः । अतो भगवदंशानामंशान्तरैर्भगवता वा परिच्छेदः सम्भवति । न तु भगवतः केनापि प्रकारेण । तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावात् । आत्मनैवात्मपरिच्छेदपक्षोऽप्येव विवेचनीयः ॥ एवं वैदिकप्रकारेण पञ्चात्मको भगवान् निर्दोष-पूर्णगुणविग्रह एवायमिति निरूपितः ॥ १७ ॥

तन्त्रप्रकारेण चतुरूपो निरूप्यते—

य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति

व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः ॥

विनानुवादं न च तन्मनीषितं

• सम्यग् यतस्त्यक्तमुपाददत् पुमान् ॥ १८ ॥

य आत्मन इत्यादिचतुर्भिः ॥ तत्र तन्त्रे प्रथमो वासुदेवस्तत्र श्रीर्माया । यत् प्रवदन्ति मायाम् \* इति वाक्यात् मोक्ष-प्रतिबन्धार्थं तथा केवलया जगत् सृज्यते । तत्र चेत् सद्बुद्धिस्तदा प्राणी नमुच्यते इति तन्मतं वदन्नेव चतुर्मूर्तिर्भगवानवतीर्ण

इति वासुदेवोऽयमन्तरेव बहिर्वा द्रष्टव्यः । उभयथापि न तत्त्व-  
सहितो द्रष्टव्यः, केवलचिदानन्दरूपो द्रष्टव्य इति प्रथममाह ॥  
य आत्मन आत्मभूतस्य भगवतो दृश्येषु संघातरूपेषु आत्मनैवा-  
ऽनुभूयमानेष्वनुभवातिरेकेण तेषां सत्त्वाभावाच्चतुर्विंशतितत्त्वेष्व-  
ऽप्यात्मनो बन्धकेषु गुणेषु यः सन्निति कमपि पदार्थं व्यवस्य-  
ति, अस्ति च तत्र सर्वत्रैव तद्रूपेण निविष्टस्य सन्नेव भवति, तत्सत्त-  
यैव च तत्त्वान्यपि सत्त्वेन प्रतीयन्त इति परमार्थः । यदि स्व-  
व्यतिरेकेणात्मव्यतिरेकेणाप्यात्मसंबन्धाभावे आत्मव्यतिरिक्तस्य  
वा सत्त्वं यद्यङ्गीक्रियेत तदा अबुधः । न तस्य ज्ञानमस्ति ।  
मायामोहित एव स इत्यर्थः । नन्वात्मसंबन्धात् तस्य सत्त्व-  
मुत्पद्यताम् । अतः सत्प्रतीतौ न दोष इति चेत्तत्राह ॥ विना-  
ऽनुवादं न च तन्मनीषितमिति ॥ वैराग्यार्थमिदं मतम् । त्यागार्थ-  
मेवास्यानुवादः । सत्त्वसिद्धिव्यतिरेकेण त्यागो नोपपद्येत इति  
तदर्थमात्मसंबन्धात् सत्त्वमित्यनुवादे नोक्तम् । नन्वात्मना सह  
संबन्धोऽप्यास्ति प्रतीत्यतिरिक्तस्तदाह ॥ अनुवादं विना तज्जग-  
न्मनीषितं मनसा सत्त्वेनाकलितं न भवति । नन्वेवमप्यबुधत्वं कथम्  
आरोपार्थमपि तथा ज्ञानं युक्तमेवेति चेत्तत्राह ॥ सम्यग्यतस्त्यक्त-  
मुपाददत् पुमानिति ॥ संघाते आत्मान्वेषणदशायामात्मव्यतिरिक्तं  
सर्वमेव त्यक्तम् । तच्चेत् पुनर्गृह्णाति तर्ह्यबुध एव । तदाह ॥  
पुमान् स्वयं पुरुषोऽपि भूत्वा सम्यक् त्यक्तमुपाददबुध एवेति ।  
पूर्वेणैव संबन्धः । त्यक्तमपि दूराद् दृश्यते । न तूष समीपे ।  
अन्योपदेशार्थमनुवादेनापि ग्रहणं संभवति । तद्व्यतिरेकार्थमाह ॥  
सम्यक् त्यक्तमादददिति ॥ येनैव प्रकारेण सम्यक् त्यक्तं तेनैव  
तद्गृह्णातीति ॥ अथवा आत्मनो भगवतो दृश्येषु गुणेषु केशलोम-  
नखरूपस्पर्शादिष्वेकोऽपि गुणः स्वस्मात् सच्चिदानन्दात्मक-



भवत्स्वरूपाव्यतिरेकतः । ल्यब्लोपे पश्चमी । तथाच व्यतिरेकं प्राप्यैव सन् । अन्यथैकरसे ब्रह्मणि विविधरूपत्वभानं न स्यादिति यो व्यवस्यते सोऽबुधः । धर्मिग्राहकमानेन शुद्धस्यैव ब्रह्मणस्तथैव सिद्धेः । एतदेवाह ॥ विनेति ॥ वस्तुन एव तथात्वादाकारदर्शनानन्तरं यो भक्तकृतः, कराऽम्बुजं पदाऽम्बुजं नयनाऽम्बुजमित्यादिरूपो वादः सोऽनुवादः, तं विना तत् कराम्बुजाऽऽदिकं स्वरूपव्यतिरेकत्वेन मनीषितं मनसा सत्त्वेनाकालितं न हि भवति । ननु प्राकृतेष्वपि भगवत्संबन्धात् सत्त्वोत्पत्त्या तथाप्रतीतौ न दोष इत्यत आह ॥ सम्यगिति ॥ स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाहः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोऽबाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः, असङ्गो ह्ययं पुरुषः । अथाऽत आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतिविचारदशायां त्यक्तं प्राकृतधर्ममुपाददद्भवतीत्यर्थः । तैः सह सम्बन्धे सति हि तेषु सत्त्वोत्पत्तिसंभावना । तस्यैवाभावात्तदसंभव इति भावः ॥ अथवा, यः पुमानात्मनो द्रष्टुः स्वस्य दृश्येषु गुणेषु करपादादिषु भगवान् सन् वर्त्तमान इति व्यवस्यते सोऽबुधः । तत्र हेतुः ॥ अस्वव्यतिरेकत इति ॥ तेष्व्वात्मत्वेनाभिमतदभिन्नत्वादित्यर्थः । अव्ययान्तप्रयोगेणाविकृतत्वं सूच्यते करादिषु । शेषं पूर्ववत् ॥ अतोऽस्मिन्नपि पक्षे कोऽपि त्वयि प्राकृतो धर्मो नास्तीति वासुदेवो भगवान् ॥ १८ ॥ ❀ ॥ प्रद्युम्नरूपं भगवन्तं निरूपयति—

त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान् विभो

वदन्त्यनीहादगुणादविक्रियात् ॥

त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुद्ध्यते

त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः ॥ १९ ॥

त्वत्तोऽस्येति ॥ स हि जगत्कर्त्ता निरूपितः । स्मृतिर्हि

तस्य श्रीः । स तस्यां प्रकृतिमुत्पादितवान् । न ततः काचित् पुरुषो-  
त्पत्तिः । प्रकृतौ स्येव प्रधानभूता । पुरुषस्तु गुणभूतः । तथा प्रकृ-  
त्या सृष्टिस्थितिप्रलया भवन्ति । संकर्षणादुत्पन्नेनैव सूत्रनाम्ना  
तस्यामुत्पाद्यत इति । जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलये परम्परया संनिधि-  
मात्रेण प्रद्युम्नस्योपयोगः । तन्मात्रेणैव लोकः प्रद्युम्नात् सृष्टि-  
माह । न तु वासुदेववदपि ततः सृष्टिरस्ति । तदत्रानूद्यते । त्वत्तः  
प्रद्युम्नरूपाद् भगवतोऽस्य जगतो जन्मस्थितिसंयमान् उत्पत्ति-  
स्थितिप्रलयान् लोका वदन्ति । तथा कथने हेतुः ॥ विभो  
इति ॥ समर्थत्वाद् वदन्तीत्यर्थः । नन्वस्तु तथैव, को दोष इति  
चेत्तत्राह ॥ अनीहादगुणादविक्रियादिति ॥ यो हि चेष्टां करोति  
स एवोत्पादयति । यस्तु महदैश्वर्यादिगुणानवलम्बते स पालय-  
ति । पालनं ह्याज्ञयैवाविकृतादपि संभवति । यस्तु क्रोधादि-  
विक्रियां प्राप्नोति स संहारको भवति । अयं च सत्त्वरजस्तमो-  
गुणातीतः । अत एव नास्य कापि विक्रिया । अतः कूटस्थोऽयं  
निरीहः । तस्मादघटमानमेवालौकिकसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वा-  
ल्लोको वदति । यद्ययं कर्तुमिच्छेत्तदा गुणानप्युत्पादयेत् । वि-  
कृतश्च भवेदुत्पत्त्यादिकमपि कुर्यात् । चिन्तामणिरिव वा स्वतः  
एव कुर्यात् । तर्हि विरोधेऽन्यतरपरित्यागस्योचितत्वादन्तरङ्ग-  
बाहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीय इति न्यायेनान्तरङ्गा एव स्वरूपधर्मा  
बलिष्ठाः, न तु लोकप्रतीतिर्बाहिरङ्गेति भगवतो जगत्कर्तृत्वाभाव  
एवाऽस्मिन् पक्षे मुख्यः सिद्धान्त इति युक्तम् । अतो वासुदेवान्न  
कोऽपि विशेष इति चेत्तत्राह ॥ त्वयीश्वरे ब्रह्माणि नो विरुद्ध्यते  
इति ॥ विरोधे ह्येकतरपरित्याग उचितः । सर्वभवनसमर्थे

अविरोधे ईश्वरत्वब्रह्मत्वलक्षणं हेतुद्वयमुक्तं तृतीये पादे ।  
चतुर्थेऽपि द्वितीयकोट्युपस्थितिर्न प्रामाणिक्यतोऽपि न विरोध इति

ब्रह्मणि विरोधाभावाच्चैवं कल्पनोचिता । किञ्च, न केवलं भगवान् ब्रह्मरूप एव, किन्त्वीश्वरोऽपि । ईश्वरत्वेन जगत्कर्तृत्वं ब्रह्मत्वेनाविकृतत्वं च द्वयमुपपद्यते । देशकालस्वरूपावस्थाभेदा अपि नापेक्ष्यन्ते । ईश्वरत्वाद् ब्रह्मत्वाच्च । आज्ञाशक्तिरीश्वरे अप्रतिहता, सर्वभवनसामर्थ्यं च ब्रह्मणि । तस्माद् विरोधाभावान्नैकतरपरित्याग उचितः । किञ्च प्रतीत्यनुरोधेन हि विरोधः । प्रतीतिस्त्वन्यथापि व्याख्यातुं शक्या । न हीयं प्रतीतिः प्रत्यक्षा, किन्तु शास्त्रीया । शब्दप्रयोगस्तु गौण्यापि सम्भवति । यथा सिंहो माणवक इति । तथा आधारभूतो भगवानेवेति निराश्रयस्य जगतोऽसम्भवादाधारत्वे सिद्धे तद्द्वारा कर्तृत्वमप्युपचर्यते । वस्तुतस्तु गुणा एककर्तारोऽत एव सांख्यादयः प्रकृतेरेव कर्तृत्वं वदन्ति । गुणानामप्ययमाश्रय इति कार्यकारणाधारभूतत्वादभिमानाभावेऽपि लोकदृष्ट्या कर्तृत्वकथनमुपपद्यते ॥ १९ ॥

एवं जगतोऽमायिकत्वं भगवतोऽकर्तृत्वं कर्तृत्वमुभयं चेति वासुदेवाद्वैलक्ष्ण्येन प्रद्युम्नो निरूपितः । इदमाध्यात्मिकत्वेन उत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मकत्वमुक्तम् । आधिदैविकत्वेन अनिरुद्धं तथाभूतमुपपादयति—

सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया  
विभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः ॥

हेत्वन्तरमुक्तमिति, किञ्चेत्यादिना व्याख्यातम् । अन्यथा त्वविरोधः पूर्वोक्त एवेत्यग्रे तच्छङ्कयोपचारोक्तिः शशशृङ्गभिया पलायनमनुहरेत् । वस्तुतस्तु, ननु सांख्यादिषु गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यते इत्यत आह ॥ त्वदाश्रयत्वादिति ॥ त्वमेवाश्रयो येषां तादृशत्वाद् गुणानां त्वान्निष्ठं कर्तृत्वं तेषूपचर्यत इत्यर्थोऽभिप्रेत इति ज्ञेयम् ॥

सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं

कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये ॥ २० ॥

सत्त्वमिति ॥ यथा पिता कृषीवलादिर्वा पुत्राऽन्नादे-  
रुत्पादकः । यथा वा ब्रह्मादयो, वृष्टिद्वारेन्द्रादिस्ते गुणावतारा  
उच्यन्ते । तादृशस्त्वनिरुद्धः । तत्र ब्रह्माविष्णुशिवानामेव प्रत्येक-  
गुणैरुत्पत्त्यादिनियामकत्वं न त्वनिरुद्धस्येत्याशङ्क्य तस्यैव  
त्रितयमाह ॥ त्रिलोकास्थितये स्वमायया शान्त्या सत्त्वं विभर्षि ।  
तस्य सत्त्वस्य स्वरूपमाह ॥ आत्मनः शुक्लं वर्णमिति ॥ खल्विति  
प्रसिद्धिः । कृते शुक्लश्चतुर्बाहुरित्यादिवाक्यादुपाधिकालरूपाण्ये-  
वास्मिन् पक्षे भगवद्रूपाणि । तदर्थं गुणान् वदन् रूपाणि वद-  
ति ॥ सर्गाय रक्तरूपं विभर्षीति सम्बन्धः ॥ तस्य रूपस्य सहज-  
त्वाभावायाह ॥ रजसोपबृंहितमिति ॥ तथैव कृष्णं वर्णं जनाना-  
मत्यये नाशार्थं विभर्षीति सम्बन्धः ॥ २० ॥

सङ्कर्षणात्मकमाह—

त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषु-

गृहेऽवतीर्णोऽसि ममाऽखिलेश्वर ॥

राजन्यसंज्ञाऽसुरकोटियूथपै-

र्निव्यूह्यमाना निहानिष्यसे चमूः ॥ २१ ॥

त्वमस्येति ॥ अस्य लोकस्य रिरक्षिषुः रक्षितुमिच्छुः सन्  
मे गृहेऽवतीर्णोऽसि । अवश्यरक्षायां हेतुः ॥ अखिलेश्वरेति ॥  
विभुरिति सामर्थ्यम् । इदं सङ्कर्षणकार्यं, देवान् प्रति तद्द्वेषि-  
दैत्यवधादेव, न तु सर्वनाशकत्वेन । अतो देवांशो जगतो रक्षक  
एव दैत्यानामेव निवारकस्तदाह ॥ राजन्यसंज्ञेति ॥ राजन्या  
राजान इति संज्ञामात्रं, वस्तुतस्त्वसुरा एव । तेषां कोटयः

सेनारूपास्तासां गूथपा महान्तः । तैर्नितरां व्यूह्यमानाः परि-  
पाल्यमानाः प्रेर्यमाणा वा चमूर्निहनिष्यसे नितरां मारयिष्यसे ।  
अतो रक्षार्थमेव दैत्यवधः । भगवत्सान्निध्यात् सर्वज्ञता तस्य ।  
यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीत्यार्षज्ञानं वा ॥ २१ ॥

एवमपि ज्ञाते भयं निवृत्तमिति लौकिकस्य बलिष्ठत्वज्ञाप-  
नाय भयाद्भगवन्तं विज्ञापयति—

अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नो गृहे  
श्रुत्वाऽग्रजांस्ते न्यवधीत् सुरेश्वर ॥  
स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं  
श्रुत्वाऽधुनैवाभिसरत्युदायुधः ॥ २२ ॥

अयं त्वसभ्य इति ॥ तुशब्दः पूर्वार्थं स्तुतिलक्षणं व्याव-  
र्त्तयति । भगवानवतीर्ण इति सतामेव सुखं भवति, न त्वसता-  
म् । अयं त्वसभ्यः, इममर्थमज्ञाप्यः । अत एव तव जन्म नो  
गृहे श्रुत्वा ते अग्रजान् मम षट्पुत्रान्यवधीत् । सुराणामीश्वरे-  
ति सम्बोधनं पक्षपातार्थम् । तर्हि किमधुना कर्त्तव्यमिति चेत्  
तत्राह ॥ स एव क्रूरात्मा कंसो रक्षकैः पुरुषैस्तेऽवतारं निवेदितं  
श्रुत्वा उदायुधः सन्नधुनैव निकट एवाभिसरत्यागच्छति । वर्त-  
मानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति वर्त्तमानप्रयोगः । ईश्वरे निवेदनमात्रं  
सेवककार्यम् । कर्त्तव्यं तु प्रभुरेव जानातीत्यस्य तूष्णीम्भावः ।  
अभिप्रायस्तु यदीदानीं मारणीयस्तदा स्थातव्यं, नोचेदन्यत्र  
गन्तव्यमिति ॥ २२ ॥

इदानीं मारणे गुप्ततया गोकुलवासिभिः सह क्रीडोद्धारा-  
दिकं न भविष्यतीति तत् कृत्वा पश्चान्मारणम् । अतः पितु-  
रभिप्रायादन्यत्र गतवानिति लक्ष्यते । तूष्णीं स्थिते वसुदेवे

देवकी रूपोपसंहारं कंसस्य भगवज्जन्माज्ञानं च प्रार्थयितुं प्रथमतः  
स्तौतीत्याह—

श्रीशुक उवाच ॥

अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणम् ॥

देवकी तमुपाधावत् कंसाद्भीता सुविस्मिता ॥ २३ ॥

अथैनमिति ॥ स्वस्यैवायं पुत्र इति ज्ञातवती । तथा बुद्धे-  
रुत्पादितत्वात् । परं स पुत्रश्चतुर्भुजादिलक्षणैर्लोकप्रसिद्धभगव-  
त्तुल्योऽयमिति ज्ञात्वा स्वबुद्ध्या स्मृतिपुराणेषु प्रसिद्धं भगव-  
त्स्वरूपं प्रकृतेऽनुवर्णनीयमिति तदर्थमाह ॥ महापुरुषस्य पुरुषोत्तम-  
स्य लक्षणानि यत्र तं भगवन्तम् उपाधावत् ॥ शरणं गता ।  
स्तुत्वैव शरणं गमिष्यति । भगवन्निमित्तमेव कंसाद्भीता । तर्हि  
भगवत्स्वरूपज्ञानाद् भयमेव कथं न निवर्त्तयतीत्याशङ्क्याह ॥  
सुविस्मितेति ॥ आश्चर्येरस एव तस्या उत्पन्नो, न तु निर्द्धारितं  
ज्ञानं जातं येन भयं निवर्त्तेतेत्यर्थः ॥ शुचिस्मितेति पाठे भगव-  
त्स्तोत्रज्ञानार्थं तस्याः पातिव्रत्यादिधर्मो निरूपितः ॥ अथेति  
भिन्नप्रक्रमे । नतु वेदादिप्रकारेण । अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात् ॥ २३ ॥

शरणं गता देवकी अष्टभिः स्तोत्रमाह । आधिदैविकमा-  
ध्यात्मिकमाधिभौतिकमिति भगवतो रूपत्रयमादौ निरूप्य शरणा-  
गमने हेतुं चोक्त्वा प्रकृते रक्षां भगवत्स्वरूपाज्ञानं द्वयं प्रार्थय-  
ते । इदानीं मारणे युद्धार्थं प्रवृत्तावेव पूर्वज्ञानसदृशत्वात् प्राणा  
न स्थास्यन्ति । अतस्तेन प्रकारेण रक्षा न कर्त्तव्या । प्रका-

इदानीं मारण इत्यादि ॥ युद्धे भगवतैव तन्मारणसम्भवेऽपि  
पूर्वमुद्यतायुधेन बाला मारिता इत्यधुनाऽपि तादृशतद्दर्शनं पूर्वज्ञान-  
सदृशम् । तथाच तन्मात्रेणैव तथेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ जन्माज्ञानाभावे  
प्राणास्थितिरेव स्यादित्यर्थः ॥ न सिद्ध्येदिति पाठे प्रथमः पक्षो रक्षा ॥



रान्तरेण रक्षां प्रार्थयन्त्यज्ञानमपि प्रार्थयते। अन्यथा प्रथमपक्ष एव न सिद्ध्येत् । रूपोपसंहारं च प्रार्थयते । सर्वाधिक्ये सर्वद्वेषसम्भवात् । सर्वमारणं चाशक्यम् । अलौकिके च शीघ्रमुपसंहारश्च स्यात् । अतः केवलं स्वार्थमुपसंहारप्रार्थनादयं तु प्रकृतोपयोगि। एवं प्रार्थनात्रयं स्वस्य गर्वाभावार्थम् । इदं न जननरूपं, किन्तु नटवदनुकरणरूपमिति भगवदवतारं निरूपयति ॥ रूपत्रयं तथा हेतुः प्रार्थनात्रितयं तथा \* नटत्वमिति विज्ञानं स्वस्य यादृक् तथोदितम् ॥ आदौ भगवानाधिदैविक इति वदन्ती स्वाभिज्ञानप्रमाणप्रसिद्ध्या निरूपयति ॥ इदं रूपं तदेव यत् सर्वैराधिदैविकत्वेन उच्यते । द्वयमन्यलोकसिद्धमलौकिकं त्वाधिदैविकमेव । अन्यथा प्रमाणानामनुवादकत्वं स्यात् । अत इदं रूपं तदेव । किं तदित्याकाङ्क्षायामाह ॥ यत्तत् प्राहुरिति ॥ यत्तदोरानुपूर्व्येण निरूपणमाकाङ्क्षवैपरीत्येऽपि स्वानुभवदाढ्यार्थम् । नन्वाधिदैविकमेतद्भविष्यत् नार्हति वैलक्षण्यादित्याशङ्क्य वैलक्षण्यहेतुभूतान् धर्मानत्रैव साधयति, अव्यक्तमित्यादिनवभिः पदैः ॥ नवधा हि जगत् । तद्विलक्षणं ब्रह्म नवधा निरूप्यते ॥ जगद्धर्माश्च तस्मिन् रूपे प्रतीयन्ते । तत्र, अव्यक्तादीनि भूतानीति वाक्याद् अव्यक्तं मूलरूपं, व्यक्तं तु जगत् । इदं तु व्यक्तमिति लोकप्रतीतिः । मूलभूतं त्वाद्यं भवति । इदं त्वाधुनिकम् । जगच्च स्वरूपकृतं कालकृतं च । वैलक्षण्यमुक्तं पदद्वयेन । देशकृतं वैलक्षण्यं वदन् परिमाणेन तदाऽऽह ॥ ब्रह्मेति ॥ बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्म मूलभूतम् । जगच्च परिच्छिन्नमबृंहितं च तथैवरूपम् । एवं सदंशेन वैलक्षण्यत्रयं निरूपितम् । चिदंशेनापि त्रयमाह ॥ ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारमिति ॥ प्रकाशकं तच्चैतन्यं जगत् प्रकाशयति । अन्यथा जगदभिव्यक्तिर्न स्यात् । त्रिगुणात्मकं च जगत् । त्रिगुणातीतमेव हि

श्रीदेवक्युवाच ॥

रूपं यत्तत् प्राहुरव्यक्तमाद्यं  
ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् ॥  
सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं  
स त्वं साक्षाद् विष्णुरध्यात्मदीपः ॥ २४ ॥

कारणं भवति । गुणानामपि कारणत्वे भगवत्कारणता न स्या-  
त् । स्वातन्त्र्याभावात् । सदंशा एव गुणा न चिति संभवन्ति ।  
यत्रैव भूतेन्द्रियान्तःकरणानि तदेव सगुणम् । तदेव कारणं भव-  
ति यत् प्रपञ्चविलक्षणम् । प्रपञ्चस्तूत्पत्त्यादिभावविकारयुक्तः ।  
अतो निर्विकारमङ्गीकर्तव्यम् । लौकिकानि च ज्ञानानि विकार-  
युक्तानि रूपादिगुणयुक्तानि चेन्द्रियादिभिश्च प्रकाश्यन्ते । विषय-  
कृतं वैलक्षण्यमानन्दांशे निराकरणीयमित्येतदर्थमाह ॥ सत्ता-  
मात्रमिति ॥ सत्ता विद्यमानता कालत्रयाबाधितसत्ता वा । सर्व-  
मेव हि जगत् सद्रूपमपि विशेषनामरूपधर्मवद्भवति । यावद्-  
विशेषनिर्मुक्तं सामान्यं न भविष्यतीत्याशङ्क्य लौकिक एव विषये  
इयं व्याप्तिः । न त्वलौकिक इति सत्तामात्रमपि निर्विशेषमि-  
त्याह । अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात् । विशेषा हि व्यावर्त्तकाः ।  
मूलसत्तायां व्यावर्त्त्याभावात् किं विशेषेण । कार्ये तु सा सर्वत्रा-  
ऽनुस्यूतेति कार्यं न व्यावर्त्तनीयम् । अन्यथा तस्य कारणतैव  
न स्यात् घटपटयोरिव । पूर्णमदः पूर्णमिदमित्यादिश्रुतौ सर्वचेष्टा-  
रहितमेव कारणं भवति । कार्यं सर्वमेव चेष्टमानम् । आकाशा-  
ऽऽदेरपि शब्दजननलक्षणा चेष्टा वर्त्तत एव । आवरणाऽपगमे  
कार्यापगमवदाकाशापगमस्यापि दृष्टत्वादन्धकारवदीहा तत्रापि ।  
ब्रह्मणि तु आवरकासम्भवादव्यवहार्यत्वाच्च निरीहत्वं सिद्धमे-  
व यद्यप्येकस्मिन्नपि विशेषणे सर्वे धर्माः क्रोडीकर्तुं शक्यन्ते ।

तथापि नवधा वैलक्षण्यस्य वक्तव्यत्वान्नवविशेषणान्युक्तानि ।  
तादृशमिदमेव रूपम् । नवविधानां प्राणिनां स्वदोषेणैव नव-  
विधत्वप्रतीतिः । यथा भ्रमरिकादृष्ट्या गृहीता भूमिरपि भ्रान्तेव  
दृश्यते । तदपि तस्यैव दृष्ट्या । एवमत्रापि ब्रह्मविदां दृष्ट्या  
भगवान् वर्णितगुण एव । अन्यथा तदभिव्यक्त्यर्थं प्रयत्नं न कुर्युः  
ब्रह्मादयोऽपि पश्चादुत्पन्नं न नमस्कुर्युः, सायुज्यं चाऽत्र न-  
प्राप्नुयुरेतज्ज्ञानेन च सर्वज्ञान भवेयुरेतन्निष्ठाश्च निर्गुणा न भवे-  
युरेतज्ज्ञानेन च सर्वविकाररहिता न भवेयुः, सर्वेषु पदार्थेष्वेतं  
च न पश्येयुरेतज्ज्ञानेन च प्रपञ्चो न निवर्त्तत । एतत्कृपया च  
ब्रह्मनिष्ठा न भवेयुः । अतोऽयमेतादृश एव । नन्वेतत् सर्वं सर्व-  
ज्ञान्युपास्यत्वे भगवतः सम्भवति । न त्विदानीमेवाऽऽविर्भूतस्य  
तथात्वं वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याह ॥ स त्वमिति ॥ यदेतादृशं  
तत् त्वमेव । तत्र हेतुः ॥ विष्णुरिति ॥ विष्णुर्हि पूर्वोक्तप्रकारेण  
सर्वोपास्यः । स एव सर्वेषामधिदेवः । स एवाविर्भूत इति ब्रह्म-  
वाक्यादवसीयते । नन्वेवमप्यंशावतारः स्यात्, ततश्च मूलत्वा-  
भावादुक्तं सर्वं बाधितमित्यत आह ॥ साक्षादिति ॥  
ननु वाक्यं गौणमपि भवति, स्तुतिपरमपि भवति । तस्मात्  
कथं निर्णयः ? इति चेत् तत्राह ॥ अध्यात्मदीप इति ॥ अध्यात्मं  
मदन्तःकरणं वस्तुतो जडं मुग्धं सर्वशास्त्रविहीनम् । तच्चेदेवं प्रकाश-  
युक्तं त्वत्सान्निध्यात् तदेवास्य कारणमित्यवसीयते । आधिदैविक-  
स्यैवाध्यात्मप्रकाशजनकत्वात् । अतो मदनुभवेनापि भवानुक्त-  
रूप एव । कार्यं चाव्यभिचारिलिङ्गम् ॥ २४ ॥

एवमाधिदैविकरूपं निरूप्याध्यात्मिकं रूपं निरूपयति-

नष्टे लोके द्विपरार्द्धावसाने

महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ॥

व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते

भवानेकः शिष्यतेऽशेषसंज्ञः ॥ २५ ॥

नष्टे लोक इति ॥ आधिभौतिकस्य सर्वस्याध्यात्मन्येव लयः । तस्यैवात्मत्वप्रतिपादनात् । दृश्यते च स्वप्नादौ बाह्याप्रकाशेऽपि आन्तरः प्रकाशः । तस्मादयं भगवानात्मा । अन्यस्य लयाऽवधित्वं नास्तीति तस्य लयाऽवधित्वमाह ॥ लोके प्रकाशे, चतुर्दश-लोकेषु च नष्टेषु सर्वनाशो नियतकाल इति ज्ञापयितुमाह ॥ द्वि-परार्द्धावसान इति ॥ ब्रह्मण आयुः परशब्देनोच्यते । तस्यार्द्धं परार्द्धम् । परार्द्धद्वये ब्रह्मसमाप्तिः । बन्धमोक्षव्यवस्थां लोके वक्तुं ब्रह्मण आयुषोऽर्द्धव्यवहारो ब्रह्मण उत्तरायुष्येव ब्रह्माण्ड-स्थानां मुक्तिरिति ज्ञापनार्थः । द्विपरार्द्धस्याऽप्यवसाने समाप्तौ ब्रह्माण्डस्य तु प्रलयस्तदैव भवति । तदा तत्त्वानि तिष्ठन्ति । तेषामपि प्रलयमाह ॥ महाभूतेष्वादिभूतं गतेष्विति ॥ आदिभूत-शब्देनाहङ्कार उच्यते । अग्रे महत्तत्त्वस्याऽपि प्रकृतौ लयस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अहङ्कारोऽपि महति लीयत इति ज्ञापितम् । भूतानामादिभूत इति व्युत्पत्त्या आदिभूतशब्दवाच्योऽहङ्कारो भवति । आदौ भूतो जातश्चेद् महत्तत्त्वमेव । व्यक्ते महत्तत्त्वे प्रकृतिं गते सति व्यक्ताव्यक्तपदाभ्यामेतत् सूचयति । अक्षरात् प्रकृतिपुरुषविभागपक्षे प्रकृतिपुरुषयोरप्यक्षरे लयः । कालादीना-मव्यक्तैव । किं बहुना सर्वमेव व्यक्तमव्यक्ते प्रविष्टम् । तत्र प्र-वेशे कालवेग एव हेतुः । भगवतः सर्वोपसंहारेच्छायां सर्वोपसं-हारार्थमाधिकारी कालो वेगवत्तरो भवति । एवं स्वयमप्यक्षरे । अक्षरं पुरुषोत्तमे पुरुषोत्तमाभिन्ने वा अक्षरे । तदा भवानेव एकः शिष्यते । तस्य भगवतः स्वरूपाणि यानि स्थितान्याधिदैविका-पुरुषोत्तमाभिन्न इति ॥ पुरुषोत्तमचरणात्मक इत्यर्थः ॥

नि तेषामपि लयमाशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमाह ॥ अशेषसंज्ञ इति ॥  
अशेषाः सर्वाः संज्ञा यस्य । सर्वशब्दवाच्यो भगवानेक एवेति  
एक एव शिष्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमाधिभौतिकानां सर्वेषां लयस्थानभूतोऽध्यात्मा उक्तः ।  
आधिभौतिकं रूपमाह—

योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो

चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् ॥

निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयाँ-

स्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २६ ॥

योऽयं काल इति ॥ आधिभौतिकानामाधिभौतिकभूतो  
भगवान्, न त्वाधिभौतिक एव । तथात्वज्ञापकं, कालो यस्य चेष्टा  
इति । कालप्रेरितानि सर्वाण्येवाधिभौतिकानि । कालः सर्वेषां  
निमित्तभूतः । तस्य सर्वेषां मूलभूतस्य स एव भवानिति ते तव  
चेष्टामाहुः । ननु भगवतश्चेष्टासत्त्वे किं प्रमाणं, चेष्टाया वा कालत्वे  
तत्र, आहुरिति चेष्टायाः कालत्वे मानमुक्तम् । चेष्टासत्त्वे मान-  
माह ॥ चेष्टते येन विश्वमिति ॥ येन कालेन विश्वमेव चेष्टते ।  
न हि कारणस्य चेष्टाभावे कार्ये चेष्टा भवति । कालवशाच्च चेष्टा  
चेष्टायाः कर्मरूपत्वात् । कर्म च कालजनितम् । काले कर्म-  
विधानात् । अतो भगवच्चेष्टारूपः कालः । ननु प्रकृतिकारण-  
पक्षे तद्वद्वारा कार्यपक्षे वा न चेष्टारूपः कालः सिद्ध्योदित्या-  
शङ्क्याह ॥ अव्यक्तबन्धो इति ॥ अव्यक्तस्य प्रकृतेर्बन्धुः सर्वकार्य-  
कर्त्ता । अतः प्राकृतकार्यपक्षेऽपि चेष्टारूपः कालः । आधिदैविक-  
कालस्य भगवद्रूपत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ निमेषादिर्वत्सरान्त  
इति ॥ यद्यपि परमाणुकाल आदिभूतस्तथापि परमाण्वाद्वि-  
लवान्तानामतिसूक्ष्मत्वाद्भवहारानौपयिकत्वमाशङ्क्य निमेषादिरेव

गृहीतः । द्विपराद्धावसानत्वाच्चेष्टारूपकालस्य संवत्सरो मध्यम इति ततोऽप्याह ॥ महीयानिति ॥ एवं यस्य चेष्टा कालो, यश्चावशिष्यते, यश्चाधिदैविकः सर्वकारणकारणभूतस्तं त्वां प्रपद्ये शरणं गच्छामि । अनेन बालकः पुत्रः कथं शरणार्ह इति निरस्तम् । तं त्वामित्यत्र प्रमाणं पूर्वमुक्तमेव— आहुरिति, अध्यात्मदीप इति च, विष्णुरिति च । एवं सर्वरूपोऽपि यदि रक्षादिकं नाविष्कुर्यात्तदा शरणगतिरप्रयोजिकेति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ ईशानमिति ॥ यत्र भगवत एतावन्तो धर्माः स ईदृश एव भवति । ऐश्वर्यं विलम्बं न सहते, न चोपेक्षते । नन्वीश्वरो दैत्यपक्षपाती चेत्तदापि कार्यं न सिद्ध्यतीति, तदर्थमाह ॥ क्षेमधामेति ॥ क्षेममुख्यं शुद्धसत्त्वं धाम यस्य । अतः शिष्टानामेव पक्षपातं करिष्यति इति न काचिच्चिन्ता । आधारभूरूपधर्मस्यैव प्राधान्यरूपापनार्थं लिङ्गव्यत्ययः ॥ २६ ॥

एवं भगवतो रूपत्रयं, प्रपत्तिं च निरूप्य तस्याः प्रपत्तेः प्रकृतोपयोगित्वाय हेतुं निरूपयति—

मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्

सर्वाल्लोकान् निर्भयं नाध्यगच्छत् ॥

त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य

स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ॥ २७ ॥

मर्त्य इति ॥ अतीन्द्रियः कालः । लोके स्वज्ञापनार्थं स्वप्रतिकृतिं सर्पमुत्पादितवान् । लौकिकास्त्वलौकिकं तद्द्वारैव प्रतिपद्यन्ते । यथा सिंहप्रतिकृतिर्ग्रामसिंहः । एवं बिडालगवाद्यश्च व्याघ्रगवयादीनां प्रतिकृतिरूपाः । कालः स्वभक्ष्यमेव सृजति । अतः कालसृष्टा मर्त्या इत्युच्यन्ते । तस्य च भार्या कुण्डलिनी शक्तिः स्वभर्तृज्ञापिका सर्वेषु पुरुषदेहेषु तिष्ठति । योगो हि त-



दुद्रोधकः । तच्छरणं गत एव योगी, तदा तया प्रार्थितः कालः  
 शीघ्रं न भक्षयति । तस्य च अध्यात्मा वेदः । तदुक्तकर्मणा-  
 ऽपि विलम्बो भवति । अन्ये च सर्वे देवाः पुराणोक्तास्तस्या-  
 ऽऽधिभौतिकरूपाणि । तेऽपि विलम्बहेतवो भवन्ति । इमे त्रिविधा  
 अपि धर्ममार्गवर्त्तिनो निरन्तरमेकनिष्ठास्तत्प्रवणाः । ये पुन-  
 र्लौकिकाः साधारणाः शीघ्रं भक्षणार्थमेव स्थापिता ओदमभूताः,  
 ते चेत् कालातिक्रमार्थं यतन्ते तदा कालकार्यं स्वस्मिन् रोगा-  
 दिकमनुभूय कालनिवर्त्तकत्वेन श्रुतान् बहूनेव धर्मान् कर्तुं य-  
 तन्ते । तद्बालभीतस्य पलायनं मूषकस्येवाग्रे पतितस्य । मृत्युः  
 कालस्य मुखम् । सोऽपि व्यालः । भयहेतुवाचको व्यालशब्दो  
 मुखहेतुक एव । यत्र क्वापि गच्छन् क्षुत्पिपासे जरावलीपलिता-  
 द्युच्चनीचधर्माननुभवति । अतः कालकार्यदर्शनाद्भयं न निव-  
 र्त्तते । देवत्वमानुषत्वे वृक्षत्वे वा बहुकालस्थितधर्मेषु भयं नि-  
 वर्त्तते इत्याशङ्क्य, लोकान् सर्वानित्युक्तम् । निर्भयं भयाभावम् ।  
 अतः केनाप्युपायेन मृत्युर्न निवर्त्तते इति निर्भयं नाध्यगच्छद्  
 भयनिवर्त्तकस्थानं वा । शास्त्राऽनुभवयोः संवादे हि तन्निव-  
 र्त्तते । येऽपि पूर्वमुक्तास्त्रिविधास्ते कालाधीना इत्यवश्यभक्षकत्वे  
 न समर्था भवन्ति । प्रार्थना हि दुर्बला । एवं शरणान्वेषणा-  
 र्थं परिभ्रमणे क्रियमाणे सर्वत्र प्रवर्त्तको भगवान् कदाचित्  
 परितुष्यति । तदा भगवच्चरणप्राप्तिः । सत्सङ्गो भागवतं चेति  
 भगवच्चरणद्वयमाधिभौतिकं, ज्ञानं भक्तिश्चाध्यात्मिकं, चरणावेक  
 प्रसन्नस्याधिदैविकौ । तन्मध्ये अन्यतरप्राप्तावपि कृतार्थतेति ज्ञाप-  
 यितुं, त्वत्पादाब्जमित्युक्तम् ॥ भगवत्सहितं भगवच्चरणारविन्दं  
 प्राप्य यदृच्छया भगवदिच्छया । कालसंबन्धाभावाय यदृच्छये-  
 त्युक्तम् । नियतकालस्य यदृच्छात्वाभावात् । अब्जपदेन च

अलौकिको लोक एव ज्ञापकः शोभातिशयो निरूपितः । त्रितया-  
ऽपेक्षयाप्यतिशयः । अनेनैव विश्वासेन अद्यैव यदैव चरणप्राप्ति-  
स्तदैव स्वस्थः शेते मृत्युनिवारणार्थं यत्नं च न करोति । मृत्युः  
पुनः स्वत एव निवर्त्तते । भगवच्चरणारविन्दमत्र वर्त्तत इति  
अस्मादसाध्यादपगमनं युक्तमेव । शास्त्रं तु प्रमाणम् । संवादस्तु  
अलौकिकभावसिद्धिः । कालनियन्ता च भगवान् । अतोऽनु-  
भवप्रमाणयुक्तयोऽत्रैव सन्तीति न पूर्ववदस्मिन् मार्गे शङ्का ।  
निष्कपटतया प्रवृत्तौ तु नात्र व्यभिचारः ॥ २७ ॥

एवं शरणागतौ हेतुमुपपाद्य त्रयं प्रार्थयति—

स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्न-

स्त्राहि त्रस्त्रान् भृत्यवित्रासहासि ॥

रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं

मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृषीष्टाः ॥ २८ ॥

स त्वमित्यादि त्रिभिः ॥ अत्रावसरे त्रयं संभवति । भगवान्  
इदानीमेवान्तर्हितो भवेत् । पश्चात् स्वेच्छयाऽन्यत्र स्थितः  
कंसं मारयेत् । तदिमां कथां कंसः श्रुत्वा मारयेदस्माज्ज्ञानदापन-  
योर्नियोगात् । अतो रक्षा प्रार्थनीया । इदानीं वा कंसं मारयेत्  
ततः कंसपक्षपातिनः पश्चादस्मान् मारयेयुः । तदर्थमिदं रूपं  
लौकिके न ख्यापनीयमिति प्रार्थनीयम् । एवंरूपेणात्रैव च स्थिति-  
रपि संभवति । तदा अलौकिकं दृष्ट्वा प्राकृतो लोको द्वेषं कुर्या-  
द्, अस्मदादयश्च शीघ्रं मुच्येरन्, भक्तिरसानुभवश्च न स्याद्  
मर्यादा च भज्येतेति । अतो रूपाप्रदर्शनप्रार्थना युक्तैव । एतत्सर्व-  
दोषपरिहारार्थं सांप्रतं कंसस्याज्ञानं भवत्विति प्रार्थना । इदानीं  
मारणे वा युद्धसमये स्वजीवनार्थम् । अनुपसंहारे पूर्वोक्तपक्ष-  
इदानीं मारणे वेत्यादि ॥ रक्षाप्रार्थनेति शेषः । अस्मिन् पक्षे

संभवादुपसंहारोऽपि प्रार्थ्यः । भगिनीपतिश्चेति कदाचिन्न मार-  
येदित्याशङ्क्युदासार्थमाह ॥ घोरादिति ॥ प्रार्थनीयसर्वदान-  
सामर्थ्यार्थं, स त्वमिति ॥ स पूर्वोक्तधर्म एव त्वम् ॥ घोरो निर्दयो  
भयानकः क्रूर इति यावत् । उपायेन विषादिना अमारणार्थम्,  
उग्रसेनात्मजादित्युक्तम् ॥ उग्रसेनस्य शरीरजः कथं वध्यो भवे-  
त् । घोरत्वात् स मारयेदेव ॥ त्रस्तानिति, पूर्वपुत्रमारणेन ॥  
त्राहि पालय । उभयपदी धातुरयं प्रचुरप्रयोगान्निश्चीयते । ननु  
पर्यवसाने बाधाभावादिदानीं मारणपक्षे किमिति रक्षा प्रार्थ्यत  
इति चेत् तत्राह ॥ भृत्यवित्रासहासीति ॥ भृत्यानामस्मदादीनां  
वित्रासं भयं हन्तीति तथा । असीति तव संकल्पः । यथा गन्धः  
पृथिव्या एव । एवं भगवतो भक्तदुःखनिवर्त्तकत्वमेव । यथा-  
ऽस्मद्रक्षा इदानीममारणेन अन्यत्र गमने च कर्त्तव्या तथा स्थितौ  
रूपोपसंहारश्च कर्त्तव्य इत्याह ॥ रूपं चेदमिति ॥ सर्वदा अनेन  
रूपेण स्थातुमयुक्तमिति ॥ इदं रूपं मांसदृशां चर्मचक्षुषां मा कृ-  
षीष्टाः । तर्हि कस्यापि मुक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ ध्यानधिष्य-  
मिति ॥ ध्यानमेव धिष्यं स्थानं यस्य । ध्यान एव प्रकाशो  
भवतु, न बहिः । अतः सर्वं सुस्थं भविष्यतीति भावः । मा कृ-  
षीष्टा इत्यनेन चैतज्ज्ञापितम् । अयं स्वेच्छयैव प्रकटीकरोति ।  
वस्तुतस्तु इन्द्रियावेद्यमेव । मांसदृशामित्यनेन दैत्या एते मांस-  
भक्षका मांसमेव पश्यन्ति सर्वत्र, न तु विहितं निषिद्धं वा वि-  
चारयन्तीत्युक्तम् । चकारस्तु क्रमसमुच्चयार्थः ॥ २८ ॥

अन्यतरकरणाभावाय मध्यमपक्षे स्वतो निवृत्तावपि कंसश्चे-

रूपानुपसंहारातिरिक्तबाधकाभावात्तत् कृत्वान्यत्र स्थेयमिति भावः ।  
एतदेवोक्तम्, अनुपसंहार इत्यादिना ॥ \* ॥ ॥ अन्यतरोति ॥ इदानी-  
मेव मारणं लोके चैतद्रूपदर्शनमित्येतयोरन्यतरस्य तथात्वावेत्यर्थः ।

जानीयात् स्वयमागत्य युद्धं कुर्यात् । अत एव स दोषस्तदवस्थ  
इति । तस्य जन्माज्ञानं प्रार्थयति—

जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन ॥

समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः ॥ २९ ॥

जन्म त इति ॥ असौ कंसस्ते जन्म मा विद्यात् । यतो-  
ऽयं पापः । तर्हि मत्स्वरूपं न जानासीति चेत्तत्राह ॥ मधुसूदन  
इति ॥ यद्यप्येतज्जानीमस्तथापि मध्यमपक्षशङ्कया प्रार्थ्यते । ननु  
मध्यमपक्षे को दोषः । अविश्वासस्तु न कर्त्तव्य इति चेत्तत्राह ॥  
भवद्धेतोः कंसादहं सम्यगुद्विजे ॥ विश्वासः कर्त्तव्य इति चेत्  
तत्राह ॥ अधीरधीरिति ॥ न हि भगवति उत्पन्ने परमानन्दे को-  
ऽपि क्लेशहेतुर्भवितुमुचितः । भवद्धेतोरित्यनेनैतज्ज्ञापयति ॥ २९ ॥

यद्ययं जानीयादस्मादुत्पन्नो भगवानन्यत्र तिष्ठतीति तदा  
निर्बन्धेन समानयनं वा प्रार्थयेत् पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात् । अतोऽस्य  
ज्ञानाभाव एवोचितः । रूपान्तरस्वीकारे त्वन्यत्राऽपि स्थापयितुं  
शक्यते, न त्वनेन रूपेणेत्युपसंहारं प्रार्थयति—

उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् ॥

शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् ॥ ३० ॥

उपसंहरेति ॥ अदो वेदवेद्यमलौकिकं रूपं लोके उचितं  
न भवतीत्युपसंहर ॥ विश्वात्मन्निति रूपग्रहणे उपसंहारे च  
सामर्थ्यं द्योतितम् । स हि विश्वास्मिन् सर्वाण्येव रूपाणि गृह्णाति

इदानीं मारणमन्यत्र गमनं च मध्यमः पक्षः । एवं सत्यपि यदि त-  
ममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति तदा स्वतस्तन्मारणाश्रित्विर्भवतीति  
तथापि दोषानिवृत्तिरित्याहुः, मध्यमपक्षे स्वतश्चत्त्यादिना ॥ तेन जन्मा-  
ऽज्ञानस्यावश्यकत्वमुक्तं भवति ॥

उपसंहरति च । अद इति पदेन च एतज्ज्ञापयति । अवतारो  
 नोपसंहर्त्तव्यः । अलौकिकत्वमात्रमुपसंहर्त्तव्यमिति । सर्वमेवा-  
 ऽलौकिकमिति सर्वस्यैवोपसंहारे प्राप्ते यल्लौकिकसमानं तत् स्थाप-  
 नीयमन्यदुपसंहर्त्तव्यमिति वदन्नलौकिकमंशमाह ॥ शङ्खचक्रेति ॥  
 शङ्खचक्रगदापद्मान्यायुधान्युपसंहर्त्तव्यानि । अलौकिकी श्रीश्च  
 उपसंहर्त्तव्या, भुजानां चतुष्टयं चोपसंहर्त्तव्यम् । द्वयं स्थापनीय-  
 म् । उपलक्षणमेतत् । प्राकृतभावाद्यदतिरिक्तं तदुपसंहर्त्तव्यम् ।  
 अविद्यमानोऽपि प्राकृतो भावः स्थापनीयः । यद्यपि चतुर्भुजं  
 रूपं देवादीन् प्रति प्राकृतमेव, तथापि साधारणान् प्रति तादृश-  
 मपि न प्रकटनीयमिति प्रार्थना ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयित्वा च विरोधं परिहरति—

विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते

यथावकाशं पुरुषः परो भवान् ॥

बिभर्षि सोऽर्थं मम गर्भगोऽभूद्

अहो नृलोकस्य विडम्बनं महत् ॥ ३१ ॥

विश्वमिति॥ अथवा अर्द्धोपसंहारेणार्द्धस्थापने सामर्थ्यार्थं  
 विरोधिगुणमनूद्य अन्यतरस्य प्रदर्शनपरत्वेनोपपादयन्ती समर्थ-

यद्यपीति ॥ केचिद्देवा अपि चतुर्भुजा भवन्तीति तादृशे रूपे  
 देवानां नालौकिकत्वेन भानम् । इतरेषां तु भवतीति तथा ॥ तादृश-  
 मपीति ॥ उपसंहृतालौकिकप्रभं चतुर्भुजाकारमात्रमपीत्यर्थः ॥ रूपं  
 चेदमित्यनेन कंसादीनामदर्शनं प्रार्थितम् । अत एव, मांसदृशामित्यु-  
 क्तम् । अनेन तु तद्दर्शनेऽपि मनुष्यमात्रस्य तथा दर्शनं नास्मद्वित-  
 मिति तदभावः प्रार्थितोऽतो नान्यतरवैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । किञ्च,  
 यद्यप्याद्येनैव द्वितीयचारितार्थं भवति, तथापि रूपपदमात्रं ध्यान-  
 धिष्यपदं च श्रुत्वा सर्वोशेन तिरोधानं हरिर्मा करोत्विति विशेष-  
 प्रार्थनं द्वितीयं कृतमिति ज्ञेयम् ॥

यते ॥ विश्वमिति ॥ स्वतनौ स्वशरीरे विराजि ब्रह्माण्डाख्ये  
निशान्ते सृष्टिसमये यथावकाशं चतुर्दशभुवनलोकात्मकं विभर्षि ।  
प्रलये सूक्ष्मतया निवेशनं भवतीति निशान्त इत्युक्तम् । किमीर-  
तया स्थितिर्निषिद्धा । नन्वत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह ॥ पुरुषः  
पर इति ॥ पुरुषो व्यष्टिः । परः समष्टिः । भवानिति सम्मत्य-  
र्थम् । तेन स्वस्य एतादृग्माहात्म्यज्ञानवत्त्वसंबोधनम् । एवं  
विश्वाधारभूतोऽपि भवान् मम गर्भगोऽभूत् । यद्यपि विरुद्धसर्व-  
धर्माश्रयस्य भगवतो नेदमाश्चर्यं, तथापि स्वप्रतीत्या आश्चर्यं मत्वा  
परिहरति ॥ अहो नृलोकस्य विडम्बनं महदिति ॥ अहो इत्या-  
श्चर्यं ॥ नृलोकस्य मनुष्यमात्रस्य महदेतदनुकरणमिति समाधान-  
म् । महानपि अल्पमनुकरोति । यथा पुरुषो बिडालं, तथापि  
ब्रह्माण्डविग्रहस्य परमसूक्ष्मता आश्चर्यरूपेत्याशङ्क्याह ॥ महदि-  
ति ॥ अनुकरणं महदिति । अनुकरणं सत्यमेव, परमलौकिकमनु-  
करणम् । अनेन गर्वाभावोऽप्युक्तः ॥ ३१ ॥

एवमुभयोः स्तोत्रे सप्रार्थने कृते भगवान् स्वस्य पुत्रत्वे, तादृश-  
रूपेण प्राकट्ये च हेतुं वदँस्तयोः पूर्ववृत्तान्तमाह परिज्ञानार्थम्—

श्रीभगवानुवाच ॥

त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृथ्विनः स्वायम्भुवे सति ॥

तदाऽयं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ॥ ३२ ॥

त्वमेवेति, चतुर्दशभिः ॥ चतुर्दशविद्यानां प्रामाण्यार्थम् ।  
पूर्वस्थितिस्तथा कार्यं प्रकारो भजनं हरेः \* कालस्तोषश्च

भगवदुक्तवाक्यसंख्यातात्पर्यमाहुः ॥ चतुर्दशेति ॥ पूर्णब्रह्मणो  
देवकीपुत्रत्वं न प्रमाणसिद्धमिति भ्रमाभावाय सर्वा अपि विद्या अत्र  
प्रमाणानीति ज्ञापनाय तत्समानसंख्यैर्वाक्यैर्भगवतोक्तमित्यर्थः । प्र-



प्राकट्यं वरप्रार्थनया सह ॥ अल्पबुद्धित्वभोगौ च जन्मत्रितयमेव  
 च \* त्रिगुणं भगवत्सत्यं लौकिकाद्वैदिकान्महत् \* रूपदर्शन-  
 कार्यं च साधनं प्रोच्यते महत् ॥ प्रथमं स्थितिमाह ॥ पूर्वसर्गे  
 प्रथमब्रह्माण्डे प्रथमकल्पे इतः पूर्वकल्पे वा । साक्षाद्देवकीं प्रत्येवाह  
 भगवान् । तस्या दीनत्वेन स्नेहातिशयात् ॥ पृश्निरिति नाम ।  
 त्वमेव पृश्निरभूः स्वायम्भुवे मन्वन्तरे ॥ सतीति सम्बोधनम् ॥  
 अनेनास्या अधिककृपायां धर्मातिशयो हेतुरुक्तः । तदा तस्मिन्नेव  
 समये अयमपि सुतपा इति नाम प्रसिद्धः । अयं च प्रजापति-  
 ब्रह्मणः सुतो मरीच्यादिवत् कर्दमवत् स्वभावत एवायमकल्मषः  
 कामक्रोधलोभादिरहितः ॥ ३२ ॥

एतादृशौ पूर्व स्थितौ । तादृशौ प्रति ब्रह्मण आज्ञामाह—

माणस्य भावः प्रामाण्यं प्रमाणत्वमिति यावत् । तदर्थमित्यर्थः ।  
 नच संख्यायामपि तात्पर्यवस्त्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । श्रुति-  
 सिद्धत्वात् । तथा हि । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते  
 यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवेन ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपाल-  
 खिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति, यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नग्राधं  
 दधाति यदेकादशकपालखिण्डुमैवास्मिन्निद्रियं दधाति, यद् द्वादश-  
 कपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधातीति श्रुतौ कपालेषु द्वादशसंख्या-  
 विधानतात्पर्यं तदवयवभूतसंख्याफलोक्त्या निरूपितम् । तत्त-  
 त्संख्यायास्तत्तत्फलसाधकत्वात्कोरपि तत्तत्फलसंख्यासजातीयत्वमेव  
 प्रयोजकमिति ज्ञेयम् । अष्टाक्षरा गायत्री तेजखिवृत्, दशाक्षरा  
 विराडग्नं विराट्, एकादशाक्षरा त्रिण्डुप्, द्वादशाक्षरा जगती,  
 जागताः पशव इति श्रुतिभ्यः । ननु सकृत्पुत्रत्वेऽपि वरवाक्यसत्यत्वे  
 वारत्रयं तथात्वं कुत इत्यत आहुः ॥ त्रिगुणमित्यादि ॥ लौकिकमेक-  
 गुणं, द्विगुणं वैदिकं, भगवदीयं त्रिगुणमतः सर्वाधिकमिहोक्तमिहैव  
 फलतिचेत्तदा सत्यं भवति । वैदिकं तु जन्मान्तरेऽपि फलतीति  
 तथा । भगवदुक्तं त्वामोक्षं यावन्ति जन्मानि तेषु सर्वेष्वेव फलती-  
 त्येतदेवैकगुणत्वादिकं तेषु ॥

युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः ॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तेषां परमं तपः ॥ ३३ ॥

युवामिति ॥ प्रजासर्गे ब्रह्मणा आदिष्टौ तदा ततस्तदन-  
न्तरमेव कचिद्देशविशेषे सन्नियम्येन्द्रियग्रामं ततः प्रभृति सम्बन्ध-  
मकृत्वा परमं तपस्तेषां, सर्वेन्द्रियनिरोधेन सर्वाहारपरिवर्जनेन  
वाव्यादिनिरोधे विहिते शरीरे सन्तापजननात्तपो भवति । परम-  
मुत्कृष्टं भगवद्विषयकत्वात् ॥ ३३ ॥

एवं तस्मिञ्जन्मानि कार्यमुक्तम् । तस्य तपसः प्रकारमाह—

वर्षवातातपहिमघर्मकालगुणाननु ॥

सहमानौ श्वांसरोधविनिर्धूतमनोमलौ ॥ ३४ ॥

वर्षवातेति ॥ वर्षवातयोः सहनं प्रावृट्काले अनावृट्देशे  
अन्तरिक्षे स्थित्वा, आतपसहनं पश्चाग्निप्रकारेण, हिमसहनं जल-  
वासादिना । घर्मः कालान्तरीयोऽपि । कालगुणा अन्येऽपि  
शीतादयः साधारणाः । तेषामप्रतीकारेण स्थितिरेव सहनम् ।  
उभावपि सहमानौ ॥ ३४ ॥

नन्वेकस्तपःकरोत्यपरस्तत्सेवामिति, तादृशयोर्भगवत्सेवामाह—

शीर्णपर्णानिलाहारावुपशान्तेन चेतसा ॥

मत्तः कामानभीप्सन्तौ मदाराधनमीहतुः ॥ ३५ ॥

शीर्णेति ॥ कियत्कालतपसा चित्ते शुद्धे भगवत्सेवैव  
कार्या, नान्यथेति ज्ञात्वा तपः कुर्वाणावेव परिचर्या कृतावन्तौ  
सर्वथा आहाराभावे बहिस्संवेदनाभावे च उभयोः परिचर्या न  
भवतीति यादृशेन तपसा परिचर्या कृतवन्तौ स विशेष उच्यते ॥  
शीर्णानि पर्णानि, अनिलो वायुश्च आहारो ययोः । परमोप-  
शान्तिः शुद्धसात्त्विकगुणाविर्भावः । स एवोपशमः । सोऽपि

चित्तस्य स्वभावत एव चेज्जातस्तदोपशान्तं चित्तं भवति । एवं यमा नियमाश्चोक्ताः । मत्तो हरेरेव । कामान् पुत्रादीन् अभीप्सन्तौ सकामौ मदाराधनं मत्परिचर्यामीहतुः कृतवन्तौ ॥ ३५ ॥

एवं तिष्ठतोर्यावान् कालो जातस्तमाह—

एवं वां तप्यतोर्भद्रे तपः परमदुष्करम् ॥

दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशेयुर्मदात्मनोः ॥ ३६ ॥

एवामिति ॥ भद्रे इति संबोधनं, स्त्रीपुंभावेन स्थितयोः सौभाग्यबोधनार्थम् । उत्तरोत्तरतपोवृद्धौ परमदुष्करता द्वादशदिव्यवर्षसहस्राणि चतुर्युगम् । युगधर्मा अपि तयोर्बाधका न जाता इति ज्ञापनार्थं, तावत्कालं देहस्थितौ हेतुः— मदात्मनोरिति ॥ अहमेवात्मनि ययोः ॥ ३६ ॥

एवं कृते अहं प्रसन्नो जात इत्याह—

तदा वां परितुष्टोऽहममुना वपुषानघे ॥

तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि भावितः ॥ ३७ ॥

तदेति ॥ वां युवयोः परितस्तुष्टः सर्वभावेन अहमिति, न मदंशो, नाप्यहं तस्यांशः । परंवपुरिदं प्रदर्शितम् आकारोऽयम् । वपुःपदेन पुत्रत्वं स्थापयति । अन्यथा तयोः परमस्नेहो न स्यात् । अनघे इति संबोधनं तादृशेऽपि रूपे इच्छाभावार्थम् । तदपि च बालरूपम् । रूपस्य बलिष्ठत्वात् स्थानात् प्रच्युतिर्भवेदिति तोषे त्रयं हेतुः— तपः श्रद्धा नित्यं परिचर्या च । एवमपि बहिर्मुखानां न परितुष्यतीति, हृदि भावित इत्युक्तम् ॥ हृदये सर्वदा मानसपूजादिना भावितः चिन्तितः ॥ ३७ ॥

तदाऽहमाविर्भूतो जातइति वदन्, आविर्भावस्य फलनैकव्यनियमार्थं वरप्रार्थनामप्याह—

प्रादुरासं वरदराड् युवयोः कामदित्सया ॥

त्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां वृतः सुतः ॥ ३८ ॥

प्रादुरासमिति ॥ वरान् ददते इति वरदाः । अन्ये ब्रह्मादयो यावत्प्रार्थितमेव हि ते प्रयच्छन्ति । तेषां राजा वरदराट् । स तु ततो बहुगुणमलौकिकं च प्रयच्छति । अत एव मादृशसुतवरणे अहमेव वारत्रयं सुतो जात इति वरदराजः ॥ आविर्भावे हेतुमाह ॥ युवयोः कामदित्सयेति ॥ युवयोरिति, बहुकालतपस्तप्तौ निरूपितौ । ताभ्यां चाल्पमेव प्रार्थनीयम् । तपश्च बहु । अतो मन्निष्ठयोस्तपः स्वाभाविकादपि तपसोऽधिकफलमिति तद्दानार्थं वरदराडुक्तः । साधारण्येनैव, त्रियतां वर इत्युक्तं तावपि मां साधारणं ज्ञात्वा बालकसौन्दर्येण च संमुग्धौ, त्वादृशः पुत्रो भूयादिति वृतवन्तावित्याह ॥ मादृश इति ॥ वां युवाभ्याम् ॥ सुतो भूयादित्यर्थात् ॥ ३८ ॥

मोक्षावरणे हेतुमाह—

अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्यौ च दम्पती ॥

न वत्राथेऽपवर्गं मे मोहितौ मम मायया ॥ ३९ ॥

अजुष्टेति ॥ ग्राम्यविषयः स्त्रीसंभोगो लौकिकः, प्रीतिः स्थितैव, सेवा न वृत्तेति । न जुष्टो ग्राम्यविषयो याभ्याम् । वैदिकेनापि लौकिकफलसिद्धिर्भवतीति तत्संभवेऽपि लौकिकसिद्धिरिति तन्निषेधार्थमाह ॥ अनपत्याविति ॥ न विद्यते अपत्यं ययोः । चकारादन्येऽपि स्रगादयो नानुभूता इति सूचितम् ।

ननु प्रीतिसेवनार्थत्वाज्जुष्टेनयोः प्रीतिसत्त्वादजुष्टत्वं कथमिति चेत् सत्यम् । तथापि द्वितीयमर्थमादाय तथोक्तमित्याहुः ॥ सेवा न वृत्तेतीति ॥ नन्वजुष्टत्वेऽनपत्यत्वं प्राप्तमेवेति कथनं तस्य किंप्रयोजनकमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः ॥ वैदिकेनापीति ॥ अलौकिकप्रकारक-

दम्पतीपदेनोभयोः सहभावो नियत उक्तः । अतोऽपि मोक्षस्या-  
 ऽवरणं, रागस्यानिवृत्तत्वाद्ऋणानामनिवर्त्तितत्वाद् विरुद्धाश्रम-  
 निष्ठत्वाच्च मोक्षस्यावरणम् । सर्वतःशास्त्रार्थपरिज्ञानेऽपि यदेत-  
 त्रितयं तत्र हेतुः— मोहितौ मम माययेति ॥ इयं विशेषमाया  
 भगवल्लीलासाधिका । साधारणीतु शास्त्रान्निवर्त्तत एव । अपवर्गं  
 न च वव्राथे । जन्ममरणानां समाप्तिरपवर्गः । यदि साक्षादपवर्ग-  
 मप्यप्रार्थयित्वा भक्तिं प्रार्थयेत्, तथाप्यपवर्गो भवेत् । साऽपि न  
 प्रार्थितेति वै निश्चयेन अपवर्गो न प्रार्थितः । म इति पाठे मत्तो  
 मत्संबन्धि वा । प्रमेयबलेन अपवर्गं न प्रार्थितवन्तावित्यर्थः ॥३९॥

तन्निषेधार्थकं तदित्यर्थः । अजुष्टेत्यादिविशेषणतात्पर्याणि, राग-  
 स्येत्यादिना क्रमेणोक्तानि । ननु मोक्षाधिकविवक्षितलीलाऽमृताब्धि-  
 फलके मोक्षवरणपूर्वकहरिसदृशपुत्रवरणे मायामोहस्य हेतुत्वोक्ति-  
 र्भक्तिमार्गविरुद्धा, मोक्षस्य चैवमाधिक्यं भवेदित्यत आहुः ॥ इयं  
 विशेषमायेत्यादि ॥ तर्हि मदनुग्रहात्तन्न वव्राथ इति वक्तुं युक्तं, न त्वेव-  
 मिति चेद्, न । अनवबोधात् । प्रकटे भगवति ज्ञानशक्तेरपि प्रकट-  
 त्वेऽपि ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वादिना च ज्ञानाभावो यः स न मोहम् ऋते ।  
 तथा ज्ञानं च लीलारसविरोधीति न तथाज्ञापनम् । नन्वयमप्यनु-  
 ग्रहादेवेति चेन्ननु मोहोऽप्यनुग्रहादेवेति बुद्ध्यस्व । तथाऽप्येवंविधेऽर्थे  
 मोहोक्तिः कथं भक्तमनोरमा भवेत् । इत्थम् । अचिन्त्यानन्तशक्ते-  
 र्भगवतो नियतकार्या हि ताः सर्वा लीला अप्यनेकविधाः । एवं सति  
 याऽन्तरङ्गलीलायामेवाधिकृता सा तल्लीलास्थभक्तानां मध्ये यस्मिन्  
 यादृशी लीला प्रभोश्चिकीर्षिता तस्मिँस्तदुपयोगिपदार्थेऽन्वासाक्तिं  
 तदतिरिक्तविस्मृतिं च करोतीत्येतन्मात्रसाधर्म्येणैतच्छक्तिकार्येऽपि  
 मोहत्वोक्तिः । प्रकटे प्रभौ सर्वशक्तिप्राकट्येऽपि स्वानुरूपातिरिक्त-  
 ज्ञानाद्यभावात् प्रमाणमार्गात् प्रमेयमार्गोऽतिबिलक्ष्णो बलिष्ठश्चेति  
 ज्ञापनाय च । अत एव, न न्यवर्तन्त मोहिता इति वक्ष्यते । न हि  
 तत्रामोह उत्तम इति वक्तुं शक्यम् । निवृत्तिहेतुत्वात् । यथा यथैत-  
 न्मोहाधिक्यं तथा तथा पुष्टिमार्गे भावप्राचुर्यमिति ज्ञेयम् । अत एव

वरदानमर्थसिद्धिमिति तदनुक्ता भगवन्निर्गमे जाते प्रथमतो  
रागानिवृत्त्यर्थं ग्राम्यभोगा भुक्ता इत्याह—

गते मयि युवां लब्ध्वा वरं मत्सदृशं सुतम् ॥

ग्राम्यान् भोगानभुञ्जाथां युवां प्राप्तनोरथौ ॥ ४० ॥

गते मयीति ॥ मत्सदृशं सुतं वरत्वेन प्राप्य तन्निर्द्धारं  
कृत्वा ग्राम्यभोगेन च तत्र विघ्नो भविष्यतीति शङ्कामकृत्वा  
ग्राम्यान् भोगान् अभुञ्जाथाम् ॥ यतो युवां प्राप्तमनोरथाविति  
भिन्नं वाक्यं, नैश्चिन्त्ये हेतुत्वार्थमुक्तम् । पुनर्युवामिति ग्रहणं  
संस्कारोद्बोधे संमत्यर्थम् ॥ ४० ॥

यद्यपि युवाभ्यां भ्रमादेव याचितो वरस्तथाप्याविद्यमानं न

गोविन्दापहृतात्मत्वेनैवानिवृत्तिसम्भवेऽपि मोहिता इत्युक्तम् । अत  
एव भगवन्मायावाचकपदयोरसमासः । दास्यभावात् पितृत्वादि-  
भावस्य न्यूनत्वात् । यद्वा, समो मशकेनेति श्रुतेर्भगवतः सर्वसमत्वे-  
ऽपि भगवत्समत्वं नान्यस्यास्तीति तादृक्पुत्रवरणं मोहकार्यमिति  
तथोक्तिः । वस्तुतस्तु अपवर्गं न वत्राथे इत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि  
म इति यदुक्तं, तेन पुरुषोत्तमसम्बन्धी भक्तिमार्गीयो दास्यरूपो यो-  
ऽपवर्गः स उच्यते । तस्य सर्वाधिकत्वात्तदवरणं मोहादेवेति तथा ।  
ननु तदवरणोक्तिप्रयोजनं न पश्यामः । तथा विनापि प्रकृतार्थोप-  
पत्तेः । उच्यते । भगवद्भ्रमचनैरुक्तप्रकारकस्वरूपदर्शनेन च सर्वार्थतत्त्व-  
ज्ञानमभूदित्येवम्भूतास्मत्क्लेशेनाविर्भूतो भगवान् दास्यमेव कुतो नदत्त  
वानित्याशङ्काभावयैतदुक्तम् । अत्रायं भावः । कामदित्सयेतिवचना-  
न्वियतेच्छयैवाविर्भाव इति भवदकामितं स्वतो न देयम् । अपवर्गे  
च भवतोः कामो नाऽभूदिति तथेति ज्ञापयितुं तदुक्तिः । तथापि  
परमकृपालुरेवं कुतः कृतवानिति शङ्का तु, एवं सति याऽन्तरङ्गेत्या-  
दिना प्रागेव निरस्ता । एतेनैव कामदित्सयेति वाक्यादेवाकामिता-  
ऽदानस्य प्राप्तेः कामाभावस्य च स्वतः सिद्धत्वात्तदनुवादः किमर्थ  
इत्याशङ्काऽपि निरस्ता ज्ञेया । कामाभावहेतोर्मोहस्यापि निरूपणात् ।  
अन्यथा मोहनमेव कुतः कृतवानिति शङ्का तिष्ठेदेवेति ॥



देयम् । कृत्रिमं तु न संभवति । सर्वभावेन स्वस्य द्वैरूप्ये श्रुति-  
विरोधो मर्यादाभङ्गश्च स्यात् । अदानेऽपि तथा । सादृश्यस्य  
भेदसहिष्णुत्वेऽपि तयोराकार एव तात्पर्यमिति तात्पर्यविरोधा-  
ऽभावात् । तात्पर्यज्ञापकं वचनमिति जीववाक्यत्वाद्यथाश्रुतं वचनं  
बाधित्वा अहमेव पुत्रो जात इत्याह—

अदृष्टान्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समम् ॥

अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः ॥ ४१ ॥

अदृष्टेति ॥ यद्यपि मत्तोऽन्ये केचन संभवन्ति मायया  
सृष्टाः । तेषामपि मत्सत्तयैव सत्तेति सर्वात्मनान्यतमत्वं नास्ति ।  
असतः सत्ता नाङ्गीक्रियत इति लोके अदृष्टेत्युक्तम् । यद्यपि  
कृत्रिमेऽपि रूपसाम्यं शक्यते कर्तुं, तथापि शीलौदार्यगुणाः  
आत्मान्तःकरणनिष्ठा अलौकिका नोत्पादनीया इति विशिष्ट-  
स्य मिलितस्य वा अदर्शनमेव । अतोऽहं सुतो वामभवं ।  
उभयोरपि क्रमेण प्रादुर्भूत इत्यर्थः । स एकधा भवति दशधा  
भवतीत्यादिश्रुत्या तथा तस्य भवने न कोऽपि विरोधः । जन्मैव  
मुख्यमिति पृश्निगर्भइति तन्नाम्नैव लोकप्रसिद्धिरुक्ता । स्मृतइति  
प्रमाणम् ॥ ४१ ॥

अपवर्गस्याप्रार्थितत्वात् पुनर्जन्मान्तरं जातम् । तस्मिन्नापि  
जन्मनि तयोस्तुल्यत्वात् पुनरहं पुत्रो जात इत्याह—

तयोर्वा पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् ॥

उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ॥ ४२ ॥

तयोर्वाभिति ॥ तयोरेव युवयोः पुनरेवाहं स्वसदृशमदृष्टा  
पुनरेवाहं जातः । तयोर्जन्मान्तरे अदितिकश्यपत्वम् । तदाहं ॥  
अदित्यामास कश्यपादिति ॥ यद्यप्यत्र अदितिगर्भ इति वक्तव्यं,

तथाऽपि उपेन्द्र इत्येव लोके विख्यातः । नामान्तरप्रासिद्धौ हेतु-  
माह ॥ वामनत्वादिति ॥ द्वितीये जन्मनि नामद्वयम् । उपन्द्रो-  
वामन इति ॥ ४२ ॥

पुनस्तृतीयं जन्म तयोर्जातम् । तत्राप्यहमेव पुत्रो जात इत्याह—

तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव वपुषा युवाम् ॥

जातो भूयस्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ॥ ४३ ॥

तृतीयेऽस्मिन्निति ॥ अयं परिदृश्यमानो भवस्तृतीयो  
भवति । अत्रापि नामद्वयं मुख्यम् । तृतीयस्थाने बहूनि ।  
देवकीनन्दन इति च मुख्यम् । तदग्रे वक्ष्यामः । पूर्वयोर्भवयोरूप-  
भेदोऽस्ति । तृतीये तु जन्मनि तेनैव प्रसन्नेनैव वपुषा तयोरेव  
भूयो जातः । एवं वारत्रयभवने हेतुमाह ॥ सत्यं मे व्याहृत-  
मिति ॥ यदि कस्मिन्नपि जन्मनि वरानन्तरभाव्ये भगवान् पुत्रो  
न भवेत् तदा वाक्यमसत्यं स्यात् । पूर्वदेहस्य त्यक्तत्वात्  
तत्पुत्रो न पुत्रो भवति व्यवहाराभावात् प्रमाणाभावाच्च । अतः  
पुनर्जन्मान्तरे पुत्रत्वेन भाव्यम् । अग्रे तु जन्माभावात् पुत्रत्वा-  
भावः ॥ सतीति संबोधनं सम्माननार्थम् । सैव पतिव्रता भव-  
ति, या कल्पादौ यं पतिं प्राप्नोति कल्पान्तपर्यन्तं सर्वजन्मसु  
तमेव चेत् प्राप्नोति । तस्याश्च पुनर्धर्माः, अभिज्ञानं च शास्त्रे नि-  
रूपितम् । या प्रथमं नम्रियते, मृते प्रियेत । तादृशी त्वमिति  
ज्ञापयति मोक्षार्थम् । व्यभिचारिण्याः स्त्रियास्तु नमुक्तिः । अतः  
सर्वदोषपरिहारार्थं सतीति संबोधनमन्ते निरूपितम् ॥ ४३ ॥

एवं पुत्रत्वे हेतुमुक्त्वा तादृगरूपेणाविर्भावे हेतुमाह—

एतद् वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे ॥

नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यालिङ्गेन जन्यते ॥ ४४ ॥

एतदिति ॥ वां युवयोरर्थे एतत् पूर्वानुभूतं रूपं दर्शितम् ।  
 संबन्धिदर्शने संबन्धिनः संस्कार उद्बुद्धो भवति । एतद्विषयको  
 लुप्तोऽपि संस्कारश्चोद्बुद्धो भवति । सांनिध्यात् सर्वज्ञतायां तु  
 वैराग्यं स्यात् । तदा अविहितभाक्तरसो नानुभूयेत । रूपेण तदु-  
 द्बोधने तु तत्कालमात्रस्यैव स्मरणम् । वाक्याज्ज्ञानं तु प्रत्यक्षाद्  
 दुर्बलमिति न काप्यनुपत्तिः ॥ प्रागजन्मनोः प्रथमजन्मन एव वा  
 स्मरणाय ॥ एतावता क्लेशेनायं भगवान् पुत्रो जात इति । केवल-  
 वाक्ये तु भगवतो माहात्म्यमुच्यमानं शास्त्रार्थपरं स्यात् । तदा-  
 ह ॥ अन्यथा रूपप्रदर्शनव्यतिरेके । केवलमुच्यमाने मर्त्यलिङ्गे  
 रूपे मानुषशरीरे मद्भवं ज्ञानं न जायते, साक्षाद्भगवानयमिति ।  
 प्रदर्शिते तु रूपे उच्यमानं ज्ञानमनुभवारूढं भवति ॥ ४४ ॥

अधुना तु अप्रार्थितेऽप्यपवर्गे मुक्तिर्भविष्यतीत्याह—

युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत् ॥

चिन्तयन्तौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्भक्तिं पराम् ॥ ४५ ॥

युवामिति ॥ प्रमेयबलस्य प्रकटीकृतत्वाच्छास्त्रस्य गौण-  
 त्वादविहितस्नेहेन पुत्रभावेन विहितस्नेहेन ब्रह्मभावेन वा विषय-  
 स्य तुल्यत्वात् प्रकारस्याप्रयोजकत्वाद् यथाकथञ्चिन्मयि कृत-  
 स्नेहौ परां मद्भक्तिं व्यापिवैकुण्ठाख्यां यास्येथे । माहात्म्यज्ञान-  
 पूर्वकसुदृढसर्वतोऽधिकस्नेहस्य तुल्यत्वात् । अत एव भगवान्  
 गोपिकादीनामपि माहात्म्यज्ञानम् उत्पादयिष्यति । अन्यथा  
 बोधांशोऽधिकः स्यात् । भक्तानां प्रपञ्चाभावस्य निरोधत्वात्

यदि भक्त्यङ्गत्वेन ज्ञानं नोच्येत, किन्तु स्वातन्त्र्येण, तदा यथा-  
 कथञ्चित् स्नेहमात्रेण निरोधपदार्थसिद्धेरस्मिन् स्कन्धे ज्ञानमुच्य-  
 मानम् एतदर्थोऽसङ्गत्यात्र प्रवेशमलभमानं वाक्यभेदापादकं भवेदि-  
 त्याहुः ॥ अन्यथा बोधांश इत्यादि ॥

अत एव पूर्वस्कन्धे उत्पत्तिनिरूपणेन स्वरूपत एव भक्ता निरूपिताः । प्रेमज्ञानं निरोधश्च यथैव भवति तदत्रैव वक्ष्यते । आर्थिकमत्र नोच्यते । इति मां गोकुले नय ॥ तत्र स्थापयित्वा तत्रत्यां कन्यामत्रानयेति मुखतो नोक्तम् । एतदुक्तैव पश्चात्तूष्णीं जात इति ज्ञातव्यम् । एभिर्वचनैर्भगवता वसुदेवदेवक्योः स्वाऽवतारात् पूर्वं तदनन्तरं च दुःखप्राप्तौ हेतुरपि निरूपित इति ज्ञेयम् । तथाहि । मत्तः कामानभीप्सन्ताविति वाक्यात्तदर्थमेव भगवद्वाराधनं पूर्वं कृतं, न तु भगवदर्थम् । तस्य चानिष्फलत्वाद्धर्याविर्भावे सौन्दर्यं दृष्ट्वा तादृशः सुतो वृतो, न तु स्नेहेनार्त्या प्रभुप्राकट्यं वृतम् । अत एव वरं मत्सदृशमित्यादिना स्वप्राप्त्यनन्तरमपि ग्राम्यभोगभोजनमेवोक्तम् । एवं सति स्वसाम्यमन्यत्रादृष्ट्वा स्वस्यैव तथाविर्भावने प्रभोर्निर्वन्धोऽभूत् । मुक्तानामपि दुरापस्य स्वरूपस्याल्पार्थे प्रकटीकरणमापतितं यतः । अदृष्ट्वान्यतममिति वाक्येनायमेवार्थो ज्ञापितः प्रभुणा । अतोऽधुना प्रभुप्राकट्यनिमित्तकः कंसकृतो निर्वन्धोऽभूत् । पुत्रत्वे निर्वन्धात् कीर्त्तिमदादिपुत्रनाशोऽपि । साम्ये निर्वन्धाद्गुणैस्तत्सम्भवाद् गुणसमसंख्यानां तेषां तथा, मर्यादारक्षायै तदण्ड इवायं प्रभुणा सम्पादितः । अद्भुतकर्मत्वाद्भगवत एतयोः स क्लेशः स्नेहाऽतिशयहेतुरभूत् । क्लेशेन प्राप्तेऽर्थे तस्यावश्यकत्वात् ॥ आविर्भावे पुत्रतया साधनं तु तपोऽभवत् \* अग्रे लीलारसप्राप्तौ साधनं मृग्यमेव हि ॥ भक्तिमार्गीयमित्यात्मवियोगमकरोद्धरिः\* तदा तु स्वत एवासीद्भगवद्भावसन्ततिः ॥ एतावन्ति दिनान्यासन्नेवं कुर्वन् भविष्यति \* एतावन्मासिकश्चासीदेवमेवं करिष्यति ॥ एतावद्वार्षिकश्चासीत्तेन चैवं विधाः शुभाः \* लीलाः कुर्वन् साग्रजः श्रीप्रभुस्तत्र भविष्यति ॥ कुशल्यस्ते साग्रजो नु कदा

द्रक्ष्यामि तादृशम् \* एवंविधानं तद्भावैरत्याचार्या दर्शने तयोः॥  
 मिथस्तथालापतश्च सर्वथेन्द्रियवृत्तयः \* सर्वा हरिपरा आसन्  
 स एव सततं हृदि ॥ वियोगतापतप्तेऽभूत्तेनासां जीवनं तयोः \*  
 तेनैकादश वर्षाणि तथा कुर्वन् हरिर्बभौ ॥ युवां मामिति वाक्येन  
 चेममेव वरं ददौ \* अन्यथैतादृशो भावो न भवत्येव कुत्रचि-  
 त् ॥ अतो माहात्म्यधीयुक्तस्नेहोऽभवदिति प्रभुम् \* चिरात्  
 प्राप्यापि पितरौ सस्वजाते न शङ्कितौ ॥ ४५ ॥

एवमुक्त्वा रूपान्तरस्वीकरणं कृतवानित्याह—

श्रीशुक उवाच ॥

इत्युक्त्वाऽऽसीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ॥

पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥ ४६ ॥

इत्युक्त्वाऽऽसीदिति॥तूष्णीम्भावोऽनुक्तसिद्धोऽपि रूपव-  
 ज्ञानस्याऽपि तिरोभावप्रतिपादनार्थः । यथा रूपं प्राकृतं स्वीकृत-  
 वान् एवं प्राकृतमेव ज्ञानं स्वीकृतवानिति । तथा सति रूपान्तरस्वी-  
 करणं सम्यगुत्पद्येत । नन्वेवं स्वविरुद्धधर्मं कथं स्वीकृतवानित्याह  
 हरिरिति॥यतः स सर्वदुःखहर्त्ता स्वरूपमप्यन्यथा करिष्यतीत्याह-  
 शङ्काह॥भगवानिति॥रूपज्ञानकार्ययोरपि तदा प्राकृत्यं न स्यादि-  
 त्याह॥ आत्ममाययेति ॥ स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा  
 कृतवान् । ततः स्वेच्छया यदा तत्कार्यमायास्यतीति गीतोपदेशने  
 भीष्ममुक्तौ च तथैव तदा प्रकटीभाविष्यति । अन्यदा तु मातृ-  
 प्रार्थनया रूपान्तरमेव प्रदर्शयिष्यतीति भावः । यदैव तूष्णीं

इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीमित्यत्र आत्मपदेनेदमाकृतम् ॥ यथात्मा  
 अविकृतो नित्यः शुद्धः सद्रूपस्तथेयं मायाप्युक्तगुणविशिष्टा । अत  
 एव तादृशगुणविशिष्टलीलायाः प्रत्यायिका, नासत्पदार्थस्य । संसार-

स्थितस्तदैव सद्यस्तत्क्षणमेव प्राकृतः शिशुर्बभूव अच्छिन्ननालो-  
ऽवस्थितः । नटानां रूपान्तरस्वीकारे दिदृक्षूणां परोक्षता-  
ऽपेक्ष्यते । अत्र तु तन्नापेक्ष्यत इत्याह ॥ पित्रोः सम्पश्यतोरि-

हेतुभूता माया यथा जीवस्य स्वरूपं विस्मारयित्वा प्रापञ्चिक-  
विषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्वरूपविस्मृतिं भगवदा-  
सक्तिं च जनयतीत्येतावद्धर्मसाम्येनास्यामपि मायाशब्दप्रयोगः ।  
वस्तुतस्तु यथाऽन्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एव-  
मियमपीति ज्ञापनायात्मपदम् । अन्यथा पुरुषोत्तमवाचिभगवत्पदा-  
ऽव्यवहितोक्त्यैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्तेरात्मपदं व्यर्थं स्यात् । एवं  
सति, प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादिति न्यायेन भगवद्रूपत्वादत्र कर्म-  
धारयोऽप्यभिप्रेत इति ज्ञेयम् । तथाचेदं पदं सर्वत्रानुषज्यते । तथा-  
हि । अत्र लीलार्थं भगवता तौ पितृत्वेनाङ्गीकृताविति भगवच्छक्त्यैव  
तयोस्तथाविर्भावः । अन्यथा निषेकजननाद्यभावेन तयोस्तथात्व-  
मुच्यमानं बाधितं स्यात् । एतदेवाह ॥ आत्ममायया पित्रोरिति ॥  
ननु एतद्वां दर्शितं रूपमिति वाक्यात् पूर्वरूपदर्शन एव भगवदिच्छा-  
या उक्तत्वाद्, नान्यथा मद्भवं ज्ञानमिति वाक्याद्दर्शनस्यानन्यलभ्य-  
त्वाच्चैतद्रूपदर्शनं कथमेतयोरत आह ॥ आत्ममायया सम्पश्यतोरि-  
ति ॥ एतेन चक्षुस्सामर्थ्येनादृश्यत्वं सूचितम् । अतिशयेनोपक्रान्त-  
कार्योपयोगित्वं हि सम्यक्त्वम् । तेन पूर्वमीश्वरत्वेन जानतोर्लीलोप-  
योगिमायाकरणकदर्शने सम्यक्त्वं स्वपुत्रत्वेनापि दर्शनं ज्ञेयम् ।  
तथैव लीलायाः करिष्यमाणत्वात्, पित्रोरितिवचनाच्च । यद्वा लौकिक-  
भावे सत्येव लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणकत्व-  
निरूपणेन पितृत्वोक्त्या च पुत्रत्वज्ञानं प्राप्तमेव । तच्च न केवलं, किं-  
त्वीश्वरत्वानुसन्धानसहितमिति तदेव सम्यक्त्वम् । युवां मां पुत्र-  
भावेन ब्रह्मभावेन चेति भगवद्वचनात् । अथवोक्तरूपमायाकरणक-  
दर्शने तद्विरुद्धाविषयकत्वमेव सम्यक्त्वम् । तथाच ब्रह्मभावस्य  
लीलाविरोधित्वेन तद्वहितं स्वस्मादुत्पन्नइत्येव ज्ञानं सम्यग्दर्शनम् ।  
एवं सति तया पश्यतोस्तयोः परं प्राकृतः शिशुर्बभूवेति तद्दर्शन-  
प्रकारकथनम् । वस्तुतस्तु भगवान् षड्गुणसम्पन्नः परमकाष्ठापन्नः  
शुद्धब्रह्मरूप एव यः शिशुः शिशुरूपः स सद्यस्तस्मिन्नेव क्षण आसी-



दृष्टः प्रकटो वा जात इति योजना । तत्राऽभवद्भगवान् व्यासपुत्र इत्यत्रेवात्राप्यासीदिति पदस्य नोत्पत्तिरर्थः । जातो हि बालो रोदिति । तच्च द्वाःस्थजागरणहेतुरिति तूष्णीं तथासीत् । अपरोक्षत्वेऽप्यलौकिकत्वेन ज्ञानाभावात् सौंशः परोक्ष एवेति लिट्प्रयोगः । अपरं च । इह हि तत्तत्क्षणसम्बन्धित्वेनोच्यमानापि सर्वा लीला तथाभूतैव शुद्धब्रह्मधर्मरूपा नित्यैवेति, कृतागसं तमिति श्लोकोक्त-रूपवन्नालादिसहितशिशुरूपस्यापि शुद्धब्रह्मत्वाद्यथाश्रुतेऽपि न काऽप्यनुपपत्तिः । तच्छ्रुलोकोक्तरूपस्यैव, नचान्तरित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमग्रे शुकेनोक्तमिति न काचिच्छङ्कात्र । लीलाया निरोधार्थत्वाद् यथैव सम्भवति तथैव करोतीति न प्राकृतानुकरणलीलायां काचि-न्यूनता । प्रत्युत भक्तार्थ एवमपि करोतीत्युद्भुतमाहात्म्यख्यापक-मित्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवा-नित्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । बबन्ध प्राकृतं यथेति प्राकृतदृष्टान्त उक्तोऽग्रे । अथवा शेषाधिकाणप्रत्ययान्तोऽत्र प्रकृतिशब्दः । तेन यथा चक्षुषा ग्राह्यं रूपं चाश्रुषमित्यादिशब्दास्तथायमपीति प्रकृत्या ग्राह्यः प्राकृत इत्यर्थः सम्पद्यते । लौकिकालौकिकभेदेन हि द्विविधा जीवाः । तेषां प्रकृतिरपि तथा । तथाच, मल्लानामशनिरिति श्लोकोक्तरीतिवद् अलौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेन ग्राह्यो लौकिकप्रकृतिभिरलौकिक-त्वेनेत्येतादृशो, वस्तुतस्त्वलौकिक एव शिशुर्बभूवेत्यर्थः सम्पद्यते । अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञानं लौकिकं, तद्वन्तस्तथा । शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकम् तद्वन्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेऽपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपातित्वेन तज्ज्ञानादीनां न लौकिकत्वम् । तेषां पुत्रत्वादित्वेन ज्ञानं शास्त्रेणानूद्यते परं, न तु विधीयत इति शास्त्ररीतिमपेक्ष्य लौकिकत्वम् उच्यते । नैतावता काचिन्न्यूनतात्र । लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव । यद्वा प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ, प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्वइत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची । तथाच पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव ग्राह्यः । तथा, न तत्र सूर्यो भातीत्यादिश्रुतिभिः, नाहं वेदैरित्यादिस्मृतिभिश्चेतर-साधननिषेधाच्छ्रुत्यन्तरे च, नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यइत्यादिनेतर-साधननिषेधपूर्वकं, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादिना भगवतैव भगवाँल्लभ्य इति निरूप्यते । तथाचैतादृशशुद्धब्रह्मरूपो लोकवेद-

ति ॥ लौकिकज्ञाननैपुण्यं मातुः परमार्थज्ञाननैपुण्यं पितुः ।  
उभयमपि विद्यमानमेव न भगवत्सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धकम् ॥ ४६ ॥

एवं स्वीकृत्य रूपान्तरं तत्र स्थितौ प्रयोजनाभावात् स्वयं  
गमने रूपान्तरस्वीकारवैयर्थ्यात् तस्य चाज्ञानात् सर्वसमाधानार्थं  
तं बोधयित्वा तद्द्वारा स्वयं गोकुले गतवानित्याह—

ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः

सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ॥

यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा

या योगमायाऽजनि नन्दजायया ॥ ४७ ॥

ततश्चेति ॥ प्राकृतभावानन्तरं शौरिश्चकारादाज्ञापनानन्तरं  
च सुतं भगवन्तं समादाय सम्यग्गृहीत्वा उत्तमपात्रं वस्त्रं च  
प्रसार्य तदुपरि स्थापयित्वा स सूतिकागृहाद् यदा बहिर्गन्तुमि-  
येष तर्हि तस्मिन् समये नन्दजायया योगमाया अजनि जनि-

प्रसिद्धः पुरुषोत्तमः शिशुर्वभूवेत्यर्थः ॥ तयोः सम्प्रश्यतोरेव तथाकरणे  
उपपत्तिमाहुः ॥ लौकिकज्ञानेत्यादिना ॥ सामर्थ्यस्य, सामर्थ्यप्रकटन-  
स्येत्यर्थः । इदमत्राकृतम् । अनेनैव रूपेणाधुनैव कंसं मारयित्वा  
सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्यं सत्यपि यदूपन्तिरप्रकटनं तत्, समु-  
द्विजे भवद्वेतोरधीरधीरित्यादिवाक्यैर्लौकिकरीत्यैव स्नेहातिशयो-  
क्षायते । येन भगवतः कंसाभिमुखत्वमात्रेऽपि प्राणापगमो भवेत् ।  
लोकविद्वेषभिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि लौकिकरीत्यैव स ज्ञाप्यते  
मातुः । पितुस्तु पूर्णमाहात्म्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशङ्काभावेऽप्यनेनैव रूपेण  
अधुनैव कंसमारणे भक्तदुःखनिवृत्तौ सत्यां स्थितौ प्रयोजनाभावा-  
दस्माकं पुनर्दर्शनं न भविष्यति चेन्न प्राणस्थितिर्भविष्यतीत्यभि-  
प्रायेण तद्वृत्तान्तकथनादेतद्रूपोपसंहारेऽन्यत्राधुना गमनमभिप्रेतमि-  
ति ज्ञायते । अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रभोजानाती-  
ति न तन्निवेदयेत् । तथाच तदा तद्दर्शनसत्त्वोक्त्या तज्ज्ञानस्योक्त-  
रूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति युक्तं तथात्वमिति ॥

ता ॥ शौरिरिति गमने भयाभावः ॥ स इति भगवद्वाक्ये विश्वासः । सुतमिति तस्यापि पुत्रत्वबुद्धिः प्राकृतेव जातेति ज्ञापितम् ॥ सूतिकागृहादिति ॥ प्रसवधर्मास्तत्रापि गृहे आविर्भूताः, देवक्या अपि सूतिकात्वं जातम् । साधारणमोहस्य निवर्त्तकं साधारणं ज्ञानमिति । गमनस्वाच्छन्त्रं कपाटोद्घाटनं च । आत्मन इव देहस्यापि विस्मरणं यथा भवति तदर्थं तस्मिन्नेव समये योगमाया जाता । भगवत्समानकाले चेज्जाता भवेत् तदा देवकीवसुदेवयोरपि प्रस्वापः स्यात् । अनेन मुहूर्त्तानन्तरं सा जातेति ज्ञायते । नवम्यां च सा जाता, रोहिणी तु तुल्या । अतो रोहिण्याः कृत्तिकावेधो न दोषाय । सप्तमीवेधस्तु दोषायैव । पुत्रोत्सवाऽऽदिकं शुद्धनवम्यामेव जातमिति शुद्धाऽष्टम्यभावे नवम्यप्युपोष्या । अन्तःस्थिते भगवति मायोद्गमो न भवतीति यदैव बहिर्गन्तुमियेष तर्हेव जातेत्युक्तम् । सा हि योगार्थमेव माया भगवतः कार्योपायार्थमेव लोकान् व्यामोहयतीति । माया-

सर्वमोहनस्वभावायास्तस्या आविर्भावे वसुदेवे तथात्वं कुतो नेत्याशङ्क्य तन्निवारणाय, भगवत्प्रचोदित इति पदतात्पर्यमाहुः ॥ साधारणमोहस्येति ॥ भगवता गोकुले स्वनयनार्थं ततः कन्यायाश्चाऽऽनयनार्थं स प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगवज्ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितसर्वसाधारणमोहस्य निवर्त्तकमुत्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः । यथाऽन्यः कश्चिच्चौर्येण गच्छन् पदभ्यां शनैश्च गच्छति स्वचातुर्येण, तथैव वसुदेवोऽपीति ज्ञाने साधारणत्वम् । अन्यथा गोपाला भाण्डीरमिवायमपि गोकुलं प्रापितः स्यात् । यद्वा भगवद्विषयकज्ञानतारतम्येन मोहाऽपगमतारतम्यमिति भगवति लोकसाधारणं ज्ञानमधुनास्यास्तीति तादृङ्मोहोऽप्यपगतइति तथेत्यर्थः । तावान् बाह्योऽपि बन्धो निवर्तत इत्याहुः ॥ कपाटोद्घाटनं चेति ॥ तदा देवकीत्यादि ॥ दर्शनेन हि मोहाभावः । समानकालत्वे जन्मनो दर्शनलक्षणो मोह एव भवेदित्यर्थः ॥

याः स्वतन्त्रज्ञानपक्षं व्यावर्त्तयितुं, नन्दजायया जनितेत्युक्त-  
म् । न तु भगवानिव सा स्वत आविर्भूतेति ॥ ४७ ॥

तस्याः कार्यमाह—

तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु

द्राःस्थेषु पौरेष्वनुशायितेष्वथ ॥

द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया

बृहत्कपाटायसकीलशृङ्खलैः ॥ ४८ ॥

ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते

स्वयं व्यवर्त्यन्त यथा तमो रवेः ॥

ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः

शेषोऽन्वगाद् वारि निवारयन् फणैः ॥ ४९ ॥

तथेति ॥ तया मायया हृताः प्रत्ययानां सर्ववृत्तयो येषु  
जाग्रत्स्वापयोः प्रत्ययानां ज्ञानानां वृत्तयः संशयादय उत्पद्य-  
न्ते । मायामोहितास्तु मूर्च्छिता एव जाताः । जगति तस्यामु-  
त्पन्नायां तत्प्रभावः । यशोदादयस्तु मुग्धा एव, गोकुलवासिन-  
श्च । ततः क्रमेण मथुरायां द्वास्थास्ततः पौराः । न केवलं पूर्वं  
वद् बुद्धिरेव गृहीता, किन्तु निद्रयातिरिक्तबुद्धिरपि सम्पादिता।  
यथा भूयान् कालो लोकान्तरं गतानामिव मुग्धतया गच्छति,  
तथा अनुशायितेषु सुषुप्तिं प्रापितेषु सत्सु । इयं हि माया एता-  
वत् कार्यमेव कृतवती । अन्यत् त्वन्यथा जातमिति वदन् प्र-  
क्रमान्तरमाह ॥ अथेति ॥ पूर्वं तैरेव द्वारपालकैः सर्वा एव द्वारो  
बृहत्कपाटायसकीलशृङ्खलैः पिहिताः, स्वभावतोऽपि दुरत्ययाः।  
गजा व्याघ्राः क्वचित् सिंहा विषमाश्चैव भूमयः \* दिवसे-  
ऽपि गतौ नित्यं सर्वथा भयहेतवः ॥ येषु द्वारेषु गमनमात्रेऽपि  
साधारणानां बन्धो भवति । तत्रापि पिहिताः । बृहन्ति कपटानि

तत्र आयसाः कीलाः शृङ्खलाश्च यासु । कीलसहिता वा शृङ्खला  
यासु । कुञ्चिकयैव उद्धाटयितुं शक्याः । कुञ्चिकाऽपि विषमा । एता-  
दृशा अपि, कृष्णवाहे वसुदेवे समागते स्वयमेव व्यवयन्तविशीर्णा  
जाताः । स्वयमेवोद्धाटितकपाटा जाताः । भगवतः सर्वमोक्षदातृ-  
त्वात् कपाटानामप्यचेतनानामतितामसैर्बद्धानां मुक्तिः प्रदर्शि-  
ता । अनेनान्येषां मुक्तिर्व्याख्याता, यदि शुद्धसत्त्वं भगवद्वाहकं  
च चेद्भवति । एतत्प्रदर्शनार्थमेव कृष्णवाहे वसुदेव इत्युक्तम् ।  
अयमेवोपाय इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह ॥ यथा तमो रवेरिति ॥  
उपायसहस्रेणापि सर्वं तमो न गच्छति । उदितेतु सूर्ये स्वतएव  
गच्छति । तथा शुद्धसत्त्वे भगवत्सहिते सत्येव सर्वाविद्यानाशः,  
सर्वासाध्यानां स्वत एव सिद्धिर्नान्यथेति निरूपितम् ।  
अन्तर्द्वारेषु निर्गतेषु मायायाः प्रवेशे उभयोः सांमुख्ये यदासी-  
त्तदाह । ववर्षेति ॥ वृष्टिरपि सर्वेषामनुत्थाने हेतुः, उपांशु-  
गर्जितं चानुत्थाने शब्दान्तरप्रतिबन्धे च । अधिकगर्जने तेनैव  
प्रबोधः । एतावन्मायाकार्यं साधारण्येन प्रवृत्तं वसुदेवस्यापि  
खेदहेतुर्भवति । अतस्तन्निवारणार्थं शेषोऽन्वगात् पातालात्  
समागत्य फणैः पर्जन्यवारि निवारयन् अन्वगात् । पश्चाद्भागेन  
गतवान् । भगवत्सम्बन्धात्तत्कृतं तु भयं न भवति । अन्तरिक्षे  
निवारयन् गच्छतीत्येके । फणैरिति पदात् । अन्वगादिति च  
पश्चादेव छत्रधारीव गच्छतीति ज्ञायते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यथा यथा गोकुलनिकटे गमनं तथा तथा मायासान्निध्या-  
द् गमने क्लेशाधिक्यं, भगवत्सान्निध्याच्च तदभाव इति ज्ञापयितुं  
यमुनोत्तरणप्रकारमाह—

मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा

गम्भीरतोयौघवोर्मिफेनिला ॥

भयानकावर्तशताकुला नदी

मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः ॥ ५० ॥

मघोनि वर्षतीति ॥ भगवज्जन्मसमये सर्वतो निवृत्ता अपि मेघा मायाजन्मनि सर्वे समागताः । इन्द्रोऽपि मायामोहितो मेघप्रेरको जातः । केवलाश्चेद् भगवति गच्छति निवृत्ता अपि भवेयुः । अल्पानां मोहितानामल्पधैर्यवच्चेन महति विरोधासम्भवात् । अत आह ॥ मघोनीन्द्रे असकृद्वर्षति सति । स्वभावतोऽपि यमुना क्रूरेत्याह ॥ यमाऽनुजेति ॥ अत एव गम्भीरतोयौघजवोर्मिफेनिला ॥ गम्भीरो भयानकोऽगाधो यस्तोयौघः, तस्य जवेन वायुवशाच्च ये ऊर्मयः, तत्सहिता फेनिला च । त्रिविधोऽपि दोषस्तस्या निरूपितः । अतिवेगो राजसः, फेनादिस्तामसः । एवं कालकृतं दोषमुक्त्वा स्वाभाविकदोषमाह ॥ भयानकावर्तशताकुलेति ॥ भयानका भयजनका ये आवर्त्ता भ्रमरास्तेषां शतैराकुला समप्रवाहरहिता व्यग्रा वा आवर्त्तास्तामसाः, वैयग्यं राजसम् । एवं स्वाभाविका अपि त्रयो दोषाः । एवं दुष्टापि भयानमार्गं ददौ । सर्वा नद्यः समुद्रपत्न्यः । रामाऽवतारे समुद्रोऽपि मार्गमप्रयच्छन् शोषितः । किं पुनस्तस्याल्पसत्त्वा भार्या । अतः स्वरूपादेव प्रच्युता भविष्यामीति सिन्धुरिव मार्गं ददौ । किञ्च, यमुनाजले अग्रे लक्ष्मीभिः सह क्रीडां करिष्यति । अतः सन्तोषादपि ददौ । यथा लक्ष्मीपतेर्जामातुः श्वशुरः समुद्रः कदाचित् स्वगृहे नयन् मार्गं प्रयच्छति । अथवा श्रीः सीतैव । तस्या एकस्याः कामुकश्चेत् समुद्रशोषं कृतवान्, बहूनां गोपिकानां कामुकः कथं न कुर्यात् ॥ ५० ॥

एवमार्गवन्नदीमुत्तीय गोकुले गतस्य कृत्यमाह—



नन्दव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान्  
गोपान् प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया ॥  
शिशुं यशोदाशयने निधाय तत्-  
सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ॥ ५१ ॥

नन्दव्रजमिति ॥ शौरिरित्यऽभये । नन्दस्य च मित्रत्वात्  
व्रजे च गवामपि कदाचिच्छब्दो भवति । अतः पुरुषगमन-  
शब्देनापि न तत्रत्यानां जागरणम् । उपेत्य समीपे गत्वा । अनेन  
शनैर्गमनं सूचितम् । तत्र च तान् सर्वदाजागरणयुक्तानपि, तदा  
प्रसुप्तानुपलभ्य । केवलमपि शयनं सम्भवतीति निद्रयेत्युक्तम् ।  
शिशुं बालकं भगवन्तम् । भगवच्चज्ञानेन पुत्रत्वस्य वक्तु-  
मशक्यत्वान्नान्तराणामकृतत्वाद् भगवत्त्वे स्थापनस्यायुक्तत्वा-  
च्छिशुमित्युक्तम् । शयने शय्यायाम् अयुक्तमित्याशङ्क्य शयनपदं  
दत्तम् । यशोदायाः शयने सति । यशोदायाः शयनं यत्रेति  
निधाय नितरां स्थापयित्वा तत्सुतां मायामुपादाय पुनस्तेनैव  
मार्गेण स्वगृहानगात् ॥ ५१ ॥

देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकाम् ॥  
प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥ ५२ ॥

ततो देवक्याः शयने तस्या अपि शय्यास्थानं कृत्वा तां  
स्थापयित्वा ॥ अथेति, भिन्नप्रक्रमे । यशोदाशयने तूष्णीं शनै-  
रज्ञापयन् । अत्र तु तदभावः । दारिकां कन्याम् । अनादरे  
दारिका । स्वयमेव पदोः पादयोर्लोहं प्रतिमुच्य पूर्ववदेव यदा  
भगवज्जन्म न जातं तदा यथा ॥ ५२ ॥

अत्र यशोदायाः शयनं न सम्भवति । प्रसवे लोके अज्ञाना-  
ऽसम्भवादित्याशङ्क्याह —

यशोदा नन्दपत्नी च जातं परमबुद्ध्यत ॥  
 न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः ॥ ५३ ॥  
 इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीकृष्ण-  
 जन्मनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ १० ॥ ३ ॥

यशोदेति ॥ यशो ददातीति प्रसवे ज्ञाते भर्तुः सुखं भव-  
 तीति नन्दस्य पत्नीति तादृशे समये अन्यदापि जागरणं जात-  
 कर्माद्यावश्यकत्वात् पत्नी भूत्वाऽपि सावधानापि जातमेव पर-  
 मबुद्ध्यत, न तु जातस्य लिङ्गं पुत्रः पुत्रीवेति । यतः परिश्रान्ता  
 प्रसवार्थं वेदना महती जाता । पश्चाच्छ्रान्ता यदा तदैव प्रसवो  
 जात इति प्रसवेन सह निद्रापि जाता । तथा कृत्वा अपगता  
 स्मृतिर्यस्याः । मम प्रसवो जात इति पूर्वानुसन्धानं स्मृतिः ।  
 अतः पूर्वं वसुदेवकृतं सुस्थम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां  
 दशमस्कन्धविवरणे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥



चतुर्थोऽध्यायः ॥ १० ॥ ४ ॥

मायायाः कार्यमधुना चतुर्थे विनिरूप्यते\*अन्यथा भगवत्-  
कार्यं न भवेदनिमित्ततः ॥ ज्ञापने दुःखसुखदे ततोऽपि ज्ञापने  
तथा \* कंसस्य सहभृत्यस्य धर्मबाधो न चान्यथा ॥ तामस-  
प्रभुके राज्ये कृतो धर्मस्तु तद्वतः \* अतः पूर्वस्य नाशो वै  
कर्त्तव्यं तामसाश्च ते ॥ ब्राह्मणा अपि तद्देशे स्वभावात्तामसा  
मताः \* कालस्तथाविधो यस्मात् पश्चाज्जातस्तु सात्त्विकः ॥

भगवत्कार्यवैपरीत्यं मायाकार्यं इति ज्ञापयितुमुद्घाटित-  
कपाटानां द्वाराणां पुनः पिधानमाह—

श्रीशुक उवाच ॥

बहिरन्तः पुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ॥

ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥१॥

बहिरन्तरिति ॥ पुरो बहिर्द्वाराणि अवान्तरद्वाराणि च  
सर्वाः पूर्ववदेवावृताः । वैलक्षण्ये रक्षकाणां ज्ञानसम्भवाज्ज्ञानं  
भवेदिति । पुनर्बन्धनं मायाकार्यमुक्त्वा, पूर्वं वसुदेवदेवक्योर्नि-

अनिमित्तं इति ॥ भक्तदुःखाभावादित्यर्थः ॥ ज्ञापने इति ॥ माया-  
कृतरोदनेन स्वज्ञापनम् । ततो गृहपालकृतबालजन्मज्ञापनं च कंसे ।  
एते उभे अपि तथेत्यर्थः ॥ ततोऽपीति ॥ एतदुभयज्ञापनानन्तरं, यत्र  
कवा जातइति मायाकृतं भगवज्जन्मज्ञापनं, कंसकृतज्ञापनं च मन्त्रिषु ।  
एते उभे अपि दुःखसुखदे इत्यर्थः ॥ न चान्यथेति ॥ मायामोहं  
विनेत्यर्थः । ननु धर्मस्थापनहेतोर्भगवदवतारस्य तन्नाशहेतुत्वं कथ-  
मुच्यते । जातः खलु तवान्तकृद्, यत्र कवेति वाक्यश्रवणेनैवानिर्देशा-  
भिर्देशांश्चेत्यादिमन्त्रणस्य जातत्वादित्यत आहुः ॥ तामसप्रभुक इति ॥  
तामसाश्च त इति तद्वताः पश्चादय इत्यर्थः । एवमपि कण्टकन्यायेन  
धर्मप्रतिपक्षदूरीकरणं युक्तमिति भावः ॥ पश्चादिति ॥ तमः कार्यनिवृत्तेः  
पश्चाज्जातो धर्मस्तथेत्यर्थः ॥

वृत्तस्यापि भयस्य जननार्थं रोदनमपि कृतवती । तेन रोदनेन सर्वेषां जागरणं जातमित्याह ॥ तत इति ॥ बालस्योत्पन्नस्य ध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः सूतीगृहरक्षकाः सम्यगुत्थिताः ॥ १ ॥

तेषां कृत्यमाह

ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ॥

आचख्युर्भोजराजाय यदुद्विग्नः प्रतीक्षते ॥ २ ॥

तेत्विति ॥ देवक्यादिभिः प्रार्थिता अपि तत्प्रार्थनां न कृतवन्त इतिज्ञापनार्थस्तुशब्दः ॥ तूर्णमिति मध्ये कृत्यान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । दूरात्कथनेनिलायनादिकं संभविष्यतीति तन्निवृत्त्यर्थमुपव्रज्येत्युक्तम् । देवक्या गर्भस्य जन्म, न तु पुत्रः, कन्यका चेति भेदः ॥ तद् अतिप्रसिद्धमष्टमम् ॥ अकथनेऽनिष्टं करिष्यतीति ज्ञापनार्थं, भोजराजायेत्युक्तम् । जन्म च प्रतीक्षत एव, कदा भविष्यतीति । अर्थादेतादृशाय । प्रतीक्षायां हेतुमाह ॥ उद्विग्न इति ॥ २ ॥

स तल्पात्तूर्णमुत्थाय कालोऽयमिति विह्वलः ॥

सूतीगृहमगात्तूर्णं प्रस्खलन् मुक्तमूर्द्धजः ॥ ३ ॥

ततः कंसस्य कृत्यमाह ॥ सोऽपि शय्यायां पतित एव स्थितः स महानपि तल्पाच्छय्यातस्तूर्णमविचारेण प्रथमत उत्थितः पश्चात् कालोऽयमिति विह्वलः । अतः परं जीवनसंभावना नास्तीति निश्चयात् । अयं भगवानेव कालो मृत्युदः । विह्वलः सर्वावयवविकलः । सूतीगृहं प्रसूतिस्थानम् । शीघ्रमिति सर्वकार्यपरित्यागे सर्वसाधनाननुसंधाने हेतुः । प्रस्खलन्निति मार्गाज्ञानं, मुक्तमूर्द्धज इति देहाज्ञानम् ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा लिङ्गमज्ञात्वा पुत्रबुद्ध्यैव मारणार्थं प्रवृत्तौ यशोदायाः

कन्याया मारणं स्वपुत्रमारणादप्यधिकदुःखदं जातमिति ज्ञापितुं तस्या वाक्यमाह—

तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती ॥

स्नुषेयं तव कल्याण स्त्रियं मा हन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

तमाहेति, त्रिभिः ॥ त्वदीया कन्यका चेयमतो मङ्गं प्रदीयताम् \* भगिनी दानपात्रं हि हेतुकार्यं फलैस्त्रिभिः ॥ तं कंसं भ्रातरमाहायतो देवी सात्त्विक्यपि स्त्री ज्ञात्वा वा दैन्यप्रदर्शनाऽर्थं तथा कृतवतीति, असत्यमपि प्राणसंकटे परार्थं वक्तव्यमिति ज्ञापनार्थं वा । कृपणा अनालोचितयाचिका । कृपणः स तु विज्ञेयो योऽनालोचितयाचक इति वाक्यात् । करुणं यथां भवति तथा तमाहेति संबन्धः । सतीति कालज्ञानाद्याचनं सर्वात्मकत्वाद् भगवतस्तथा करिष्यति । भर्तुर्दोषनिवृत्त्यर्थं वा सतीति । अन्यथा स्वपुत्रं स्थापयित्वा परकन्यामारणे दोषः स्यात् ॥ स्नुषेति ॥ मातुलकन्यापरिणयनपक्षे पितृष्वसुरपि कन्या परिणेत्या । यथा मित्रविन्दा । यदा कंसस्य पुत्रो देवकीकन्यामुद्रहेतदेयं स्नुषा भवति । अनेन तस्याः स्वकन्यात्वं सहजमित्युक्तम् । ननु पुत्र एव नास्ति कथमियं स्नुषेति चेत्तत्राह ॥ कल्याणेति ॥ त्वं पुत्रजननसमर्थः । मदपत्यरक्षणेन तवापि पुत्रो भविष्यतीति । अथवा मा स्नुषा, तथापि स्त्रियं हन्तुं मार्हासि । अन्यथा अहमेव कथं न हता । स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या बधोऽयमिति यतस्त्वयैव निरूपितम् ॥ ४ ॥

अष्टमो मारणीय इति चेत्तत्राह—

बहवो हिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः ॥

त्वया दैवनिःसृष्टेन पुत्रिकैका प्रदीयताम् ॥ ५ ॥

बहवो हिंसिता भ्रातरिति ॥ स्त्रिया मारकत्वं शास्त्रे  
न सिद्धम् । पुत्रास्तु हता एव । यद्यप्येक एव मारणीयः, तत्स्थाने  
बहवो हताः । भ्रातरिति संबोधनं दयार्थम् । आकृत्या परा-  
क्रमोऽपि तेषु संभाव्यत इति तदर्थमाह ॥ पावकोपमा इति ॥  
स्नेहे त्यक्ष्यतीति । तस्य दोषाभावमाह ॥ त्वया दैवनिःसृष्टेनेति ॥  
अनुरक्तो गुणान् ब्रूत इति वाक्यादैवेन भगवदिच्छया प्रेरितेन  
भवता पुत्रा हताः । एषा तु अवध्येति दैवेन न प्रेर्यत इति भावः ।  
एका इयं पुत्रिका अभ्रातृमतीति इमामप्यन्ततोगत्वा पुत्रिका-  
धर्मेण दत्त्वा ससन्ताना भविष्यामीति ज्ञापयति ॥ एकेति, यद्य-  
परा उत्पत्स्यते तदा मारणीयेति ज्ञापितम् । प्रकर्षेण दीयता-  
मिति कालान्तरेऽप्यमारणीया ॥ ५ ॥

अवश्यं दाने हेतुमाह—

नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतसुता प्रभो ॥

दातुमर्हसि मन्दाया अङ्गेमां चरमां प्रजाम् ॥ ६ ॥

नन्वहमिति ॥ अवश्यदानमेव फलम् । नन्विति संबोधनं  
युक्तिग्रहणार्थम् ॥ अहं ते ह्यवरजेति ॥ अवरजत्वे उभयानु-  
भवः प्रमाणम्, अवरजा दयापात्रम् । दीना दुःखिता शोकादिना  
तत्र हेतुः, हतसुतेति ॥ प्रभो इति संबोधनं, दानसामर्थ्य-  
द्योतनार्थम् । अत एव दातुमर्हसि ॥ मन्दाया इति ॥ अतः परं  
रजोऽभावः सूचितः । अतश्चरमां प्रजाम् ॥ इमामिति ॥ अन्या  
कन्यात्वेन न देया, इयमेव देयेति ॥ ६ ॥

तथापि न त्यक्तवानित्याह—

उपगूह्यात्मजामेवं रुदन्त्या दीनदीनवत् ॥

याचितस्तां विनिर्भस्त्य हस्तादाचिच्छिदे खलः ॥ ७ ॥



उपगृह्येति ॥ एवमात्मजामुपगृह्य विलापनपूर्वकं रुदन्त्या  
हस्तात् तां बालामाचिच्छिदे । देवकीं विनिर्भत्स्य । विनिर्भ-  
त्सर्त्ते हेतुः, तां याचितः सन् ॥ आत्मजामिति ॥ आत्मनो  
भगवतः सकाशाज्जाताम् ॥ व्यवहारे शब्दाः परमार्था एवेति  
न्यायाद्देहादावात्मशब्दवद् आत्मजशब्दोऽपि पुत्रत्वेन परिग्रह-  
मात्रत्वेऽपि वक्तुं शक्यते ॥ एवमिति पदादेतानीदृशानि वाक्या-  
नि बहुवारमुक्तानीति ज्ञापितम् । रोदनं यशोदाकन्यकेति, दीना-  
दपि दीना । यथा दैवहता पुत्रभर्त्रादिरहिता व्याधिग्रस्ताऽपि  
भवति सा दीनदीना तथेयं स्वपुत्रनाशं दृष्टवती परापत्यनाशम-  
पि पश्यतीति ॥ हस्तादिति ॥ एकेन हस्तेन तस्या एकं हस्तं  
धृत्वा द्वितीयेन तस्या द्वितीयहस्तादाचिच्छिदे । एवं करणे हेतुः,  
खल इति ॥ ७ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ गृहीत्वा यत् कृतवांस्तदाह—

तां गृहीत्वा चरणयोजातमात्रां स्वसुः सुताम् ॥  
अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ॥ ८ ॥

तां गृहीत्वेति ॥ चरणयोरिति मारणार्थमेव विपरीततया  
ग्रहणमात्रेणैव तस्या नाशः सूचितः ॥ जातमात्रामिति ॥ नाला-  
दिसहिताम् । अतिकोमलत्वप्रदर्शनेन तस्य खलत्वं समर्थितम् ।  
स्वसुः सुतामिति सर्वथा विरुद्धकर्तृत्वमुक्तम् । अपोथयत् प्रक्षाल्य-  
मानवस्त्रमिव प्रक्षिप्तवान् । शिला अङ्गणस्था यथा स्नानार्था  
भवति । ननु सौहार्दमुभयविषयकं कथं त्यक्तवानित्याह ॥  
स्वार्थोन्मूलितसौहृद इति ॥ स्वार्थमुन्मूलितं सौहृदं येन ॥ ८ ॥

ततो यज्जातं तदाह—

सा तद्वस्तात् समुत्पत्य सद्यो देव्यम्बरं गता ॥  
अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ॥ ९ ॥

सा तद्धस्तादिति ॥ यदैव पाषाणं प्रति प्रक्षिप्तवाँस्तदैव  
हस्तात् सम्यगुत्पत्य उत्पतनं कृत्वा सद्य एव सा देवतारूपा  
जाता । ततोऽम्बरं गता आकाशे श्येनवत् स्थिता । कंसादिभिः  
सर्वैरेव तथाऽदृश्यत । तस्यास्तथात्वे सामर्थ्यं विष्णोरनुजेति ॥  
यशोदा देवकी परस्परविचारेणैकैव । पश्चाच्च ज्ञाता । यदि वा  
भगवान् यशोदाभुतो, यदिवा देवाक्याः, उभयथापि सा अनुजा  
लोकप्रसिद्धेः । विष्णोरनुजात्वेन तथा सामर्थ्यं ज्ञापितम् ।  
द्विगुणं रूपमाह ॥ सायुधाष्टमहाभुजेति ॥ भगवत्कार्यं स्वकार्यं  
च करिष्यतीत्यष्टभुजत्वम् । भगवत्कार्यं देवक्यादीनां बन्धनि-  
वृत्तिः, स्वकार्यं सर्वेषां दुःखदानं धर्मनाशश्च । भगवत्कृति-  
सिद्ध्यर्थमायुधसहिता ॥ अष्टौ महाभुजा यस्याः । यथा भगवान्  
आविर्भावे विपरीतं रूपं प्रदर्शितवान् एवमियमपि ॥ ९ ॥  
आविर्भावादिदानीं रूपान्तरं गृहीतवतीति तस्याः सामग्रीमाह—

दिव्यस्रगम्बरालेपरत्नाभरणभूषिता ॥

धनुःशूलेषुचर्मासिशङ्खचक्रगदाधरा ॥ १० ॥

दिव्येति ॥ दिव्याः स्रजो मालाः, अम्बराणि वस्त्राणि  
दिव्यान्येव आलेपश्चन्दनादिः । रत्नयुक्तान्याभरणानि च ।  
एवमलङ्करणचतुष्टयसहिता । दर्शनकृतोऽयं क्रमः । प्रथमतो  
गन्धाददृष्टाया अपि स्रजा प्रतीतिः, ततो वस्त्राणां, ततश्चन्दना-  
ऽऽभरणानामिति । आयुधानि गणयति ॥ धनुरिति ॥ धनुर्वाम-  
भागहस्ते, शूलमिषुश्च दक्षिणयोः । चर्मवामे, असिर्दक्षिणे, शङ्खो  
वामे, चक्रं दक्षिणे, गदा वामे इति गदान्तानि विभक्तीति गदा-  
धरा ॥ १० ॥

तस्याः स्वरूपं भगवत इव सर्वजनीनामिति ज्ञापयितुमाह—

सिद्धचारणगन्धर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः ॥

उपाहृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

सिद्धचारणेति ॥ सिद्धचारणगन्धर्वास्त्रिगुणाः । अन्ये च । अप्सरैरिति, बहुलं छन्दसीत्यनेन । ऐकपद्यं तु सुगमम् । अस्याः षड्गुणोपजीविका एते । कंसदर्शन एव उपाहृता उरु-  
बलयः पूजासाधनानि यैः । बलिशब्दो जयजयादिशब्दाना-  
मप्युपलक्षकः । अतस्तैः स्तूयमाना, कंसवधं कर्तुं शक्ताहमिति  
ज्ञापयन्ती इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ११ ॥

द्वयमत्र वक्तव्यं, कथं न हन्यते, कथं वा रक्षार्थं न स्थापय-  
त्युभयसमाधानम् । तदाह—

देव्युवाच ॥

किं मया हतया मन्द जातः खलु तवान्तकृत् ॥

यत्र क्वचित् पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणां वृथा ॥ १२ ॥

किं मयेति ॥ मया हतया किम् । अहं तु हननेऽप्यपकारं  
न करोमि, किं पुनरहता । अत एतद्वृत्तान्ताज्ञानात् त्वं मन्दः ।  
अवधे हेतुः, जातः खलु तवान्तकृदिति ॥ यस्तु तवान्तं नाशं  
करिष्यति स तु जात एव क्वचित् । यत्र क्वचिदिति विशेषाकथनं  
देवगुह्यम् । ननु शत्रुत्वाविशेषेऽपि सामर्थ्ये विद्यमानेऽपि यद्  
भगवतैव हन्यते, न त्वयेति को विशेष इति चेत् तत्राह ॥ पूर्वशत्रु-  
रिति ॥ मम त्विदानीं भवाञ्छत्रुः, तदप्यन्यबुद्ध्या । भगवांस्तु  
भवतः पूर्वशत्रुरतस्तेनैव हन्तव्यः । आकाशवाण्याऽपि तथैवाक्त-  
म् । अतः कृपणां देवकीं मा हिंसीः । तस्या वधे न कोऽपि  
पुरुषार्थः सिद्ध्येत् । अतो वृथैव मा हिंसीः ॥ १२ ॥

एवमुक्त्वा गतेत्याह—

श्रीशुक उवाच ॥

इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि ॥

बहुनामानिकेतेषु बहुनामा बभूव ह ॥ १३ ॥

इतीति ॥ प्रकर्षेण भाषित्वा स्पष्टतया निरूप्य । अनेन संवादान्तरमपि कंसेन सह कृतवतीति लक्ष्यते । अन्यथा ब्राह्मणैः सह विरोधं न कुर्यात् । तेन सह संवादेनैव कार्यं सर्वं सिद्धमिति ज्ञातवतीत्यत्र हेतुमाह ॥ देवीति ॥ यद्यन्योऽप्यागत्य स्पष्टमन्यथा वदेत् तथापि तया मोहितः कंसो नान्यदङ्गीकुर्यादित्यत्र हेतुमाह ॥ मायेति ॥ तस्या गमने हेतुमाह ॥ भगवतीति ॥ सा हि भगवद्भावप्राकट्यं कृत्वा लोके पूजां प्राप्स्यतीति भगवद्वाक्यानुसारेण बहुनामानिकेतेषु भूमौ यावन्ति स्थानानि यन्नामानि तत्र सर्वत्रैव स्थिता बहूनि रूपाणि कृत्वा बहुनामा बभूव । दुर्गादिमूर्तिषु रूपभेदस्य स्पष्टत्वाद्देवकीवसुदेवयोर्निबन्धो व्यर्थः ॥ १३ ॥

शत्रुस्तु जात इति मायावचनं श्रुत्वा कंसः किं कृतवानित्याकाङ्क्षायामाह—

तया कथितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः ॥

देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

तयेति ॥ वाक्यं तु भगवत्सम्बन्धि । तया तु परं केवलमभिहितम् । तदाकर्ण्य परमविस्मयं प्राप्तवान् । यदीयं देवता ज्ञायेत धृत्वैव स्थाप्येत । तद्वाक्यविश्वासाद्देवकीं वसुदेवं च विमुच्य शृङ्खलां दूरीकृत्य देवीवाक्यादुत्पन्नशुद्धभावः प्रश्रितो विनीतोऽब्रवीत् । कायिकं मानसं च शुद्धभावं प्रदर्श्य वाचिकं प्रदर्शितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ तस्य वाक्यान्याह—

कंस उवाच ॥

अहो भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना ॥

पुरुषाद् इवाऽभ्येत्य बहवो हिंसिताः सुताः ॥ १५ ॥

अहो इत्यष्टभिः ॥ स्वापराधस्य कथनं फलस्यापि च कीर्त्तनम् \* भ्रमाच्चैवापराधोऽयं शोकदूरीकृतिस्तथा ॥ एवं चतुर्भिर्लोकोक्त्या शोकाभावो निरूपितः \* तच्चावबोधनेनापि चतुर्भिः शोकनाशनम् ॥ आत्मनो न हि शोकोऽस्ति ज्ञानादृष्ट-  
श्च नश्यति \* अतः शोको न कर्त्तव्यः कर्माज्ञानवशो यतः ॥ प्रथम-  
तः स्वापराधकीर्त्तनेन क्षमापयति ॥ अहो इत्याश्चर्येण सम्बोधन-  
म् । आश्चर्याविष्टस्तथैवागत्य देवकीं वसुदेवं च पृथक् प्रार्थयते ॥  
अहो इति पृथग्वचनम् । भामस्तु भगिनीपतिः । सम्बन्धेन  
सम्बोधनं स्नेहार्थम् ॥ वां युवयोः ॥ पापस्य स्वस्य च भेदाभावं  
वदन्नाह ॥ पाप्मनेति ॥ बतेति खेदे । पश्चात्तापेन वदामीति  
ज्ञापयति । न त्विदं प्रतारणार्थम् । पुरुषादो राक्षसः । स हि  
भक्षणार्थं बालकान् नयति । तथा मया स्वदेहरक्षाभ्रमाद् युवयो-  
र्बहवः सुता विहिंसिताः । राक्षसानां सम्बन्धाद्यपेक्षा शास्त्रापेक्षा  
च नास्ति, किन्तु प्राणरक्षार्थमेव सर्वेषां सर्वपुरुषार्थसाधकानि  
अपत्यानि भक्षयन्ति, तथा मया मारिता इति तुल्यता । ततोऽपि  
विशेषस्तु बहव इत्यनेन ज्ञापितः ॥ १५ ॥

एवमपराधस्य फलमपि संभावयति—

स त्वहं त्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत् खलः ॥

काँल्लोकान् संगमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् ॥ १६ ॥

स त्वहमिति ॥ दैत्यावेशात् कृतं, स्वतस्त्वं समीचीन इति  
न तव नरकसंभावनेत्याशङ्क्य तुशब्दस्तं पक्षं व्यावर्त्तयति । मया

कृतमिति य एव मन्यते स एव तत्फलं प्राप्नोतीति । यतः सोऽह-  
म् । जिघांसन्तं जिघांसीयादिति वाक्यात् तव को दोष इति चेत्  
तत्राह ॥ त्यक्तकारुण्यं इति । प्रथमतो ये हतास्ते तु न जिघांसवो  
भवन्ति तथा त्वं वा । यदा ते मारयितुमायान्ति समर्था वा  
तदैव वध्याः, न तु बालका दीनाः । अतो येषु कारुण्यं कर्त्तव्यं  
बालकेषु भागिनेयेषु तेषु न कृतमिति त्यक्तकारुण्यः । ननु  
संभावनयापि शत्रवो मार्यन्ते, शत्रुपुत्राश्च । अतो राज्ञां संभावनाया-  
ऽपि वधो न दोषायेति चेत् तत्राह ॥ त्यक्तज्ञातिसुहृदिति ॥ त्यक्ता  
ज्ञातयः सुहृदो मित्राणि च येन । नन्वाऽऽत्मघातकाः सर्व  
एव वध्याः । भ्राताऽपि भ्रातरं हन्यादिति तत्राह ॥ खल इति ॥  
मयैव परं ते मारिताः, न तु तैरहम् । अतोऽहमेव खलो वृथैव  
परघातकः । अतो दुष्टकर्मणः कृतत्वात् कान् लोकान् संगमिष्या-  
मि । ननु सिद्धा एव तामिस्रादयो घातकानां ये, तत्राह ॥  
ब्रह्महेवेति ॥ ननु, ब्रह्महा पच्यते घोरे पुनरावृत्तिवर्जिते इति  
वाक्यात् कः सन्देह इति चेन्न । प्रायश्चित्तस्य करिष्यमाणत्वाद्  
वधजनितो दोषो न भविष्यति, परं महतामपचारात् प्रायश्चित्तं  
दुर्बलं न वेति सन्देहादेवं वचनम् । ननु प्रायश्चित्ते नास्त्येव नरकः,  
कथं सन्देह इति चेत् तत्राह ॥ मृतः श्वसन्निति ॥ अयं पुरुषः  
श्वसन्नेव मृतः । अपकीर्त्तेर्जातत्वात् । अतो ज्ञायते यदि पापं  
गच्छेत्तदा तदभावः सर्वजनीनः स्यात्, सर्वात्मकत्वाद्भगवतः ।  
अतो मृतः श्वसन् यतो वर्त्ते । प्रायश्चित्तशास्त्रस्य च प्रामाण्यात्  
सन्देहकथनम् ॥ १६ ॥ ❀ ॥ एवं सम्भावनया फलं निरूप्य  
अयं मम सहजदोषो न भवतीति स्वदोषपरिहारं वदन्निवाह—  
दैवमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या एव केवलम् ॥  
यद्विभ्रम्भादहं पापः स्वसुनिहतवाञ्छिशून् ॥ १७ ॥



दैवमप्यनृतं वक्ष्तीति ॥ आकाशवाणी दैवम् । अस्या-  
 स्त्वामष्टमो गर्भ इति वाक्यं, दुर्गापि देवता । एकं तु प्रत्यक्ष-  
 संवादि । आकाशवाण्यास्तु वाक्यं विसंवादि । देवगुह्याज्ञाना-  
 देवं वचनम् । मर्त्येष्वनृतं प्रतिष्ठितमिति वाक्यात् । मनुष्याणा-  
 मनृतं दैवेषु सत्यम् । तदत्र विपरीतम् । न केवलं मर्त्या एवा-  
 ऽनृतवादिनः, किन्तु दैवमप्यनृतं वक्ति । अतो याद्विश्रम्भाद्  
 यद्वाक्यविश्वासात् स्वसुः सुतान् वृथैव निहतवान् । ननु सन्देहे  
 प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय इति तद्बुद्धये कथं भातमिति चेत्तत्रा-  
 ह ॥ अहं पाप इति ॥ महतां हि हृदयं प्रमाणं, न तु पापनिष्ठा-  
 नाम् ॥ शिशूनिति वयःसंख्ये विरुद्धे निरूपिते ॥ अष्टम एक  
 एव हन्तेति सामर्थ्यप्रतिपादकवाक्यात् ॥ १७ ॥

नन्वतः परं किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह—

मा शोचतं महाभागावात्मजान् स्वकृतम्भुजः ॥  
 जन्तवो न सदैकत्र दैवाधीनाः सदासते ॥ १८ ॥

मा शोचतमिति ॥ महतां शोके हेतुभूतः प्रायश्चित्तेऽप्य-  
 ऽनधिकारी भवतीति मत्कृपया शोको न कर्त्तव्यः । नन्वपका-  
 रिणि कथं कृपेति चेद् तत्राह ॥ महाभागाविति, सम्बोधनम् ॥  
 महतां शत्रुमित्रोदासीनभावो नास्ति । ननु महत्त्वादेव शोका-  
 ऽभावे सिद्धे कथं शोकाभावो बोध्यत इति चेत्तत्राह ॥ स्वात्मजा-  
 निति ॥ न हि स्वाकृतार्थत्वेन शोकः, किन्तु बाला अकृतार्था  
 गता इति । तेषां शोकाविषयत्वे हेतुमाह ॥ स्वकृतम्भुज इति ॥  
 यद्यपि मरीचिपुत्रा एवं जाता इति न जानाति, तथापि कार्या-  
 दनुमिनोति । अतस्तैरपि तादृशं कर्मकृतमस्ति, येन बाला  
 एव हताः । ननु न वयं ताञ्छोचामो, नात्मानं, किन्तु एकत्र

उभयैषां स्थितिर्नाभूदिति शोचाम इति चेत्तत्राह ॥ जन्तव इति ॥  
ये हि निरन्तरं जायन्ते, जायस्व अयस्वेति मार्गवर्तिनः, ते सदैव  
एकत्र नासते । यतो भगवादिच्छा तथैव तेषु । तदाह ॥ दैवा-  
ऽधीना इति ॥ यदापि तिष्ठन्ति तदापि पूर्ववासनया शत्रुमित्रो-  
दासीनत्वस्य नित्यत्वान्न सम्यगासते । सहासत इति वा  
पाठः ॥ १८ ॥

एवं लौकिकन्यायेन स्वापराधाभावं प्रार्थयज्छाकापनोदनं  
कृतवान् । पुनःशास्त्रानुसारेणापि शोकापनोदनमाह, चतुर्भिः—

भुवि भौमानि भूतानि यथा यान्त्यपयान्ति च ॥  
नाऽयमात्मा तथैतेषु विपर्येति यथैव भूः ॥ १९ ॥

भुवीति ॥ पूर्वं ते अयन्तइत्यङ्गीकृत्य शोकापनोद उक्तः ।  
इदानीं ते न अयन्त एवेत्युच्यते ॥ आत्मा, नित्यः सर्वगतः  
स्थाणुरिति वाक्याद् व्यापको गमनागमनादिशून्यः कूटस्थः ।  
सांख्यानामेवमेव मतं दैत्यानां हृदये समायातीति तदेवोच्यते ॥  
देहास्तु आकाशे अभ्रतमः प्रकाशा इव उच्चावचाः समायान्ति  
गच्छन्ति च, न त्वाकाशे कश्चन विकार उत्पद्यते । तथा पुत्राणा-  
मप्यात्मत्वात् तेषां देहे गते न काचित् क्षतिः, स्पष्टतया व्यव-  
हार्यत्वाद् भूमिदृष्टान्तो बुद्ध्यत इति तमाह ॥ यथा भौमानि  
भूविकाराणि भूतानि कृमिकीटादीनि वृक्षादीनि वा यथा यान्ति  
भूमेः सकाशादुत्पद्यन्ते पृथग् भवन्ति अपयान्ति च, भूमावेव लयं  
प्राप्नुवन्ति, तेषु उद्गतेषु लीनेषु वा । भूमिस्तु न विक्रियते ।  
यथा आत्मन्यपि देहा यान्त्यपयान्ति च ॥ आत्मोपाजिकर्मवशा-  
देव उत्पद्यन्ते लीयन्ते च । तथापि आत्मा न वा उत्पद्यते, न वा  
लीयत इत्यर्थः । यथा भूस्तथा देहानामपि भौतिकत्वान्न पृथग्

निरूपणम् । भुवि भौमानि भित्त्यादीनीत्येव सम्बद्ध्यते ।  
 भूतानीति त्वात्मनीति वा ॥ भूतानि जातानि वा । तेष्वेव  
 भूतेषु विद्यमान आत्मा न तथेति वक्तुं दृष्टान्त एव प्रवेश उक्तः ।  
 यथा बहिः स्थिता पृथिवी न विक्रियते, एवमन्तःस्थित आत्मा-  
 ऽपि । तथैतेष्विति भिन्नं वाक्यम् । एतेषु मनुष्यदेहेष्वपि आत्मा  
 न विक्रियत इति । एतेषु मनुष्यादिदेहेषु भूम्यविकारः प्रत्यक्ष-  
 सिद्धम् । वर्षाकालोद्भवेषु तृणादिषु च । आत्माविकारश्च प्रत्यक्ष-

ननु भुवि भौमानि यथा यान्त्यपयान्ति तथात्मा न याति नाप-  
 यातीत्येतावतैव वाच्योऽर्थः सम्पद्यत इत्यन्यानि पदानि व्यर्थानि ।  
 किञ्च, यथा भूर्न विक्रियत इति द्वितीयो दृष्टान्तो बाधितः । भौमानां  
 भूविकारत्वादित्यऽरुच्या पक्षान्तरमाहुः ॥ भुवि भौमानि भित्त्यानी-  
 त्यादि ॥ भुवि भौमानि भित्त्यादीनि यथा यान्त्यपयान्ति च ।  
 भूतान्यवादीनि च यान्त्यपयान्ति । आत्मा त्वेतेषु भूतेषु विद्यमान  
 एव न तथा । न याति नापयातीत्यर्थः । एतेन भूतानीतिपदस्यात्मनि  
 सम्बन्धे प्रकार उक्तः । यद्यप्येवमपि भूतपदमेतेष्वित्यादिपदानि च  
 न सार्थकानि भवन्ति, तथापि तेषु विद्यमानस्यापि तद्धर्मसंबन्ध-  
 कथनात्तथात्वम् । अन्यथैतदर्थप्राप्तेः ॥ दृष्टान्त एवेति ॥ दृष्टान्तनि-  
 रूपकवाक्ये भूतपदस्यापि प्रवेश उक्त इत्यर्थः । अतः परं, यथा भू-  
 रिति दृष्टान्तं विवृण्वन्ति ॥ यथा बहिरित्यादिना ॥ भौमानि यदा  
 विक्रियन्ते तदा तेभ्यो बहिःस्थिता स्थूला भूर्न विक्रियते, तथैतेष्व-  
 न्तःस्थित आत्माऽपि तथा । एवं सति न तथैतेष्वित्यस्यावृत्तिः  
 कार्या । तदेतदुक्तं, तथैतेष्विति भिन्नं वाक्यमित्यनेन ॥ अस्मिन्नेव  
 पक्षे, एतेष्वित्यादिपदानि प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति ॥ एतेषु मनुष्य-  
 देहेष्वपीत्यादिना ॥ यथा बहिःस्थिता भूर्मनुष्यदेहेषूपद्यमानेषु न  
 विक्रियते तथात्मापीत्यर्थः ॥ अग्रे तूक्तेऽर्थे प्रमाणमुक्तम्- एतेष्वित्या-  
 दिना ॥ अथ प्रकारान्तरेणार्थमाहुः ॥ वर्षाकालेत्यादिना ॥ एतेषु तृणा-  
 दिषूपद्यमानेषु यथा भूर्विक्रियते, न तथा तदन्तर्गत आत्मेत्यर्थः ।  
 व्यतिरेकेऽत्र दृष्टान्तः । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी  
 न वेद यस्य पृथिवी शरीरमिति श्रुतेः पृथिव्यन्तर्गतोऽभिमान्यात्मा-

सिद्धः । अन्यथा आत्मानन्त्यकल्पना प्रसज्येत । यथा देहे  
लोमानि न पृथगात्माधिष्ठितानि । तथा भूमावप्येक एवात्मा  
तत्संबन्धात् कोटिशस्तृणादीन्युत्पद्यन्ते विलीयन्ते च । अधिष्ठात्र्यो  
देवतास्तु भिन्नाः ॥ १९ ॥

नन्वेवमैकात्म्ये कथं लोके भेदव्यवहार इति चेत्तत्राह—

यथाऽनेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः ॥

देहयोगावियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते ॥ २० ॥

यथेति ॥ यथा यथावदनेवंविदो भेदो, नत्वेवंविदः । आपा-  
तत एवंविच्चेऽपि भेदप्रतीतिर्न गच्छतीति यथेत्युक्तम् । यथा-  
ऽनेवंविद इत्येकं पदम् । समासान्तस्त्वनित्यः ॥ भेदस्तु द्वित्व-  
साध्यः । न ह्येकास्मिन् भेदबुद्धिर्भवति । द्वित्वं त्वपेक्षाबुद्धिजन्य-  
म् । अतो द्वित्वं न वस्तुनिष्ठं, किन्तु बुद्धिस्थविषयकमेव ।  
बुद्ध्या बहिर्विषयोत्पादनासम्भवात् । अतः, अज्ञानकृत एव भेदो  
भवति । अपेक्षाविषयाणामभावात् । निरपेक्षेष्वपेक्षाबुद्धिरज्ञान-  
कृतैव । ननु भेदः, पारमार्थिकः, श्रुतिस्मृतिव्यवहारोपयोगि-  
त्वात् । आत्मवादिति अनुमानाद् भेदः पारमार्थिक एवेति चे-  
त्तत्राह ॥ यत आत्मविपर्यय इति ॥ भेदः पारमार्थिकः स्यात्  
तत्कृतेन व्यवहारेण आत्मविपर्ययो न स्यात् । अज्ञानस्य भेदो-  
त्पादकत्वेनैवान्यथाबुद्धिहेतुत्वात् । अन्यथा सुषुप्तावज्ञानस्य

ऽस्तीति मन्तव्यम् । विपक्षे बाधकमाहुः ॥ अन्यथेति ॥ एकतृणरूपेण  
एकस्यात्मनो विकृतौ सत्यां निरवयवत्वेनांशभेदस्य वक्तुमशक्य-  
त्वाद्द्वितीयादिषु तेषु भिन्नो भिन्न आत्माङ्गीकार्यः स्यादित्येकस्मिन्  
पृथिवीलक्षणशरीरेऽनन्ता आत्मानः कल्पनीयाः स्युरित्यर्थः ॥ अधि-  
ष्ठात्र्य इति ॥ त्वगादिगोलकेषु लोमादीनामिन्द्रियाणामोषध्यादयो  
देवताः शरीरभिमान्यात्मनः सकाशाद्भिन्ना इत्यर्थः ॥

विद्यमानत्वादन्यथा बुद्धिर्भवेत् । किञ्च न केवलं विपर्ययमात्र-  
जनकत्वं, किन्तु देहवियोगावपि भेदकृतावेव । यथा देवदत्तस्य  
यज्ञदत्तदेहे जाते गते वा स्वस्य न कापि विक्रियोत्पद्यते । एवं  
स्वस्याप्यात्मन एकत्वे ज्ञाते नोत्पद्येत । चकारस्तु सर्वव्यवहार-  
समुच्चयार्थः । किञ्च भेदस्त्वपारमार्थिक इति कार्यान्तरादप्य-  
वसीयते । तदाह । संसृतिर्न निवर्तते इति ॥ भेदज्ञाने विद्यमाने  
जन्ममरणयोर्विद्यमानत्वात् संसारो न निवर्तते ॥ अत आत्मनः  
अविकृतत्वं ज्ञातव्यम् । तदविकृतत्वमपरिच्छेदकूटस्थत्वव्यतिरेकेण  
न सिद्ध्यतीति कूटस्थो व्यापकः अविकृत आत्मा ज्ञातो भवति ।  
तस्मिञ्ज्ञाते शोको न सम्भवति ॥ २० ॥

तच्च भवद्भ्यां ज्ञायत एवेति शोको न कर्तव्य एवेत्याह-

तस्माद् भद्रे स्वतनयान् मया व्यापादितानपि ॥  
मानुशोच यतः सर्वः स्वकृतं भुञ्जतेऽवशः ॥ २१ ॥

तस्मादिति ॥ वसुदेवस्तु शोकं न करिष्यतीति देवकी-  
संबोधनं, भद्रे इति ॥ अतः परं तव कल्याणमपत्यं च भविष्य-  
तीति ज्ञापितम् ॥ स्वतनयान् देवकीतनयान् माऽनुशोच ।  
प्रथमत आत्मानं शोचति ततः पुत्रमित्यनुपदम् । यद्यपि ते स्वकर्म-  
वशादेव मृताः, न तु मया व्यापादिताः । तत्कर्मैव मां च प्रेरित-  
वत् । अथापि बहिर्दृष्ट्या मयैव व्यापादिता इत्यङ्गीक्रियते, तथा-  
ऽपि मा शोचेत्याह ॥ मया व्यापादितानपीति ॥ अनुशोके बहि-  
र्मुखानामप्येकानुपपत्तिः । तामाह ॥ यतः सर्वः स्वकृतं भुञ्जते-  
ऽवश इति । अनिच्छन्नपि परवश एव कर्माधीनो भूत्वा सर्वोऽपि  
स्वकृतं भुङ्क्ते । अस्य मते न सृष्टेश्चातुर्विध्यम् । भुञ्जते इति बहु-  
वचनप्रयोग एकवचने देहभेदेन भोगेन नानात्वप्रतीतिः सिद्ध-

त्वज्ञापनाय । अनेन मयापि बहिर्मुखत्वेन कृतं कर्म भोक्तव्य-  
मित्यविचारितोऽपि दण्डो भविष्यतीति दण्डाभावेनापि चिन्ता न  
कर्त्तव्या ॥ २१ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ननु त्वया ज्ञानमुपदिष्टम् ।  
उपदेष्टुर्दण्डं ज्ञानं भवतीति न तव दण्डसंभाषनेति चेत्तत्राह—

यावद्धतोऽस्मि हन्ताऽस्मीत्यात्मानं मन्यतेऽस्वदृक् ॥  
तावत्तदभिमाऽन्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् ॥ २२ ॥

यावदिति ॥ यावदयं जीवः शास्त्रोत्पन्नज्ञानोऽपि हतोऽस्मि  
हन्तास्मीति आत्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं वा मन्यते तावद्बाध्यबाधक-  
तामियादेव । कर्मत्वे बाधकत्वमिति । अक्रिय आत्मनि यथैव क्रियां  
मन्यते तथैव क्रियां प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वविद्यमानधर्मप्रतीतौ को  
हेतुस्तत्राह ॥ अस्वदृगिति ॥ न स्वस्मिन् दृष्टिर्यस्य । शास्त्रज्ञानं  
शास्त्रीयत्वेनैव जानाति, न तु स्वविषयत्वेन । ततोऽपि किमत  
आह ॥ तावत्तदभिमानो भवतीति ॥ स्वरूपे ज्ञाते देहाद्यध्यासो  
न भवति । अध्यासे पुनः स्वरूपाज्ञानमिति तदभिमानो अज्ञ एव  
भवति । अतो बाध्यबाधकभावः ॥ २२ ॥

एवं भवद्बालकानामस्माकं च कर्मवशात् सर्वं जातं भविष्य-  
ति च । अतः शोको दण्डो वा न चिन्तनीयः । परमतिक्रमदोषो  
मदीयः सोढव्य इति वदन् क्षमापनार्थं नमस्कारं करोति—

क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः ॥  
इत्युक्त्वाश्रुमुखः पादौश्यालः स्वस्वोस्तदाग्रहीत् ॥ २३ ॥

क्षमध्वमिति ॥ मम दौरात्म्यं क्षमध्वम् । अविचारेण  
अन्यायकर्त्ता दुरात्मा । अत आज्ञोल्लङ्घनं पुत्रमारणादिकं च यत्  
कृतं तत् सर्वं क्षमध्वम् । महतां हृदये अनुशये स्थिते शोको  
भूषान् भवति । क्षमापनार्थं न किञ्चिद्वातव्यम् । यतः साधवो

दीनेषु वत्सलाः । मम च दीनत्वमपकीर्त्तिनरकभोक्तृत्वेन ।  
 स्वस्य दैन्यं न केवलं वचनेन निरूपितं, किन्तु रूपेणापि तद-  
 ऽभिव्यक्तिं कृतवानित्याह ॥ इत्युक्त्वा अश्रुमुखो, जात इति ॥  
 अश्रूणि मुखे यस्य । विकलत्वात् प्रोज्ज्वलनमपि न करोति ।  
 यद्ययम् अकर्तव्यमपि कनिष्ठभगिन्याः पादग्रहणं करोति,  
 तदान्यत् किं न कुर्याद् गृहीतधनादिदानं वा अतिरिक्तदानं  
 वा । स्वसृशब्देनैव स्वसृतत्पती अभिधीयते इति तत्सम्बन्धादेव  
 वसुदेवस्य मान्यत्वात् साक्षात्तं प्रति नमस्कारेऽपि दोषाभावात्  
 एकस्या एव पादौ द्विवद्गृहीतवानिति ज्ञापयितुम् । एकशेष-  
 शास्त्रे, पुमान् स्त्रियेत्यादिसूत्रेषु चतुर्षु तृतीया ज्ञापयति, अप्रधानं  
 न शिष्यत इति । अन्यथा, स्त्रीपुरुषाभ्यामिति प्रयोगो न स्यात्,  
 स्त्रीपुंभ्यामिति च । अत्रापि तद्भर्त्रा साहिता स्वसैवावशिष्यते ।  
 अथेति भिन्नप्रक्रमो दैत्यावेशस्य राजसभावस्य च त्यागार्थः ॥ २३ ॥

निरोधं च दूरीकृतवानित्याह—

मोचयामास निगडाद् विस्रब्धः कन्यकागिरा ॥  
 देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥ २४ ॥

मोचयामासेति ॥ निगडौ स्तम्भवद्भौ । अतो निगडा-  
 न्मोचयामासेत्युक्तम् । अर्थादुभावपि । तच्च बन्धनागारं भवती-  
 ति न निगडदूरीकरणम् । नन्वेतावक्षुब्धौ, आकाशवाणी च  
 प्रमाणम् । अत एताभ्यामेव किञ्चित् कापट्यं कृतमस्तीति कथं  
 न विचारितवाँस्तत्राह ॥ विस्रब्धः कन्यकागिरेति ॥ कन्यका  
 माया । तस्या वचनमसत्यमपि सम्भाव्यते, तथापि तत्रैव  
 विश्वासं कृतवान् । यत्र कचिदिति, कृपणामिति लिङ्गवचने देवक्या  
 दोषाभावसूचके । वसुदेवेनैव तथा कृतत्वात् । अन्यथा स्फूर्ति-



कर्तृत्वं तु मायायाः सिद्धमेव । प्रथमतो देवकीं पश्चाद्वसुदेवं  
चकारात्तत्सम्बन्धिनश्च स्वयं परिचर्यां कुर्वन् आत्मनः सौहृदं  
च दर्शयञ्जातः ॥ २४ ॥

प्रसादे प्रार्थिते ताभ्यां प्रसादः कृत इत्याह—

भ्रातुः समनुतप्तस्य क्षान्त्वा रोषं च देवकी ॥

व्यसृजद् वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह ॥ २५ ॥

भ्रातुरिति ॥ सम्यगनुतप्तस्य पश्चात्तापेन तप्तस्य तत्रापि  
भ्रातुः सम्बन्धि रोषं क्षान्त्वा क्षमित्वा क्षान्तरोषा वा तत्कृतं  
पूर्वापरार्थं व्यसृजद्, रोषं वा पाठभेदात् । तदीयो रोषः सोढः  
स्वकीयं तु त्यक्तवती । कृतकार्यस्य तद्रोषस्य सहनम् । अकृत-  
कार्यस्य स्वकीयस्य परित्यागः । एवं वसुदेवश्च । चकारादन्येऽपि ।  
रोषमपरार्थं च क्षान्त्वा । यतो देवकी देवतारूपा, वसुदेवोऽपि  
तथा । तस्यास्तु शोकाभावो मुखप्रसादेनैव ज्ञातः । वसुदेवस्तु  
गूढहृदय इति कदाचिदप्रसन्नो भवेदित्याशङ्का हास्यं वचनं  
चाऽऽह ॥ प्रहस्य तमुवाचेति ॥ हेत्याश्चर्यम् । पुत्रमारकस्त्वस-  
म्भाष्य इति ॥ २५ ॥

तदुक्तं ज्ञानं तस्यैव हृदयारूढं भवत्विति तस्यानुमोदनं करोति—

वसुदेव उवाच ॥

एवमेतन्महाराज यथा वदसि देहिनाम् ॥

अज्ञानप्रभवाहंधीः स्वपरेति भिदा यतः ॥ २६ ॥

एवमेतदिति ॥ महाराजेति सम्बोधनं, मारणस्यादोष-  
ज्ञापनार्थम् । यतस्त्वमात्थ । एवमेतत् । तन्निष्पिण्डितमनुवदति ।  
देहिनामज्ञानप्रभवा अहंधीरिति ॥ देहादावहम्बुद्धिरज्ञानादेव  
जायते । तस्मात् स्वपरेति भिदा स्वः पर इति । एतन्मूलक

एव सर्वोऽपि व्यवहारः ॥ देहिनामिति ॥ देहाध्यासवताम् ।  
अहङ्कारस्याज्ञानजनितत्वे देहाध्यासः प्रयोजक इति अधिकार-  
त्वेन निरूपितः । अन्यथाज्ञानमहम्बुद्धिः । तदज्ञानकृतमन्यथा  
स्वरूपे भासमाने अन्यन्न भायात् ॥ २६ ॥

एवं तदुक्तं ज्ञानं नित्यानित्यवस्तुविवेकोपयोगित्वेन निरूप्य  
स्वसिद्धान्तसिद्धं ज्ञानं कृपयोपदिशति—

शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः ॥

मिथोधनन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः ॥ २७ ॥

शोकेति ॥ अत्र वस्तुतः स्वयं न मारयतीति सत्यम् ।  
अस्वतन्त्रत्वात् । किन्तु केनचित् प्रेरितो मारयति । इतोऽपि  
मुख्यः सिद्धान्तः । भगवानेव सर्वत्र प्राविष्टो मारयतीति शास्त्रम् ।  
तस्य ज्ञाने जीवानां षड्धर्मा बाधका भगवत्प्रतिपक्षाः । शोक  
ऐश्वर्यस्य । स हि कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः । तत्कृतेऽर्थे  
कथं शोकः । अन्यथा अपेक्षितं स्वांशानामन्यो न नाशयेत् ।  
हर्षश्च प्राप्तौ भवति । तद्भगवतो वीर्ये कालरूपे ज्ञाते न भवेत् ।  
भयं च न भवेद् यदि भगवतो यशो जानीयात् । स ह्ययुक्तं न  
करिष्यति । अन्यथा यशो न स्यात् । द्वेषश्च न भवेद् लोभश्च,  
यदि भगवदीयां श्रियं जानीयात् । द्वेषश्च स्त्रीकृतो भवति, लोभश्च  
धनकृतः । तदुभयं भगवत एवेति न स्वस्य तथा कर्तुमुचितम् ।  
ज्ञाने भगवदीये ज्ञाते मोहाभावः प्रसिद्धः । मदस्तु वैराग्या-  
भावात् । सर्वथैवाधिरक्तो मत्तो भवति । अतोऽन्योऽन्यं मार-  
यन्तमपि जना न पश्यन्ति । अन्यथा एक एव घातकः स्यात् ।  
नन्वैकात्म्ये कथं वध्यघातकभावो भगवच्छास्त्रे उपपद्यत इति चेत्  
तत्राह ॥ भावैर्भावमिति ॥ भवन्तीति भावा धर्माः । बाधकैर्धर्मै-

बाध्या धर्मा एवापोहन्ते, न तु धर्मी । ये हि भवन्ति ते नश्यन्तीति ।  
 यथा एकस्मिन् वस्त्रे शुक्लादयो धर्मा रञ्जकद्रव्यसंबन्धाद्  
 उत्पद्यन्ते, विलीयन्ते च । परं बलीयस्त्वं नियामकम् । यद्बाधार्थ-  
 मेव यस्मिन् भावे भगवान् निविशति स तं भावं दूरीकरोतीति  
 भवदादीनां करणत्वमेव, न तु कर्तृत्वम् । न हि करणं क्वचि-  
 दुपालभ्यते स्तूयते वा । अदर्शने हेतुः । पृथग्दृश इति ॥ करणे  
 सम्बद्ध एव । कर्त्ता करणाच्चेत् पृथग्ज्ञायते करणं वा ततस्तदैवं  
 बुद्धिर्भवति, न तु सर्वत्राविष्टं भगवन्तं ज्ञातवतः । अतो मत्पुत्रा  
 अपि भगवतैव मारिताः । त्वमऽपि मारणीय इति त्वयापि  
 शोको न कर्त्तव्य इति भावः ॥ २७ ॥

एवं मायाकृतं ज्ञापनं सकार्यं निरूप्य उपसंहरति—

श्रीशुक उवाच ॥

कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं परिभाषितः ॥

देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोऽविशद् गृहम् ॥ २८ ॥

कंस इति ॥ एवं प्रसन्नाभ्यां स्वसिद्धान्तकथनेन सम्यक्-  
 प्रसादो लक्षितः ॥ विशुद्धं परिभाषित इति ॥ राजन्निति सं-  
 बोधनेन तदुक्तानुवादेन च निरूपितौ । एकस्यैव वचनं निरूपित-  
 मिति देवक्या अप्रसादशङ्कां वारयितुमुभयोर्ग्रहणम् । अतस्ताभ्या-  
 मनुज्ञातः प्रतीकारमकृत्वा गृहमेवाविशत् ॥ २८ ॥

एवं मायाकार्यं भगवत्प्रेरणया कृतं निरूप्य स्वतन्त्रतया  
 तत्कृतं निरूपयितुमाह—

तस्यां राज्यां व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः ॥

तेभ्य आचष्ट तत् सर्वं यदुक्तं योगमायया ॥ २९ ॥

तस्यामिति, यावदध्यायपरिसमाप्ति ॥ यदीदं न कुर्याद्



अवध्य एव स्यात् । तच्च देवानामनिष्टमिति । देवतामाया त-  
त्कार्यं कृतवती । असुराणां वा भगवद्रूपा तेषां मुक्त्यर्थं तान्  
स्वधर्मनिष्ठान् कृत्वा सर्वशास्त्रविरोधिमोक्षं सम्पादयतीति तथा  
कथा । राजधर्मा हि अनुलङ्घनीयाः । यथा पूर्वमाविचारेण कृतं  
तदन्यथा जातमतः परं विचारेण कर्तव्यमिति विचार्य मन्त्रिण  
आहूय विचारार्थं पूर्ववृत्तान्तमुक्तवानित्याह ॥ तस्यामिति ॥  
ज्ञानस्य जातत्वात् कार्यस्य विलम्बासहिष्णुत्वाच्च तस्यां राज्यां  
व्यतीतायामित्युक्तम् । मन्त्रिणोऽपि तामसस्य तामसा एवेति  
तन्नाम्ना ज्ञापितम् । देवक्यादौ विनयो यः कृतः स तु नोक्तः ।  
योगनिद्रया यदुक्तं तत्सर्वमाचष्ट ॥ २९ ॥ ❀ ॥ यथा कंसो  
विवेकरहितस्तथा तथा तन्मन्त्रिणोऽपि । तेषां दौरात्म्यमाह—

आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः ॥

देवान् प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ॥ ३० ॥

आकर्ण्येति ॥ भर्तुः कंसस्य गदितमाकर्ण्य श्रुत्वा विचार्य  
च तं प्रत्यूचुः । एतेषां कंसरक्षायां न काऽपि बुद्धिः, किन्तु देव-  
द्वेषकरणे अवसरो जात इति हृष्टा इत्याह ॥ देवशत्रव इति ॥ ३० ॥

प्रथमतः स्वबुद्ध्या निश्चितं प्रतीकारमाहुः—

दैत्या ऊचुः ॥

एवञ्चेत् तर्हि भोजेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु ॥

अनिर्दशान्निर्दशाँश्च हनिष्यामोऽद्य वै शिशून् ॥ ३१ ॥

एवञ्चेदिति ॥ यदि कचिद् बालक एव जातः, स तु  
मासमध्ये जातो भविष्यतीति । अनिश्चयेऽपि सर्वानेव बालका-  
न् मारयिष्यामः । ते बालकाः पुरस्था ग्रामस्था व्रजस्था वा  
भवन्तु । तरतमभावनिरूपणार्थं त्रयाणां ग्रहणम् । अस्माकं तु

न विलम्बः । तदाह ॥ अद्येति ॥ राजेन्द्रेति सम्बोधनमाज्ञापना-  
ऽर्थम् । न निर्गतानि दशाहानि येषां ते अनिर्दशा अतिबालकाः  
निर्दशास्तु अतिक्रान्तदशाहाः । उभयानपि विशेषाऽऽकारेण  
सर्व एवं वयं हनिष्यामः । अत्र सन्देहो नास्तीति वैशब्दः ।  
दैत्यगृहेष्वपि स्वसम्बन्धिष्वपि जाता हन्तव्या इति । राज्ञां चेद्  
भगिनीपुत्रा मारिताः, अन्यैरपि स्वकीया अपि मारणीया इति  
तैर्ज्ञातम् । अन्यथा प्रभुर्न वदेदिति ॥ ३१ ॥

एवं स्वकृत्यमुक्त्वा तस्य भयाभावार्थं तं प्रोत्साहयन्ति—

किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः ॥

नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव ॥ ३२ ॥

किमुद्यमैरिति षड्भिः ॥ यथा भगवतः षड्गुणास्तथा

तव षड्गुणाः ॥ सामर्थ्यं च जयश्चैव दीनत्वं च दया तथा \*

शत्रूणामल्पता चैव राजनीतिस्तथैव च ॥ यदि बालका हन्यन्ते

अन्यमुपायं करिष्यन्ति देवा इत्याशङ्क्याहुः ॥ किमुद्यमैरिति ॥

उद्यममात्रं तेषां, न तु क्रियासामर्थ्यम् । यतः समरे भीरवः ।

सङ्ग्रामं दृष्ट्वैव बिभ्यति । तथा भये तेषां निमित्तमाह ॥ नित्य-

मुद्विग्नमनस इति ॥ अयं हि दिग्विजये सर्वानेव मारितवान् ।

इन्द्रोऽपि भीतः पलायितः । ब्रह्मादयोऽपि लीनाः । धृत्वा च

देवान् यातनां प्रापयति । अतो यद्यन्यार्थमपि धनुष्टङ्कारं कुर्यात्

तथापि देवा उद्विग्नमनसो भवन्तीति नित्यमुद्विग्नमनसः । तवे-

ति संमत्यर्थं निरूपितम् ॥ ३२ ॥

धनुष्टङ्कारमात्रेणैव उद्वेगे पूर्ववृत्तान्तं हेतुत्वेनाह—

अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समन्ततः ॥

जिजीविषव उत्सृज्य पलायनपरा ययुः ॥ ३३ ॥

अस्यत इति ॥ अस्यतः शरान् क्षिपतस्ते सतः संमुख-  
मनागता अपि तैः क्षिप्तैरेव शरव्रातैः सर्वतो हन्यमानाः संछिन्न-  
भिन्नसर्वाङ्गा जिजीविषवो भूत्वा धर्मं संग्रामं चोत्सृज्य पलायन-  
पराः सन्तो ययुः ॥ ३३ ॥

देशस्याविवक्षितत्वाद् यत्र कापि । ये तु दूरस्थास्ते पला-  
यिताः । येऽपि निकटस्थास्तेऽपि जिजीविषवो भूत्वा पलायना-  
ऽसंभवादुपायान्तरं कृतवन्त इत्याहुः—

केचित् प्राञ्जलयो भीता न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः ॥  
मुक्तकच्छशिखाः केचिद्भीताः स्म इति वादिनः ॥ ३४ ॥

केचिदिति ॥ प्राञ्जलयः स्तोतुमिव प्रवृत्तानां कायिकी  
अवस्था प्रदर्शिता । भीता इत्यन्तःकरणस्य । त्यागे न हन्यत  
इति शास्त्रार्थपरिपालनाय न्यस्तशस्त्राः । तर्हि तेषां कथं स्व-  
धर्मत्यागे स्वर्गो भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः ॥ दिवौकस इति ॥  
स्वर्ग ओको गृहमात्रं, न तु स्वर्गभोग इत्यर्थः । ननु देवाः कथ-  
मयुक्तं कृतवन्त इत्याशङ्क्याहुः ॥ मुक्तकच्छशिखा इति ॥  
मुक्ताः कच्छाः शिखाश्च येषाम् । परमापदा वैकल्यं तेषामुक्तम् ।  
आपादि स्वधर्मास्त्यक्तुं शक्यन्ते । येषां पुनर्देवगत्या मुक्तकच्छ-  
शिखात्वं न जातं तेषां का गतिरिति चेत्तत्राह ॥ केचिद्भीताः स्म  
इति वादिन इति ॥ शरीरे भीतकार्यस्यादर्शनान्मुखत एव भीताः  
वयमित्याहुः ॥ ३४ ॥ ❀ ॥ ननु ये वध्यास्ते सर्वथैव वध्या इति  
वचनेऽपि किं स्यात्, तत्राहुः—

न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान् विरथान् भयसन्नतान् ॥  
हंस्यन्यासक्तविमुखान् भग्नचापानयुद्धयतः ॥ ३५ ॥

न त्वमिति ॥ संग्रामधर्मस्त्वया न त्यज्यते । अतो ये देवा



विस्मृतशस्त्रास्त्रा भयात् । शस्त्राणि, धृत्वा यैर्मार्यते । अस्त्राणि दूरात् । मन्त्रयुक्तानि वा । भयादुभयविधान्यपि विस्मृतानि । विगतो रथो येषाम् । सारथ्यादीनां वधात् । प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मविदिति वाक्याद् विरथोऽप्यवध्यः । भयेन सम्यग्गताः शरणागताः । प्रसङ्गादन्यानप्याह ॥ अन्यासक्तविमुखान् ॥ अन्यासक्ताश्च ते विमुक्ताश्च । उभयविधा वा । भग्नचापान् अयुध्यतः । निरीक्षकान् न हंसीति संबन्धः ॥ एते षड्विधाः सप्तविधा वा न हन्तव्याः । अतस्त्वया स्वधर्मे परिपालयमाने पूर्वन्यायेन देवा जीविता इति भावः ॥ ३५ ॥

एवं साधारणानामप्रयोजकत्वमुक्त्वा महतामप्याह—

किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगाविकत्थनैः ॥

रहोजुषा किं हरिणा शम्भुना वा वनौकसा ॥ ३६ ॥

किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यता ॥

तथापि देवाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इति मन्महे ॥

ततस्तन्मूलखननेनियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान् ॥ ३७ ॥

किं क्षेमशूरैरिति ॥ येऽपि वाय्वग्निवरुणाऽऽदयः शूराः प्रसिद्धास्तेऽपि क्षेमशूरा एव क्षेमे सति गृहे भार्यायां वा शूराः । यत्राक्षेमशङ्कैव नास्ति न हि भार्या पतिं मारयिष्यतीति संभावना । यत्र पुनः संभावना मारयिष्यतीति तत्र पलायनमेव । एतदर्थपरिज्ञानादेव विबुधाः । एतच्छारीरशौर्यं तेषां निरूप्य वाचनिकं शौर्यं निरूपयन्ति ॥ असंयुगाविकत्थनैरिति ॥ विकत्थनं स्वशौर्याविष्करणवाक्यम् । तदपि न संयुगे केनापि सह यदा न युद्धसंयोगस्तदैव विकत्थनम् । एवं देवान् दूषयित्वा मुख्याँश्चतुर आहुः । अस्ति हरिः शूरः, परं कस्यापि स संमुखो न भवति ।



यस्त्वेकान्ते तदेकपरस्तिष्ठति हरिरपि तस्य सम्मुखो भवतीति  
स्तुतिपक्षे यथाश्रुतमेव । पक्षान्तरे स्त्रीतुल्यता निरूपिता ॥ हरिणे-  
ति सर्वदुःखनिवारकत्वं निरूपयन्तो दुःखितेष्वेव शौर्यादिरहि-  
तेषु तस्याविर्भावो निरूपितः । अस्ति च त्रिपुरान्तकः शूरः ।  
सोऽपि सर्वदा वनवासी तपस्वी । न हि वनस्थस्तपस्वी कस्य-  
चिद् द्विष्टो भवति असमत्वात् ॥ ३६ ॥

देवेन्द्रस्तु यद्यपि वृत्रहा । तथाप्यल्पवीर्यः । अन्यथा वज्रादि-  
प्रार्थनां कथं कुर्यात् । ब्रह्मा यद्यपि महान् भवति तथापि  
ब्राह्मण एव तपस्वी । एवं यद्यपि सर्वे देवा अप्रयोजकास्तथा-  
ऽपि राजनीतिविचारेण ते नोपेक्ष्या इत्याहुः ॥ तथाऽऽपीति ॥  
देवानां दैत्यानां च सापत्न्यमस्ति । कश्यपदायादाः सर्वे भिन्न-  
मातृजाः । ते शत्रव एव परस्परं भवन्ति । अतः सहजद्वेषित्वाद्  
यदैव ते पुष्टा भविष्यन्ति तदैव मारयिष्यन्तीति नोपेक्ष्याः ।  
क्षीणदशायामेव मारणीयाः । अयमर्थो भवति नवेति विचारका  
जानन्ति । वयं त्वेवं मन्महे ॥

एवं माहात्म्यं नीतिं चोक्त्वा किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥  
तत इति ॥ यदेव देवानां मूलं भविष्यति तस्यैव खनने नियुङ्क्ष्व  
आज्ञापय ॥ अनुव्रतानिति ॥ योगेन रूढ्या च सर्वथा भवन्तमनु-  
सृता वयम् । मूलमग्रे वक्तव्यं, खननं च मध्ये ॥ ३७ ॥

उपेक्षायां को दोष इति चेत्तत्राहुः—

यथाऽऽमयोऽङ्गे समुपेक्षितो नृभि-  
र्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुम् ॥

यथेन्द्रियग्राम उपेक्षितस्तथा

रिपुर्महान् बद्धबलो न चाल्यते ॥ ३८ ॥

यथेति॥ आमयो रोगोज्वरादिरङ्गे आविर्भूतस्तमनादृत्य यदि स्नानभोजनादिकं कुर्यात् तदा रूढपदः सँश्चिकित्सितुं न शक्यते अङ्गमेव नाशयति । सद्धैवेनापि तज्जानिते सन्निपाते चिकित्सा अशक्या । अनेन सम्बन्धे विद्यमाने कथं मारणीया इति शङ्का निवारिता । तेषां सर्वनाशकत्वादिति लौकिकबाधकत्वेन निरूपितम् । वैदिकबाधकत्वेन दृष्टान्तान्तरमाह ॥ यथेन्द्रिय-ग्राम उपेक्षित इति ॥ योगिना परमपुरुषार्थे साध्ये इन्द्रियसमूहो नोपेक्षणीयः । तेषामुपेक्षायाम्, इन्द्रेयैर्विषयाकृष्टैरिति न्यायेन सर्वनाशो भवति । प्रबलं चेदिन्द्रियं पश्चान्निवारयितुमशक्यम् । यथैहिकामुष्मिकनाश एताभ्यां, तथा सर्वनाशो देवैर्देत्यानाम् । तदाह ॥ रिपुर्महान् बद्धबलो न चालयत इति ॥ महान् स्वा-पेक्षयाऽपि स्वरूपतः । ते चेत् संबद्धबला भवन्ति तदा चालयितु-मप्यशक्याः । अतो नोपेक्षणीयाः ॥ ३८ ॥

मूलमाह—

मूलं विष्णुर्हि देवानां यत्र धर्मः सनातनः ॥

तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपोयज्ञाः सदाक्षिणाः ॥ ३९ ॥

मूलं विष्णुरिति ॥ देवानां मूलं विष्णुः । विष्णुप्रभवा देवाः । सत्त्वगुणाद्देवाः । तस्याधिष्ठाता तु विष्णुः । इमां युक्तिं हिशब्द आह । प्रकारान्तरेणापि देवानां मूलं विष्णुरित्याह ॥ यत्र धर्मः सनातन इति ॥ धर्मो यागादिः । स तु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकः । स केवलं वेदोक्तः सनातनः । तानि धर्माणि प्रथमान्याऽऽसन्निति श्रुतेः । यज्ञाभावे देवानां भक्ष्याभावात् । यज्ञो देवानां मूलम् । स च स्वदेवतानियम्यः । तस्य च देवता विष्णुः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । न केवलं तस्य नियामकत्वं,

किन्त्वाधारत्वमपि । तदाह॥यत्रेति॥ यत्र विष्णौ सनातनो धर्मः ।  
 धर्मस्य प्रभुरच्युत इति वाक्यात् । तस्माल्लौकिकवैदिकदेवानां  
 मूलं विष्णुः । तस्यापि मूलमाह ॥ तस्येति ॥ चकारादेवानाम-  
 ऽपि । ब्रह्म वेदः । गावो विप्राश्च तपोयज्ञाः सदक्षिणाः । प्रमाणं  
 वेदः । हविरेकत्र, मन्त्राश्चैकत्र । द्विविधो हि धर्मः । प्रवृत्ति-  
 निवृत्त्यात्मकः । प्रवृत्त्यात्मको यज्ञो निवृत्त्यात्मकस्तपः । सदक्षिणाः  
 दक्षिणा यज्ञस्य भार्या । अनेन प्रवृत्तिधर्मत्वं तस्योक्तं, पञ्चात्मको  
 वा मूलत्वेन निरूपितः । अनेन द्वयं मूलत्वेनोक्तं ब्राह्मणा गावश्च ।  
 तत्र दुहन्त्यो गावो, यज्ञकर्त्तारस्तपस्विनो, वेदो ब्राह्मणाः॥३९॥

तेषां खननमाह—

तस्मात् सर्वात्मना राजन् ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥  
 तपस्विनो यज्ञशीलान् गाश्च हन्मो हविर्दुघाः ॥ ४० ॥

तस्मादिति॥ सर्वात्मना लौकिकवैदिकसाधनैः स्वतः परतः  
 साक्षात् परम्परया च यथैव ते निवृत्ता भवन्ति । ब्राह्मणानां  
 विशेषणं ब्रह्मवादिनः । वेदवेदार्थविदः । उभयविधं च कुर्वन्ती-  
 ति । तपस्विनो यज्ञशीलाश्च हविर्दुघाः पयोदोग्ध्यो गाः ।  
 इनधातोर्लटि बहुवचनं, हन्म इति ॥ ४० ॥

एवं विष्णुमूलत्वेन ब्राह्मणगवां निराकरणं निरूप्य भगव-  
 च्छरीरत्वेनाप्येतान् निरूपयन्ति साक्षान्निराकरणाय—

विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः ॥

श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥ ४१ ॥

विप्रा इति ॥ विप्रा गावः । चकारादन्यान्यप्यान्नानि ।  
 वेदाः । चकारादङ्गानि व्रतानि वा । तपः सत्यं दमः शम इति ।  
 ब्रह्मचर्याद्याश्रमधर्माः । तपः शारीरो धर्मः । सत्यं वाचः । दमः



इन्द्रियाणाम् । शमोऽन्तःकरणस्य । श्रद्धा सर्वत्र, दया च सर्वेषु  
तितिक्षाऽतिक्रमसहनम् । एवं दशाविधो दशावतारः । क्रतवो-  
ऽसंख्याता ज्योतिष्टोमादयः । एते सर्वे सर्वदुःखहर्तुर्भगवत-  
स्तनूस्तन्वः । तस्माद्विष्णौ प्रयत्नः प्रतिष्ठितः ॥ ४१ ॥

उपसंहरस्तस्य मूलत्वमाह—

स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विड् गुहाशयः ॥

तन्मूला देवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः ॥

अयं हि तद्वधोपायो यदृषीणां विहिंसनम् ॥ ४२ ॥

स हीति ॥ मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायाद् गौणानां  
देवानां निराकरणं व्यर्थम् । पूर्वोक्तन्यायेन सर्वसुराणां विष्णु-  
रेवाध्यक्षः प्रभुः । किञ्च अन्ये देवाः, तथा असुरान् न द्विष-  
न्ति । कदाचित् सहभावोऽपि लक्ष्यते । हरिस्त्वसुरद्विडेव, मार-  
यितुमपि न शक्यते साक्षाद्यतो गुहाशयः । गुप्ते अन्तःकरणे  
वा तिष्ठतीति । अध्यक्षत्वं च न लौकिकप्रभुवत्, किन्तु मूल-  
भूतोऽपीत्याह तन्मूला इति ॥ स्त्रीलिङ्गप्रयोगोऽवगणनार्थः । महा-  
देवस्य ब्रह्मणश्च स्वतन्त्रतामाशङ्क्याहुः ॥ सेश्वराः सचतुर्मुखा इति

अतो विष्णोः प्रतीकारः कर्त्तव्यः । प्रतीकारश्च ऋषीणां  
निराकरणमेवेत्याह— अयमिति ॥ ऋषिपदेनैव सर्वे धर्मा  
उक्ताः ॥ ४३ ॥

एवं तेषां वचनं श्रुत्वा किं कृतवानित्याशङ्क्याह—

एवं दुर्मन्त्रिभिः कंसः सह सम्मन्त्र्य दुर्मतिः ॥

ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशावृतोऽसुरः ॥ ४४ ॥

एवमिति ॥ नन्वयं क्षत्रियो ब्राह्मणरक्षकः कथं ब्रह्महिंसां हित-  
त्वेन मेने, तत्राह ॥ दुर्मन्त्रिभिरिति ॥ एते दुष्टा मन्त्रिणः

पर्यवसानदोषदर्शनाभावात् । तैः सह सम्यङ्मन्त्रणं कृत्वा दुर्मति-  
जातः । बुद्ध्या हि सर्वनिर्णयः । बुद्धिनाशकस्तु दुःसङ्गः । तत्रा-  
ऽपि मन्त्रित्वेन गृहीतः । अत एव ब्रह्महिंसां स्वस्य हितत्वेन  
मेने । ननु दुःसङ्गेऽपि कथं स्वाभाविको भावोऽन्यथा जात इति  
चेत्तत्राह ॥ असुरः कालपाशेनावृतश्च । असुरत्वात् स्वभावदुष्टः ।  
कालपाशावृत आपद्भस्तः । आपदि सर्वबुद्धिनाशो भवति । तत्रा-  
ऽपि कालपाशपदाभ्यां महती आपदा निरूपिता ॥ ४४ ॥

एवं बुद्धिभ्रंशे जाते यत् कृतवांस्तदाह—

सन्दिश्य साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् ॥

कामरूपधरान् दिक्षु दानवान् गृहमाविशत् ॥ ४५ ॥

सन्दिश्येति ॥ साधुलोकस्य कदने पीडायां कदनप्रिया-  
न् स्वतोऽपि कदनेच्छन् कदनकरणार्थं तत्तत्साधकनानारूप-  
धारकान् दशदिक्ष्वप्यादिश्य स्वविषये अन्यविषये च कामरूप-  
धराणां सर्वत्रैव सामर्थ्यसम्भवात् ॥ दानवानिति ॥ क्रूरान् राक्षस-  
मात्रे दानवप्रयोगः ॥ स्वगृहमाविशत् ॥ यथा उपद्रवे कश्चित्  
प्रभोः स्थाने गतो दर्शनमेव न प्राप्नुयात् । एतदर्थं गृहे  
प्रवेशनम् ॥ ४५ ॥

ते वै रजःप्रकृतयस्तमसारूढचेतसः ॥

सतां विद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः ॥ ४६ ॥

ते च ततोऽप्यधिकं कृतवन्त इत्याह ॥ वैनिश्च येन ते स्वभावत  
एव रजःप्रकृतयः । राजसाः क्रूरा भवन्ति । आगन्तुकेन च पुन-  
स्तमसारूढं चित्तं येषाम् पूर्वसिद्धविवेकनाशार्थं तमः । रज-  
स्तमोभ्यां व्याप्ताः सात्त्विकान् द्विषन्त्येव । अतः सतां विद्वेषं  
विशेषेण द्वेषो यस्मात् तादृशमुपद्रवं धर्मधनादिनाशनमासमन्ता-  
चेरुः कृतवन्तः । अनेन तेषां स्वरूपतोऽन्तःकरणनाशाद् धर्मतश्च

उपद्रवं कृतवन्त इत्युक्तं भवति । ननु स्वाम्याज्ञाता अधिकं कि-  
मर्थं कृतवन्तस्तत्राह ॥ आरादागतमृत्यव इति ॥ मृत्युग्रस्तास्तथा  
कृतवन्तः ॥ विकलो ह्यन्यथा करोत्येव ॥ ४६ ॥

माययैवैतत् कारितं सर्वनाशार्थमिति ज्ञापयितुं महदतिक्रम-  
स्य फलमाह—

आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च ॥  
हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ ४७ ॥  
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुर्थो-  
ऽध्यायः ॥ १० ॥ ४ ॥

आयुः श्रियमिति ॥ जीवानां षट् उत्तमा गुणाः ।  
तदभावे प्राणी अकृतार्थः स्यात् । तत्र प्रथममायुः । जीवतो हि  
सर्वं भवति । ततः श्रीः । स्पष्टः । तस्या उपकारः । ततो यशः  
कीर्तिः । ततोऽन्तरङ्गो धर्मः । तैः साध्या लोकाः स्वर्गादयः । तत्र  
लोके सर्वा एवाशिषः । चकारादैहिका अपि पुत्रादयः । एवकारेण  
सर्वेषामेवाशीष्टं प्रदर्शितम् । अतो यस्य यदभीष्टं तदेव नाशय-  
तीत्युक्तं भवति । अन्यथा गणिताश्चेत्तस्याभीष्टा न भवेयुस्तदा  
इष्टमेव चेष्टितमिति महदतिक्रमः किं कुर्यात् । अतो यत्किञ्चिदे-  
वाभीष्टं तदेव हन्ति । लोकासिद्धास्तु गणिताः । अनुक्तसर्वसंग्रहा-  
ऽर्थं सर्वाणीति ॥ पुंस इति स्वतन्त्रस्यापि महतो भगवदीयस्य  
अतिक्रमः उल्लङ्घनम् । महत्त्वं भगवत्सबन्धादेव । अन्यथा  
आराग्रमात्रस्य कथं महत्त्वं स्यात् । एवं भगवच्चरित्रसिद्ध्यर्थं माया-  
कार्यं निरूपितम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां  
दशमस्कन्धविवरणे चतुर्थाध्यायविवरणम् ॥ १० ॥ ४ ॥



THE

## CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE &amp; EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 210.

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्णश्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः-

प्रकाशः

गोस्वामिश्रीश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ।

श्रीमदाचार्यवर्यचरणकमलाश्रितेन माधवशर्मणा

संशोधितः ।

PRAKĀSA,

A commentary on the Gloss of Sri Subodhini the  
commentary of Janmaprakaraṇa

OF SRI MADBHAGWAT 10TH CHAPTER,

BY SRI PURUSHOTTAMA JI MAHARAJA

Edited by Mādhava Sarma.

FASCICULUS III-३

PUBLISHED &amp; SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT BENARES.

AGENTS -

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG;

PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY;

PROBSTHAIN &amp; CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

Price Rupee one.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः

## प्रकाशः ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमाचार्यप्रणीतः ।

नमामि श्रीमदाचार्यचरणाब्जरजांस्यहम् ।

लाभाभिलाषमात्रेण येषां कृष्णः प्रियो भवेत् ॥ १ ॥

अग्रेस्तनूजं ननु जन्तुहेतो-

रांविष्कृतं स्वं सततं प्रणम्य ।

दृष्ट्वा तदाज्ञां च विचारयेऽहं

सुबोधिनीस्थानगैमान्पदार्थान् ॥ २ ॥

तत्र पूर्वं टिप्पण्याम् । तत्र प्रथमश्लोके नम इत्यादि श्रीश्च कृष्णश्च श्रीकृष्णौ तयोः पादाब्जतलकुङ्कुमसम्बन्धिनौ यौ पङ्क्तौ तयो रुचे नमः अत्रोभयोः परस्परसम्बन्धेन सात्विकभावात् कुङ्कुमस्यार्द्रता तेन पङ्क्तभावः । वैलक्ष्यण्यबोधनार्थं द्विवचनम् । हृदयारुण्यजनकतायां विशेषाभावात् रुच इत्येकवचनञ्च बोध्यम् । पितृपदेत्यग्रिमश्लोके कान्तिछन्दः यस्यामार्यायामक्षरेषु षोडशगुरूणि पञ्चविंशति लघूनि एवमेकचत्वारिंशदक्षराकान्तिरिति पिङ्गलप्रदीपे तल्लक्षणात् । विनिहतविश्वाशुभैरिति विशेषेण निहतं विश्वेषां स्वीयानां अशुभं यैरित्यर्थः । नमामीत्यस्याभासे स्कन्धार्थरूपोऽपि भगवानेवेति । अपिशब्दात्तत्कर्तृत्वमपि संगृह्यते । तद्रूपन्तमिति स्कन्धार्थकर्तृत्वे सति स्कन्धार्थरूपं । अत्रेदं विचार्यते मूलस्थनिरोधलक्षणगतमनुशयनपदं भावव्युत्पत्त्या द्वितीयस्कन्धसुबोधिण्यां श्रीमदाचार्यचरणैर्व्याख्यातम् । अस्य भगवतः अनुपश्चात्शयनं शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं स्वस्य शयनमिति । इदमेव च "निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रोडनं हरेः शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कृष्ण



स्येति हि लक्षणम्" इति कारिकायां स्फुटी करिष्यते । यथा पुरिशय-  
नमित्यादिना विचारयिष्यते चास्मिन् पद्याविवरणे । एवं सति विल-  
क्षणस्थितिक्रियाया एव स्कन्धार्थत्वं वक्तुमुचितम् । ननु तस्य  
भगवत्त्वम् ।

अथ श्रीभागवतस्य लीलाविशिष्टभगवद्वाचकत्वाददोष इति  
चेद्विभाव्यते वाङ् तदापि महावाक्यस्यैव वाचकत्वमायाति ।  
नत्ववान्तरवाक्यानाम् । यदिच क्रियायां प्रविष्टो यश्च इव  
लीलायां प्रविष्टोऽनुशयनात्मार्थत्वेनाभ्युपेयते । तदापि शायिन-  
मिति प्रयोगः कथं संगच्छत इति चेत् उच्यते । अत्र हि  
शयनं लीलाधिकरणकमुच्यते तेन लीलायां प्रविष्टो भगवान्  
स्कन्धार्थत्वेन प्रत्याप्यत इति प्रयोगः नूपपन्नः न च मूलविरोध इति  
वाच्यम् । स्कन्धार्थस्यानान्तरीकावरणरूपत्वेन लक्ष्यसहभावेनैव स्फु-  
रणात् । न चेदमप्रयोजकम् । लोकेऽपि यत्र चेष्टादिभिर्नान्तरीयकैर्ल-  
क्ष्यबुद्धिस्तत्र लक्षणानां लक्ष्यव्याप्तानामेवनिश्चायकत्वदर्शनात् । अत  
एव तादृशं लक्षणमाहात्म्यं ज्ञापयितुं भगवतः स्वभावश्च लीलायां  
तिष्ठन्लीलामन्तरो यमयतीति रूपं ज्ञापयितुमेवमाचार्यैर्निरूपित-  
मिति न कोऽपि चोद्यावसरः । अयमेवार्थोस्येति पुरावर्त्तीत्यनेन  
द्वितीयसुबोधिन्यामुक्तः । स एव चार्थः प्रभुचरणैर्यथा पुरिशयनमि-  
त्यादिना ध्वनितः । पुरुषसूक्ते तादृशस्थितः पुरुषे सिद्धत्वादितिदिक् ।  
अतः सुष्ठूक्तं स्कन्धार्थरूपोऽपि भगवानिति अत एव स्कन्धान्तरारं-  
भे नमनानुक्तिरत एव च मूलेऽत्र प्रथमतो जन्मप्रकरणमुक्तमन्यथा  
यत्र कचिन्नैव वदेत् । नवमस्कन्ध एव भगवत्प्राकट्यस्य राजानं प्र-  
त्युक्तत्वेन प्रयोजनाभावात् । राजप्रदानानुसारेणापि प्रथमतो वीर्याणा-  
मेव वक्तव्यत्वादिति । नमामीत्यस्य विवरणे तद्रूपं तं विवृण्वन्त इति  
अनुशयनरूपं भगवन्तं स्फुटी करिष्यन्तः । नमन्तीति शेषः । तदेतत्  
व्यक्ती कुर्वन्ति । यथेत्यादि । तत्त्वेनेति शेषत्वेन एवं व्याख्यायैतत्प्र-  
योजनमाहुः । एतेनेत्यादि । व्यतिरेकालंकारगर्भेणानेन वाक्येन तदेव  
व्युत्पादयन्तीति । तत्रैकेत्यादि । व्यतिरेकं स्फुटी कृत्य विशेषणानां  
तात्पर्यं वदन्तः प्रथमं द्वितीयमाहुः । अत्रेत्यादि । तेनेति पुनर्लीलापद-  
कथनेन । तथा च प्रथमविशेषणस्थलीलापदेन नायिकाप्राप्तावपि

विवक्षितरूपतया प्राप्तिर्न स्यादतस्तथेत्यर्थः । प्रथमस्य तदाहुः । यथापुरीत्यादि तथासतीति । निद्रार्थकत्वे सति तथा च द्वितीयाविशेषणस्थशङ्कानिरासः । शयनशब्दार्थनिश्चयश्चेति प्रयोजनद्वयमित्यर्थः । एवञ्चात्र जाग्रच्छयनमेव विशेषतो निरूप्यत इति ज्ञापितं । तत्तल्लीलानुरूपपदेनतरे स्वप्नसुषुप्तिरूपेऽपि सूचिते ज्ञेयेऽतो न द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीविरोधः । ननु स्कन्धार्थरूपत्वेन भगवति निरूपणीये व्यतिरेकमुखेन निरूपणस्य कोवाशय इत्याकाङ्क्षायामाहुः । नारायणइत्यादिस्थायिभावात्मके स्वस्मिन्निति यद्यज्जनकं तत्तद्गुणकं यद्यद्गुणकं तत्तद्विनाभूतं यद्यद्विनाभूतं तत्तदात्मकमिति व्याप्तेः समन्वयाधिकरणे सूचितत्वात्तादृशभावोत्पादकत्वेन रत्यात्मकस्थायिभावात्मके पुरुषोत्तमे तथा च लीलाविवरणात्मककार्येण तादृशभगवत्स्थितिः श्रीमदाचार्यहृदयेऽनुमेयेति स्वीयानां बोधनार्थं तथा भावनीयमिति स्वीयशिक्षणार्थं च व्यतिरेकमुखेन कथनं चमत्काराधानार्थमित्यर्थः । नन्वेवं सति कृष्णावतारस्य सर्वावतारश्चेष्टत्वेन तापनीये श्रवणात् कृष्णावतारसाम्यमेव स्कन्धार्थात्मके रूपे निरूपणीयं किं नारायणसाम्यनिरूपणेनेत्यत आहुः । येनेत्यादि । तथा च मूलानुरोधेन तथा निरूपणमित्यर्थः । ननु यद्यपि मूले लक्षणवाक्ये भावव्युत्पत्त्यानुशयनपदेन स्थितिक्रियाविशेषो वक्तुं शक्यः । तथापि स्कन्धे तु नानाविधालीला एव स्फुटं प्रतीयन्ते इति सा व्युत्पत्तिः कथं सङ्गच्छेदित्यत आहुः । मूलेऽनुशयनेत्यादि । तुरप्यर्थे । सनिरोध इति । ग्राह्य इति शेषः । मूले अनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षेऽपीत्यस्य सनिरोध इत्यनेनान्वयः । अनुशय्यत इत्यादिनोक्तव्याकरणव्युत्पत्त्या तार्भिः शक्तिभिः सह निगूढभावकरणं येन क्रियाविशेषेण स निरोधः । तथाचात्र लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानवत् करणोपहितैव क्रियोच्यते क्रियोपहितं वा करणमिति व्युत्पत्तिं द्वयेष्वदोषः तदेतन्निगमयति । स्वकीयेष्वित्यादि । सेति करणरूप फलरूपा च अतो न कोऽपि दोषः इदमेव करणोपधानं द्वितीयसुबोधिण्यां शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं शयनमिति, भोजनमिति भोजनक्रियायाः अत्रत्यटिप्पण्यां तत्तल्लीलानुरूपास्थितिरिति विशेषणेन च सूच्यते इति न कोऽपि शङ्कालेशः ॥ १ ॥ २ ॥

सुबोधिण्यां स्वोक्तो दशमार्थः सर्ववादिसम्मतो नेति वादिनि-  
रासाय विचारं प्रतिजानते । दशमार्थ इत्यादि । इदं निबन्धे स्पष्टम् ।  
ननु कथमसंशय इत्यत आहुः । नवेत्यादि । यः कृष्णो नवलक्षणा-  
लक्ष्य उक्त आभासश्च निरोधश्चेत्यादिना तस्यात्र निरूपणात् ॥ ३ ॥

क्रमभावित्वादिति । अत्र सर्गोविसर्गश्चेत्युक्तः क्रमः  
यद्यपि स्वबुद्धिनिर्णीतार्थापेक्षया महापुरुषोक्तक्रमस्य प्रबलत्वान्निरो-  
ध एव दशमार्थत्वेनायाति तथापि प्रलयात्मकस्य तस्य परिदृश्यमा-  
नत्वाभावात्संदेह इति भावः । पूर्वपक्षी अत्र चोदयति । लीलेत्यादि ।  
दौर्बल्यं साधयति ॥ ४ ॥

यथेत्यादि । अथवा महापुरुषोक्तत्वात् क्रमएवादरणीय इत्यत  
आहुः । यथेत्यादि । अर्थोनिर्द्धारं किं विश्वासमात्रेण फलं भवत्यपि  
तु नेति काकुः परिहासार्थः । दूषणान्तरमाह । निरोध इत्यादि  
फलितमाहुः महत्त्वादित्यादिना समाधत्ते ॥ ६ ॥ नहीत्यादि । नन्वयं  
न नियम इत्यत आहुः ॥ ७ ॥ अग्र इत्यादि तस्याः फलार्थं श्रवणमस्ति-  
ति चेत्तत्राहुः ॥ पूर्वेत्यादि ॥ ननु कार्यकारणभावो नादर्शव्य इति  
ग्रहिलवादेति प्रसङ्गं दूषणान्तरमाहुः ॥ ८ ॥ कृष्ण इत्यादि । स्वोक्तस-  
मर्थनायाहुः । क्रम इत्यादि । ननु भवत्वेवं तथापि लक्षणसमन्वयः  
कथं कार्य इत्याकाङ्क्षायां लक्षणं विवृण्वन्ति । निरोधइत्यादि ।  
तथा च लक्ष्यनिरूपके स्कन्धे क्रीडनस्य दर्शनार्थमेव लक्षणार्थो नान्य  
इति न दोष इत्यर्थः । एवं च द्वितीयसुबोधिण्यां यदुक्तमनुशयनं  
नामशक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं पश्चात्स्वस्य शयनं तच्च जाग्रदादि-  
भेदेन त्रिविधं शक्तयश्च द्वासप्ततिनाडीरूपा देहस्य तावत्यः । आ-  
त्मनश्च दयो द्वादश तेन सप्ताशीत्यध्याया इति । तदप्येतेन स्मा-  
रितं ज्ञेयम् । प्रपञ्चस्य देहत्वात्तेन दैहिकानां दुर्विभाव्यपदार्थादीनां  
च संग्रहात् तेनाभेदः फलिष्यति ॥ ९ ॥ १० ॥

ननु किमित्येवं व्याख्यायते भगवता दुष्टराजानोऽपि मा-  
रिता इति तमादाय प्रलय एवार्थः कुतो न ब्राह्म इत्याकाङ्क्षायां दूष-  
णान्याहुः । आद्यन्तयोरित्यादि ॥ एषामर्थष्टिप्पणीतो ज्ञेयः ।

२ मित्रकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते ।

३ श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या लुप्तचेजयोर्जया । विषयऽविषया शक्त्या मायया च  
निशेवितमिति दशमोक्तः द्वादश ।

टिप्पण्यां एवं सतीति मारणलक्षणस्यार्थस्य स्कन्धद्वये व्यापकत्वे-  
नातिरिक्तत्वे सतीत्यर्थः । तस्या इति । नैमित्तिकत्वेनागन्तुक्या  
इत्यर्थः ॥११॥ सुबोधिण्यां भूमिभारावताराय यदर्थं जन्ममापते इति  
बोपदेवमतं दूषयन्ति । तदर्थमित्यादि । पृथास्तोत्रेति । तथा  
हि “तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगविता-  
नार्थं कथं पश्येमहि स्त्रिय” इत्युक्तं तद्विरोधीत्यर्थः ॥१२॥ दूषणान्तर-  
माहुः ॥ कार्येत्यादि ॥ अर्थोऽस्य टिप्पण्यां स्फुटः । टिप्पण्यां । तथा-  
सतीति । नवभ्य आधिक्ये सतीत्यर्थः । त्यागश्चेति चकारः प्रस्तु-  
तपक्षेऽपि तद्दूषणज्ञापनार्थः । दशमस्येति वाक्ये हि नवानामेवलक्ष-  
णत्वमभिप्रेतं न तु दशानामिति हृदयं सुबोधिण्याम् । ननु मारण-  
लक्षणनिरोधश्चेन्नदशमार्थस्तदा भूमिर्दन्तनुपेत्याद्युक्तकथायाः कथं  
सङ्गतिरित्यत आहुः । भक्तत्वादित्यादि । उद्धार इति दुखोद्धारः  
तथाच तत्रापि भक्तस्यैव निरोध इति सुकरैव सङ्गतिरित्यर्थः ॥ १३॥

ननु भूमारभूता हि राजानस्तेचेत् जन्मप्रकरणे मारिता इति कथं  
दुखोद्धारो जन्मप्रकरण इत्यत आहुः । प्रकट इत्यादि । भूमेर्हि  
पापबाहुल्येन भारो न तु नरबाहुल्येन अन्यदापि तेषां पर्वतादीनाञ्च  
सत्त्वात् । प्रकटे च प्रभौ सूर्ये तम इव पापं नष्टमतस्तथेत्यर्थः । दि-  
ष्ट्या हरेस्या इति द्वितीयाध्यायपद्ये स्पष्टमिदं प्रथमाध्यायऽव्याप्ति  
माशङ्क्य तत्परिहारायाहुः ॥ इतोत्यादि ॥ समुद्यम ॥ इति । स-  
फलउद्यम इत्यर्थः । तथाचोद्यमसाफल्यकथनात्तत्रापि क्लेशहानि-  
रुक्तैवेति न दोष इति भावः ॥ १४ ॥

ननु भक्तनिरोध एव चेद्भगवतः कर्त्तव्यस्तदा ब्रह्मादयो-  
ऽपि भक्ताः सात्त्विकाश्चेति त एव कुतो न निरुद्धास्तत्राहुः ।  
ब्रह्मेत्यादि । एतदर्थं टिप्पणीतो ज्ञेयः । ननु “तदात्मानं सृजा-  
म्यहम्” इति वाक्यस्वारस्यान्नैमित्तिकोऽपि निरोधः प्रलयात्मा-  
भगवत्कर्तृक एवेति लक्षणवाक्यार्थविमर्शे निरोधस्य प्रलयली-  
लात्वेन व्यवस्थापनाच्च नैमित्तिकस्य कुतो न स्कन्धार्थरूपतेत्याशङ्का-  
यां पूर्वस्कन्धार्थस्वारस्यमादाय स्वोक्तार्थं दृढीकुर्वत आहुः । भ-  
क्तानामित्यादि नवमे हीशानुकथायां भक्तनिष्ठस्यैव संसारस्य ल-  
य उक्तो तेनापि तेषामेव प्रपञ्चस्य लयो वाच्योऽतो न नैमित्तिकस्य  
स्कन्धार्थतेत्यर्थः ॥ १५ ॥



ननु भक्तप्रपञ्चलयो नात्र स्फुट इत्याशङ्कायां तल्लयस्वरूप-  
माहुः । यावदित्यादिभिः । किञ्च नन्वप्रकट एव भगवान् स्वभक्तान्  
कुतो न निरुद्धवानित्याशंकायामपीदमुच्यते । तत्र हेतुर्वस्तुस्वभाव-  
एवेति । किञ्च द्वितीयाध्याये स्वमुद्यमरूपाङ्गरूपणादव्याप्तिरपि  
निवारिता त्रेया तृतीयाध्यायेऽव्याप्तिं निवारयन्ति ॥ १६ ॥ १७ ॥

रूपान्तरमित्यादि । एतेनैव कापट्यस्याप्यङ्गता व्याख्यात-  
प्राया । समानन्यायादेव बोध्या । एवञ्चात्रेदं सिद्ध्यति । प्रप-  
ञ्चे क्रीडनं दशमार्थस्तत्फलञ्चभक्तप्रपञ्चलयः स च यावदित्यादि  
कारिकोक्तलक्षणको न तु लोकप्रसिद्धः ॥ प्रलयात्मकस्तेनैवास्य  
प्रलयलीलात्वं ब्रह्मलक्षणत्वञ्च सोऽयं सम्पूर्णं स्कन्धेऽनुस्यूतः । प्रपञ्च-  
विस्मृतिः कृष्णात्कृष्णासक्तिश्च वर्ण्यत इत्यनेनोक्तानुक्रीडनव्यापार-  
भूता सापि भरतसूत्रे निरोधपदेनोच्यते । यातवासनसम्प्राप्तिर्नि-  
रोधः स तु कथ्यत इति । एवं सति करणव्यापारफलानां निरोध-  
ता । पदार्थान्तरनिरूपणविशेषस्तु प्रसङ्गादिसङ्कतिविशेषप्राप्त इति  
नकोऽपि चोद्यावसर इति ॥ १८ ॥ तदेतद्ब्रह्मदि कृत्याहुः । इति  
निश्चिय इतिस्कन्धार्थं निश्चित्य प्रकरणानि विभजन्ते । पञ्चेत्या-  
दि ॥ १९ ॥ २० ॥

नान्य इति । अन्तर्याम्यधिदैवरूपांशेनेत्यर्थो निबन्धानुसारेण  
ज्ञेयः ॥ २१ ॥ चतुमूर्त्तिप्राकट्यस्य किं प्रयोजनमत आहुः । तत्तदि-  
त्यादि । प्रथम इति । आद्यप्रकरणार्थ इत्यर्थः । टिप्पण्यां निबन्धे  
प्रथमे वासुदेवस्ततः संकर्षणः ततः प्रद्युम्नस्ततोऽनिरुद्ध इत्येवं  
सोपपत्तिकमुक्तमतस्तथेत्यर्थः ॥ २३ ॥

न केवलं गुणा एव तथा किंत्वन्येऽपि तदनुरोधिन इत्याशयेन  
दृष्टान् पीडकानाहुः । कंसादेरित्यादीति । अज्ञानादिति । कंसमौ-  
ख्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

त्रयमिति । दुःखत्रयमित्यर्थः । इर्यत इति । प्रथमाध्याय उच्यत  
इत्यर्थः । एतेन त्रयाणां भगवान्नाशयत्वरूपहेतुताबल्लेदकमेकमिति  
हेत्वननुगमोऽपि परिहृतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

द्वादशभिरिति प्रीणनवाक्यस्य प्रश्नरूपत्वाभावात्तथेत्यर्थः ।  
गुणदोषग इत्यत्र टिप्पण्याम् । दोषत्वेनेति । ऐश्वर्यादिगुण  
विरुद्धदोषत्वेन आद्यइति आदिपदेन असंज्ञातिसहभावबहुका-

लङ्कारकावासबहुपरिग्रहाणां प्रश्नस्थानां संग्रहः । अत्राद्यस्य वीर्येण  
द्वितीयस्यैश्वर्येण तृतीयस्य यशसा तुरीयस्य श्रिया पञ्चमस्य ज्ञानेन  
षष्ठस्य वैराग्येण निरोधः स्फुट एव । तथाचातोद्वादशभिः प्रश्नो-  
न तु पुरस्फुत्तिकैर्वीर्यादिभिः । प्रश्नस्य स्कन्धद्वितयविषयकत्वादिति  
भावो बोध्यः राज्ञामित्यत्र षष्ठोजननसम्बन्धप्रतिपादकेति । राज्ञा-  
मिति या षष्ठी सा चरित्रेषु जननसम्बन्धप्रतिपादिका । तथाच  
तत्कृतं चरित्रं ननु तत्सम्बन्धात्प्रतिपादिकान्यकृतमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदोश्चेत्यत्र तत्कृत इति वंशकृत इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

निवृत्ततर्पैरित्यत्र कारिकासु । गुणानुवादविशेषणानां तात्पर्यं  
वक्तुं पूर्वं गुणरूपस्य चरित्रस्योत्कर्षमाहुः । स्वरूपादित्यादिमहापुरु-  
षयागत इति । महापुरुषो भगवान् तत्सम्बन्धात् विषयोत्तमत इति ।  
विशेषेणविषिणोतीति विषयः । विषयश्च तत् उत्तमञ्च विषयोत्तमं  
विषयेभ्यो वा उत्तमं इदं यस्य तथा “परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य” इत्यत्र  
द्वितीयस्कन्धे सिद्धम् । विषयोत्तमत इति भावप्रधानः । परममिति ।  
परः पुरुषोत्तमो मीयते ज्ञायते येनेति तादृशम् । अत्र मां मार्गयत्येद्वे-  
त्येकादशस्कन्धे सप्तमाध्याये भगवद्वाक्यात् । एवं चरित्रोत्कर्षमुक्त्वा  
तदनुवादोत्कर्षमाहुः । मुक्तस्येत्यादि । एतच्चरित्रकथनं जीवन्मुक्त-  
स्य कार्यम् तदहन्तेभिधास्यामीति द्वितीयस्कन्धे शुकवाक्यात्  
स्वभावनस्तस्येयमेव कृतिरित्यर्थः । तथा च ब्रह्मानन्दादप्यधिकतर-  
रसरूपत्वात्स्वरूपोत्कर्षः भवनाशकत्वात्फलतः । नन्वस्यैवमुत्कर्षको  
हेतुरत आहुः । अनिन्द्यविषयश्चेति । च पुनः अनिन्द्यश्चासौ विषयश्चा  
अन्ये हि रूपादयः संसारे बध्नन्ति इदं तु भगवति बध्नातीति तथे-  
त्यर्थः । ननु चरित्रगानाधिकारो मुक्तानामेवेति चेदन्येषां श्रवणा-  
दिकं न स्यात् । तेषां दुर्मिलत्वादित्यत आहुः । मुमुक्षोरित्यादि ।  
तत्र प्रकारमाहुः । विरक्त इत्यादि । संसाराद्विरक्तः अस्मिन् गुणगाने  
ध्रुवं यत्नं कुर्यात् । तथाचात्र राजशुकयोः श्रवणे कथने च प्रवृत्ति-  
बोधयता शास्त्रकारेण तस्मिन्पद्ये प्रकारो बोध्यत इति भावः ।  
पतेदिति । पाठे तु अस्मिन् गुणानुवादे रतिरहितः अयं जीवः स्थानाद्  
अष्टोऽधः पतेदित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उत्तरार्द्धस्य इदं तात्पर्यम् । ननु-  
गुणानुवादे विरक्तिरेव कथमित्याकाङ्क्षायां पशुपदतात्पर्यमाहुः ।  
आत्मघातीत्यादि । अत्र केचिद्दकारप्रश्लेषं कृत्वा अपगता शुक य-

स्मादित्यपशुक आत्मा तं हन्तीत्यपशुघ्नः आत्माघातीत्याहुः । तन्न अप-  
 शुक्त्वस्य सुषुप्तौ मुक्तौ वा भवनात्तादृशस्य नायं हन्ति न हन्यत  
 इति श्रुत्यादिभिर्घात्यत्वाद्योगात् । अतः संघाताभिमानिन एव तथा-  
 त्वमुक्तम् । तच्चाकारप्रश्लेषं विनापि पशुं हन्तीति पशुघ्न इति मूल-  
 विभुजादित्वात्कप्रत्यये कृतेऽपि प्राप्यते एवञ्च पशुपतिः पशूनां  
 चतुष्पदामुक्तं च द्विपदां शिवस्य पशवः सर्वे जीवा । संसारवर्तिन  
 इति श्रुतिस्मृतिभ्यां संसारिणां द्विपदां चतुष्पदाञ्च पशुत्वे सिद्धे  
 अवैधव्यप्रकारेण पतद्वाघातिन आत्मघातित्वं स्वारसिकं  
 तथा एकादशस्कन्धीयेषूक्तं च ममवाक्येषु कर्मण्यकोविदा-  
 स्तब्धा मूर्खापण्डितमानिन इत्यादिना ये कैवल्यमसम्प्राप्ता ये चा-  
 तीताश्च मूढताम् । त्रैवर्गिका ह्यनुक्षणिका आत्मानं घातयन्ति ते “एत  
 आत्महनोऽशान्तोऽज्ञाने ज्ञानमानिन” इत्यन्तेन कर्मजाड्यान्निन्दितार्-  
 थरत्या च तेषामप्यात्मघातित्वं सिद्धं बर्हिषदुपाख्यानश्रवणेन राज्ञापि  
 तेषां तथात्वं ज्ञानं तदभिसन्धाय त्रिविधसंग्रहार्थं पशुघ्नपदमेव  
 राज्ञोक्तं ज्ञेयम् । यदि तु “श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र ! नृणां सन्ति सह-  
 स्रश ” इत्यादि द्वितीयस्कन्धारम्भवाक्यानुरोधान्निर्बुद्धिरपि  
 गुणानुवादरति शून्यत्वेनाद्रियते तदा तु हन्तीति घ्न इति घ-  
 ञ्थे कं विधाय तेन त्रिविधानात्मघातिनः संगृह्य । पशुसहितो घ्नः  
 पशुघ्न इत्येवं व्युत्पत्त्या पशुपदेन पशुहन्तेः सकर्मकत्वात्समभिव्या-  
 हारतोर्थतः त्रिविधान् पशुघ्नानादाय पशुघ्नपदे चत्वारः संग्राह्याः ।  
 किञ्चात्र पुमानितिपदेन पशुघ्नव्यतिरिक्तानां पुंसां श्रवणाधिकारबोध-  
 नात् स्त्रीजीवोऽपि श्रवणाधिकारशून्यत्वेन बोध्यते स च मायापरि-  
 गृहीतः सूक्ष्मदेहविशिष्टो ज्ञेयः । यो गीतायां आसुरीसम्पत्तियुक्तः उक्तः  
 एवमेते पञ्चापि कारिकया संगृहीताः तथाचायमन्वयः । आत्म-  
 घाती कर्मजडो निन्दितार्थरतः सदा विरक्तः ततः पृथक् चेत् पशु-  
 स्त्रीव्यतिरिक्तो नेति बोध्यः । अत्र यत्पशुस्त्रियौ त्रिभ्योभिन्नतयोक्तौ  
 तत् पशुघ्नपदस्य व्युत्पत्तिद्वयबोधनार्थम् । एवं कारिकाभिस्तात्पर्यं  
 संगृह्य श्लोकं व्याकुर्वन्ति । प्रथमत इत्यादि निवार्यदोषेति ते चक्षु-  
 दादयो ज्ञेयाः अकृतेस्तन्निवारकत्वं च परस्परं त्वद्गुणवादेति  
 कर्दमस्तुतौ तृतीये स्फुटं । ननु कारिकायां पशुनामनाधिकारकथनम-  
 सङ्गतं तेषां पशुत्वसंस्कारस्तेऽत्रगृह्यत इत्यदोषः । ननु स्त्रीणामनधि-

सङ्गतं तेषां पशुत्वसंस्कारस्तेऽत्र गृह्यत इत्यदोषः ननु स्त्रीणामनधि-  
कारः प्रत्यक्षबाधित इत्यत आहुः । याअपीत्यादि । ननु घञर्थे कविधानं  
संज्ञायां भवति । अत्र च घ्न इति कस्यापि संज्ञाभावात् पशुघ्नशब्द-  
स्य द्वितीया व्युत्पत्तिरसङ्गतेत्यत आहुः । ये हीत्यादि । तथा च  
दित्युपाख्यानसिद्धत्वात् घ्नत्वं दैत्यानां संज्ञातत्वेन सिद्धमित्यदोषः ।  
न तदोषः परिहार्य इति । गुणश्रवणविरागरूपस्तदोषोगुणानुवादप-  
रिहार्योनेत्यर्थः । ननु दैत्यानां तथामुक्तिप्रातिपादनस्य किं तात्पर्यम-  
त्राहुः । आविष्टानामित्यादि । मुच्यन्त इति । आविशतां निवृत्तत्वे  
मुच्यन्तइत्यर्थः ॥ ४ ॥

पितामहा इत्यत्र टिप्पण्याम् । राजापितामहेषु पञ्चत्व-  
त्रित्वे उपपादयितुमाहुः । क्षेत्रमित्यादि । सुबोधिण्यां टिप्पण्यु-  
क्तदिशोक्तसंख्याकेषु पितामहत्वं किमित्यत उपपादयन्ति । क्षेत्र-  
जेष्वित्यादि । बुधे व्यभिचारमाशङ्क्य समादधते । यत्रेत्यादि । तत्र  
तारायाश्चन्द्रनिगृहीतत्वेन चान्द्रीत्वान्नव्यभिचारइत्यर्थः । द्रौण्य-  
स्त्रेत्यत्र अर्जुनस्य वैष्णवत्वादिति नरांशत्वेन वैष्णवत्वात् । ननु दृष्ट-  
महात्म्ये वक्तव्ये एतस्य देहविशेषणस्य किंप्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामा-  
हुः । कुरूणामपीति । भीष्मादिसदृशानां भक्तानामसंन्यस्तानां ग्रह-  
णमिति वंशसद्भावार्थं ग्रहणं तथाचेदं देहरक्षाप्रयोजनमपि स्वयं  
ज्ञातमिति बोधनायेदं विशेषणमित्यर्थः । अत्र कुरुशब्दात् केवलम-  
पत्यप्रत्ययं कृत्वा तेषां मुक्तिप्राप्तिरूपोर्थः सिध्यति वंशस्य लोकप्रा-  
प्तिमात्रसाधनतायाः शास्त्रेषु स्मरणात् । प्रकृते तु भक्तिरप्याभिप्रेता  
पूर्वस्कन्धानुसारात् । “यास्यन्त्यदर्शनमलं बलभीमपार्थव्याजाह्वये  
न हरिणा निलयन्तदीयम्” इति वाक्याच्च । अतः कुरुशब्दात् पूर्वमप-  
त्यप्रत्ययं विधाय ततो बहुत्वविवक्षायां तद्राजस्य बहुष्वित्यनेन  
तल्लुकं विधाय तत ओरञ् इत्यनेनादूरभवार्थेऽञ् प्रत्ययं विधाय तस्य  
च लुपं विधाय तादृशः कुरुशब्दो द्वन्द्वविग्रहे निक्षेप्तव्यः । तथा  
सति केषांचिच्चमुक्तिप्राप्त्या लोकबोधकानि “धृतराष्ट्रात्मजाः  
सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः बुधिमन्तो महात्मानः शस्त्रपूता दिवं ग-  
ता” इत्यादि जातीयिकानि स्वर्गारोहणपर्ववाक्यानि तथा मुक्तिबो-  
धकानि “सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कल” इतिप्रथमस्क-  
न्धीयवाक्यम् “ये लोका मम विमलाः सकृद्विहर्तुं ब्रह्माद्यै सुरक्रप-



भैरपीष्यमाणाः । तान् क्षिप्रं वृज सतताऽग्निहोत्रयाजिन् मत्तुल्यो भव  
गरुडोत्तमाङ्गयान ” इतिद्रोणपर्वीयं भूरिश्रवसं प्रति भगवद्वाक्यं  
तादृशान्यन्यानि च वचनानि सङ्गच्छेरन् अन्यथा तु कूप्येरन्निति  
सर्वसामञ्जस्यार्थमाहुः । कुरुभिरित्यादि लुबित्यन्तं तदेतन्नविग्रह-  
वाक्यं किन्त्वर्थकथनमात्रमित्यभिसन्धाय प्रभुचरणा व्याकुर्वन्ति ।  
जनपदशब्दादित्यादि । अत्रेति शब्दः प्रकारवाची अञ्प्रत्ययस्येति  
अञ्प्रभृतिप्रत्ययस्य लोप इति तद्राजस्य बहुष्वित्यनेन भवतीतिशे-  
षः नुशब्दः पुनरर्थकः । तथाच जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इति एवं  
प्रकारकसूत्रप्राप्तस्य अञ् प्रभृतिप्रत्ययस्य लोपः तद्राजस्य बहुष्वि-  
त्यनेन सूत्रेण भवति । तु पुनः अदूरभवार्थस्य अणपवादस्य ओरजि-  
तिसूत्रेण जातस्याओलोपो जनपदेष्वितिसूत्रेण भवतीति योजना ।  
यदि तु भाष्ये लक्षौकचक्षुष्कतापक्षस्यैवादरणात् द्रोणपर्वणि भूरि-  
श्रवसो बाहुच्छेदावसरे “ एवं तु मनसा पार्थ पूजयामास कौरवमि-  
ति ” । अग्रे च “समोद्यमकृतमात्मानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरव” इतिपूजा-  
गर्हयोः सामीप्य प्रयुक्ततया तत्राञ्प्रत्ययदर्शनादेवमन्यत्रापि दर्श-  
नाच्च लक्ष्योपलब्धौ उत्सर्गस्याओप्यङ्गीकारे न किञ्चिद्बाधकमित्य-  
ङ्गीक्रियते तदा तु जनपदशब्दात् क्षत्रियादजिति सूत्रप्राप्ताऽञ्प्र-  
त्ययस्य लोप इत्यन्तं यथाश्रुतमेव व्याख्येयं शेषन्तु पूर्ववदेव योज-  
नीयम् । अदूरभवस्याओ लोपः कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः । इह कुरु  
शब्दस्येत्यादि । अर्थस्तु स्पष्टः अत्रादूरभवत्वं भक्त्यतिशयेन बोध्यम्  
नतु वंशनेकट्यात् । तस्यान्येष्वपि तौल्यात् । नच देशानुवृत्त्या चेत-  
नवाचकात्कुरुशब्दादओभावः शङ्क्यः अदूरभवश्चेत्यतः पूर्वसूत्रत्रय  
एव काशिकायां तदनुवृत्तेरङ्गीकारात् । अदूरभवं नगरमित्युदाहर-  
णाच्च । एवञ्च निवृत्तायां तदनुवृत्तौ तददूरभवेषु चेतनेष्वप्यञः प्रा-  
प्तिर्निरावाधा किञ्च नद्यां मतुबित्यनेन विहितस्य मतुप् इति इक्षुम-  
तीवेत्रवतीत्यादौ नद्यभिमानिन्यपि यमुनागङ्गादिवत्प्रसिद्धेश्च कुरु-  
शब्देऽपि तथाङ्गीकारे बाधकाभावादितिदिक् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥  
॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ नैषेत्यत्रसम्भावनयेति । कथयिष्यतीति सम्भा-  
वनया वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानप्रयोग इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ स-  
म्यगित्यत्र पूर्वाद्धे व्यवसायशब्देनोक्तं निश्चयं स्तोतुमुत्तराद्धे वद-  
तीत्याशयेन तदवतारयन्ति । द्विधेत्यादि । द्विधा व्याकुर्वन्ति तत्र य-

स्मादित्यादि रतीत्यन्ता एकाव्याकृतिः । तथाच नैष्टिकरतिपौषित-  
निश्चयवत्वात् त्वद्बुद्धिरुत्तमेत्यर्थः । यज्जातेति पदं समस्तमङ्गीकृत्य  
द्वितीयाव्याकृतिः यस्मान्निश्चयादित्यादि तथाच निश्चयोत्पन्ननैष्टिक-  
रतिमत्वात् त्वद्बुद्धिस्तथेत्यर्थः । पूर्वाद्धे तवेतिपदे सत्यप्युत्तराद्धे  
तइति पदं यदुक्तं ततः प्रकारद्वयेनापि राजैव स्तुयत इत्याशयेन  
तृतीयं पक्षमाहुः । अथवेत्यादि । पूर्वाद्धोक्तं हेतुद्वयं राज्ञो नैष्टिकर-  
त्याधारता योग्यत्वे च सम्भवतीति तद्वारा राजस्वरूपमेव स्तूयत  
इति तथेत्यर्थः । तद्व्युत्पादयन्ति । दुर्लभत्वमित्यादिकारणभूतमिति-  
कथारतिकारणभूतम् तथाच सभायां यद्यपि देवर्षिराजर्षयः सर्वेऽपि  
तिष्ठन्ति तथापि तवैव जातमिति त्वमेव सभाजनीयइत्यर्थः । एतेन  
सिद्धमर्थान्तरमाहुः प्रश्नेनेत्यादि ॥ १५ ॥ वासुदेवकथेत्यत्र पूर्ववदि-  
ति निवृत्ततर्पेति श्लोके व्याख्यातपुं पदवत् । तथाच प्रश्नोपि आसु-  
रव्यतिरिक्तानेव त्रीन् पुनातीत्यर्थः ॥ १६ ॥ भूमिरित्यत्र आभासे  
भगवदवतारप्रयोजनज्ञानार्थं कथारभ्यत इति यदुक्तं तद्व्युत्पादय-  
न्ति कारिकासु ननु तृतीयस्कन्धे ऊद्धवैः स्वऽशान्तरूपेष्वितरैः स्व-  
रूपैरभ्यर्थमानेष्वनुकम्पितात्मेत्यत्रोक्तमवतारप्रयोजनं राज्ञा ज्ञातमेवे-  
ति कथायाः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदनुवदन्तस्तत्रविशेषमाहुः ।  
भक्तानामिति । द्वाभ्यां मतमिति उद्धवैर्विचारितं शान्तरूपाण्येव  
भूमिरित्यादिनोक्तानि । अन्येनेति साधनान्तरेण स्वरूपान्तरेण च  
स्थितिरिति निर्णयः तथाच भक्तदुःखनिवारणे साधनान्तराद्यश-  
क्तिरेव स्वावतारप्रयोजनमित्यर्थः । नन्विदमवतारप्रयोजनतृतीय-  
स्कन्धे सिद्धमेवेति किमत्र तदनुवादेनेत्याकाङ्क्षायां टिप्पण्यां तत्प्र-  
योजनमाहुः । उद्धारेत्यादि । तथाचेदमनुवादप्रयोजनमित्यर्थः अन्य-  
इत्यनेनोक्ता ये त्रिविधा भक्तास्तान् निष्कर्षन्ति । ये भक्ता । इत्यादि  
तथा चात्रारम्भे भुवो गोरूपता कथनात् ये शास्त्ररहितास्तेषां  
भुवश्च स्त्रीत्वात् अन्तेच “माधव्यो लेभिरे परमाङ्गतिम्” इतिकथनात्  
मध्ये साधनशून्यानामन्येषाञ्च कथनात् तादृशां च तथेत्यर्थः अ-  
ग्रिममवतार्य व्याकुर्वन्ति टिप्पण्यां नन्वित्यादि कारिकायां शेषभाव-  
इति समाध्यादि विषयत्वेन तन्निर्वाहकत्वात् शेषभावः एतदग्रिमम-  
वतार्य व्याकुर्वन्ति । टिप्पण्यां किञ्चेत्यादि एतेषामिति ससाधनाना-  
मित्यर्थः । उपसंहारं व्याकुर्वन्ति एवमित्यादि । तथाच फलस्य वा-



क्यतात्पर्यनिश्चायकत्वादुक्तदोषाभावाच्च निःसाधनाएवोद्धारविष-  
 याइत्यर्थः । द्वयं वेत्यादि ग्रन्थमवतारयन्ति ननु भगवदित्यादि । द्वयं  
 वेत्यत्र वाशब्दः पक्षान्तरे द्वयं भिन्नविधं भक्तसङ्ख्येयं न विरुध्यते ।  
 न विरुध्यते कर्मकर्त्तरि प्रयोगः फलैक्याद्विरोधं न प्राप्नोतीत्याशयेन  
 व्याकुर्वन्ति । उभयोरित्यादि । तथाचात्र स्कन्धे ससाधनानामप्यु-  
 द्धारदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाभावाच्च ससाधनापिसंग्राह्या इत्यर्थः । तर्हि  
 पूर्वमेव तथा कुतो नोक्तमित्याकाङ्क्षायामग्रिममवतार्य व्याकुर्वन्ति ।  
 एवं प्रकारेणेत्यादि । निःसाधनोद्धारजनकप्रकारेण लीलाकरणे तस्य  
 शुकव्यासाभ्यां च कथने हेतुमाहुरित्यर्थः । साङ्गस्येत्यादि । अङ्गं भूमौ  
 प्रादुर्भावस्तत्सहितोऽत्र निरोधो भगवदेकतानत्वं तस्य प्रक्रियाप्रकर्षे-  
 ण कृतिः । उभयाकाङ्क्षायुतं वाक्यकदम्बकञ्च सायुक्ता अनुकम्पाप्रयु-  
 कत्वादुचिता । यदि हि ससाधनानेव मुख्यतयोद्दरेत् शुकव्यासौ च  
 तदुद्धारं मुख्यतया कथयेतां तदसाधनरूपस्योपाधेर्विद्यमानत्वान्नि-  
 रूपाधिपरदुःखप्रहारणव्यंग्योनुग्रहोऽनुकम्पात्मा भगवति नसिद्धेदतो  
 निःसाधनानामेवमुख्यता युक्त्यर्थः । टिप्पण्यां अत्रेति औचित्ये ननु-  
 द्धारविषयनिर्द्धारस्तु गमिष्यतीत्यन्तकारिकाभ्यामेव जातइति ।  
 संसारेत्यादिकमनतिप्रयोजनमित्यरुच्या संसारेत्यस्य व्याख्याना-  
 न्तरमाहुः । यद्वेत्यादि । पूर्वोक्तमिति भगवत्प्राप्तिलक्षणं तथाच “ददर्श  
 चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दूरवापमाप” इत्यादिवाक्यादसुराअ-  
 प्युद्धारविषयत्वेन संगृह्यन्त इतीदं प्रयोजनमित्यर्थः । एवं चात्र सन्दर्भ-  
 स्वशान्तरूपेष्वित्यत्र भगवद्भक्तेषु याऽनुकम्पा उक्ता सा तत् दुःख-  
 दासुरमुक्तिपर्यन्ता तु भक्तमात्रपर्यवसन्नेति । तत्सर्वकार्यार्थं भगवद-  
 वतार इति पूर्वं राज्ञा न ज्ञातं अतः तत्सर्वज्ञानार्थं कथारम्भ इति  
 सिध्यति । ननु तथापि दुःखान्त एव ग्रन्थो वक्तव्यः सान्त्वनस्य किं  
 प्रयोजनमतआहुः । सुबोधिण्यां धैर्यार्थमित्यादि । दुःखसहनार्थं  
 भूमिमात्रोः सान्त्वनमाश्वासनं प्रोक्तं अन्यथा सान्त्वनाभावे दुःखस्य  
 महत्वात् स्थितिरेव न स्यात् । तथा सत्यवतारोपि नस्यादेवाऽतस्त-  
 थेत्यर्थः । ननु यद्येवं तर्हि पश्चान्नारदोक्त्या दुःखं किमित्युक्तमतआ-  
 हुः । अन्त इत्यादि । ननु तर्ह्यकाशवाण्याः किं प्रयोजनमतआहुः ।  
 वै इत्यादि । हरेः सकाशात् या आकाशवाणी सा वैप्रादुर्भावनिश्रयाय  
 यर्ह्यकाशवाणी न स्यात् प्रादुर्भावनिश्रयो नस्यादतस्तथेत्यर्थः ।

ननु तस्याः किम्प्रयोजनं यदेवं निश्चायितवतीत्यत आहुः । वाग्देव  
इत्यादि । वाग्देवः सर्वमुक्त्यर्थे उद्धतः सन् तथा चक्रे कल-  
होद्यमेन प्रादुर्भावनिश्चायनं कृतवान् । ननु कथमेतदवगम्यते इत्यत  
आहुः । तथेत्यादि । हि यतो हेतोः नारदस्तथैव द्वितीयस्कन्धे पायुर्य-  
मस्येत्यत्र सुबोधिन्यां नारदस्य कलहमुत्पाद्य तद्वारा तन्निवर्त्तकत्वं  
व्याख्यातं । अत्रापि कलहोत्पादकत्वेन अन्ते उक्तः अतः उपसंहाराद-  
वगम्यते इत्यर्थः । श्लोकान् विभजन्ते दशभिरित्यादि । तथेति  
श्रीदेवकीसान्त्वनं आकाशवाण्या मातृदुःखमेव न सर्वेषां अतस्तद-  
र्थं नारदोक्तिः तथाच शीघ्रमवताराय नारदोक्तिरित्यर्थः । अग्रे स्फुटं  
क्रियेति । यदुषूपजन्यतामित्यनेनोक्ता सेवार्थाजननक्रियेत्यर्थः । भूमि-  
रित्यत्र यावदासीन इत्यादि असुराणां वा इयमग्रआसीद्यावदासीनः  
परा पश्यति तावद्देवानामिति श्रुतौ भूयाच नोत्तरं कियद्वोदास्या-  
मीति प्रश्ने ततः सलावृकीत्रिः परिक्रमति ततो याचित्वाऽशाला-  
वृकीरूपेणेन्द्रेण सर्वस्याः परिक्रमणे भूमेः प्राप्त्यावैदित्वमुक्तमिति ।  
तदिदानीमिष्टमिति ज्ञापनाय तावद्रूपेण हविर्धान्यात्मकेन गमनमि-  
त्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यावदित्यत्र आन्तमिति  
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया तथाचावतारसमाप्तिमभिव्याप्तेत्यर्थः ॥ २२ ॥  
वसुदेव गृह इत्यत्र ननु पुरुषः पर इत्यत्राक्षरपुरुषएव व्याख्यायतां ननु  
पुरुषोत्तमः मूलेऽक्षरव्यावर्त्तकपदाभावाद्ब्रह्माण्डात्परत्वेन पुरुषत्वे-  
नाक्षरस्य गीतायां निरूपणाच्चेत्यत आहः । ब्रह्माण्डादित्यादि अयमर्थः  
गीतायां यद्यपि “परस्तस्मात्तुभावोन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातन” इत्यत्र  
परस्योक्तं परम्भावत्वेन रूपेण ननु पुरुषत्वेन रूपेण । वाक्यान्तरे च  
“द्वाविमौ पुरुषौ लोक” इत्यनेन लोकस्थत्वं पुरुषत्वेन रूपेणोक्तं ननु  
परत्वं प्रकृतेष्वशांवतारव्युदासार्थं भगवत्पदे साक्षात्पदेन विशेषि-  
ते ब्रह्माण्डात्परस्य नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दित इति श्लो-  
कोक्तस्य कथनात्तस्य तुरीयत्वेनाक्षरात्मकः प्रकृतिप्रवर्त्तको पुरुषो-  
ऽर्थादेव समागतो ननु व्यक्तात्परोऽव्यक्त इति पुरुषः पर इत्यनेन अ-  
क्षरात्परः पुरुषोत्तम एव प्राप्यतेऽतः स एवात्राभिप्रेत इत्यर्थः । ननु  
लक्ष्मीपतेः सुरस्त्रीभिः किम्वा प्रियत्सेस्यतीत्यत आहुः । सुरस्त्रिय  
इत्यादि नन्वयमर्थो मूले कस्मात् शब्दात् लभ्यते इत्यत आहुः ।  
तत्प्रियेत्यादि । तथाच सेवार्थोयं आसामवतारः सः तत्प्रियार्थं तस्या



पूर्वाभिप्सितस्य प्रियस्य निमित्तमित्यर्थादनेनैव शब्देन लभ्यते नच भ-  
गवत्प्रियार्थमिति शङ्कनीयं लक्ष्म्यपेक्षया तासु सौंदर्याधिक्याभावात्  
देवानां स्त्रीत्वेनावतरणेऽपि तत्सम्भवादिति ॥२३॥ वासुदेवकलेत्यत्र  
पूर्वश्लोके पुरुषोत्तमानिरूपणादत्र तत्कलेत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि  
यद्वासुदेवपदोपादानं तत्तात्पर्यमाहुः । सात्विकेत्यादिय इति  
व्यूहमुख्योवताराधिकारी अनन्त इति सप्तमी । तथाचानन्ते वासुदे-  
वांश उच्यते तेनानन्तस्य यौशी सः पुरुषोत्तमस्य रूपान्तरं नतु  
पुरुषोत्तम इति बोधनार्थं वासुदेवपदमित्यर्थः । ननु तर्हि वासुदेवक-  
लानन्तपदयोः सामानाधिकरण्येन कथमुक्तिरित्यत आहुः । कालात्मे-  
त्यादि । चाप्यर्थे तथाचैकरूप्यादेककार्यकारित्वाच्चतथोक्तिरित्यर्थः । न-  
चानन्तस्य तथा सामर्थ्ये विद्यमाने तत्र वासुदेवकलासत्ताकथनस्य-  
किंप्रयोजनमाहुः । तत्रेत्यादि । तथाच कलाद्वारा तत्र वासुदेवा-  
वेशबोधनार्थं तदुक्तिरित्यर्थः । नन्वत्र वासुदेवावेशस्य किंप्रयोज-  
नमित्याकांक्षायां टिप्पण्यां विवेचयन्ति । अत्र पूर्वेत्यादि । आवेशरूपा  
स्थितिरिति । बन्धयोगोलकन्यायेन स्थितिः लीलास्कन्धार्थः स्या-  
दिति तल्लीलात्वेन रूपेण स्कन्धार्थः स्यात् । ननु पुरुषोत्तमलीलात्वेन  
रूपेण तथा सति स्कन्धार्थाननुगम इत्यर्थः । नोक्तदुषणमिति ।  
तेन रूपेण स्कन्धार्थत्वाभावात् न प्रतिपाद्याननुगमरूपं दुषणमि-  
त्यर्थः । तर्हीत्यादि । यदि बलदेवेन पुरुषोत्तमस्य नानुशयनं तर्हि  
बलदेवेऽनुशयननिरूपणे किं तात्पर्यमित्यर्थः । एकवदिति । यथा आनन्द-  
मयविद्यासद्विद्याशाण्डिल्यविद्याप्रभृतिषु तत्तत्प्रकारभेदेन भिन्नत-  
या प्रतीयमानमपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वाद्देकमेव ब्रह्मोच्यते तदित्यर्थः  
तदेतद्स्फुटी कुर्वन्ति । पूर्वोक्तेत्यादि । अंशत्वादिति पुरुषोत्तमांशत्वा-  
त् तत्रापि तथानिरूपणमिति बलदेवेऽपि तदावेशितवेशनिरूपणं  
मूलचरित्रमिति परम्परया तथा तथा च न प्रतिपाद्या ननु गमेनापि  
स्कन्धार्थाद्विहिर्भाव इत्यर्थः । तेन तद्वारा यो भक्तनिरोधः सोऽपि मूल-  
चरित्रत्वेनैव फलिष्यतीति तात्पर्यमिति भावः एवमिति । बलदेवचरि-  
त्रमूलचरित्रयोरैक्यं । यथेत्यादि । तथाच लोको बाह्यमेव गृह्णाति नान्त-  
रमतस्तत्प्रतीत्या न चरित्रैक्यमिति भावः एकस्यैवानेकत्वे दृष्टान्तव-  
क्तुमाहुः । अतएवेत्यादि । यत एकस्यैव द्विधात्वं अत एव तथा च-  
तुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मथुरायां व्यूहान् बहिरवस्थाप्यान्तः स्वस्य प्रा-

कथं । व्रजे चैतद्वैपरित्येन पुरुषोत्तमस्य तथात्रापि द्विरूपेण प्राकट्येऽपि  
वस्तुतः स्वरूपेकमित्यर्थः । देवक्यामिति कारिकार्थस्तु देवक्यां शयनस्य  
शेषस्यैव सम्भवो न हरेः शयानस्य तत्र प्रमाणमाहुः । स्मृत इति । देवक्या  
जठरे गर्भे शेषाख्यं धाम मामकमित्याज्ञास्मरणात् रोहिण्यामपरस्य ह-  
र्यंशस्य इति अस्माद्धेतोः कर्षणात् मायाकृतात् शेषांशस्य कर्षणात्  
रोहिणीगर्भस्थस्य वासुदेवांशस्य हीनता मायाधीनता नेत्येवं बोध्यः  
एवं चात्र द्वयोः पृथग्गर्भबोधनात् श्रीरोहिणीगर्भस्याकस्मिकत्वशङ्का-  
प्रयुक्ता हीनता विपरीता । अतो गर्भसम्भवोत्तरमेव रोहिण्याः श्री-  
गोकुले स्थापनं अन्यासामन्यत्रेति बोध्यं व्याख्याने । स्थितमिति अ-  
विनाभावेन स्थितम् । स्वर्गोपीति । सङ्कर्षणस्य यत्स्वस्थानं तस्मिन्न-  
पीत्यर्थः दैत्यानां सुखार्थे इति । तेषां कालं प्राप्यैव भगवत्प्राप्तेस्तथा-  
तदिदं मन्येऽसुरान् भागवतानित्यत्र तृतीयस्कन्धे उपपादितं ॥ २४ ॥

विष्णोर्मायेत्यत्र तदंशभूतेति तदंशेऽपि उद्घाटने नराशिभूतो  
योऽंशस्तदात्मिका इदं च अंशेनेति पदस्य विवरणं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

राजधानीत्यत्र ॥ तत इति पूर्वविधिबोधकपदं कालत उत्कर्षबो-  
धकं समर्पकम् । बहुकालमारभ्य राजधानीत्वाद्बोध्यम् । ननु श्रीर-  
ङ्गादिषु देशान्तरेष्वपि भगवत्सान्निध्यस्योक्तत्वादत्र को विशेष इत्यत  
आहुः । देशकालादीत्यादि । तथाचाङ्गभूतात्प्रसानभूतोऽधिक इति  
तेनैव चेन्न सुखं तदा अङ्गभूतात्कुतः सुखं भवतीति ज्ञापनायेदमु-  
क्तम् तेन तापनीयोक्ताभ्यो द्वादशमूर्तिभ्यो न सुखमिति ज्ञापित-  
म् ॥ २८ ॥

तस्यां त्वित्यत्र । पूर्वोक्ते वेति । यस्मिन् भगवान् स्वा-  
वतारार्थं सर्वानंशानाचकर्ष तस्मिन्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥  
३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ व्रजमित्यत्र । कर्मगतय  
इति । तदेव तत्सहकर्मणैताल्लिङ्गं मनौ यत्र निषक्तमस्येति श्रुतेः कर्म-  
गतय एव बुद्धिप्रयत्नस्थानीया इत्यर्थः ॥ ४० ॥ स्वप्ने यथेत्यत्र ॥  
श्रुतिसूत्रविरोधपरिहारायाहुः । तदुदित इत्यादि । तथाच लोकबुद्धि-  
मनुसृत्येदमुच्यतेऽतो न विरोध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ यतो यत इत्यत्र ॥  
कालकर्मभगवादिष्ठानामन्यतर इति । अत्र बहूनां मध्ये एकस्यातिश-  
ये विवक्षिते तमश्प्रत्ययोऽपेक्षितस्तथापि महाभाष्ये एतेषु कतरो  
देवतः कतरो यज्ञदत्तः इति तमुपाधिमनाद्रत्यैव तरश्र्योगादत्र तद-



नुसारेणैवमुक्तम् । यत्र लक्षणं भवतीति इदं मूलस्थाया आपे-  
तिक्रियायाः व्याख्यानं बोध्यम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥  
॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रत्यर्प्येत्यत्र इदानीं पुत्राणामभावादित्ययं हेतुरर्प-  
णासंभवेऽपि ज्ञेयः । तदा पुत्रसंरक्षार्थं मृत्युरेव । म्रियेतेति ।  
अत्र तदा पदं म्रियेतेत्यनेन सम्बध्यते तदुपपादयन्ति । प्राणिमात्र  
इत्यादि । एकमृत्युपक्षे मृत्युमृत्युमुपपादयन्ति । एक इत्यादि । इदानी-  
मिति । स्वसहकारिणि कालोपाधौ । अस्मिन् पदे भाक्तं मृत्योर्मरण-  
मित्याशयेनाहुः । अतः शब्दनित्यत्ववदिति । शास्त्रतः सिद्धमपि  
शब्दनित्यत्वं यथाभिव्यञ्जकस्य वायोर्नाशाच्छब्दाश्रवणे गतमिव  
भाति एवं मृत्युरपि न यतोऽभिव्यञ्जकस्य सहकारिणः कालोपाधे-  
रभावाच्चगच्छेदेवेत्यर्थः । तत्राहेति । मृत्योरमरणपक्षे तस्मै प्रत्यर्पणमा-  
हेत्यर्थः । श्रीधरव्याख्यानं दूषयन्ति । कंस इत्यादि । दूषणे विशेष-  
प्रयोजनाभावादानुमन्यन्ते अस्तु वा तथेति । ननु तर्हि कंसस्यामरणे  
तस्मै बालकार्पणं नोचितमित्यत आहुः । सोपीत्यादि । अपि शब्दा-  
द्बालकः तथापीति । कंसस्यामरणेऽपि ॥ ४९ ॥ विपर्ययोवेत्यत्र । अति-  
क्रमितुमिति शक्येति शेषः । एतन्मारणेन निवृत्ते इति । एतत्प्रत्य-  
र्पणोक्तिरूपप्रतीकारात्मकेन मृत्योर्मारणेन कंसान्निवृत्तः स्थानान्तरे  
गत इत्यर्थः । केचिदिति । श्रीधरस्वामिनः एतस्य विचारस्थ कंस-  
मारणतात्पर्यकत्वे श्रीवसुदेवस्यापि दुराशयत्वं शङ्क्येतेत्यरुच्या-  
पक्षान्तरमाहुः । एतस्यापीत्यादि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ न चा-  
स्यास्त इत्यत्र सम्यगुत्थितामिति । अत्र सम्यगिति कंसाशयं कथ-  
नमात्रं ननु मूलस्थपदस्यार्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अथेत्यत्र । आसक्तिर्जा-  
तेति । प्रथम चकारार्थः । नवमीति द्वितीयचकारार्थस्तत्तदज्ञापकः ॥  
सुभद्राज्ञापक इति प्रतिभाति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

प्रतियात्वित्यत्र अन्यनिष्टेति । भगवद्व्यतिरिक्ते सत्यनिष्ठा जातं  
जातमित्यत्र ॥ ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं  
नलाक्षणिकस्येति वैयाकरणाभियुक्तोक्तनियमात् । कथं नास्य काल-  
भेदज्ञापकत्वमिति शङ्कायां तन्निर्वर्त्तकं तर्कमाहुः । अन्यथेत्यादि ।  
तथाच यत्र लक्षणस्य सावकाशता तत्रैव प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणम् ।  
यावद्वचनं हि वाचनिकमिति न्यायात् । यत्र तु लक्षणस्य निरव-  
काशता तत्र न तत्प्रवृत्तिः । यथा पतिताग्निहोत्रप्रतिपत्तिस्मृत्या

शादि शब्दानां ब्रह्मवाचकत्वे । तथाच मीमांसाद्वयसिद्धत्वादत्र ला-  
क्ष्णिकग्रहणं नायुक्तमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६३ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

आत्मानमित्यत्र । देवपार्ष्णिग्राहेनेति “ये ये हताश्वक्रधरेण राजन्  
त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन । ते ते गता विष्णुगतिं प्रपन्नाः क्रोधो हि  
देवस्य वरेण तुल्य ” इति पाण्डवगीतावाक्यविरोधपरिजिहीर्षये-  
दमुक्तं पार्ष्णिग्राहस्यानुग्राहकत्वेनमार्ये क्रोधाभावात् तच्चार्जुनेन  
भूरिश्रवसो बाहुछेदे अर्जुनस्य तथात्वं प्रसिद्धं । वस्तुतस्तु कृतप्रय-  
त्नापेक्ष इति न्यायेन तथेत्यापाततो मर्यादाविरोधो न दोषः यद्वा-  
उक्तवाक्ये प्रपन्ना इति कथनाद्यत्र तदेकतानतारूपा प्रपन्नता तस्यैव  
मुक्तिर्नान्यस्य क्रोधस्तु वरेण तुल्य इति लौकिकभोगत्वापि चरि-  
तार्थो भवतीति न कोपि विरोधः । हिरण्यकाशिपुवधे क्रोधस्यापि  
कथनादिति ॥

इति श्रीमद्वल्लभचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बराविराचिते

दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशे

प्रथमाध्यायविवरणम् ।





## अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वितीयाध्यायतात्पर्यं निरूपयन्त उपजीवकत्वमत्र सङ्गतिरित्याहुः । एवमिति ननूद्यमनिरूपणस्य किम्प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां टिप्पण्याम् । विवृण्वन्ति । भगवदित्यादि । तथाचैषं भक्तवात्सल्यस्वभावं भगवतो ज्ञापयितुं हेतोर्महत्त्वज्ञापनमित्यर्थः । यद्यप्येवंविधं हेतोर्महत्त्वं प्रल्हादेऽपि वर्तते । परं ज्ञानविशिष्टया मर्यादाभक्त्यापि रक्षितः । प्रकृतेतु तथा नास्तीतिप्रयोजनान्तरमेवोद्यमस्य वक्तव्यं इत्याशयेन प्रकारान्तरमाहुः । अथवाऽन्येभ्य इत्यादि । एतावतापि न पूर्तिरध्यायतात्पर्यस्येति प्रकारान्तरमाहुः । अथवा महत्त्वमित्यादि । एते त्रयोपि पक्षाः मूलश्लोकेभ्य एव स्फुटं प्रतीयन्तरतित्रयाणां समुच्चय एव नतु विकल्पः । तेनाथवेत्यत्र वा शब्दोऽवधारणे ज्ञेयः तथाच पूर्वं हेतुमहत्त्वं ज्ञात्वा तदनन्तरं उक्तप्रकारेण महत्त्वद्वयमवधारणीयमिति बोधयितुमाचार्यैरयं धर्मः श्लोकोक्त-इत्यर्थो वाशब्दस्य बोध्यः । सुबोधिण्यामेतदेव स्पष्टी कुर्वन्ति । दुःखहेतुरित्यादि । इह प्रपञ्चे आगन्तुं भगवदागमनाय भक्तानां दुःखहेतुरिति बोधाय तत्कथादुःखकथा शीघ्रगमनहेतुका शीघ्रागमनकारणजन्या पुनः स्पष्टा निरूप्यत इत्यर्थः । एतेन महत्त्वेत्यर्द्धस्य प्रथमोर्थः स्फुटीकृतः । द्वितीयार्थं स्फुटीकर्तुमाहुः । सर्वेषामित्यादि । तथाच सर्वेषां दैत्यानां भगवदवतारज्ञापनार्थं आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुह्यामित्यादिकंसवाक्यमवतारान्तरेभ्योऽत्राधिक्यबोधकमित्यर्थः तृतीयं स्फुटी कुर्वन्ति । तथास्तुतिरित्यादि । स्तुतिः ब्रह्मादिकर्तृका तथा पुरुषोत्तमत्वज्ञापिका । अन्यथा स्तुत्यादिकं न कृतं स्यात्तदा पुरुषोत्तम एव प्रादुर्भूत इति कथा निश्चितं भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

टिप्पण्यां हतेष्वित्यत्र । आसुरहननमिति । षट्पुत्रहननं केशिन्यां हिरण्यकशिपुभार्यायां हिरण्यकशिपुपुत्रत्वेनासुरत्वादिति । सुबोधि-न्यां सप्तमो वैष्णवत्वमित्याभासे । बुद्ध्येति भगवद्बुद्ध्या धर्मस्थानभूत इति कंसहतानां धर्माणां स्थानभूतः एतेनैतेषामक्षरधर्मत्वं बोधितं पुरुषोत्तमधर्माणामनिवार्यत्वादिति । नचाऽऽसन्मरीचेः षट्पुत्रा इत्यादिगुणप्रकरणीयसम्दर्भविरोधः । तदैवैतत्प्रकारेण भवतीति

श्रुतेर्मतमितिसिद्धान्तात् क्षरधर्मतयाऽक्षरस्वेनादोषात् । विवृत्तौ परमावधिरिति आनन्दमीमांसोक्तोत्कर्षस्य परमावधिरित्यर्थः । तदेव विवृण्वन्ति । षडित्यादि महत्वज्ञापनपरिकरमिदं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

भगवानित्यत्र दयास्थापितेति । प्रपञ्चेर्पितया भृशमिति तृतीयस्कन्धे स्पष्टमिदं प्रतीकारो न भविष्यतीति । परमानन्दप्राकट्याभावे सर्वदुःखनिवृत्तेरभावादित्यर्थः । येत्यादि । द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायसुबोधिण्यां स्पष्टमिदं केवलमिच्छयैवेत्यादि । सवै नैव रेमे इत्यादिश्रुतिषु सतपोऽतप्यतेत्यादिसाधनान्तरनिर्देशदर्शनाद्भगवान् समर्थोपि स्वीयेच्छायां दृष्टन्द्वारमन्यत्सम्पादयतीतिनिश्चितं तथात्र योगमायासमादेश इतिनानेन कापि हानिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

गच्छदेवीत्यत्र नवभिरिति । अत्र प्रथमश्लोकः षट्पदीरूपो ज्ञेयः । रोहिणीत्यत्र । किमिति तिष्ठतीति । रोहिणीति शेषः । आकाङ्क्षार्थमिति अर्थोनिवृत्तिः मशकार्थो धूम इति वत् । आकाङ्क्षाया अर्थो यस्मात्तादृशमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथेत्यत्र अयमित्यादिसन्दर्भस्यायमर्थः । कंसभयाभावमात्रं नावतारप्रयोजनमपि तु सेवाकारणं साचानेकविधेति असम्बन्धिनीच न सर्वफलदेति स्वावतारणावश्यकत्वमिति । विभागे नेति चतुर्विधकार्याचरणकृतो यः स्वरूपव्यूहविभागस्तेनेत्यर्थः । एकवचनमित्यादि । युवां वै ब्रह्मणादिष्टावित्यादि भगवद्वाक्यैः पृष्णिषु तपोभ्यां प्रजासर्गसम्पादकपुत्रार्थवरप्रार्थनावगमात्तदर्थं तत्कर्तुः प्रद्युम्नस्यैवौचित्यात्तथेत्यर्थः । भूम्यादेवैश्वभूभारहरणार्थमर्थितत्वात्तदर्थं यदा यदाहीति गीतावाक्याद्धर्मरक्षार्थं नावतारआवश्यको मोक्षार्थं ज्ञानोपदेशार्थश्चेति सङ्कर्षणानिरुद्धवासुदेवानामप्यवतरणं न तु तेषां पुत्रता तथा स्वस्यापि ऐक्यभ्रमादेव लोकानां परं तथा प्रतीतिर्भवित्रीति भगवदिच्छा तथाच यथा परशुरामे उभयोर्ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वयोनिर्विशेषेऽपि ब्राह्मणत्वेनैव पुत्रत्वं भार्गवत्वात् । क्षत्रियत्वस्य तु युद्धएव प्रादुर्भावः प्रहारः क्षत्रधर्मस्येत्युद्योगपर्वीयभीष्मवाक्यात् । तामुद्धाटयन्ति । पुत्रतामित्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

रामेतीत्यत्र । असंमत्यर्थ इति । स्वरमणस्थानत्वेनैव रामत्वं भगवत्सम्मतं नतु लोकरमणादिति तथेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

आविवेशेत्यत्र । केचित्त्वित्यादिना यन्मतान्तरमुक्तं तदेव कुतो



नाद्रियत इत्याकाङ्क्षानिरासस्तु भगवद्वाक्यस्थांशभागपदस्य करण-  
भूतस्योपादानाच्छ्रुकेनैव भगवदावेशबोधनात्कृत इति चतुर्व्यूह-  
रूपेणैव भूमौ पुरुषोत्तमप्राकट्यान्ननु मूलरूपेणेति शङ्कास्यात्तन्निरासा-  
याहुः । पुरुषोत्तमस्त्वित्यादि । मानाकाक्षायां श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणय-  
ति । अन्यथेत्यादि । नन्वत्र प्रादुर्भावो नोच्यते प्रकरणाभावात् ।  
किन्तु श्रीयशोदादिप्रतीतिरेवानूद्य ततो नेदमत्रमानमित्याकांक्षाया-  
माहुः । माययेत्यादि । तृतीयाध्याये रूपान्तरं यदुक्तं तन्मायाकरणकं-  
तस्य करणभूतामाया च चतुर्थाध्याये अदृश्यतानुजाविष्णोरित्यने-  
नानुजात्वेन रूपिता सच शब्दो रूढः सोदरत्वलक्षणसामानाधिकर-  
ण्यमन्तरेणानुपपद्यमानस्तत्सोदराग्रजत्वेन भगवन्तं गमयति  
तदेव पूर्वोक्तवाक्यात् नितरां न्युपोद्बलयति । नचानुजत्वं केनाप्य-  
वतारकालीनेनावगतं येन तत्प्रतीत्यनुवादत्वं वक्तुं शक्येत यतो  
यादिदं शुकनोक्तं । तन्नन्दग्रहे भगवतो मायाज्ञप्नुः शक्तिसाहि-  
त्येन भगवतः प्रादुर्भावबोधनार्थमेवोक्तमिति निश्चयः । एवं चांश-  
भागेनोत्पाद्य कथनादत्र केवल एव प्रादुर्भूत इति सिद्धोऽर्थस्तदेतदु-  
क्तं माययेत्यादिना अयमेव शुकस्याशय इति दृढीकरणार्थमाहुः ।  
उत्पत्तेरित्यादि । अन्यथा उत्सवस्य राज्ञा अदृष्टत्वाच्चतुर्थाध्यायोत्तरं  
व्रजे वसन् किमकरोदित्यस्योत्तरभूतपूतनामोक्षादिकमेव वदेन्नतु सं-  
भ्रमं । अतएतदुपोद्धातत्वेनैव तस्योक्तिरिति शुकस्यायमेवाशय  
इत्यर्थः । अतः परमेकारूपद्वयदर्शनापत्तिशङ्काऽवतिष्ठते तामपाकर्तुं-  
तामनुवदन्त एवास्य भावं टिप्पण्यामाहुः । अत्रायं भाव इत्यादि ।  
ननु नन्दग्रहभाविर्भूतस्यैव तिरोधानं वाच्यमतआहुः । प्रागित्यादि-  
कार्यमिति । अविहितभक्तिरसानुभावनरूपं नाट्यरूपञ्च कार्यं । स  
इति कार्यार्थः प्रादुर्भावः । एवञ्चैकदेवोभयत्र प्रादुर्भावः  
पञ्चाध्याय्यामिवेति ज्ञाप्यते । रूपद्वयदर्शनापत्तिस्तु दर्शनस्य स्वे-  
च्छाधीनतयैव परिच्छेदाऽवभानवत्परिहृताज्ञेया । नन्वस्य  
रूपान्तरत्वेन भासमानस्य पुरुषोत्तमत्वेऽनेन व्यूहकार्यकरणासम्भ-  
व इत्यत आहुः । पूर्वेत्यादि । एतेनैव मतान्तरानादरणे बीजमप्युक्त-  
प्रायाननु बभूव प्राकृतः शिशुरित्यनेनोक्तस्य पुरुषोत्तमरूपत्वे किमानं  
मायाकरणकं रूपान्तरमतआहुः । रूपान्तरेत्यादि । तथाच मूले प्रा-

कृतपदस्यायमेवाशयः । तदेव विवृण्वन्ति । तथाचेत्यादि । तन्निय-  
तकार्यविषयस्येति । अन्यथा भानविषयस्य मानुषत्वस्येत्यर्थः । अत्रे-  
ऽदं सम्पद्यते । मातृप्रार्थनया चतुर्व्यूहरूपं तिरोधाप्य प्रादुर्भूते पुरुषो-  
त्तमरूपे यन्मनुष्यतया प्राकृतत्वभानं सम्पादितवान् तेन शुक्तौ वृत्ति-  
रूपस्य रजतस्येव स्वस्मिन् प्राकृतमनुष्यत्वस्याप्युत्पत्तिर्निरूपितेति  
तात्पर्यम् ॥१५॥१६॥१७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

सत्यव्रतमित्यत्र । स्तुतिश्लोकसंख्यातात्पर्यं वदन्तो निबन्धे स-  
ङ्कर्षणोत्पत्तिर्द्वितीयाध्यायार्थो दैत्यवधार्थत्वस्य स्फुटत्वादिति यदुक्तं  
तदत्र प्राहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहामित्यनेन कंसस्यापि सङ्कर्षणस्य ज्ञा-  
नकथनाद्यथा स्फुटं तथा स्वरक्षकत्वं देवानां ज्ञानादपीति ज्ञापयि-  
तुमाहुः । कालात्मेत्यादि । भगवान् पुरुषोत्तमः प्रश्नोपनिषदि षोडश-  
कल इति श्रावणात् कलाभिः कालात्मा जात इति ज्ञापयितुं तथा-  
स्तुतिः षोडशभिः स्तुतिरित्यर्थः । अत्र प्रकारमाहुः स्वपक्षख्यापकैः  
पञ्चदशभिर्हि एषा देवानां हितकारिणी पक्षपातस्तुतिः । षोडशी ध्रु-  
वा भक्तहितकारिणी स्वभाविकत्वान्निश्चलेति । ननु भवत्वेवं तथापि  
षोडशकलत्वेन कथं कालावगम इत्यत आहुः । वृद्धौ वा ता-  
दृशो भवेदिति । वा शब्दोऽवधारणे । तथाच तिथिवृद्ध्या तदवग-  
म इत्यर्थः । एतदेव स्फुटी कुर्वन्ति । अत्रेत्यादिना । तथाच स्तुति-  
सान्त्वनरूपविधाभेदाद्वैविध्येऽपि सान्त्वनश्लोके परः पुमानित्यादि-  
कथनात् षोडशानामपि भगवत्स्तुतित्वमेव यदि च पुरुषोत्तमस्य  
गर्भसबन्धाभावाच्चैतेषां साक्षात्पुरुषोत्तमस्तुतित्वं तदातु षोडशभिः  
कालात्मकस्यैव स्तुतिरिति सिद्ध्यति । तत्र पञ्चदशभिः कालात्म-  
कस्तुतिं व्युत्पादयन्ति । कालइत्यादि । अर्द्धेन निरूप्यत इत्यन्तं  
अर्द्धेनेति । त्रिंशदर्द्धेन तर्हि षोडशभिः कथं स्तुतिरित्यतस्ताव्युत्पा-  
दयन्ति । सचेत्यादि चतुर्द्धेत्यन्तं सचेति चावधारणे सइति । षोडश-  
भिः श्लोकैरुक्तः । तेनेदं सिध्यति । आध्यात्मिके द्वापरादिरूपे काले  
विपक्षे सति तत्कार्यप्रतिबन्धार्थं कृपया भगवानाधिदैविककालरूपो-  
ऽभवत्तदंशैर्लोकादिभिर्लोकादिविभाजकप्रमाणाद्युपाधिभिश्च पक्षपा-  
तीजात इति । एवं षोडशधाविभागमुपपाद्य तत्प्रयोजनमाहुः । दैत्य-  
कृतादि । दैत्येषु कृतादुपकारात् स्वपक्षपातस्याधिक्यं वक्तुमत्र षोड-  
शधोच्यत इत्यर्थः । लोककृतं चातुर्विध्यं विभजन्ते । तत्रेत्यादि । एतस्यैव



विवरणं लोकसिद्धानीत्यादि। सत्यमिति। सत्यभाषणं तद्विषयश्च यथार्थः । साधनानीति जगदुत्पत्त्यादि साधनानि । एतावदेव दैत्यपक्षेऽपि तुल्यं । अथ देवपक्षे विशेषं वक्तुमाहुः । तत्रापीत्यादि । लोके प्रमाणादावपि दैत्यपक्षव्यतिरेकश्च दैत्यपक्षाद्वैलक्षण्यम् । भगवत्त्वेनैव सत्यं प्रमाणं भगवत्त्वेनैव जगत्प्रमेयमित्यादिरूपेण साधनीय इत्यर्थः । एवं प्रतिज्ञाय प्रथमतः प्रमाणे तमाहुः । तत्रेत्यादि । सत्यमिति । सात्त्विकज्ञानविषयं कालत्रयेऽप्यबाधितं अनृतमिति । राजसंज्ञानविषयम् । व्यावहारिकं गुणसन्निपातकार्यम् । अत इति । देवपक्षपातात् । एतेन मायोपहितो गुणार्थानः कार्येश्वरश्चानृतरूपो निवारितः । एवं श्लोकात्तात्पर्यमुक्त्वा तत्र स्थितानामष्टविशेषणानां तात्पर्यमाहुः । सत्यमपीत्यादि । अष्टविधत्वादिकं कथमित्याकाङ्क्षायां टिप्पण्यामाहुः । अष्टविधत्वमित्यादि । अग्रे इति । विशेषणत्रयव्याख्यानोत्तरमष्टविधत्वं चकारात् सत्यस्य सत्यमित्यस्य व्याख्यानोत्तरं प्रमाणादिचतूरूपमित्यादिना त्रयोदशविधत्वत्रिविधत्वाभ्यां षोडशविधत्वं च स्फुटी भविष्यतीत्यर्थः । तेनेकैकस्मिन् विशेषणे प्रत्येकं विधाद्वयमित्येवं षोडशविधत्वं नोच्यते । किन्तु प्रकारान्तरेणेति सूक्ष्मौक्षिकया सुबोधिण्यामंशतः षोडशविधमित्यनेन उपपत्त्युत्पात्तिरूपाभ्यां निरूपणे स्फुटी भविष्यतीति बोधितं ज्ञेयम् । नच पुरस्फुर्त्तिकमष्टविधत्वं विहायांशतः षोडशविधत्वं निरूपणे कुत आग्रह इति शङ्क्यम् । स्तुतौ सत्यविधाः बोधकानां श्रुत्युक्तानां प्रत्यभिज्ञानेन तत्सामानाधिकरणबोधनार्थत्वात् । एतद्वोधनार्थमेव सुबोधिण्यां वेदे । सत्यमित्यादिना । श्रुतितात्पर्यमुक्तम् । श्रुतिद्वयं च यदुपन्यस्तम् । तद्व्याख्यानग्रन्थएवाग्रे स्फुटी भविष्यति अतस्तत्तात्पर्यमनुक्त्वा यत्सत्यमित्यादेस्तात्पर्यमाहुः । यत्सत्यमित्यादिवाक्यालङ्कार इत्यन्तं एतत्कथनप्रयोजनमाहुः । श्रुताविवेत्यादिना । तथाच यथा त्वं अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति जाबालश्रुतौ त्वं व्यापक पराग्विप्ति वेद्ययोस्त्वमहं पदार्थयोर्व्यतिहारेण भगत्वादैक्यप्रतिपादनम् । तथास्यामपि श्रुतौ सत्यम्परं सत्यमिति वाक्यस्थव्यतिहारेण परसत्ययोः केनचिह्नरूपेणैक्यं प्रतिपाद्यते तथा सति येन रूपेणास्यां श्रुतावैक्यं प्रतीपादनीयम् ।

एवमनेन प्रकारेण सत्यत्वसर्वोत्कृष्टत्वयोर्भिन्नप्रतीति विषययोरपि ऐक्यं स्तुतौ प्रतिपादनीयमिति सुबोधिनीफक्किकार्थो ज्ञेयः । सुबोधिनीयाम् । एवं विधाद्वयं व्याख्याय तृतीयां व्याकुर्वन्ति । अत एवेत्यादि । यतः सत्यपरयोरैक्यं अतस्तथेत्यर्थः । तुरीयां व्याकुर्वन्ति । ऐहिकेऽपीत्यादि । अत्र सतां सत्यमिति श्रुतिवाक्यं साकाङ्क्षं तन्मूलं फलमिति पदद्वयेन पूरितम् । तथाच सतां सत्यमेव मूलं सत्ताप्रयोजकं अतस्तदेव फलमित्यर्थः । पूर्ववाक्यआमुष्मिकफलस्य कथनेनात्र ऐहिकफलग्रहणस्यौचित्यात् । प्राजापत्यो हारुणिरिति द्वितीयश्रुतौ तथैव ऐहिकफलस्य सिद्धत्वाच्च । पञ्चमीं व्याकुर्वन्ति । अत इत्यादि । यतः यथार्थत्वादबाधित्वाच्च सतां सत्यमेव प्रतिरूपम् । इतिहेतो उक्तविधाः सत्ये एव रमन्ते क्रीडन्ति रताभवन्तीत्यर्थः । द्वितीयश्रुतिस्तु न व्याख्याता तदुपन्यासप्रयोजनं त्वग्रे वाच्यं । तदत्रापि निरूप्यत इति । श्रौतं पञ्चविधत्वं स्तुतावपि निरूप्यत इत्यर्थः । श्रीभागवतस्थं सत्यवृतं वाक्यं व्याकुर्वन्ति । लोकेहीत्यादि । टिप्पण्यां यस्त्वित्यादि नोच्यत इति । यस्तु यत्किञ्चनवृतमातिष्ठति स पर इत्युच्यते । तथा सत्यमपीत्यन्तेनोच्यत इत्यर्थः । सुबोधिनीयां । तथासत्यमपीति । अत्र आतिष्ठतीत्यन्तं वाक्यं पुनरावर्त्तते इति बोध्यम् । तथाचैतयोराश्रयाल्लोके परत्वकथनेन श्रुतौ परशब्देनोभयसंगृह्यत इत्यर्थः । तदेतत्प्रकृते योजयन्ति । भगवतस्तूभयं सत्यमिति । यत्सत्यं यथार्थम् । तत् उभयं सत्यं वृतं चेति द्वयम् । भगवत्स्वामिकं यत्पुनर्दम्भादिना कृतमयथार्थं तद्भगवत्स्वामिकं न । तथाच श्रुतौ यथार्थत्वादेवोत्कृष्टतया परत्वमितीस्तुतावपि सत्यमुद्दिश्यैवं परत्वविधानाच्छ्रौतार्थसामानाधिकरण्यमेवेत्यर्थः । नच बह्व्रीहौ चित्रगुलम्बकर्ण इत्यादिषु प्रथमनिर्दिष्टयोर्लम्बचित्रयोरेव विधेयत्वदर्शनात्सत्यवृतपदेऽपि सत्यस्य विधेयत्वं शङ्का कुटादिब्राह्मणादयः शूद्रदासोत्तराः प्रजा इत्यादौ व्यभिचारदर्शनेन ( प्रथमनिर्दिष्टस्यैव विधेयत्वं ) तथा नियमाभावात् । तदेतत् टिप्पण्यां निर्गमयन्ति । लोकेहीत्या-

१ यथा व्रते आतिष्ठति तथा सत्ये आतिष्ठति सोऽपि परेत्यर्थः ।

२ वृतंसत्यञ्च

३ द्रष्टान्तेन बोधयन्ति ।



दि । निरूपितं भवतीति । परत्वरूपेणोक्तं भवतीत्यर्थः । सुबोधिण्या-  
 म् । एवं सत्यपदस्यार्थं व्याख्याय तस्मात्सत्ये रमन्त इति श्रुतिता-  
 त्पर्यबोधनाय पदसम्बन्धमाहुः सत्यमित्यादि । तथाच सत्ये रताः  
 शरणं प्रपन्नाः ननु भयादिनेत्यर्थः । एतेन दृष्टाः स्तुवन्तीति श्रीधरो-  
 क्तमवतरणमादृतं ज्ञेयम् । एवं पदसम्बन्धमुक्त्वा लोके हि व्रतमि-  
 त्यादिना यदुक्तं तन्निगमयन्ति । एवमित्यादि तद्विवृण्वन्ति टिप्प-  
 ण्याम् । मूलइत्यादि । तथाच व्रतपदं स्वशक्यस्य परत्वेन सम्बन्धे-  
 नाजहत्स्वार्थया सत्यमपि प्रापयतीति परत्वमुभयप्राप्तौ हेतुरित्य-  
 र्थः । तेन सिद्धमाहुः सत्यं व्रतमित्यादिना । द्वैविध्यमित्यन्तेन । अत्र  
 व्रतपदेनोक्तायां विधेयकोटौ यद्व्रतं सत्यं चोक्तं तयोः स्वरूपमनु-  
 पदमेव व्रतह्यपोषणादिना टिप्पण्यां स्फुटिष्यति । तथाचैवं व्या-  
 ख्यानेन श्रुतौ सत्योद्देश्यकापराविधेयकाविधा या उक्ता सा बोधिते-  
 त्यर्थः अग्रिमं पदं विवृण्वन्तीत्याहुः अग्र इत्यादि । अत्रापि सत्य-  
 परपदेऽपि लोके लौकिकं नियामकम् । सुबोधिण्यां यत्परं लोक इत्य-  
 नेनोक्तम् । वैदिकं द्वादशविधं च सुबोधिण्यां वेदेचेत्यारभ्य संन्या-  
 सश्चेत्यन्तेनोक्तम् इति द्वैविध्यम् एवं प्रकारकद्वैविध्यमित्यर्थः ।  
 तेनात्र नियामकत्वं परशब्दार्थः स्फुटति । तच्च यथाशास्त्रं प्रणीयमा-  
 नदण्डनीतीत्यादिरूपम् । दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगी-  
 षताम् इति गीतादिवाक्यात् । द्वादशविधस्य परत्वं तु श्रुतौ किं  
 भगवन्तः परमं वदन्तीति प्रश्नेन तदुत्तरेण च परमत्वेनोक्तत्वं त-  
 देतत्सुबोधिण्यां स्मारयन्ति । अत्र श्रुतिरित्यादि । सा तु सत्येन  
 वायुराचलति सत्येनादित्योरोचते दिवि सत्यं वाचः प्रतिष्ठा  
 सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्सत्यं परमं वदन्तीति । एवं तपः आदी-  
 नामपि श्रुतिर्बोध्या । अर्थस्तु । सत्येन पूर्वजन्मीनसत्यभाषणेन मनु-  
 ष्यत्वाद्देवतारूपत्वं प्राप्यलोकोपकारार्थं वायुर्भूत्वा आवाति । एव-  
 मादित्योपि दिवि रोचते प्रकाशं करोति । सत्यमेव वाचः वागिन्द्रि-  
 यस्य प्रतिष्ठास्थिरं स्थानं अनृतं तु न तथा । सत्ये यथार्थभाषणे  
 सर्वं व्यवहारजातं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्धेतोः सत्यं परममुत्कृष्टं सा-  
 धनं वदन्तीति । अत्र प्रथमे वाक्यद्वये आमुष्मिकफलोत्कर्षः सिध्य-  
 ति । तदाग्रिमवाक्यद्वये चैहिकफलोत्कर्षः । एतदाभिप्रेत्यैव प्रथम-  
 श्रुतौ सतां सत्यमित्यत्रैहिकं फलं व्याख्यातम् । भगवद्व्रतानां परत्वं

तु असाधारणत्वादेव स्फुटं शेषस्य भगवन्नियामकस्य परत्वं सुबो-  
धिन्न्यामेवोपपादितमित्याशयेनाहुः । टिप्पण्यां भगवतो व्रतमित्यादि ।  
तथा सति परपदेन विधांचतुष्कसंग्रह इति भावः । एवञ्च मूले  
सत्यपरपदे सत्यं परं यस्येति बहुव्रीहौ लम्बकर्णादिवत्पूर्वनिर्दिष्टस्य  
विशेषणभूतस्य सत्यस्य विधेयत्वं परपदोक्तस्य चतुर्विधस्य नि-  
यामकादेरुद्देश्यत्वं बोध्यम् एवमत्र श्रुत्युक्तव्यतिहारबोधकं मूलस्थं प-  
दद्वयं विवृतम् । व्यतिहारफलमैक्यं त्वग्रे विवेचनीयं लोहितत्रय इत्या-  
दिना सुबोधिन्न्यां त्रिसत्यपदं विवृण्वन्तीत्याशयेन तत्सिद्धं विधाय  
द्वयमष्टविधत्वपूरणाय स्फुटी कुर्वन्ति । त्रिसत्यामित्यादि । स्पष्टार्थ-  
मिदम् ॥ सुबोधिन्न्यां त्रिसत्यपदतात्पर्यमाह । अनेनेत्यादि । त्रिस-  
त्यपदेन साधनफले सत्येन “न स्वर्गालोकाच्यवन्त” इति श्रुत्युक्तं सा-  
धनम् । सतां हि सत्यमिति श्रुत्युक्तं फलं च त्रिसंख्यासामान्येनैकी-  
कृत्य निरूपितमित्यर्थः । श्रुत्युक्तानां स्वोक्तानां च विधानां पूरकं  
रूपं स्फुटी कुर्वन्ति । एवमित्यादि । उपपत्तिरूपं इति । उपपत्त्या  
रूप्यते तादृश इत्यर्थः ॥ टिप्पण्यां कथमुपपत्तिरूपत्वमित्याकाङ्क्षायां  
विवृण्वन्ति । भगवत इत्यादि उपपत्तिरूपत्वमित्यन्तेन । आदिक-  
मित्यनेन सत्यस्य संग्रहः । व्रतानि चेति । चेन्नभगवन्नियामकसत्य-  
स्य संग्रहः । तथाचोक्तरूपयोपपत्त्या निरूप्यत्वादुपपत्तिरूपत्वमि-  
त्यर्थः । सुबोधिन्न्यां सत्यव्रतपदव्याख्याने सत्यपरपदव्याख्याने च  
व्रतसत्ययोः प्रविष्टत्वात्तयोरभेदे परपदोक्तनियामकयोश्चाभेदे वि-  
धाष्टकपूर्त्तिर्दुर्धटेति तदभावाय तेषां स्वरूपमाहुः । व्रतं हीत्यादि ।  
एवं सत्यव्रतपदं विवृतम् । यत्र सिद्धं यत् व्रतं सत्यं च तत्प्रमाणभूतं  
बोध्यम् । भगवत्सम्बन्धिना तादृशेन लौकिकव्रतेन सत्येन च कर्तृ-  
निष्ठधर्मप्रमितिजनादिति । अन्यत्स्पष्टमिति । यत्परं लोक इत्यादि  
सुबोधिनीस्थ लोके लौकिकं नियामकमित्यादिना विवृतत्वात् स्फुट-  
मित्यर्थः । तदेतत्संगृह्णन्ति । लौकिकमित्यादि लौकिकमिति । निया-  
मकमिति शेषः । नियामकं चेति । देवहितकारिणो नियामकं चे-  
त्यर्थः । इदं चतुर्विधं सत्यं प्रमेयभूतं बोध्यम् । स्मार्त्तवैदिकभगवदी-  
यवाक्यैः प्रमितत्वादिति । एवं षट्भेदापि श्रौते विधेयकोटिज्ञा-

१ लौकिकस्य परत्वं वैदिकस्य परत्वं भगवद्व्रतानां परत्वं लौकिकव्रतस्य भगवन्नियामकस्य परत्वम् ।



पिते । त्रिसत्यपदोक्तं विधाद्वयं व्याकुर्वन्ति । लोका भूर्भुव इत्यादि ।  
 लोकाः फलरूपा इति । पुरुषार्थत्वेन प्राप्यत्वात् फलरूपाः । इतरे-  
 त्वितराणीति । कायादयस्तु वस्तुतस्साधनशेषत्वात्साधनानि । इदं  
 च द्विविधमिति । त्रिसत्यपदे त्रिशब्देनोक्तं द्विप्रकारकमित्यर्थः ।  
 एवं विधाष्टकं निगमयित्वा त्रिसत्यपदसुबोधिनीयाम् । चतुर्द्धेति ।  
 यदुक्तं तन्निगमयन्ति । एवमष्टेत्यादि । एवमष्टविधत्वं सत्यस्य उक्त-  
 भेदेन उक्तरात्या संग्रहीतो यः षोढाभेदस्तेनेत्यर्थः । चतुर्विधत्वं नि-  
 गमयन्ति । पदद्वयेत्यादि । सत्यव्रतं सत्यपरमिति पदद्वये यो विधेय-  
 भेदस्तेन द्वैविध्यम् । प्रमाणप्रमेयत्वाभ्यां द्विविधत्वम् । त्रयं त्रिसत्य-  
 पदे त्रिशब्देनोक्तं द्विविधम् । फलसाधनभेदेन द्विप्रकारकम् । तथा-  
 चैवं मूलस्थैः त्रिभिः पदैः श्रौतं चतुर्विधत्वं समर्थितं ज्ञेयमित्यर्थः ।  
 सुबोधिनीयाम् । नन्वेवं श्रौते चातुर्विध्ये स्वोक्तेऽष्टविधत्वे च समर्थि-  
 ते शेषाणां पञ्चानां विशेषणानां किम्प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां श्रौतव्य-  
 तिहारफलभूताऽभेदसाधनं स्वोक्तषोडशविधापूरणं च प्रयोजन-  
 मित्याशयेनाहुः । उत्पत्तिरूपमित्यादि । उत्पत्त्यरूप्यते निरूप्यते ता-  
 दृशं पञ्चभिर्विशेषणैर्निरूपयतीत्यर्थः । तत्र प्रथमविशेषणं व्याकुर्वन्ति  
 यत्पूर्वमित्यादि । श्वो न भवेदिति । द्वितीयदिनात्माकालो यदि भग-  
 वता नोत्पादितो भवेत् । तथाचाष्टविधं सत्यं भगवदुपादेयत्वाद्वाक्  
 सत्यत्वप्रयोजकमित्यर्थः । अग्रिमविशेषणमष्टमप्यतिदिशन्ति । एवं  
 सर्वत्रेति । निहितं च सत्य इत्यादिविशेषणेष्वप्यष्टविधं सत्यं त-  
 त्तदुक्तेन धर्मेण तत्कार्यप्रयोजकं ज्ञेयमित्यर्थः । अग्रिमपदं व्याकुर्व-  
 न्ति । न केवलमित्यादि तत्तात्पर्यमाहुः । अनेनेत्यादि । विशेषणच-  
 तुष्टयानन्तरवर्तिना निहितं च सत्यं इति विशेषणेनाष्टविधसत्यस्यो-  
 त्पत्तिप्रयोजनविचारेऽष्टविधं सत्यं भगवद्रक्षितत्वेन प्रमेयम् । भगव-  
 दधिष्ठितत्वेन स्वस्वकार्यसाधनं चोक्तम् । नह्यरक्षितं प्रमातुं शक्यते ।  
 न वा भगवदनधिष्ठितं स्वस्वकार्यं साधयितुं शक्नोति । गामाविश्य च  
 भूतानि धारयाम्यहमोजसेत्यादिवाक्यैस्तदाभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स  
 इति न्यायेन च भगवदधिष्ठितस्यैव कार्यरक्षत्वेन सिध्यत्वादित्यर्थः ।  
 ननु यद्येवं तर्हि प्रमाणफले कुत्रोक्ते इत्यत आहुः । इतरा-

१ स परमात्मा आकाशादिरूपेण वाय्वादीन्मृजेति । ताल्लिङ्गात् । कर्तृत्वं ब्रह्मणो लिङ्गं  
 तस्मात् । तर्हि कथमाकाशाद्युपादानं तदाभिध्यानात् । तत्तत्कार्यं तदात्मकत्वं भगवतस्तस्मात् ।

वाद्यन्तयोरिति । एतस्यार्थटिप्पण्यां वक्तव्यः । नन्वितरावाद्यन्तयो-  
रुच्येते इत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः । चकार इत्यादि । निहितं च  
सत्य इत्यत्र चकार उक्तं समुच्ययन्निरर्थकः स्यादित्यनुक्तं प्रमाण-  
फलसमुच्चयरूपमर्थमाह । तथाच चकार एतद्रूपक इत्यर्थः । इतरा-  
द्यन्तयोरिति यदुक्तं तट्टिप्पण्यां प्रकारद्वयेन विवृण्वन्ति । इतरा-  
वित्यादि । अत्र प्रमाणेत्यारभ्य प्रसिद्धे इत्यन्तमेकप्रकारम् । अथवे-  
त्यारभ्य इत्यादिनेत्यन्तो द्वितीयः । तत्र प्रथमे प्रकारे सत्यस्य यो-  
निमिति विशेषणं सत्योत्पत्तिमात्रबोधकम् । नतु विधासंग्राहकम् ।  
द्वितीयं तु प्रमेयसाधनबोधकमिति सुबोधिण्यां स्पष्टम् । तृतीयं प्र-  
तिष्ठितत्वबोधकम् । अस्मिन् पक्षे सुबोधिन्युक्तस्य यथापूर्णेत्यादि  
ग्रन्थस्य विरोध इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । अथवेत्यादि । ननु यो-  
निशब्दस्य कारणवाचकत्वादत्र प्रमाणनिरूपणं कथं सङ्गच्छत इत्या-  
काङ्क्षायां सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणनिरूपणे प्रकारमाहुः । माने-  
त्यारभ्य मानमित्यन्तम् । विवृताविति सुबोधिण्याम् । नन्वेवं सुबो-  
धिण्याविरोधेन प्रमाणफलयोः सिद्धौ पूर्वोक्तप्रकारलिखनस्य किम्प्र-  
योजनमिति चेदुच्यते योनिशब्दस्य कारणे निर्गूढत्वादत्र च सत्य-  
कारणत्वेनैव प्रयोगात्तस्य कारणत्वेन सङ्कोचने मूलविरोधापत्तिः ।  
सत्यस्य सत्यमिति विशेषणस्य फलबोधकताङ्गीकारेऽजहलक्षणाप-  
त्तिमूलविरुद्धः पक्षः सुबोधिण्यां कुत आहत इति चेदत्राप्युच्यते ।  
योनिशब्दस्य प्रमाणपदत्वं शास्त्रयोनित्वादित्यत्र भास्कररामानुजा-  
चार्याभ्यामाहतम् । प्रकृते च भगवतो योनित्वकथनेन सत्यस्य तदु-  
त्पन्नत्वं साधितं अतस्तेन धर्मेण सत्यं प्रमाणमिति कथने को वा  
मूलविरोधः । किञ्च सत्यस्य सत्यमिति विशेषणे भगवतः सत्या-  
धिदैविकत्वमुक्तम् । तत्र प्रतिष्ठितत्वेन रूपेण सत्यस्य फलत्वकथने  
ऽपि को वा मूलविरोध इति जानीहि । एवं च पुरस्फुर्तिकमादाय  
प्रथमः प्रकारः । सूक्ष्मेक्षणमादाय द्वितीय इति टिप्पण्यां न कोपि  
दोषः । सुबोधिण्यां सत्यस्य सत्यमिति कथनेन कथं लयस्य बो-  
ध इत्याकाङ्क्षायामाहुः । यथेत्यादि । यथा पूर्णमदः पूर्णमिदमिति  
मन्त्रे पूर्णशब्दवाच्यस्य प्रपञ्चस्य स्थित्युत्पत्ती उक्ता पूर्णस्य पूर्ण-  
मादायेत्यनेन स्वजनके आधिदैविके पूर्णे ब्रह्मणि कार्यस्य लय उ-  
च्यते । तथात्रापि सत्यस्योत्पत्तिस्थितीपूर्वविशेषणाभ्यामुक्त्वा अत्र



सत्यस्याधिदैविकं सत्यमिति बोधनेनोत्पत्तिस्थिति प्रसङ्गादेर्लभ्य  
उच्यत इत्यर्थः । तर्ह्यत्र कथं फलबोध इत्यत आहुः । सत्य एवेत्या-  
दि । प्रलयो हि कारणे प्रवेशरूप इति कार्यं सत्यं कारणभूते सत्ये प्र-  
तिष्ठितं भवति तच्च भगवानेवेति तेन रूपेण सत्यं फलमित्यर्थः । तदु-  
पपादयन्ति । अनेनेत्यादि । उक्तमित्यन्त अनेन प्रकारेण फलमुक्तमि-  
त्यर्थः । एवं विशेषण त्रयोक्त्या विधा पञ्चकसिद्धिं निगमयन्ति ।  
एवमित्यादि अष्टविधस्य सत्यस्यानेन प्रकारेणोत्पत्त्यादिप्रसङ्गे  
प्रतिष्ठितत्वस्यापि सिद्ध्या तदादायपञ्चविधं सत्यमुक्तमित्यर्थः ।  
अनेनैव त्रयोदशत्वस्यापि सिद्धिमाहुः । एतावतेत्यादि । क्रि-  
याशक्तिरितिक्रियाजनकं क्रियात्मकं चत्र गवत्सामर्थ्यम् ।  
अत्र क्रियाशक्तेस्त्रयोदशविधत्वमेवं ज्ञेयम् । अतस्तत्तयोर्धर्मा-  
नुमापकत्वात् प्रमाणकोटिपातेऽपि कर्मरूपत्वात् क्रियारूपत्वं  
प्रमेयरूपाणां चतुर्विधनियामकानां तथात्वं यथासंभवं क्रिया-  
रूपत्वात्तज्जनकत्वाच्च स्पष्टमेव । साधनफलयोश्च कर्मप्रधानकत्वात्तथा-  
त्वम् । अग्रे च साधनस्यापि तथात्वादेव क्रियारूपत्वं प्रमाणस्यापि  
उत्पत्तिक्रियान्तःपातित्वात् तथात्वम् । उत्पत्त्यादिक्रियान्तःपाति-  
त्वादेव च प्रतिष्ठितफलरूपयोरपीति तथा । भगवच्छक्तित्वं तु भगव-  
दाधारकत्वात्स्फुटं अग्रिमविशेषणं व्याकुर्वन्ति । ज्ञानशक्तिमित्या-  
दि । ज्ञानजनिकां भगवच्छक्तिं सत्यत्वेन निरूपयतीत्यर्थः ननूत्र ऋत-  
सत्ययोर्द्वयोर्निरूपणस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तदुपपादयन्ति । ज्ञान-  
शक्तिरित्यादि । प्रमाणं वेद इति । तस्यानपेक्षतया प्रमाण्यस्य तत्रैव  
पर्यवसानात्तथा प्रमेयं भगवद्धर्मा इति । ये चैव भगवता प्रोक्ता इत्या-  
दि वाक्यैः प्रमितत्वात् । ऋतसूनृतावाणीति । सूनृता सत्यप्रतिपा-  
दिका ऋतं च सूनृतावाणी कविभिः परिकीर्तितेति भगवद्वाक्यात् ।  
अत्र तन्निरूपणप्रयोजनमाहुः । वेद इत्यादि । उक्तमिति । द्वयमुक्तम् ।  
सत्यं एवेति सत्ये पूर्वोक्ते पञ्चदशविधे एव । सत्यात्मकपदं प्रका-  
रान्तरेण व्याकुर्वन्ति । कं फलं वेत्यादि । अत्र आत्माचकं च आत्मकं  
सत्यं आत्मकं यस्येत्येवं विग्रहो बोध्यः एवं व्याख्यानस्य प्रयोजन-  
माहुः । सच्चिदित्यादि । तयोक्तमिति । तथाचाख्यातमित्यर्थः । अं-  
शतः षोडशविधत्वं यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं तन्निगमयन्ति । टिप्पण्याम् ।  
प्रमाणादीत्यादिषोडशधेत्यन्तम् । अत्र च सत्यस्योपपत्त्युत्पत्तिभ्यां

सर्वस्मिन् भगवदुपादेयत्वभगवत्त्वप्रमिति जनकत्वात्प्रमाणत्वं बोध्य-  
म् । किञ्च श्रीधरीये सत्यव्रतपदस्य सत्यसङ्कल्पत्वं यद्वाख्यातं त-  
दत्र भगवतो व्रतादीनीत्यादिना सिद्धम् । सत्यपरपदे सत्यं परं प्रा-  
पकं यस्येति यद्वाख्यातं तदत्र क्रियाशक्तेः त्रयोदशविधत्वेन सिद्ध-  
म् । यच्च त्रिसत्यादिविशेषणचतुष्टयपदं व्याख्यातं तदत्र सत्य-  
स्य योनिमित्यादि विशेषणत्रयेणैव सिद्धं तेन तन्मते त्रिसत्यमि-  
त्यस्य विशेषणवैयर्थ्यं व्याख्यानव्याख्येयभावस्यागतिकत्वादतो दो-  
षाणां विद्यमनत्वात्तदुपेक्ष्यमिति बोध्यम् ॥ २५ ॥

एकायन इत्यत्र एवं प्रमाणेत्यादि । पूर्वश्लोके सत्यस्य प्रमाण-  
त्वकथने सत्यात्मकमित्यनेन भगवतः प्रमाणरूपतामुक्त्वाऽप्रेत्वमेक-  
एवास्येत्यनेन श्लोकेन साधनरूपतां वदिष्यन् । तदुभयसंदष्टेनैका-  
यनश्लोकेन भगवतो जगद्रूपतया प्रमेयतामाहेत्यर्थः । ननु ब्रह्माण्ड-  
स्य वृक्षत्वमत्र निरूप्यतेऽतः कथमत्र भगवतः प्रमेयत्वप्रतिपत्तिरि-  
त्याकाङ्क्षायामाहुः । वृक्ष इवेत्यादि । भगवान् वृक्षरूप इति । तेन  
आदिवृक्षोऽसौ इति मूलान्वयो बोधितः । नचात्र श्रुतौ वृक्षो दृष्टा-  
न्तत्वेन प्रविष्टोऽतो नानया भगवतः प्रमेयत्वोपाष्टम्भ इति शङ्क्यम् ।  
ऊर्ध्वमूलमर्वाक्छाखं वृक्षं यो वेदकश्चन मृत्यु न स जातु नः स श्र-  
द्धधात् मृत्युर्मामारयादितीति श्रुत्यन्तरे मृत्युमारणाभावश्रद्धारूप-  
फलेन तस्य वृक्षस्य भगवद्रूपतावगमादिह कार्यरूपवृक्षनिरूपणेऽपि  
तेन कारणवृक्षस्यानुमानान्नप्रमेयत्वहानिरित्यर्थः । ननु तथापि स-  
द्रूपस्य तथात्वमस्तु कालात्मकस्य कथमिति चेन्न । कालस्य जग-  
दुपादानत्वात् । गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषो प्रतिष्ठितः । पुरुषस्त-  
दुपादानमात्मानं लीलया सृजदिति तृतीयस्कन्धे तथा प्रमेयत्व  
सिद्धत्वात् । उपादेयस्योपादानात्मकत्वेन काले तथात्वसिद्धेरप्र-  
त्यूहत्वादिति । निरूपितेति । तृतीयस्कन्धे एते देवाः कलाविष्णो-  
रित्यादिनोक्तेत्यर्थः । दैत्यकल्पादत्र फलेऽपि विशेषमाहुः । नराणां  
कमित्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥

विभर्षीत्यत्र ॥ अनेन क्षेमार्थावतारोक्त्या देवेषु पक्षपातो बोधि-  
तो ज्ञेयः ॥ २८ ॥

त्वमित्यत्र ॥ पृथिव्यादित्रयाणां चरणत्वेऽपि कथं पोतत्वमित्या-



काङ्क्षायामाहुः । भूमिश्चेदित्यादि । भूमेर्जलोपरिष्ठत्वेन पोतत्वस्य प्र-  
सिद्धत्वात्सा पोतरूपा सार्वजनीना । आकाशस्य च विष्णुपदतायाः  
प्रसिद्धत्वात्तत्र यदतरन् तत्तारकाणां तारकत्वमिति श्रुत्या तत्रत्ये  
जले आकाशेनैव तासां तरणात्तदपि पोतरूपं सार्वजनीनम् । प्रकृते  
च भूमौ स्थित्वा कर्मादिसाधनकरणे स्वर्गिण्योप्येतमिच्छन्तीति वा-  
क्येन भूमेरेव प्रयोजकत्वात्पोतत्वम् । आकाशस्यापि हार्दस्य ध्यान-  
प्रयोजकत्वात्पोतत्वं बोध्यम् । अक्षराऽनुपपत्तिमुद्गावयान्ति । भगव-  
द्गावकेत्यादि । तदेतद्विष्णव्यां विष्टुष्वन्ति । अक्षरेत्यादि । तेन पु-  
रुषरूपेणेति समाधिकल्पितपुरुषरूपेण । सुबोधिण्यां समाधिक-  
ल्पितस्यापि तारकत्वे उपपत्तिमाहुः अयंत्वित्यादि । तथा च समा-  
धिकल्पितस्यात्मदर्शनस्य मानसधर्मत्वस्य तत्वमित्यर्थः । कथम-  
दृष्टद्वारकतानिवारणमित्यत आहुः । पादेत्यादिकरणं समाधिरेवेति ।  
तथा च यस्य कस्यापि चरणस्य ध्यातस्यैव पोतत्वमभिप्रेतम् । ननु-  
वास्तवस्येति । तस्यापि तथामाहात्म्यमित्यर्थः । महान् कृत इति ।  
महत्कृतशब्दावयवस्य कृतशब्दस्य तात्पर्यमिदम् । इति प्रमाणस-  
माप्तिरिति । भगवद्दर्शनकत्वेन प्रमाणपर्यवसानमित्यर्थः ॥ २९ ॥

स्वयमित्यत्र ॥ सम्पूर्णानुवाद इति । अन्यं प्रति सम्पूर्णानुवादे ॥  
किमत्र प्रमेयं योगप्रमाणेन प्रमितं भवतीत्यत आहुः । मोक्षेत्यादि ।  
मोक्षः संप्रदायश्चेति । फलत्वेन साधनत्वेन चेति शेषः । तथाचैतद्व-  
यमिह योगजधर्मेण प्रमितं भवतीत्यतस्तथेत्यर्थः । अलौकिकरणं च  
पूर्वोक्तिसमाधिरूपं बोध्यम् । ननु श्लोकद्वयेऽपि संसारस्य समुद्रत्वक-  
थनात्प्रत्युतास्मिन् दुस्तरत्वाद्भुक्तेरत्र चरणस्य पोतत्वकथनमेवोचितं  
तदपहाय किमिति नौत्वादिकमुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः तेष्वित्या-  
दि । सर्वप्रदर्शक इति । कूलपरिच्छिन्नतया सर्वसंसारदर्शकः । एत-  
स्यैव विवरणम् । तत्कृपयेत्यादि । एवञ्च पूर्वोक्तेन स्मार्त्तेन योग-  
रूपेण प्रमाणेन भगवच्चरणरूपभक्तिमार्गात्मकसाधनभूतं प्रमेयम् ।  
ततो भगवत्प्राप्त्यात्मकं फलरूपं च प्रमेयं प्रमितं भवतीत्यर्थः ।  
चरणस्य संप्रदायपरत्वं तु पूर्वश्लोकोक्तमहत्कृतपदादेव सिद्धमिति  
न चोद्यावसरः । एतन्निर्दर्शनं च भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहि-  
त इति प्रथमस्कन्धोक्तव्याससमाधिसंदर्भात् श्रेयम् । सत्सु अनुग्रहो

यस्येति । तथार्वाचीनानामतथात्वेपि तन्मूलभूतेष्वर्वाचार्येष्वनुग्रहा-  
त्तदनुसारिणस्तारयसीत्यर्थः ॥ ३० ॥

येऽन्य इति ॥ नन्वस्मिन् श्लोके बहिर्मुखनिन्दैव दृश्यते । नतु  
किञ्चित्साधनमतः कथमस्य साधनबोधकत्वमित्याकाङ्क्षायां तद्वोध-  
कत्वप्रकारमाहुः साधनमित्यादि । तथाच तदतिरिक्ते असांप्रदायिके  
साधने निराकृतं तत्र दृढविश्वासो भवत्यन्यथा पाक्षिकत्वं स्यादिति  
तदितरनिन्दाद्वारा नहि निन्दाज्ञा येनात्र साधनस्यैव कथनमिति  
भावः । विकर्मसहितमिति । ज्ञानविशेषणम् । तदेतद्विप्पण्यां विवृ-  
ण्वन्ति ॥ सम्यगित्यादिना । सुबोधिन्याम् । तथाबुद्धिरिति । निरी-  
श्वरादिबुद्धिः । महता कष्टेनेत्यादि । इदं कृच्छ्रपदस्य विवरणं असु-  
रपक्षपातादिति । अन्यपदोक्तानां तेषां तथात्वात् । तस्मादिति वि-  
षयत्वेनात्मज्ञानादित्यर्थः । साधनत्वेन परिग्रहादिति । भावनासाध-  
नत्वेन परिग्रहात् । शृङ्खलद्वीप इत्यादि पुराणान्तरादौ प्रसिद्धं परि-  
त्यागवदिति सप्तम्यर्थेवतिः ॥ ३१ ॥

तथा न ते इत्यत्र ॥ विकर्मादिनेति । यः कश्चिद्वैष्णवो लोके मि-  
थ्याचारोप्यनाश्रमीत्यादिवाक्येषु वैष्णवविशेषणतयोक्तेन विकर्मा-  
दिना । साधनत्वेनैवेति । त्वदीयतासाधनत्वेनैव । अतस्तुल्यत्वा-  
दिति । भगवद्भावे साधनत्वेन परिग्रहस्य तुल्यत्वात् । स्मार्त्तस्येति ।  
मोक्षशेषभूतस्य । पूर्वं तद्वत्प्रवृत्ता इति । इदं मूलस्थ तथापदस्य  
विवरणम् । तथाचैवमन्वयः । ये तथा पूर्वं तद्वत्प्रवृत्तास्तेपि ताव-  
काः सन्तः न भ्रश्यन्तीति । पाद इत्यादि इदं भ्रश्यन्त्यऽपि नेत्यस्य  
विवरणम् । एतस्यैव निष्कर्षमाहुः । आरुह्येत्यादि । यत्तु यथापूर्व-  
श्लोकोक्ताः पतन्ति तथा ते तावकाः न भ्रश्यन्तीत्यन्वयं कश्चिदाश-  
ङ्के । तथाच पातो भवति परं तथा न भवतीत्यर्थं चाह । तन्मन्दम् ।  
ते इति पदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यदि हि तच्छब्दस्येदं बहुवचनं  
तदा तेन पूर्वश्लोकोक्ता एव परामर्षणीयाः तेषां तु पात उक्त इति  
न भ्रश्यन्तीति वाक्यस्यैव विरोधः । यदि च युष्मच्छब्दस्य षष्ठ्येक-  
वचनं तदा तेनैव भगवदीयतायाः प्राप्तत्वात्तावकपदस्य वैयर्थ्यं ।  
एवमन्यदपि तर्कितं दूषणीयमिति दिक् । तत्रत्यानामिति रात्रौ भवा-  
नां भगवति विलासचिन्हानां स्मार्त्तभक्तिमार्गे विद्यमानानां जीवानां  
वा दर्शनार्थमित्यर्थः । विकर्मतुल्यत्व इति । विषयासक्तिसद्भावे-



नेतरमार्गतौल्येऽपि “अपि चेत्सुदुराचार” इति वाक्यात्तथेत्यर्थः ।  
अत्रायमाशयः । ये भक्ताः सेवां कुर्वन्तोऽपि न विषयासक्तिरहिता-  
स्तेषां विषयासक्तिनिवृत्त्यर्थं भगवान् स्वस्वरूपास्थितानि विलास-  
चिह्नानि प्रदर्शयति । तदा चिह्नानामतिरमणीयत्वान्द्गवद्विलासे  
सर्वोत्कृष्टत्वज्ञानेन विषयेष्वतिहीनत्वबुद्धिरुत्पद्यते तदा विषयं  
त्यक्त्वा भगवतो आसक्ता भवन्तीत्यर्थः । नन्वेवं करणे भगवतः किं  
प्रयोजनमत आहुः । अत एवेति । यतस्तावकाः पूर्वमेव भगवदनुगृही-  
ताः तावकत्वाभावे त्वयैवं किमिति क्रियेतेति भावः । एवञ्च साधने  
दृढविश्वासे पूर्वोक्तं फलं भवतीत्यत्र निदर्शनमनेनोक्तं श्रेयम् । अतो  
भक्तिमार्गादित्यादि । तथाचात्र स्तुत्या फलनिरूपकत्वं बोध्यम् ।  
लौकिके प्रकारे प्रमाणादीनि चत्वार्यपि भिन्नानि । स्मार्त्ते तु निरूप-  
णप्रकारे प्रमेयकोटावेव साधनफलयोरन्तर्भाव इति विशेषः । एतेषु  
चतुर्षु भगवत्स्तुतिस्तु स्फुटैव । कालस्तुतिस्तु अवतारस्तुतित्वा-  
द्बोध्या ॥ ३२ ॥

सत्त्वं विशुद्धमित्यत्र ॥ पूर्ववदाहेति । प्रमाणप्रमेयसाधनफलमे-  
वेन भगवत्पक्षपातमाहेत्यर्थः । प्रमाणेन पक्षपातमुपपादयन्ति वेदो-  
हीत्यादि नस्यादित्यन्तम् । द्वेधा भिन्नेरिति । पूर्वाश्रमद्वयमेकस्यां  
कोटौ । उत्तराश्रमद्वयं चेत्यर्थः । श्लोकं व्याकुर्वन्ति । वैदिका इत्या-  
दि । स्थित्यर्थमिति । वैदिकधर्मस्थित्यर्थं सिद्धमाहुः । शुद्धैरित्यादि ।  
तथाच भगवत्सत्त्वेन चतुर्विधधर्मप्रमित्या भगवत्सेवाप्रमित्या च  
शुद्धैस्तथेत्यर्थः । कार्यसिद्धाविति । धर्मप्रमित्यादिसिद्धौकोपीति । वे-  
दातिरिक्तश्चेतनो नियामकः । तथाच दृष्टविसंवादेऽपि केचिद्वेदमा-  
र्गे प्रवर्तन्ते । अन्येच न प्रवर्त्तन्ते इतिदर्शनात् न वेदेन कार्यसिद्धिः  
किन्तु श्रेयो जनकः सत्त्वोपाधिर्वैदिकपदार्थक्रियाप्रमितिजननाया-  
वश्यकइत्यर्थः । एतदाक्षिपन्ति । नन्वित्यादि । समादधते तेहीत्यादि  
अत्र समाधिष्टिप्पण्यां वैदिकं कर्मेत्यादिना निष्कृष्टो बोध्यः । त-  
दभावात्तथेति वेदान्तोक्तकर्तृस्वरूपज्ञानाभावेन यथोक्तत्वाभावाच्चा-  
दृष्टजननं कर्मप्रकारज्ञानाभावाच्च नभूतसंस्कारइत्यर्थः । जडत्वादि-  
ति । शरीराभिमानेन जडत्वाच्चेतनधर्मस्यादृष्टस्य तत्र नोत्पत्तिरित्य-  
र्थः सुबोधिण्यां अपेक्ष्यते इति । तादृशां फलदानार्थमपेक्ष्यते । अ-  
स्तुवेति । यथा कथञ्चित्कर्तृस्वरूपज्ञानात्कर्मप्रकारज्ञानाच्चास्तु वा ।

अस्मिन्पद्ये मैत्रायणीयोपनिषदुक्तो गुणान्तरसारभूतः सत्त्वगुणो वेदे प्रमाणमिति तद्देवानां सात्त्विकत्वात्तत्पक्षपातार्थं भगवताऽधिष्ठीयते तदा दैवानां वैदिकधर्मेषु भगवत्सेवाकरणतायास्तत्साहायतायाश्च प्रमितिर्भवतीत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

सत्त्वं नचेदित्यत्र । पूर्वोक्तं पक्षपातमेकदेशेनाक्षिपन्ति । नन्वित्यादि भवतुनामेति । तदुभयोपकारकं भवतु नामसिद्धफलदातृत्वादिति सिद्धस्य परमानन्दरूपस्य मोक्षाख्यफलस्य दातृत्वात् । असिद्धफलेऽपीति । न सिद्धं वृत्तिविचारगम्यरूपं फलं यस्य तादृशे तपस्यपि साक्षादेव द्वारान्तरमन्तरेणैव ज्ञानाख्यफलजननसम्भवात्तथा । तत्ज्ञानइति । वेदोक्ते ज्ञाने । अत्र मूलश्लोके चेदिति नैकं पदं किन्तु चाप्यर्थे इदमवधारणे तथाचैवं जनाः इत्यवधारणे हेधातः इदं निजं सत्त्वं यदि न भवेत् अज्ञानभिदापमार्जनं विज्ञानञ्च न भवेदित्येवं बोध्यम् । तदेतद्व्याकुर्वन्ति इदमित्यादिना । चेदितिपदं तु तर्कत्वादर्थदध्याहृतं बोध्यम् । ननु सत्त्वमात्रस्यैवापेक्षाचेच्छास्त्रीयसत्त्वेन निर्वाहान्न ममाधिष्ठानापेक्षेत्यत आहुः । नच शास्त्रेत्यादि ज्ञानमिति । साक्षात्काररूपं ज्ञानं तद्धर्मत्वादिति शास्त्रधर्मत्वात् शास्त्रधीयत्वात् । तैरिति । शास्त्रैः विज्ञानशब्दउपासने प्रसिद्ध इति तद्व्यावर्तयितुं व्याकुर्वन्ति । विज्ञानमनुभव इति अयमहमित्यभेदेनानुभवः । यथायथेत्यादि । आनन्दमीमांसायां प्रत्यानन्दश्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति विशेषणादितिभावः । निषिद्ध्यमानमिति नभवेदित्यनेन निषिद्ध्यमानं । उभयोरिति आत्मनः भगवतश्चेत्यर्थः । तदेतद्विप्पण्यां व्याकुर्वन्ति । आत्मेत्यादि सुबोधिण्यां । पूर्वमिति येन्येऽरविन्दाक्षेत्यस्य व्याख्याने श्लोकयोजनां स्फुटी कुर्वन्ति । नचेत्यादि । तदेतद्विप्पण्यां व्याकुर्वन्ति । इत्पदेत्यादि । सुबोधिण्यां ननु पदावर्त्तनापेक्षया व्याख्यानान्तरस्य ज्यायस्त्वात् श्रीधरोक्तमादरणीयमित्यत आहुः । अज्ञानेत्यादि ॥ तद्व्याख्यानानादरे टिप्पण्यां हेतुमाहुः । क्रियापदस्येत्यादि । स्वोक्ताशङ्केत्यादि । श्रीधरेण हि मोक्षस्य तु ज्ञानैकसाध्यत्वात् किंभक्त्येत्याशङ्का अवतारिकायामुपक्षिप्ता । सा तदा निवर्त्तते यदा मोक्षस्य वा भक्त्यैकसाध्यता व्याख्यायते यत्तु न व्याख्यातमितितदनिवृत्तिः । स्वव्याख्यातशास्त्रार्थो भक्तानां मोक्षप्राप्तिरूपस्तस्याप्यनेनाप्राप्तिरित्यतः श्रीधरीयं द्वितीयव्याख्यानमयुक्तमित्यर्थः । सुबोधिण्यां उत्तरार्द्धमवतारयति । नन्वि-



त्यादि स्वत इति । प्राकृतगुणतया साधन इति आविर्भावसाधने केन प्रकारान्तरेणाविर्भावइत्यपेक्षायां तं प्रकारमाहुः तत्रेत्यादि । कारण-प्रकाशमाक्षिपतीति कारणं प्रवर्त्तकः सचेदर्थः प्रकाशयुक्तो न स्यात्तस्मिन्नर्थे इन्द्रियं न प्रेरयेत् । अतः प्रेरणादाक्षिपति । तत्र आक्षेपे एव माविर्भावोपपादेन स्वरूपसत्त्ववैयर्थ्ये शङ्किते तत्पार्थक्यमुपपादयितुं मूलं व्याकुर्वन्ति । गुणानामित्यादि । तथाच इन्द्रियप्रेरकाभिमानाच्च तत्तदर्थप्रकाशवान् । तत्रतत्रेन्द्रियप्रेरकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानेनेन्द्रियप्रवर्त्तकस्य प्रकाशेऽनुमितेऽपि तेन तत्सत्तामात्रं सिध्यति नतु तत्स्वरूपं प्रकाशते । यदि तत्प्रकाशेत तदाऽयं भगवानयमहमित्येवं ज्ञानं स्यात् तत्तु न जायते । तत्र हेतुः सहीत्यादि । ननु स्वरूपसत्तादिनैव स्वत एवाविर्भावोस्त्विति चेत्तत्राहुः । नचेत्यादि । स्वरूपसत्त्वमिति स्वरूपसत्ता । प्रकृत इति पूर्वोक्तप्रकारकपरोक्षानुभवे । पूर्वमिति । पूर्वार्द्धव्याख्याने । इदमाक्षिपन्ति । न च प्रकाशोपीत्यादि । प्रकाशो भगवत्प्रकाशः कार्यस्य गुणप्रकाशस्य व्यतिरेकेण गुणप्रकाशमपहायेति यावत् । तथा न सम्भवति न वक्तुं शक्यते तत्र युक्तिः । अन्यथेत्यादि । तथाच यथा प्रकाशविशिष्ट एव सूर्यो वस्तु-प्रकाशरूपं कार्यं करोति न सूर्यसत्तामात्रं सर्वग्रासादौ कार्यादर्शनात् । एवमत्र गुणप्रकाशैरपि प्रेरकाभिमानिनोः प्रकाशविशिष्टसत्तैवानुमेया ननु सत्तामात्रं । जीवात्मनो भगवतश्च प्रकाशः कार्यकालेप्यस्ति प्रकाशत्वात् सूर्यादिप्रकाशवदिति प्रयोगात् । तथाच भगवतात्मनो वा प्रकाशार्थं न सत्त्ववपुषोपेक्षेति पूर्वपक्षहृदयं समादधते यस्येत्यादि । तथाचैवमनुमानोपि गुणात्मकप्रकाशस्यैवानुमितिर्नतु स्वरूपस्य तत्प्रकाशकस्य चाप्रकाशादिति भावः । सिद्धमाहुः । अत इत्यादि । यतो गुणप्रकाशरूपेण कार्येण प्रकाशविशिष्टस्य सत्तैवानुमिता भवति ननु स्वरूपस्य प्रकाशोऽनुभवात्मकः अतो भगवतो जीवस्य च स्वरूपप्रकाशार्थमवश्यं भगवद्वरूपः सत्त्वगुणोपेक्षितः । तेन विना उत्तमाश्रमिणोरपि हृदि स्वरूपप्रकाशो न स्यात् तस्मादाश्रमचतुष्टयोपि भगवत्स्वरूपात्मकस्य सत्त्वगुणस्यापेक्षेत्यर्थः । एवञ्चात्र जीवस्वरूपप्रकाशः शुद्धाद्वैतप्रकाशस्य वैदिके वर्त्मनि प्रमेयमित्युक्तम् ॥ ३४ ॥

ननामरूपे इत्यत्र । वेदे गुणाभावादिति तथा कृतवानिति सत्त्व-

गुणाश्रयं कृतवान् । इदमेव द्वितीयस्कन्धे सवाच्यवाचकतयेति श्लोके  
यतो वस्तुतः अकर्मकः सर्वकर्मरहितः सर्वेषां नियामकश्च एतादृ-  
शोपि सर्वानुत्पादयितुं त्रिगुणात्मकं अव्यक्तं च रूपं करोतीति विवृ-  
तम् । अनिरूपणे हेतुः साक्षीत्यादि । कर्माध्यक्ष इति कर्माध्यक्षः सर्वभू-  
ताधिवासः साक्षीचेतो केवलो निगुर्णश्च इति श्रुतेः आनंदरूपेण प्रकट-  
स्य च जन्मानीति एतदेव ब्रह्मांडपुराणेऽप्युक्तं । स्त्रीपुंमलानुषङ्गात्मा-  
देहो नास्य विजायते किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखनित्यां स्वकां तनुं प्र-  
काशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्नचापरेति । एवमेव यज्ञो वै विष्णुरिति  
श्रुतेः कर्माण्यपि ज्ञातव्यानि । ब्रह्मसूत्रभाष्येऽपि । ज्ञापनार्थं प्रमाणानि  
सन्निकर्षादिमार्गतः सर्वथा विषये वाच्येऽव्यवहार्ये कुतः प्रमेत्याशङ्क्य  
इक्षत्यधिकरणे चतुः सूत्रे इदमेव प्रतिपादितम् । स आत्मान स्वयम-  
कुरुतेत्यादिश्रुत्या चेति बोध्यं शास्त्रयोनित्वव्याख्यानेऽपि मतान्तरव-  
जन्मादीनां न विकारत्वं किन्त्वाविर्भावतिरोभावावेव तथोत्तरात्र व-  
क्ष्यते तदन्यनत्वाधिकरणइत्युक्तं । तस्मिन् अधिकरणे च चत्वाच्चावर-  
स्येति सूत्रे प्रपञ्चस्य सत्त्वात्रैकालिकत्वाद्ब्रह्मत्वम् । सदेव सौम्येदम-  
प्रआसीत् । यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षत इति श्रुतेरित्युक्तं । अत्र  
प्रपञ्चस्यापि यत्राविर्भावतिरोभावौ तत्र पुरुषोत्तमनामरूपयोस्तथा-  
त्वे किंवक्तव्यमिति सिद्ध्यति । इमामिति श्रुतार्थापत्तिरूपाम् ॥३५॥३६॥

दिष्ट्याहरेस्या इत्यत्र । भगवतः प्रमाणत्वं कथमित्याकांक्षायामा-  
हुः । भगवदित्यादि । भिद्यते हृदयग्रंथिरिति श्रुतौ भगवद्दर्शने सर्व-  
संशयनिवृत्तेरपि फलत्वेनोक्तत्वाद्भगवत्साक्षात्कारः प्रमाणं श्रुतौ त-  
स्मिन् दृढ इत्युक्तत्वेन साक्षात्कृते भगवत्येवोक्तफलस्य पर्यवसानात् ।  
जीवन्नेव प्राणन्नेव प्राणो भवतीति वदाचरणभञ्जनेन प्रमाणकार्यं कु-  
र्वन् साक्षात्कृतो भगवानेव वा प्रमाणमित्यर्थः । अत्र द्वितीयपक्षस्य  
मुख्यत्वेऽपि द्रक्षाम इति कथनेन भगवत इदानीमगोचरत्वाद्वितीयपक्षे  
जन्मना सूच्यते मूलेन पदकशब्द इव सूत्रं प्रकृतितावित्यनेन कृतप्र-  
त्यये सिद्धः । त्रयमर्थं बोधयन्ति द्विधा पूर्वमाहुः । भूमिः पदमित्यादि ।  
पदं छायामित्यादि च । देवपादाः भूमिं न स्पृशन्ति छायां च न ज-  
नयन्ति । तदत्र देवदेवपदे जातमिति विस्मयादभिनन्दनम् । तृतीयमा-  
हुः । पुरुषपदमित्यादि । त्रिलोकीकल्पनायां भूः पुरुषस्य पदम् । अ-



वान्तरकल्पेषु ब्रह्मणा त्रिलोकिनिर्मियत इति ब्रह्मजन्या भूः । किञ्च  
आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन् प्रजापतिर्वायुभूत्वा चरत्त्वां  
वराहो भूत्वाऽहरत्त्वाविश्वकर्मा भूत्वाऽव्यनिर्मितवाम् पृ-  
थनात् पृथिव्या पृथिवत्वमिति श्रुत्युक्ते पक्षेऽप्युद्धृता । उभयथापि  
ब्रह्मणो दुहिता । अतस्तथेत्यतो भाग्याभिनन्दनमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

न ते भवस्येत्यत्र आविर्भावं समर्थयतीति दर्शनप्रामाण्यार्थं सम-  
र्थयति । मूले वतशब्दो हर्षवाचकः । कारणमिति प्रयोजकम् । न  
तर्कयामह इति । जीवे अन्यत्र तर्कयामहे । तथाच लीलैवाविर्भाव-  
प्रयोजिकेत्यर्थः । विनोदशब्दस्यार्थान्तरमाहुः । विनार्वाद्यादि । वि-  
शब्दो विशेषशब्दस्यैकदेशः सत्यासत्यभामेति वद्विशेषं बोधयति ।  
विशेषश्च देहः । पञ्चमस्कन्धे येषां समूहे न कृतो विशेष इति ज-  
डवाक्यात् । स च स्नेह विकारविचारे संसारत्वेन पर्यवस्यति ।  
भावविकारशून्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वात् । संसारस्य नौत्वं च  
“नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभम्” इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्योक्तन्या-  
याद्धोध्यम् । एतेनैव तन्नोदनस्याविर्भावप्रयोजकता व्याख्याता तदे-  
तदाहुः । अन्यथेत्यादि । तदा च यदि भगवान् भक्तानां पतिपुत्रा-  
द्याभिमानिकसम्बन्धिरूपेण नाविर्भवेत्तदा संसारनौः पारं न प्राप्नु-  
यादित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे आरम्भगतस्य न शब्दस्यान्वयो न भवती-  
ति तदर्थं योजनान्तरमाहुः । अस्मिन्नर्थे इत्यादि । अस्मिन्नेवार्थे प-  
क्षान्तरमाहुः यद्वेत्यादिविशब्दस्य वियोगरूपमर्थान्तरमभिप्रेत्या-  
र्थान्तरमाहुः । नौकेत्यादि । सर्वप्रेरणामिति सर्वेषामवतारकालीनानां  
कामभयादिभिः स्वसम्बन्धकरणम् । नन्वेतेषु पक्षेषु कश्चिदेको नि-  
ष्कृष्य वक्तव्यः किम्बहुभिरित्याकाङ्क्षायामाहुः । यद्यपीत्यादि । तथाचा-  
साभावात्कल्पनया बहवस्तर्क्यन्त इत्यर्थः । ननु तर्हि लीलापक्षएवा-  
द्रियतां किमन्यैरित्यत आहुः । वस्तुत इत्यादि । स वै नैव रेम इति  
श्रुतौ लीलायाः स्वबहुभवन एव कारणताया उक्तत्वेन मूलरूपज-  
न्मकारणताया अनुकृत्वेन च तत्रेयमपि गोचरी भवतीत्यस्य निर्णे-  
तुमशक्यत्वात्सन्देह एवेत्यर्थः । उत्तरार्द्धव्याख्याने जगतीति । विषये  
सप्तमी । अनादित्वमिति । न कदाचिदनीशं जगदिति श्रुत्या यथे-  
दानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृश इति स्मृत्या च बोधितमनादि-  
त्वम् । अलीकत्वमिति । नित्यस्य मूलकारणस्याभावादलीकत्वम् ।

आकस्मिक इति । अहेतुजन्यः । तथाच यदृच्छापक्षापत्त्या श्रुतिवि-  
रोधः । अत इति । उक्तदूषणनिरासार्थत्वात् । जीवतदुत्पत्त्यादिः ।  
मूलकारणाधारा साधिष्ठाना स्वरूपवती उत्पत्त्यादिहेतुत्वात् ।  
स्वस्वमतप्रतिपन्नप्रथमकार्यवदित्यनुज्ञानेन सिद्धे सत्ये तादृशे का-  
रणे जीवाद्युत्पत्तिर्भवेत् । एवं युक्त्या भगवत अभवत्वं व्युत्पाद्य पद्ये  
फलितमाहुः । एवमित्यादि । पूर्वोक्तरीत्या भगवत्सत्तायाः साधनेन  
स वै नैव रेम इति श्रुत्यनुस्मृतौ लीलया प्रादुर्भावः समर्थितः । पूर्वा-  
द्धोक्तरीत्या प्रादुर्भावप्रयोजकाज्ञानं वा समर्थितम् । तत्र युक्तिमाहुः ।  
अन्यथेत्यादि । भगवत अनादित्वेऽनाश्रयत्वेनात्मरूपत्वे च सर्वमेव  
जगन्न स्यात् । नित्यस्य कारणस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

मत्स्याश्वेत्यत्र ॥ अश्वोपि जलज इति । अप्सु योनिर्वा अश्व इति  
श्रुतेः हयग्रीवोपि जलज इति । इदं कल्पान्तराभिप्रायम् ।  
द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मसूत्रे, हयग्रीवप्रादुर्भावेऽस्योक्तत्वात् । अथवा  
पञ्चमस्कन्धे वेदानि युगान्ते तपसा तिरस्कृतान् रसातला-  
द्यो नृतुरङ्गविग्रहः । प्रेत्याददे वै कवयेऽभियाचत इत्यत्र युगान्तरे  
रसातलाद्वेदानयने जलएवाविर्भूय स्थिते तथेत्यर्थः । अक्षजोपी-  
त्यादि । अक्षं मनोरूपमिन्द्रियं तस्मात्प्रकटः हंसः । स ब्रह्मणा ध्याने  
क्रियमाणे प्रकटः ध्यानश्च मानसम् । तथाच तदुदित इति न्यायेन  
तस्याक्षजत्वमुच्यते । समानसीन आत्माजनानामिति श्रुतेश्च । बहिर्वा-  
युर्यत्रासौ बहिर्वायुराकाशस्तदेव स्थानमुपवने यस्य स तथा ।  
तथाच योऽवत्यरण्ये प्रवेशयति तस्मारण्यत्वमुचितमिति भावः ।  
एवं व्याख्यानं जलवासित्वेन जलप्रकृतिकत्ववारणायेति बोध्यम् ।  
तरतमभावादिति मत्स्यादिषूत्तरोत्तरं तथात्वात् । वास्तव्यत्वादिति ।  
सर्वदा जलवासित्वात् । इदं च तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रजापतिकूर्मयोः  
सम्वादे ममैवत्वं पूर्वः समभूरिति प्रजापतिना प्रोक्तः कूर्मः पूर्वमेवा-  
ह हास्मर्त्युक्त्वा सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादिति श्राव-  
णात्स्फुटम् ॥ ३९ ॥

दिष्टृथेत्यत्र ॥ तच्चरित्रं फलरूपमिति दिष्ट्या हरेस्यादित्यत्र भगव-  
च्छास्त्रे भगवानेव प्रमाणादिचतुष्टयमिति प्रतिज्ञाय यदत्र चरित्रस्य  
फलत्वमुक्तं तत् धर्मरूपेण प्रकटस्य आविर्भावः । कर्माणि आनन्दरू-

पेण प्रकटस्य आविर्भावो जन्मानीति वैदिकसिद्धान्तस्य भगवच्छा-  
स्त्रसिद्धान्तस्य सामानाधिकरण्यादिति बोध्यम् ॥ ४० ॥

इतीत्यत्र । मूले अनिदं यथेत्येकं पदं समासस्तु इदञ्च तद्यथाच  
इदं यथा अनिदं यथेत्येवं तत्र बोध्यः । एकत्रिंशति स्वर्ग इति च  
नृसिंहपुराणे सिद्धाः । एवं स्वतः स्वर्गपक्षोऽपि पुराणान्तरादवग-  
न्तव्यः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्वल्लभचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बरविरचिते

दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशे

द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥





## अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तृतीयाध्यायं व्याख्यातुं सङ्गतिमवसररूपां सूचयन्तोर्थविशेषमा-  
हुः । जननमित्यादि अत्र षड्विधो भगवानित्युक्त्वा दिष्ट्या हरेस्या-  
इत्यत्र धर्मरूपेणाविर्भावः कर्माणि आनन्दरूपेणाविर्भावो जन्मानीति  
यः श्रौतसिद्धान्तोक्तः सस्मारितो ज्ञेयः । अत्र षडार्थानां निरूप्य-  
त्वेऽध्यायार्थाननुगम इत्यत आहुः । रूपान्तरेत्यादि । तर्हि षट्निरूप-  
णस्य किम्प्रयोजनमत आहुः । प्रतीयमान इत्यादि । रूपान्तरस्वीका-  
रात्पूर्वं यः प्रतीयमानः स भगवान् षट्गुणैश्वर्यसम्पन्न इति ज्ञापयितुं रू-  
पान्तरस्वीकारीययोगित्वेन तथोच्यते तेन रूपान्तरस्वीकरणमेवाध्या-  
यार्थ इत्यर्थः । जननस्य सार्द्धाष्टभिर्निरूपणे हेतुमाहुः ऐश्वर्यमित्या-  
दि । अर्द्धमात्रा हरौ परेति अर्द्धमात्रात्मकः कृष्णः । इति तापनीयश्रु-  
तेः । अर्द्धचतुर्थमात्रेणोमित्येकेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायितेति प्रश्न-  
श्रुतेश्च प्रणवस्य या चतुर्थ्यर्द्धमात्रा सा हरौ प्रकटे परा परत्वबोधिका  
अर्द्धमात्राचात्र गर्भवृद्धादेस्तुल्यत्वेऽपि प्रादुर्भावप्रकारेणालोकवि-  
लक्षणेन स्वरूपेण च प्रकटीकृतेति ज्ञापनाय तथेत्यर्थः । टिप्पण्यां न-  
नु जनने वर्णनीये कालगुणवर्णनस्य किम्प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां अधि-  
कारिणीत्यर्द्धं विवृण्वन्ति । दक्षिणेत्यादि । नन्वाधिदैविककालप्रादु-  
र्भावे किमानमित्यत आहुः । अतएवेत्यादि । तथोक्तमिति सर्वगुणो-  
पेतत्वमुक्तं । ननु प्रक्षालनपङ्कन्यायेन दक्षिणायनं विहायोत्तरायण-  
एव तद्भगवता कुतो न कृतमित्यत आहुः । यद्यपीत्यादि । अत्रापि-  
गमकमाहुः । अतएवेत्यादि । ननु भवत्वेवं तथापि भगवदात्मत्वे कि-  
गमकमत आहुः । असङ्कोचेत्यादि । सर्वशब्देनेति सर्वगुणोपेतशब्दैक-  
देशेन तेन सुबोधिन्यां मूले कालस्य सर्वगुणोपेतत्वादिकथनेन सर्व-  
था भगवत्तुल्यत्वमायातीति तद्वारणायाहुः । खंडश इत्यादि । भगव-  
द्गुणैकदेशतस्ते गुणा अवयवशः कालावयवैः कृत्वा सर्वेषां गृहरक्ष-  
तारादीनां यत्फलं तस्य बोधका उद्बोधकाः । तथाच तावन्मात्रका-  
र्यकर्तृत्वात्कालस्य न सर्वथा भगवत्तुल्यत्वमित्यर्थः । गुणप्राकट्यं  
देशादिष्वतिदिशन्ति । मूलइत्यादिसार्द्धद्वयेन । देशोपि त्रिविध इति  
उपर्यधः परित इति भूर्भुवस्वरिति वाचैवेति चकारः सर्वगुणप्राकट्य-

बोधकः । एवकारस्तस्याप्याधिदैविकत्वज्ञापकः एवं भूतान्यपि ज्ञे-  
यानि । तत्रत्या ये विदुरिति त्रिविधदेशोद्भवेषु ये भगवत्प्राकट्यं वि-  
दुरित्यर्थः । ज्ञापनार्थमिति अवतरतो मूलरूपत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः ।  
कारिकोक्तमर्थं विषदीकर्तुमाहुः । एवमित्यादि भयवर्णनमित्यन्तं ।  
तत्र स्वीकरणमुच्यत इत्यन्तेन सङ्गतिबोधनायाध्यायार्थउक्तः । अतो  
वर्णनतात्पर्यमाहुः । अत इत्यादि । ततो जननस्वरूपबोधनार्थं सर्व-  
गुणप्राकट्यतात्पर्यमाहुः । तस्येत्यादि । ततः स्तोत्रयोस्तात्पर्यमाहुः ।  
जनकयोरित्यादि । तादृशमेव जनितमिति तयोर्बुद्धिः स्यादिति । पू-  
र्वोक्तरूपमेव तयोरुत्पन्नमिति सर्वेषां बुद्धिः स्यात् । ततः स्वान्तरग-  
तस्वरूपकथनस्य तदाहुः । रूपस्येत्यादि । गमनस्य च स्फुटं । ननु  
रूपेणैव सकलकार्यसिद्धेः किंरूपान्तरग्रहणेनेत्यत आहुः । रूपान्तरे-  
त्यादि । तत्वात्मत्वेन ज्ञानाभावादपि सर्वमुक्त्यभावसिद्धिरिति नेदं रू-  
पान्तरग्रहणप्रयोजनमित्यतो हेत्वन्तरमाहुः । लीलाया इत्यादि । तर्हि  
भयवर्णनं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आहुः । अलौकिकमित्यादि । अलौकि-  
कं महात्म्यज्ञानं लोकात् स्नेहात् बालरूपात् कंसाद्वेत्यर्थः । तद्बुध्य-  
नुवादोऽयं । अथ मूलं व्याकुर्वन्ति । प्रथममित्यादि । प्रादुर्भूतइति । प्रा-  
दुरासीदित्यस्यार्थोऽयं । एवमेव जातपदमपि बोध्यम् । यद्यपि दुरा-  
न्वय एव भवति तथाप्यध्याहारपेक्षया लघीयस्त्वादेवमुच्यते ॥१॥

दिशः प्रसेदुरित्यत्र देवताप्रसाद इति । कर्णौ दिश इत्यादि वाक्या-  
द्दिशः श्रोत्रेन्द्रियदेवताः ताः प्रसन्ना सर्वमेव भगवन्सम्बन्धि श्रोष्यं-  
तीति तत्प्रसादः सर्वसाधक इत्यर्थः । तद्विवृण्वन्ति । अत इत्यादि ।  
निर्मलेत्यत्र । निर्मला उडुगणा उदये यत्रेति गडादिसमासोत्र बोध्यः ।  
समासान्तरमपि बोधयन्ति । उदयो दर्शनमिति अस्मिन्पक्षे निर्मलाना  
मुडुगणानामुदयो यत्रेति समासः । महीत्यत्र । विवाहेति । सर्वत्तवो  
विवाहस्येत्यापस्तम्बस्मृतेस्तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

नद्यइत्यत्र ॥ एकोनविंशतिभेदा इति । यद्यपि तैत्तरीयसंहितायां  
कृपाभ्यः स्वाहेत्यादिना सर्वाभ्यः स्वाहेत्यन्तेन विंशतिभेदा अपामुक्ता-  
स्तथापि सर्वाभ्य इत्यान्तिमस्य पूर्वोक्तसर्वग्राहकत्वेनातिरिक्तत्वाभा-  
वमभिप्रेत्येकोनविंशति भेदा इति बोध्यम् । कालनियन्तुः इति । सङ्क-  
र्षणस्य तथाच भगवद्वशोऽयः कालनियन्ता तस्मादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मनांसीत्यत्र । भौतिकगुणसमय इति । तामसाहङ्कारकार्यगुण-



समये ममः पदमिन्द्रियाणामप्युपलक्षणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुमुचुरित्यत्र । मुनीनां देवानां भगवत्प्राकट्यज्ञाने हेतुमाहुः शब्दबला इत्यादि। शब्दस्य श्रुतेरर्थस्य भगवतश्च बलं येषां तेन तथा अतो ज्ञानात्तथाकृतवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

निशीथइत्यत्र । रात्रेस्तन्मूहूर्त्तस्यचेति निशीथशब्दस्या-  
र्द्धरात्रवाचकत्वात्तेनैवार्थबलात् रात्रेरपि प्राप्तेस्तथेत्यर्थः । सिंहार्के  
निशीथ इदानीं षट्चत्वारिंशत्सप्तचत्वारिंशद्वटिकाद्वयात्मको भव-  
तीति तद्यावृत्यर्थं विवक्षितं प्रादुर्भावसमयं निश्चेतुमाहुः ।  
पञ्चचत्वारिंशत्तत्रैवमुक्तं तत्रायमर्थः द्वापरस्य पञ्चविंशाधि-  
कशरच्छतावशेषे भगवत्प्रादुर्भाव इत्येकादशस्कन्धीयात् शर-  
च्छतं व्यतीयाय पञ्चविंशाधिकं विभो इति ब्रह्मवाक्यान्निश्चीयते ।  
तत्र च गणितविचारे स्फुटोऽर्कः ४ । १९० । १ गतिः ५८ । ८ । अय-  
नाशाः । २४ । ३२ । २० मधुपुर्यां पलप्रभावः । ६ । ५ । चरखण्डा-  
नि ६० । ४८ । २० चरपलानि ३२ दिनमानं ३१ । ४ रात्रिमानं  
२८ । ५६ रात्रार्द्धं १४ निशीथः ४५ । ३२ एवं सति तत्राऽष्टादोधि  
कोभ्युपेयः उक्तरीत्या स्पष्टेऽर्के पिसति ४ । १९० । १ एतादृशस्य  
सूर्यस्य तदैव सिद्धेरिति । अतएतावत् भवति । षट्चत्वारिंशत् घ-  
टिकामिति । ईदृशस्तु निशीथो विषुवद्दिने एकस्मिन् भवति पञ्च-  
मस्कन्धीयात् । यदा मेषतुलयो वर्त्तते तदाऽहोरात्राणि समानि भ-  
वन्तीतिवाक्यात् ज्योतिशास्त्राच्च निश्चीयते । तदग्रे तु प्रत्यहं पलद्वयं  
रात्रेर्दिनस्य च वृद्धिहासौ एवं सति यत्तत्राष्टम्याः प्रान्तभाग-  
ज्ञाते । तत्र चन्द्रप्रकाशस्तेन्यो द्वात्रिंशत्पलेभ्यः पूर्वं भवति चन्द्रप्र-  
काशात् क्षितिजसंयोगे तमसो निवृत्तेः । तदेवाभिप्रेत्य मूले तम-  
उद्भूतइत्युक्तम् । भगवत्प्राकट्यं तु तावत्पलोत्तरं निशीथारम्भसमये  
चन्द्रोदयसमकाले तदेवाग्रिमश्लोके प्राच्यां दिशोन्दुरिवेति दृष्टान्तेन  
सूचायिष्यते । अतो द्वात्रिंशत्पलान्यनादृत्य यत्पञ्चचत्वारिंशेत्यादि-  
कथनं तत्प्रकाशन्यायेन दोषनिवृत्तिबोधनार्थमिति न कोपि विरोधः ।  
ननु जायमानेऽजन इत्यनेनैव गुणानिरूपणसिद्धिरिति जायमाने जना-  
र्हन् इत्यस्य किम्प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः भगवज्जननस्येत्यारभ्य  
हेतुरुक्तइत्यन्तम् । तथाच कालः पूर्वमुपक्रान्तः सर्वत्र च हेतुत्वेन  
प्रसिद्ध इति प्रकृतेऽपि स एव निमित्तत्वेन सम्भाव्यते इति तद्व्यु-

दासाय जायमानेऽजनइत्युक्तम् । प्रादुर्भावस्य निमित्तत्वाय च जा-  
यमाने जनार्दन इत्युक्तमिति भावः । ननु नेदं युक्तम् । देवक्यामिति  
पद्येनैव चारितार्थ्यादित्याशङ्क्यामस्याप्याशय सूक्ष्मेक्षिकया आहुः ।  
एवं संदर्भे इत्यादि । त्रयमपीत्यपि शब्दः प्रासङ्गिकत्वं सूचयति ।  
पुरुषोत्तमस्यैव प्रकरणित्वात् । तत्स्पष्टी कुर्वन्ति । सर्वेत्यादि ।  
तत्र जायमानेऽजनइत्यस्य गुणाविर्भावोक्तिमध्ये निरूपणाद्धर्मरक्ष-  
कता स्पष्टेति तेनानिरुद्धावतारो जायमाने जनार्दन इत्याविद्यारूपा  
ज्ञाननिवर्तकत्वेन सङ्कर्षणावतारो देवक्यामित्यनेन च प्रशुम्नः पित्रोः  
सुखदानात् । विष्णुरूपिण्यामिति वक्ष्यमाणाश्च । यः पुनर्वभूव प्राकृतः  
शिशुरित्यनेन उक्तः स तु वासुदेव नन्दगृहे प्रादुर्भावात् पूर्वमत्र जात  
इति प्रागयं वसुदेवस्य कचिजातस्तवात्मज इति गर्गवाक्यादवसी-  
यते । अतो हेतोः सर्वरूपेणाप्याविर्भूतो भगवानिति एतत् तृतीया-  
ध्यायरूपे संदर्भउक्तमित्यर्थः । ननु तादृशगुणाधारादौ कालस्य  
निमित्तत्वाङ्गीकृते को वा दोष इत्यपेक्षायामाहुः निमित्तत्वमित्या-  
दि । एकमिति । कालात्मकं निरूपितमिति । वारद्वयं जायमानेत्या-  
दिकथनेन निरूपितमित्यर्थः । नचास्त्वेवं तथापि सकृदुच्चारितैरज-  
नादिपदैः कथमर्थद्वयबोध इति शङ्क्यम् । सकृदुच्चारितादप्यजनादि-  
शब्दादर्थमर्यादया छिद्रेतरत्ववदवतारत्रयबोधस्यापि सुखेन स-  
म्भवात् । ननु पूर्वाध्याये पुरुषोत्तमप्रादुर्भावस्य नन्दगृहे समर्थित-  
त्वादत्र नन्दगृहे वासुदेवपदस्य व्यूहसाधारणस्य कथने किम्प्रयो-  
जनमिति चेत् उच्यते वासुदेवस्य व्यूहस्य नान्तरीयकत्वज्ञापनायेति  
जानीहि । वक्ष्यन्ति च पञ्चमाध्याये । वासुदेवोत्रैवाविर्भूत इति ।  
सिद्धान्ते इति । द्वितीयस्कन्धविमर्शाध्याये भूमेः सुरेतरेत्यस्य व्या-  
ख्याने चोक्तम् । एकमेव चरित्रं मोक्षभक्तीनिरूपयतीति । तेन पुरुषो-  
त्तमवासुदेवयोराधिदैविकाध्यात्मिकवत्तत्तत्कार्यकरणादेव व्यपदेश-  
भेद इत्यभिप्रेत्यैव शुद्धसत्त्वे आविर्भूतः पुरुषोत्तम एव वासुदेव इति ।  
वसति जगदास्मिन्निति वासुदेवः क्रीडावान् सचासौ देवश्च । सर्वतः  
पाणिपादान्तमिति वाक्योक्तधर्मवानिति च द्वेधापि साम्प्रदायिकानां  
व्याख्यानं सङ्गच्छते । देवक्यामित्यत्र ननु नन्दगृहे वासुदेवश्चेत-  
र्ह्यत्र नेति वक्तव्यं तथा सति कथं सर्वांशेन प्रादुर्भाव इत्याकाङ्क्षया-  
माहुः । सम्पूर्ण इत्यादि । तथाच निबन्धे प्रथमे वासुदेवोऽभूदितिक-



थनात्तद्द्वाराऽत्रापि तदागमनेन वासुदेवाविर्भावादस्ति सर्वाशेनावि-  
 भाव इत्यर्थः । ननुभयत्र वासुदेवाविर्भावस्य किम्प्रयोजनमत आहु ।  
 न केवलमित्यादि । इदमिति । वासुदेवाख्यम् । तथाच पुरुषोत्तम-  
 स्याक्षरएवाविर्भावो नतु गुणसंसर्ग इति तदभावार्थमात्रोपि वासुदे-  
 वाविर्भावाङ्गीकरणमित्यर्थः । सत्त्वगुणाभिमानिव्युदासायाहुः । विष्णु-  
 व्यापक इत्यादि । सर्वान्तर इति । अनेन स्वतोऽनाविर्भावे उपप-  
 त्तिरुक्ता । सर्वान्तर्यामिव्युदासश्च कृतः । स्वत आविर्भावे स्वभावहा-  
 निप्रसङ्गात् । अन्तर्यामिप्रतिशरीरं भिन्नत्वाच्चेति । दृष्टान्तसिद्धमर्थं  
 व्याकुर्वन्ति । सर्वेत्यादि । तथाच प्राचीदृष्टान्तेन श्रीदेवक्या आ-  
 विर्भावप्रयोजकत्वमात्रं नतु मातृवज्जननीत्वं द्योतितम् । इन्दुपदेन  
 च परमैश्वर्ययोगात्पूर्णत्वं द्योतितम् । तर्हि दृष्टान्ते कथं तत्सिद्धि-  
 रित्यत आहुः स इत्यादि । स इन्दु प्राच्यां दिशि प्रथमं पूर्णमास्यां  
 षोडशकलात्त्वदशायां पूर्वं पूर्ण एव दृश्यते । चन्द्रमसः खण्डास्तु  
 तिथ्यन्तरे आकाशमध्ये तत्प्रान्ते च दृश्यन्ते । तथाच प्राचीपदेन्दु-  
 पदयोः समभिव्याहारात् । दृष्टान्तेऽपि तत्सिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवं दृष्टा-  
 न्तेनैव पूर्णत्वसिद्धौ पुष्कलपदस्य किम्प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः ।  
 उच्चैरित्यादि । तथाच कृष्णद्वितीयादौ उच्चैः खण्डस्यापि प्राच्यां द-  
 र्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थं पुष्कलपदमिति तत्समभिव्याहृतदृष्टान्तादेव पूर्ण-  
 त्वसिद्धिरित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तबोधकयोयथेव पदयोः सत्त्वात् ।  
 पुष्कलपदस्यार्थान्तरमभिप्रेत्येतत् द्विधा व्याकुर्वन्ति । पुष्कलशब्दे-  
 नेत्यादि च । अत्रेति । एवं व्याख्याने । एवं सतीति । दृष्टान्तद्वयेऽङ्गी-  
 कृते सति इति तथेत्यर्थ इति । एवं बोधनार्थं दृष्टान्तद्वयमुक्तमित्यर्थः  
 सिद्धमाहुः । अत इत्यादि । एतमर्थमुपपत्त्या दृढी कुर्वन्ति । अत  
 एवेत्यादि प्रादुर्भावे आपतितं श्रुतिविरोधं कारिकया परिहरन्ति ।  
 दासीनामित्यादि । अर्थस्तु दास्यो वक्ष्यमाणा अङ्गीकार्याः तासां सर्व-  
 पुरुषार्थरक्षानिमित्तां तादृशं स्वसमानाकारं वासुदेवमत्युत्कटं भक्तदुः-  
 खं वा । निमित्तीकृत्य स्वाविर्भावे प्रयोजकं कृत्वा मम स्वामीपुरुषोत्तमः  
 प्रादुर्भूत इति । शेषं तु टिप्पण्यां व्याख्यातं वाचोत्यादिना । अयं  
 टिप्पण्योक्तोर्थः । साधनाध्यायद्वितीयपादे अरूपवदधिकरणस्याद्विती-  
 ये । प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादिति सूत्रे स्फुटः । तर्हि यथा सौरः प्रकाश  
 व्यवहार्यः । अव्यवहार्यश्च न हि स्वतः सम्पादयितुं शक्यते स्थापयतुं

वा । आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावे च सान्निध्यमात्रेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्न शक्यते व्यहर्तुं इश्वरसन्निधाने तु शक्यते इति द्वयमाह श्रुतिः । कुत एतदवगम्यते । तत्राह । अवैयर्थ्यात् अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यादित्येवं प्रतिपादनात् ॥ ८ ॥

तमद्भुतमित्यत्र । वीर्यानिरूपणार्थमिति । सामर्थ्यानिरूपणार्थम् । ऐश्वर्यस्याष्टविधत्वात्तत्राष्टौ श्लोका युक्ताः निरूपणीये वीर्ये कुतो द्वौ श्लोकौ कुतश्च प्रथमे श्लोके दशपदानि द्वितीयश्लोके च द्वेभगवतो विशेषणीभूते इति शेषं तेन पञ्चपदस्यत्वेऽपि न दोषः इत्याकाङ्क्षासाद्धं चतुष्टयकारिकाभिस्तत्तात्पर्यं वदन्तीत्याशयेन टिप्पण्यां तद्व्याकुर्वन्ति । विशेषणेत्यादि अयमिति । प्रथमचरणोक्तः । हेतुरिति । उक्तदानादौ हेतुभूतम् । द्वितीयमिति शेषः । समुदिततत्तात्पर्यमिति । समुदितं यच्छ्लोकद्वयं तत्तात्पर्यमित्यर्थः । अग्रे इति । अग्रिमकारिकासु सर्वेषामिति पदं संकुचितवृत्तिकमित्याशयेनाहुः । भक्तानामित्यादि । अग्रे तु स्फुटत्वान्न व्याख्यातम् । परं तत्रार्द्धाभ्यां द्विधाद्वादशविधत्वमुच्यन्ते इति बोध्यम् । सर्वप्रकाशकश्चैवेत्यनेन पुनरन्याविधोच्यत इत्याशयेनाहुः । सर्वेत्यादि । कालात्मेत्यनेन ततोप्यन्योच्यते इत्याशयेनाहुः । लीलाया इत्यादि । इन्द्रियनायक इत्यनेन ततोप्यन्योच्यते इत्याहुः । लौकिकेत्यादि । आत्मेतिकारिकां व्याकुर्वन्ति । आत्मपदेनेत्यादि । नन्वत्र श्लोकद्वये तमित्यस्येक्षतिक्रियाकर्मत्वेन मुख्यतयाऽन्वयदर्शनात् द्वादशानामपि विशेषणत्वाङ्गीकारो न युक्त इति चेन्न तमित्यस्याच्चैवं विशेष्यत्वेऽपि पूर्वश्लोके यः प्रादुरासीत्यनोनोक्तस्तत्परामर्शितयेतराव्यावर्त्तकत्वेन विशेषणत्वानपायात् । एव चापेक्षाभेदेन तमित्यस्योभयरूपत्वात् विशेषणानां द्वादशत्वं युक्तमेवेति जानीहि । एवं कारिकाणां तात्पर्यमुक्त्वा एवं विधा कथनस्य प्रयोजनं बीजश्चाहुः । एतेनेति । अष्टधा द्वादशविधत्वनिरूपणेन इति फलितमिति । इति हेतोः सर्वरूपतया अत्यलौकिकभगवत्सामर्थ्यरूपं वीर्यमेव फलितम् । सुबोधिण्याम् । तमित्यस्याभासे तच्चेति । द्वादशसुविशेषणेषु विवृत्तौ । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वर इति गीतायां श्लोकद्वये सर्वान्तराविश्य सर्वाधारकत्वेन क्षराक्षरातीतत्वेन च ये उच्यते सोऽत्र तच्छब्देन परामृष्ट इत्याशयेनाहुः । तमि-



त्यादि । यादृशस्तच्छब्देन परा मृष्टस्तस्य सामान्यतः स्वरूपमेतेनो-  
क्तम् । पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यांतस्थानि  
भूतानि येन सर्वमिदं ततमिति लक्षणान्तरसंग्रहायाहुः । आश्रयेत्या-  
दि । तथाच गीतोक्तलक्षणत्रयवानत्र परामृश्यत इति बोधितम् ।  
एतेन सर्वनियामकत्वादिरूपमैश्वर्यं चोक्तम् । मतान्तरमाहुः । सृष्टि-  
रूप इति केचिदिति । अत्र युक्त्यलिखनादुक्तवाक्यविरोधाच्च न-  
दसङ्गतमिति बोधितम् । टिप्पण्याम् । तमद्भुतमिति पदद्वयव्या-  
ख्यानयोः परस्परं विरोधं परिहरन्ति । यद्यपीत्यादि । तथाच अन्य-  
अन्यदेवतद्विदितादथो अविदिति तादपीति श्रुत्या विदिताविदित-  
परत्वस्यापि श्रावणादस्यैवार्थस्य सिद्धेर्न विरोध इत्यर्थः । सुबोधि-  
न्यां इदमिति । लोकवेदप्रसिद्धत्वे सत्येष्वद्भुतत्वम् । एवमत्र-  
तात्पर्यवृत्त्या पदद्वयं व्याख्यातम् । अतः परं योगेनाग्रिमपदं व्या-  
कुर्वन्ति बाल इत्यादि । अद्भुतबालकपदयोः समाभिव्याहारेण सू-  
चितमर्थमाहुः । अद्भुतश्चेत्यादि । पञ्चाग्नीत्यादि । अत्र आपः पुरुष  
वचसो भवन्तीति श्रुतेस्तद्विद्यासाधितरूपस्याम्बुजत्वं बोध्यम् ।  
प्राकृतैरिति । अम्बुजैरित्यर्थः । चतुर्भुजमित्यस्याभासे क्रियाशक्तिमि-  
त्यादि । ज्ञानशक्तिवद्भुतां क्रियाजनिकां शक्तिं निरूपयन् चतुर्वि-  
धमपि ज्ञातमाह । क्रियायाः ज्ञानमूलकत्वात्तच्छक्तिनिरूपणे छिद्रेतर-  
त्ववत्तन्मूलभूतं ज्ञानमर्थबलादाहेत्यर्थः । किं तच्चतुर्विधमित्याका-  
ङ्क्षायां टिप्पण्यां तद्विवृण्वन्ति । प्रमाणेत्यादि । निरूपयतीति । अर्थ-  
बलान्निरूपयति । ज्ञाननिरूपणप्रयोजनमाहुः । तेनेत्यादि । चतुर्विधे-  
त्यादेस्तात्पर्यमाहुः । चतुर्विधेत्यादि । तेषामिति भूतानि वेत्यस्य  
तात्पर्यमाहुः । भगवद्भुजेत्यादि । तस्यैवार्थान्तरमाहुः । जरेत्यादि ।  
उक्तरूपाणीति । आधिदैविकरूपाणि । अत्र चतुःशब्देन नानाविधानां  
चतुःसंख्यकानां यः सुबोधिण्यां संग्रहस्तत्र बीजं तु जातेष्ट्यधिक-  
रणे सिद्धं संख्यायाः प्रयोजनवत्वमेव ज्ञेयम् । तत्र हि वैश्वानरद्वादश-  
कपाले अष्टादिसंख्यानां विद्यमानत्वात्ताभिस्तत्समानाक्षरछन्दः प्र-  
भृतीणां तत्कार्याणां त्वविरोधदर्शनात् । एवमत्रापि चतुर्णां भुजानां  
दर्शनेनेदं सर्वं सूच्यते अन्यथा गोपालतापनीये द्विभुजमिति श्राव-  
णादत्रापि तथैव दर्शयेदिति । दिक्कालावेति तु इन्द्रादयो बाहव  
आहु देवाः इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् स्फुटमतो न व्याख्यातम् ।



द्विगुणपुरुषत्वं विवृण्वन्ति । पुरुषस्येत्यारभ्यालौकिकमित्यन्तम् । घा-  
तकाविति कारिकायोजना तु चतुर्भु भुजेषु द्वौ भुजौ घातकौ रक्षकौ  
विरोधेष्युक्तौ च पुनः अतिसङ्कटेऽपि तथोक्तौ किञ्च चतुर्भुजप-  
देन भुजतया वेदोक्तं द्विविधं ज्ञानमुक्तं तथा भगवतो भक्तिरुक्तेति  
रूपामङ्गीकृत्य तां विवृण्वन्ति । घातकावित्यारभ्य रूपावेत्यन्तम् ।  
तत्रैव तद्वोध्यम् । मूले न सकृदुच्चारितेष्वेतेषु पदेषुक्ता अनेकेऽर्था-  
खले कपोतिकान्यायेनापतन्तो गतस्तमोर्क इतिवद्वोधव्यवैशिष्ट्येन  
तं तं प्रत्येकैकशः स्फुरन्तोऽपि भगवत्कृपावलोकितं सर्वज्ञं प्रति-  
युगपत्क्रमेण वा यथाधिकारं विपर्याभवन्तीति न कोऽपि शङ्कालेशः  
एवमग्रेपि बोध्यम् । अग्रिमपदे वैराग्यं कथमुच्यत इत्याकाङ्क्षायां त-  
द्विवृण्वन्ति । वैराग्यमित्यादि । अर्थस्तु स्पष्टः उक्तरीत्येति । दक्षिण-  
हस्तयोरुपरिशङ्खो नीचैः पद्मं वामयोरुपरिगदा नीचैश्चक्रम् । अनया  
रीत्या धारयन्मधुसूदनः पुराणान्तरे तथाप्रसिद्धत्वात् । मन्दारमधु-  
सूदनादौ तथा दर्शनाच्चेति भाति । एवं माधवरूपेऽपि बिन्दुमाधवादौ  
तथा दर्शनात् नारायणस्वरूपेऽपि व्यङ्कटेशे तथा दर्शनाद्भाति । अत्र  
पूर्वं चतुर्भुजपदविवरणे चतुर्विधकार्यकारणार्थमवतारकथनेन चतु-  
र्व्यूहत्वसिद्धावपि यदत्र त्रिरूपत्वेन विवरणं तत् । शङ्खगदाद्युदायु-  
धमित्यत्र क्रमेण शङ्खस्य गदायाः आदिपदोक्तस्य च उत्पदेनोच्चैः  
स्थापनबोधनादङ्गीकृतमिति प्रतिभाति । त्रिव्यूहत्वं च त्रिव्यूहकार्य-  
स्यैव बहुशः करणादुक्तं ज्ञेयम् । वासुदेवकार्यस्य गोतोपदेशभीष्म-  
मुक्त्वादौ कचिद्देव करणादिति भाति इन्द्रियेत्यादिपक्षे व्युत्पादयि-  
तुमवतायन्ति । शङ्खेत्यादि । पद्मस्य देहरूपता ताश्चोपपादयन्ति ।  
प्रकृते इत्यादि । तथेति च पद्मस्य देहरूपत्वमायुधरूपत्वं चेत्यर्थः ।  
तेजोरूपमिति । अन्तःकरणस्य सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वात्प्रकाशकत्वेन  
तेजोरूपम् । पक्षान्तरमवतारयति । स्वयमित्यादि । इदं च अपान्त-  
त्वं द्रममित्यादेरैव प्रपञ्चरूपं ज्ञेयं शेषं स्फुटम् । श्रीचित्सलक्ष्ममित्यत्र ।  
अत्रत्यन्वयपूर्वात्सामलोभः । इत्यत्राजिति योगविभागादच् । पद्म-  
नाभ इतिवत् विशेषणान्तरेष्वपि व्यावर्त्तकस्य सत्त्वादत्रैव यल्ल-  
क्ष्मत्वमुक्तम् । तच्चात्पर्यं श्रीर्वत्सेत्यादिना बदन्तीत्याशयेन टिप्पण्यां  
तद्विवृण्वन्ति । श्रीर्वत्सेत्यादिना अत्रेति अस्मिन्विशेषणे । स्थानासा-  
धारणधर्ममिति । स्थानरूपमसाधारणधर्मम् । तथाचास्य मुख्यत्वा-

दत्र लक्ष्मपदप्रयोग इत्यर्थः । कथं मुख्यत्वमित्याकांक्षायामाहुः । अ-  
स्येत्यादिभावइत्यन्तं अत्रेति मुख्यत्वे । अतएवेति मुख्यलक्षणत्वादेव  
तद्वत्इति त्रिब्रह्मवतः । गतिरिति महत्वपरीक्षार्थगमनं तथेति  
मुख्यत्वं । तथाच यदि तत्र भगवति पुरुषोत्तमत्वं न स्यात्तदा मह-  
त्वपरीक्षार्था भृगोर्गतिस्तत्र न पर्यवस्येत यत एवमतः श्रीवत्सस्य  
ब्रह्मत्वान्मुख्यत्वमित्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि भृगुपदस्य नानुचित-  
त्वमित्याहुः । किञ्चेत्यादिना । तथाच तज्ज्ञातो भृगुरपि विशिष्ट इति  
नानुचितत्वमित्यर्थः । इदं प्रकारान्तरेणाहुः । स्पर्शेत्यादि । अनुचि-  
तत्वपरिहारायैवमुपपत्तित्रयेण भृगोरक्षरात्मकत्वं तेन श्रीवत्सस्या-  
क्षरात्मकत्वं च समर्थितं सुबोधिण्यां अस्मिन् विशेषणे पूर्वोक्तमैश्व-  
र्यनिरूपणं निगमयन्ति । ब्रह्मेत्यादि ब्रह्मणो अक्षरस्योक्तरीत्या नि-  
रूपितेन लक्षणत्वेनैव भगवतो क्षरप्रयोजकत्वरूपमैश्वर्यं निरूपित-  
मित्यर्थः । अग्रिमविशेषणमवतारयन्ति । वीर्यमित्यादि स्वरूपसामर्थ्यं  
हि वीर्यं तदत्र मुक्तजीवं । स्वाधीनकरणलक्षणं । तन्निरूपयन् कण्ठा-  
भरणतयाऽवस्थितं जीवस्वरूपं लक्षणान्तरत्वेनाहेत्यर्थः । अङ्गातरे  
अस्थापयित्वा यत्कौस्तुभस्य कण्ठे स्थापनं तत्तत्पर्यमाहुः । क्रियाश-  
क्तेरित्यादि । क्रियाशक्तिर्हस्तादिः । ज्ञानशक्तिः कण्ठदेशः पश्यन्त्यनन्त-  
रमध्यमास्थानत्वेन ज्ञानप्रत्यासन्नत्वात् । अतः सोत्तमेति तथेत्यर्थः ।  
तदेव टिप्पण्यमाहुः । सरस्वत्यादि । पीताम्बरमित्यत्र तथात्वहेतु  
भूतामिति । जीवत्वप्रयोजकभूतां नन्वम्बरस्य मायात्वे पीतत्वं नोप-  
पद्यते । तस्या लोहितशुक्लकृष्णवर्णत्वेन पीतत्वस्य तत्रानुक्तत्वादित्य-  
त आहुः । पीतत्वमित्यादि । रजस्तमोगुणजन्यं यत्सुवर्णं तत्सम्ब-  
धादित्यर्थः । तदुपपादयन्ति । अन्यथेत्यादि । न तथाचेदमागन्तुक  
रूपमित्यर्थः तत्रास्पृष्टं लिङ्गमानत्वेनाहुः व्यामोहिकेत्यादि । तथा-  
चवैरश्वपञ्चममिति प्रथमस्कन्धवाक्याद्वैरजनकस्य सुवर्णस्य त-  
थात्वेन तन्मूलभूता सालयविक्षेपात्मिकेत्यर्थः । पीताम्बरमित्यने  
न यशो निरूपितं ज्ञेयं प्रथमस्कन्धे सम्यक्तेनरूपेण वर्णनयोग्यं गुण-  
क्रियादिपौष्कल्यं यशः आधारेत्कर्षाधायकः सर्वजनालहादको विस-  
र्पिगुणोपि यश इति च पृथ्वीवाक्यव्याख्याने तत्स्वरूपस्योक्तत्वात्  
तच्च गुणपौष्कल्यमात्राऽऽभासे जीवानामित्यादिनोक्तम् । यादृशी सापि  
प्रदेशविशेषां वरिकैव ननु तं वशयितुं समर्थेति । सान्द्रेत्येव टिप्प-



ण्यां । भूमेरित्यादि अयं च प्रकारो निबन्धे । त्रुटितः उपलक्षणविध-  
या व्याख्यातो ज्ञेयः । तदेव स्फुटी कुर्वति अथकेत्यादिना अत्र रूप  
विषये किञ्चिदाशंक्य परिहरन्ति । हेतेत्यादि जानीहीत्यन्तं । तथाच  
निबन्धे आकाशपक्षस्य यद्व्याख्यानान्तरं प्रभुभिः कृतं तत्र प्रमाणप्र-  
करणोक्तमेव बीजमिति न तस्याचार्योक्तिविरुद्धत्वमिति बोधितम् ।  
नचैवं सत्येते पक्षा अत्राचार्यैः किमित्युक्ता इतिवाच्यम् । वासुदेवादि  
व्यूहसाहित्यस्यात्र सत्वेन तद्रूपबोधनार्थत्वात् । नन्वनौपाधिकं चे-  
द्रूपं मूलाभिप्रेतं स्यात्तदा पयोददृष्टान्तो नोक्तः स्यात् पयोदे नील-  
त्वस्य प्रावृट्कालोपाधिकत्वादित्याशङ्कायां तत्तात्पर्यमाचार्यैस्तस्य ध-  
र्मा इत्यारभ्य स्निग्धप्रावृट्घनश्याम इत्यर्थः । इत्यन्तेन निरूपितम् । त-  
थाचैतद्बोधनार्थं प्राकृतोपमानत्वौपाधिकरूपबोधनार्थं अतः सद्यस्तु  
नस्तादृशत्वमभिप्रेत्यैवोक्तमित्याशयेनाहुः । यस्त्वित्यादि । तथाच  
तस्य परोक्षत्वाऽपरोक्षवादत्वेनाप्युपपत्तित्वं ज्ञेयम् । अतो नैवमित्यत  
आहुः । अन्नेत्यादि । तथाच प्रतिष्ठाश्रुत्या लीलास्थानत्वमभिप्रेत्य उक्त-  
मिति श्रीरूपत्व ब्रह्मरूपत्वञ्च न विरुद्धमित्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ ९ ॥

महाहंत्यत्र सुबोधिन्यां । भक्ताविति भक्तौ सत्यामित्यर्थः टिप्प-  
ण्यां । अत्रापि तद्रूप इतिमौलौ किरीटरूपः । अवगम्यते शास्त्रप्रा-  
यपाठादवगम्यते । तथात्वमिति । शास्त्राभिज्ञत्वं । तादृश इति  
शिष्यनिष्ठभगवद्भक्त्या प्रसन्नः शास्त्रत्रयाभिज्ञः ( यथामात्वमिति ।  
शास्त्राभिज्ञत्वं । तादृश इति शिष्यनिष्ठभगवद्भक्त्या प्रसन्नः शास्त्रत्र-  
याभिज्ञः ) यथा माहापोरूपिकत्वेन प्रसीदन् शुकस्तथा उद्दामेत्यत्र  
सुबोधिन्यां । एवं लोके ज्ञानमिति । शास्त्रीयत्वेन रूपेण लोकेऽने  
कविधतां प्राप्तं भगवद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः । चतुर्भुजमित्यत्र यत्  
ज्ञानं निरूपितं तदलौकिकमिति ततो भेदज्ञापनायात्र लोकपदं  
जनयिष्यन्तीति । कर्मणा सजातीयोत्पादनस्वभावत्वाज्जनयेष्यन्ति ।  
हिंसाप्रचुरापीति । अनेन वैराग्यरूप्यता स्फुटीकृता बोध्याः । शङ्ख-  
गदादीत्यत्रेवात्र वैदिककृतेः लौकिकदुःखनिवर्त्तकत्वात् । तत्र साध-  
नानीति । काश्चीरूपे वैदिककर्मणि उपकरणानि । अङ्गदानीत्यादि ।  
अत्र बहुवचनं चतुष्टयत्वस्मारणाय बाहुमध्ये तिष्ठन्तीति कर्मत्वोप-  
पादनाय इदमेव टिप्पण्यामितरयोरित्यादिना विवृतम् । समानयो-  
गक्षेमत्वं कङ्कणानामपीति न पृथक् तदुक्तिः । अङ्गदानां सात्विकत्वे

हेतुमाहुः । अङ्गाद्यतीत्यादि । कर्मणः सुकृतः स्यादुरिति वाक्यात्  
विदेहकैवल्यसम्पादकत्वेन सात्त्विकं तदित्यर्थः । तदिति । कङ्कण-  
मित्यर्थः । राजसत्त्वं च तस्य चलत्वान्नाति । नन्वेकस्यामेव क्रिया-  
शक्तौ प्रतिष्ठितयोः शास्त्रबोधितकर्मरूपयोस्तयोर्द्विविध्यं कथं सङ्ग-  
च्छत इत्यत आह । सात्त्विकेत्यादि । कर्त्रोरितिशेषः । विलक्षणा-  
धिकारिकर्तृत्वेनैकस्य कर्मणो विलक्षणत्वञ्च गीतायां नियतं सङ्गर-  
हितमित्यादिना स्फुटमिति न सङ्कालेशः । तैरिति । शास्त्रोक्तकर्म-  
रूपाभरणैः । तैर्विरोचमानत्वे गमकमाहुः । वेदइत्यादि । हरिषंशे  
पुष्करप्रादुर्भावसमाप्ताविदं पठ्यम् । शुकआहेति । दर्शनाङ्गनार्थक-  
मैक्षतेति पदमाहेत्यर्थः ॥ १० ॥

स विस्मय इत्यत्र । एतत् सर्वपरिज्ञानइति । दानस्तोत्रस्वाधि-  
काराणां परिज्ञाने । पूर्वोक्तइति ईक्षणकर्तृत्वेनोक्तः शुद्धसत्त्वात्मकः ।  
अलभ्यलाभादित्यादि । एतेनार्थिता उक्ता । नैमित्तिकमपीति । नैमि-  
त्तिकविषयकमित्यर्थः । तादृश इति समीचीन भ्रमयुक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैनमित्यस्याभासे । प्राकृतएव तस्य संस्कार इतिप्राकृते पुत्रे  
जाते तस्य पुत्रस्य संस्कारः ॥ १२ ॥

विदितोसीत्यत्र । ज्ञातस्वरूपस्तोत्रे इति ज्ञातस्वरूपाभ्यां कृतस्तोत्रे  
इत्यर्थः । ज्ञातस्वरूपत्वं व्युत्पादयन्ति । यस्त्वित्यादि । तथाच य-  
श्चाश्रुषत्वेन प्रतीयसे सोऽपि त्वं पुरुषोत्तमत्वेन विदित इत्यर्थः । न-  
न्वत्र मूले युष्मदशब्दाभावात्कथमेवं व्यवहारोक्तिरित्यतस्तदाशयं  
टिप्पण्यामाहुः । अत्रैवमित्यादि । व्यवहारमात्रोक्तिरिति तदभावेऽपि-  
व्यवहारमात्रोक्तिः । अन्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति । शब्दार्थस्याक्षेप-  
लभ्यत्वाभिप्रायेणेत्येतदर्थम् । व्यवहारोपपादनायाक्षेपलभ्यस्यापि  
ग्रहणे विद्वत्सम्मतिमाहुः । अतएवेत्यादि । अतएवेति । व्यवहारस्यो-  
पपाद्यत्वादेव तथाचासीतिप्रयोगेण शब्दएवाक्षिप्यत इतिभवत्पदेन  
वेदनकर्माकाङ्क्षा पूर्त्तावपि यदेवं प्रयोगस्तच्चाश्रुषत्वेन ज्ञायमानस्यैव  
विदितत्वज्ञापनार्थ इति सुबोधिन्याशय इतिभावः । कल्पनाङ्गेशापरि-  
हाराय पक्षान्तरमाहुः । वस्तुत इत्यादि । समस्तम्पदमिति । असी-  
तिविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । तेन सहसमासं प्राप्तमेकं पदम् ।  
तथाच यथाऽस्तिक्षीरागौरित्यादावस्तात्यव्ययं प्रथमपुरुषार्थे तथा-  
सीत्यव्ययमपि मध्यमपुरुषार्थे तस्य च भवच्छब्देन समासे पूर्वो-



कोर्थोसीतिकल्पना क्लेशश्च न भवतीत्यतस्तथेत्यर्थः । भवच्छब्द-  
सङ्गत्यभावारुच्यते । अध्याहृतेनत्वं पदेन भवत्पदकार्यसिद्धेस्तदस-  
ङ्गत्यरुच्या तदभिमानित्वेनेति भातीति भवान् प्रकाशमान इत्यतो-  
भिमानित्वेन सुबोधिण्यां प्राकट्यकरणादिति कौस्तुभपीताम्बराभ्यां  
प्राक्प्रकरणात् टिप्पण्यां तत्परिहार इत्यर्थः । इदं चाग्रे एतद्वादर्शितं  
रूपमिति भगवद्वाक्याच्च स्फुटी भविष्यति । तथोक्तत्वादिति । ज्ञात-  
त्वस्योक्तत्वात् । ननु ज्ञातत्वस्य प्रामाणिकत्वे अप्राप्य मनसा सहेति  
श्रुतिविरोधस्तु दुष्परिहरइत्यतं आहुः । अन्यदेवेत्यादि । अपि श-  
ब्दानन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति श्रुतिः संगृह्यते । अन्यथेति । समानका-  
रणयोरेकविषये विदितत्वाविदितत्वयोः प्रामाणिकत्वे । तथाच  
वदतोव्याघातपरिहाराय विदितत्वाविदितत्वयोः स्वरूपभेदे सिद्धे  
लौकिकविदितत्वाद्भिन्नत्वस्य सिद्धत्वे सुखेन तस्यापि परिहार  
इत्यर्थः । सुबोधिण्यां अत इति । अनुभवानन्दावेव स्वरूपं यस्येत्यु-  
द्देश्य विधेय भावादित्यर्थः । परोक्षापरोक्षान्तर्यामिरूप इति अदृश्य-  
रूपो दृश्यरूपोऽन्तर्यामिरूपश्चेत्यर्थः । आत्मेति । सर्वात्माषड्विध  
इति । क्षराक्षरपुरुषोत्तमान्तर्यामिदेहजीवभेदेन षड्विधः । यद्वा ।  
संघवघनदृष्टान्तात् पूर्वमाधिभौतिकादित्रयरूपेणात्र सर्वान्तर्यामिदे-  
हजीवरूपेणेत्यर्थः ॥ १३ ॥

स एवेत्यत्र । कश्चन प्रकार इति । तथाच तैः प्रकारैर्यथा न सर्व-  
रूपत्वव्यापकत्वादिहानिस्तथाऽनेनापीत्यर्थः । तथापीति । वैदिक-  
प्रकारेपीत्यर्थः । आहेति । प्रवेशस्य भावनामात्रत्वादप्रविष्टत्वमाहे-  
त्यर्थः । तदुपपादयन्ति । योगेत्यादि । यथानुगमाधिकरणविषयवा-  
क्ये योगबलादिन्द्रः परमात्मनि प्रविष्टस्तथेत्यर्थः । दक्षिणायां वेति  
वा शब्द इवार्थे ज्ञेयः । प्रकारान्तरेणापीन्द्रप्रवेशमाहुः । दितेरित्यादि ।  
तथेति । सोपाधिकः कार्यभिनिविष्टश्च वा । तथाचानुपाधिकत्वं  
कार्यार्थतया प्रवेशभावनाचोपपद्यत इत्यर्थः । प्रकारसंदेहं परिहर्तुं  
व्युत्पादयन्ति । तर्हित्यादि । इत्यर्थः इत्यन्तम् । आधिदैविकस्वभावे-  
नेत्यस्य तात्पर्यं तत्र प्रमाणञ्च टिप्पण्यामाहुः । आधिदैविकेत्यादि ।  
सुबोधिण्यां अपेक्षत इति । साक्षित्वप्रकाशननियमाद्यर्थमपेक्ष्यते ।  
ननु स्वार्थसृष्टाविति । स्वार्थसृष्टौ कारणतया विद्यमाने नैवरूपेणा-  
न्तर्यामिकार्यस्य च कारणान्नापेक्ष्यते । ननु तमद्भुतामित्यत्र लीलोप-



योगीप्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वमभिप्रेतमित्युक्तम् । इह तु त्रिगुणात्मक-  
त्वमुच्यत इति कथमविरोध इत्यत आहुः । यथेत्यादि ज्ञेयेत्यन्तम् ।  
मायासाम्यस्य दौर्बल्यमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः । अत्रिगुणात्ममिति  
वेति अकारप्रश्लेषमनङ्गीकृतपक्षान्तरद्वयमाहुः । यद्वेत्यारभ्य उक्तरी-  
त्येत्यन्तम् ॥ १४ ॥

यथेमे इत्यत्र । सुबोधिनीयाम् । प्रतीयन्त इति । शरीररूपेण  
पृथ्वी । मुखे मुख्या आपः कान्तिरूपं तेजः सर्वत्र । प्राणरूपो वायु-  
र्नासिकायाम् । छिद्रेष्ववकाशरूपेणाकाश इत्येवं प्रतीयन्ते । तत्रा-  
हेति । तादृश्यामाशङ्कायां स्वरूपे प्रतीयमानानां तेषां दृष्टान्तमुखेने-  
त्यर्थः । दृष्टान्तं व्युत्पादयन्तो मूले यथेत्यस्य विराजं जनयति हीति  
चतुर्थपादेनान्वय इत्यभिप्रेत्य व्याकुर्वन्ति।यथेत्यादिप्रतिपादितानीति।  
उपलक्षणविधया प्रतिपादितानि तत्रतत्रेति।तेषु तेष्विन्द्रियेष्विव तेषु  
तेषु तथैवेति । तादृशैरविकृतसदृशैः । अयं मूलस्थस्य तथात इ-  
त्यस्य विवरणम् । त इति वक्ष्यमाणा ये विकृताः । वस्तुतस्तु तथैव  
विकृतैः सहेति पाठो भाति । सहेत्यन्तस्य एकस्मिन्नित्यग्रिमग्रन्थे-  
नान्वयः नानावीर्या इत्यादिकन्तुविकृतोर्दुविकृतयोः साधर्म्यबोधना-  
र्थम् । शेषं स्फुटम् । तथा सत्येवं योजना । इमे अविकृता भावा  
नानावीर्याः पृथग्भूतास्तथा तादृशास्ते वक्ष्यमाणाः विकृता भावाः ।  
तथैवेति वा पाठः विकृतैः सह यथाविराजं जनयन्ति हीतिबोध्यम् ।  
एवं दृष्टान्तं व्याख्याय दार्ष्टान्तिके योजयति । तथाप्रकृतेपीत्यादि ता-  
नीति । विराड्जनकान्यविकृतानि तत्त्वानि । न कोऽपि दोष इति पृ-  
थिव्यादि भूतदर्शनकृतो यः स्वरूपेऽनित्यत्वविकृतत्वादिप्रतीतरूपो  
दोषः सोऽपि नेत्यर्थः।नच विकृतैस्तथैवेत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वानां  
विकृतत्वं आधिदैविकं तत्र प्रवृष्टेन प्राकृतत्वं कथं प्रकृतितत्त्वे विकृत-  
त्वकं कथं सङ्गच्छते प्राकृतत्वये सांख्यैः पौराणिकैश्चानङ्गीकारादिति  
वाच्यम् । एकादशस्कन्धे द्वाविंशाध्याये।प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः  
पुरुषर्षभ एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मक इत्यादिना प्रकृति-  
पुरुषयोरपि विकल्पत्ववैकारिकत्वगुणव्यतिकरात्मकत्वानां भगव-  
तैवाङ्गीकारात् । सिद्धान्तस्य च भगवत् प्रतिपादितत्वात् ब्रह्मवादे  
ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि विकारत्वात् । याच द्विकारन्तु विभागो  
लोकवदिति सूत्रोक्तन्यायकृतत्वेऽप्यङ्गीकारे बाधकाभावाच्चेति ॥ १५ ॥

अग्रिमे ततः कथमिति । कारणरूपेण पृथिव्यादिप्रतीतौ भवतु  
समाधानं ननु कार्यरूपेणापि प्रतीतौ । कार्यस्य जन्यत्वादतः कथं  
तत्राहेति । तादृश्यामाशङ्कायां त्वगाद्यात्मककार्यरूपेणापि प्रतीयमा-  
नस्य दृष्टान्तमुखेन नित्यत्वमधिकृतत्वं चाहेत्यर्थः । मिलित्वेति ।  
पूर्वं विकृतैः सहेत्युक्त । स सहभावः निमित्तभूतानामिवापि सम्भ-  
वतीति तद्व्युदासार्थं दुग्धं जलादिवदुपादानत्वेन मिश्रिभूय पूर्वा-  
नुवाद इति । जनयन्तीत्यस्यानुवादः । वर्त्ततइति । तदभिध्यानादेव  
तु तल्लिङ्गात्स इति न्यायेन वर्त्तते । अन्यथाकार्याजन्यात्कार्यान्तरं  
न स्यात् । अनुगता इवेति । पटे तन्तव इव समाविति । ब्रह्माण्डे  
अन्यदपीति । तेजोवायुव्यामापि । तथाचानुगतत्वात्कार्ये कारण-  
भूतानां तत्त्वानां सत्तादृष्टान्तेनोपपादिता । अतः परं तेषां तत्त्वानां  
बीजाङ्कुरवत् कृत्स्नप्रसक्तिवारणायावतारयन्ति । तर्हीत्यादि । भ-  
वन्वीति कार्यमात्ररूपा भवन्तु समार्थं व्याकुर्वन्ति । प्रागित्यादि ।  
इहेति । स्वैरूपे ब्रह्माण्डोपरि च इहोत्पत्तिरिति कार्ये पुनरुत्पत्तिः ।  
विलक्षणत्वादिति । कृत्स्नप्रसक्तिवारणार्थं कार्याऽनवयवतयातिरि-  
क्तत्वेन विद्यमानत्वात् । ननु तत्रानुगमो बीजाङ्कुरन्यायेनास्तु जाते  
ऽङ्कुरे कथमिहोपलभेद्बीजमिति सप्तमस्कन्धे प्रल्हादवाक्याच्चेति चे-  
त्तत्राहुः । साक्षादित्यादि । तथाच त्वगादीनां बीजाङ्कुरन्यायकप्रवेशस्तु  
मातापित्रोः शरीरे तेषां विद्यमानत्वप्रतीत्यैव बाधित इत्यर्थः । एव-  
मार्थिदैविकानां कारणभूतानां तत्त्वानां व्यतिरेकं दृष्टान्तेन साध-  
यित्वा फलितमाहुः । यथेत्यादि । न कोऽपि विरोध इति शास्त्रसि-  
द्धत्वात्तद्विसंवादिप्रतीतकृतो विरोधोऽकिञ्चित्करत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अग्रिममवतारयन्ति । एवमित्यादि । अतिदेशियुक्तिमाहुः । अ-  
न्यथेत्यादि । तथाच व्यावहारिकः प्रपञ्चः स्वसत्तोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्च-  
पूर्वकः मायिकप्रपञ्चत्वात् ऐन्द्रजालिकप्रपञ्चवदितिन्यायेन पारमा-  
र्थिकप्रपञ्चसिद्धौ पश्चात्तत्स्वरूपे विचार्यमाणे । यदेकमव्यक्तमनन्त-  
रूपमिति । यदक्षरे परमे प्रजा इत्यादिजातीयकश्रुतिभिः द्वितीयस्क-  
न्धीयचतुश्लोकोक्तप्रकारेण च ब्रह्मरूपत्वं पर्यवस्यति । एवं ब्रह्मणः

१ आकाशाद्यागुरित्याद्युत्पत्तिस्तद् आब्रह्मण एव तदात्मकत्वात् स ईश्वर एव कर्त्ता, तत्र हेतुः  
तल्लिङ्गात्सर्वकर्तृत्वस्य ब्रह्मालिङ्गत्वात् ।

२ साकल्येन—सर्वभावेनेत्यर्थः । ३ विराड्स्वरूपे ।



सर्वाकारत्वे सर्वात्मकत्वे च सिद्धे नाद्वैतश्रुतिविरोधः । अविद्यादिव-  
दभेदस्यापि भेदविरुद्धसम्पद्रूपत्वादिति इदं चादृश्यत्वादिगुणाऽधि-  
करणादवगन्तव्यं बुध्यनुमेयेत्यत्र दूषणांतरं व्युत्पादयन्ति । नन्वि-  
त्यादि अन्यथेति । साधनं विनैव दृश्यत्वे सर्वमुक्तिश्चेति चकारेण-  
सर्वाभावकृतो लीलाया अभवः समुच्चीयते । हीति श्रुतिविरोधरू-  
पाद्धेतोः तत्राहेति तादृश्यामाशङ्कायां इन्द्रियसामर्थ्येनाग्राह्यत्वादि-  
कमाहेत्यर्थः । तदुपपादयितुं व्याकुर्वन्ति । बुद्ध्येत्यादि । बुद्ध्येति उप-  
लब्ध्या लक्षणमिति । ज्ञानकरणत्वम् । सामर्थ्यमिति । दर्शनाभावे-  
नैव तथा निश्चयादित्यर्थः । ननु माऽस्तुलौकिकेन्द्रियग्राह्यत्वं तथा-  
प्याधिदैविकेन्द्रियाणां भगवद्विभूतिरूपत्वाद्भगवतस्तद्ग्राह्यत्वंत्व-  
दण्डवारितमित्यत आहुः । नवेत्यादि अन्यार्थमिति । लौकिकेन्द्रियेषु  
सामर्थ्याधानार्थम् । तथाच यथा उदरम्दहरविद्यायां नाडीरूपक्रम्य  
अमुष्मादादित्यात्प्रतयन्त इत्यादिनोक्तो नाडीसूर्यरस्मिसम्बन्धः  
देहान्निष्ठमणसमये जीवस्य मार्गप्रकाशनमात्रं करोति नतु कार्यान्तरं  
तद्वदित्यर्थः । ननु सामर्थ्याधानवद्ग्राहकत्वमप्यङ्गीकार्यमिति चेत्त-  
त्राहुः । ग्राह्येत्यादि । इन्द्रियैर्यद्ग्राह्यं रूपादितत्स्वरूपत्वादित्यर्थः ।  
इदञ्च द्वितीयस्कन्धे प्रथमाध्याये घ्राणञ्च गन्ध इत्यादौ स्पष्टम् ।  
ननु तथापि तेषां देवरूपत्वेन सत्त्वप्रधानत्वाद्भगवद्ग्राहणसामर्थ्यं  
कल्प्यमिति चेत्तत्राहुः । नवेत्यादि । विषयाणां सम्बन्धि यः सन्निक-  
र्षः संयोगरूपः स स्वाधिदैविकैः सह न किन्त्वाधाराधेयभावरूपः  
स्वरूपसम्बन्धस्तस्मिन् ग्राहकसम्बन्धत्वं न क्वचित्सिद्धमतो न  
कल्पयितुं शक्य इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । अत इत्यादि । यत आधिदै-  
विकानामन्यार्थत्वग्राह्यस्वरूपत्वाभ्यां न ग्राहकत्वमाध्यात्मिकानां तु  
सन्निकर्षराहित्यात् तथात्वमतो न ग्राह्यं स इत्यर्थः । ननु माऽस्तुवि-  
षयप्रत्यक्षे भगवद्ग्राहः सन्निकर्षाद्यभावात् । इन्द्रियाधिदैविकरूपाणि  
तु इन्द्रियमध्यवर्तीन्येव तथाचेन्द्रियं स्वस्वरूपं गृह्णन्तत्स्वरूपमपि  
गृह्णात्विति चेत्तत्राहुः । इन्द्रियाणामित्यादि । आत्माग्राहकत्वादिति ।  
इन्द्रियस्वस्वरूपाग्राहकत्वात् । तथाच तन्न स्वयं स्वग्राहकमतस्त-  
त्सहभूतस्य भगवतोऽपि न ग्राहकमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणामप्रत्यक्ष-  
त्वं चेत्तर्हि इन्द्रियसद्भावे किं मानमित्याकाङ्क्षायां नैयायकादिप्रसि-  
द्धमनुमानमेव मानत्वेनाहुः । अत इत्यादि । तथाचानुमानमेवतत्स-

ज्ञावे प्रमाणमित्यर्थः । एतेन मूलस्थं बुध्यनुमेयलक्षणैरिति पदं व्याख्यातं ज्ञेयम् । तेन सिद्धमाहुः । अनेनेत्यादि । युक्तिरप्रयोजकेति दृश्यस्य प्राकृतत्वकथने दृश्यस्याप्राकृतत्वं यदङ्गीकृतं सा युक्तिरनुकूलतर्कशून्येत्यर्थः । एवमप्रत्यक्षत्वेनाप्राकृतत्वेन व्याप्तौ दूषितायां पुनराशङ्कान्तरमवतारयन्ति । नन्वित्यादि । प्रसिद्धानुमाने यथा व्यापकस्य वहेर्व्यभिचारो न दोषाय तद्वदत्र अप्राकृतोऽप्रत्यक्षत्वादित्यनुमानेऽप्यप्रत्यक्षत्वस्य व्यभिचारो न दोषाय अयं प्राकृतः प्रत्यक्षत्वादित्यनुमानाङ्गीकारात् तथा सति यत्प्रत्यक्षं तत्प्राकृतमेवेति व्याप्तौ तु न दोषोऽतस्तथेत्यर्थः समाधिं व्याकुर्वन्ति । सर्वत्रेत्यादि । तथाच व्यतिरेकव्याप्त्या अप्रत्यक्षत्वस्यापि सिद्धेर्लौकिकरूपादिसम्भूतस्याप्यप्रत्यक्षत्वान्नानन्दमयत्वबाध इत्यर्थः । पुनराशङ्कते । कचिदित्यादि । तत्राहेति । बाधकयुक्तेरप्रयोजकत्वमाहेत्यर्थः । तद्व्युत्पादयन्ति । नहीत्यादि । न दुष्टं भवतीति प्राकृतः कचित्प्रत्यक्षत्वादित्यनुमानोऽपि हेतोरिन्द्रियसामर्थ्येनोपहितं व्यभिचारित्वमप्रयोजकत्वं चेत्यतो नानेन हेतुना दर्शनं दुष्टं भवतीत्यर्थः । दोषं व्युत्पादयितुं प्रमाणमाहुः । पराञ्चीत्यादि । तथाच पराकूपदादिन्द्रियसामर्थ्येनोपहितत्वमैक्षदित्यनेन व्यभिचारः श्रुत्या प्रदृश्यते । तत एवाप्रयोजकत्वमपि सिध्यतीति श्रुतिरेवात्रमानमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । तस्मादित्यादि । तस्मादिति श्रुत्या प्रतिपक्षहेतौ दोषप्रदर्शनात् । उत्तरार्द्धमवतारयन्ति । भिन्नत्वेनेत्यादि । बाह्यपरिहारं व्याकुर्वन्ति । बाह्येत्यादि । पूर्वमवोचमिति तृतीयस्कन्धे कापिलेये आकाशलक्षणे बहिरन्तरमेव चेत्यर्थः । तदपीति आकाशकृतं बाह्याभ्यन्तरत्वमपि । अन्यस्मादिति दृष्ट्वा उपपादितेवेति । भगवादिच्छयैवोपपादिता । तथाच न बाह्यत्वप्रतीतकृतानन्दमयत्वबाध इत्यर्थः । एतेनैवाभिन्नत्वं कृतस्यापि परिहारमाहुः । परीत्यादि । परिच्छिन्नत्वे हि भिन्नत्वं व्यापकत्वेन तस्मिन्परिपहताभिन्नत्वमपि परिहृतप्रायमेवेत्यर्थः । कथमित्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुत्रयमवतार्य व्याकुर्वन्ति । अस्मिन्नित्यादि । विवेचनीय इत्यन्तं व्यावर्त्तकत्वमिति भेदकत्वं । अग्र इति उलूखलबन्धस्थले तथाच परिच्छिन्नतयाभिन्नात्वस्यापि स्वेच्छया कृतत्वात्रतत्प्रतीत्याप्यानन्दमयत्वबाध इत्यर्थः । एवमेतैः श्लोकैर्दोषपरिहारेण विदितोऽसीति प्रतिज्ञा समर्थिता । उपसंहरति ॥



एवमित्यादिवैदिकप्रकारे यज्ञोग्निहोत्रादिपञ्चात्मकः । अत्र च भिन्नत्वनिराकरणे सर्वस्य सर्वस्य सर्वात्मन इति विशेषणद्वयेन सर्वरूपत्वसर्वात्मकत्वप्रतिपादनात् पञ्चात्मकः स भगवानिति पञ्चरात्रस्मृत्युक्तपञ्चात्मकत्वस्याप्यर्थादेव सिद्धेः श्लोकसंख्या सूचिता यज्ञात्मकताप्यर्थादेव सिद्धा । उत्तरकाण्डोक्तं साकारं ब्रह्मत्वं तु व्याख्यानेन समर्थितमतो वैदिकप्रकारेण तथानिरूपित इत्यर्थः अग्रिमे ॥ १७ ॥

एवं वैदिके प्रकारे निरूपिते सति य आत्मन इतिवक्ष्यमाणश्लोकस्थं प्रमेयं भगवत्तक्षे पुनरुक्तं भवति प्रपञ्चपक्षे च सर्वात्मकत्वविरुद्धं भवतीति कथमविरोध इत्याकाङ्क्षायां मतान्तरमिदमित्याशयेनाहुः । तन्त्रेत्यादि । प्रथम इति । परब्रह्मरूपः । यत्प्रवदन्तीति । इत्थं विचिन्त्य परमः स तु वासुदेवनामा बभूव निजकारण मुक्तिदाता तस्याऽज्ञयैव नियता परमाऽपि रूपं वव्रे । द्वितीयमिव यत्प्रवदन्ति मायामिति पञ्चरात्रवाक्यात् । सृज्यत इति । नृसिंहोत्तरतापिनीयोक्तप्रकारकं व्यावहारिकमसकृज्यते । तन्मतमिति । तादृशं पञ्चरात्रं मतं अन्तरेव बहिर्वेति । स्वान्तरेव स्वस्माद्बहिः पराक् देशे वा आत्मभूतस्येति । केवलचिदानन्दरूपस्य । दृश्येष्विति । लौकिकेन्द्रियसामर्थ्येन दृश्येषु । आत्मनेति अन्तर्वर्तिना भगवता अनुभवातिरेकेणेति । प्रतिभासातिरेकेण आत्मनो बन्धकेष्विति गुणशब्दस्यार्थः । गुणानां रज्जुरूपत्वेन दृष्टबन्धकत्वादिति । व्यवस्यतीति निश्चिनोति तादृशस्याबुधत्वं व्युत्पादयन्ति । अस्तीत्यादि । आत्मव्यतिरेकेणेत्यस्यैव व्याख्यानमात्मसम्बन्धेत्यादि न भवतीति तथाचानुवादस्य प्रतीतमात्रसापेक्षत्वात् प्रतीतेश्चाभावस्य सत्तामात्रात् दोषविशेषण द्विचन्द्रप्रतीतवत् सिद्धेरनुवादेनैव तदा कलितं भवतीति न तेन सन्घातसत्तासिद्धिरित्यर्थः । तत्राहेति । सत्त्वोत्पत्तौ प्रतीतौ दोषमाह । दूरेग्रहणादबुधएव सः । गृह्णातीति सत्त्वेन गृह्णीति । पुरुषोऽपि भूत्वेति पुरं उषति दहतीति पुरुषस्तादृशोऽपि भूत्वा । समीप इति गृह्यत इति शेषः । तथाचासत्त्वसिद्धीत्यत्र सत्त्वशब्देन सत्ता ज्ञेया । अविचारेण ग्रहणात् । ग्रहणमिति । आदरेण । येनैव प्रकारेणेति । आत्मव्यतिरिक्तत्वेन न प्रकारेण तथाच व्याख्यानाभ्यन्तरे वेत्यारभ्य चिदानन्दरूपो दृष्टव्य इत्यन्तेन यदुक्तं तदेव सिध्यतीति लौकिकेन्द्रियसामर्थ्येन दृश्येषु व्यावहारिकेषु संघातरूपेष्वर्थेषु वैराग्यार्थमसद्बुद्धिरेव कार्या ।



तदैव तथा दर्शनसिद्धिरिति व्याख्यानसंदर्भार्थः । नन्वत्र मायावादसिद्ध्या वैदिकसिद्धान्तविरोधः शङ्कनीयः । आभासाभास्ययोर्विम्बप्रतिबिम्बयोश्च समानाकारत्वनियमेन तस्यैतत्प्रयोजकतयाविरोधाभावात् तन्मया पूर्वमनुमानेनैव साधितं । उत्तरतापनीयटीकायां भाष्यप्रकाशे च व्युत्पादितमितिततोऽवधेयं एवमेव श्लोकं प्रभुचरणाः पूर्वोक्तब्रह्मवादरीत्या व्याकुर्वन्ते । अथवेत्यादि । दृश्येष्विति भगवदिच्छया भक्त्या दृश्येषु । धर्मिग्राहकमानेनेति उभयव्यपदेशसूत्रबोधितेन इतिभावः । इतिहेतोस्तादृश्यमुपादददबुधएवेति भाव इत्यर्थः । तथाच तन्त्रेऽपि भिन्नस्य जगत एव वैराग्यार्थमसत्त्वमुच्यते नतु स्वरूपात्मकस्येति तन्त्रमयि वेदे न समानं मोक्षधर्मं पञ्चरात्रस्य तथात्वनिश्चायनादितिबोधनार्थमेवं व्याख्यातमतो न कोऽपि दोष इत्यर्थः । श्रीधरीये व्यवस्यत इत्यात्मनेपदमवदर्शनात्तस्मिन् पाठे पूर्वोक्तो न सङ्गच्छत इति तेन पाठेन व्याख्यानान्तरमाहुः । अथवेत्यादि । स्वस्य दृश्येष्विति स्वेन्द्रियसामर्थ्येन दृश्येषु करपादादिष्विति । भगवत् करपादादिषु । वर्त्तमान इति व्याप्य स्थितः । तेष्व्वात्मत्वेनेति इदमस्त्वव्यतिरेकपदस्य व्याख्यानं । तथाच तेषु करपादादिषु भगवदभिन्नत्वेन जीववदभिमततादभिन्नत्वाज्जीववदभिमानेन भगवान् वर्त्तमान इति यो व्यवस्यते सोऽबुध इत्यर्थः ॥ १८ ॥

त्वत्तोस्येत्यत्र प्रद्युम्नरूपमिति यो भवान् प्रत्यक्षगोचरः परब्रह्मतया वासुदेवत्वेन निरूपितस्तमेवेश्वरत्वब्रह्मत्वाभ्यां प्रद्युम्नरूपत्वेन निरूपयतीत्यर्थः । निरूपित इति । पञ्चरात्रे निरूपितः । तत्प्रकारमाहुः । स्मृतिरित्यादि । प्रकृतिमिति । रजः सत्त्वतमोमयीभूतप्रकृति । प्रकृतौ । स्त्री एव प्रधानभूतेति । प्रकृतिसमीपे शाक्तमते स्त्री एव मुख्या । उप्ताद्यत इति । परुष उप्ताद्यते । वासुदेववदिति विम्बप्रतिबिम्बन्यायेन । अस्तु तथैवेति । सामर्थ्यासाक्षात्कर्तृत्वमस्तु । अघटमानमेवेति । कर्तृत्वमभटमानमेव । तर्ही विरोध इति । सामर्थ्यसत्तायां विद्यमानायामप्यकर्तृत्वे सति कर्तृत्वाऽकर्तृत्वयोर्विरोधे । तत्राहेति । वासुदेवान्नेदं वक्तुं कर्तृत्वाकर्तृयोर्विरोधाभावे हेतुमाह नैव कृत्येनेति नैकतरपरित्यागकल्पना । ननु ब्रह्मत्वेन सर्वभवनसामर्थ्येऽप्यविकृतस्य विद्यमानत्वाज्जगदकरणेऽस्त्येव विरोध इत्यत आहुः । किञ्चनेत्यादि नापेक्ष्यन्त इति कर्तृत्वार्थं नापेक्ष्यं ते वि-

रोधाभावमुपपादयन्ति । आज्ञेत्यादि । प्रकारान्तरेणाप्युपपादयन्ति । किञ्चेत्यादि । तथाचानीहत्वादिकं गौण्यात्रोच्यते । अतो न विरोध इत्यर्थः । तुरीयपादं व्याकुर्वन्ति । तथेत्यादि । तद्वारेति । आधारत्व-द्वारा । ननु पूर्वोक्तहेतुद्वयेन कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरविरोधे सिद्धे पुनरुप-चारेणाविरोधसाधनस्य किम्प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं टि-प्पण्यामाहुः । अविरोध इत्यादि । द्वितीयकोट्युपस्थितिरिति । कर्तृ-त्वकोट्युपस्थितिः । हेत्वन्तरमिति । त्वदाश्रयत्वादिति हेत्वन्तरं । तच्छङ्कयेति । विरोधशङ्कया । तथाच मूलानुसरणं प्रयोजनमित्यर्थः । ननु मूले उपचारपक्षः किमित्युक्तं इत्याकाङ्क्षायां यत्सुबोधिण्यां व-स्तुतस्त्वित्यादिनोपपद्यत इत्यन्तेनोक्तं तद्विषयवन्ति । वस्तुतस्त्वित्यादिज्ञेयमित्यन्तं तथाच मूले गुणेषु कर्तृत्वोपचार इत्याशयो ननु भगवति तदुपचारएवञ्च सुबोधिण्यां गुणा एव कर्त्तार इत्यस्य अ-तएनेत्यस्याभिमानादेवेत्यर्थो ज्ञेय अतो न विरोध इत्यर्थः ॥ २० ॥

सुबोधिण्यां श्लोकार्थं निगमयन्ति । एवं जगत इत्यादि अग्रिमे वासुदेवात् । प्रद्युम्नतश्च वैलक्ष्यलयेनानिरुद्धं निरूपयितुं पूर्वोक्तमनुव-दन्तः प्रस्तुतमवतारयति । इदमित्यादि । प्रद्युम्ने प्रकृतिजननद्वार-इदमुत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मकत्वमाध्यात्मिकत्वेन अध्यात्मं भवत्वेनो-पादानतया निरूपितम् । अतः परमाधिदैवं भगवत्वेन प्रयोजकतया अं-शत उपादानतया चानिरुद्धं जगत्कर्त्तारमुपपादयन्ति । तथाच वा-सुदेवस्तदस्थत्वेन प्रद्युम्नउपादानत्वेनानिरुद्धः प्रयोजकत्वादिना कारणमित्येवं भेदमुपपादयन्तीत्यर्थः । तद्व्युत्पादयन्ति । तथाच पि-तृवदंशविशेषेणोपादानभूतः । कृषिवलेन्द्रब्रह्मादिवदनेकधा स्वक्रि-यारूपव्यापारेण प्रयोजकश्चानिरुद्ध इति वासुदेवादिभ्यो विलक्ष-ण इत्यर्थः । व्याकर्तुमवतारयन्ति । तत्रेत्यादि शान्त्येति । स्वश्रिया शान्त्या । न गुणावताररूपेषु सत्त्वस्य श्यामस्तमसश्च शुक्लो वर्णो निरूपितः । प्रकृते च विपरीत इति कथं प्रसिद्धिभेदसमाधिरित्यत आहुः । प्रसिद्धिः कृते शुक्ल इत्यादि । उपाधिकालरूपाणीति । सत्त्वर-जस्तमसामुपाधिभूतकालरूपाणि । तदर्थमिति । रूपनिरूपणार्थं । तथाचात्र स्थितये सर्गाय जनात्यये इति कार्यनिर्देशात्सत्त्वतमसी-क्रियाव्याप्ते सती विपरीतरूपे भवति इति न गुणावतारवर्णवा-क्यविरोधः । यथा गन्धकधूमेन जवाकुसुमादेःश्वत्यं धूमांतरेण शु-



कूपटादेश्यामत्वं तद्वत् । वस्तुविशेषजन्यक्रियाविशेषजसंयोग-  
स्यैव तत्र कारणत्वादिति न चात्र प्रद्यम्नानिरुद्धयोः क्रमेण निरूपणे-  
किमानमिति वाच्यं श्लोकारंभे तत्तत्कार्यबोधकजन्मपदत्रिलोकस्थि-  
तिपदयोरेव मानत्वात् । तत्रे प्रद्युम्नस्य सृष्टिकृत्वेनानिरुद्धस्य पाल-  
कत्वेनैव प्रसिद्धत्वात् । उभयत्र कार्यांतरनिर्देशस्तु योग्यतामादाय ।  
वासुदेवार्थत्वायवेति न कोपि दोष इति दिक् अग्रिमे संकर्षणात्म-  
कमाहेति । कार्यनिरूपणमुखेन तथाहेत्यर्थः शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

अयंत्वित्यत्र पूर्वार्थमिति । लक्ष्यत इतिवैयाकरणमतेन वाक्ये  
शक्तिमंगीकृत्य पूर्वोक्तरीत्याकंसकर्तृकोदायुधाभिसरणसंसर्गरूपस्य  
शक्यार्थस्य सम्बन्धोगमनादाविति तादृशोऽभिप्रायस्याज्ञहन्स्वार्थया  
लक्ष्यते । तदवाचकत्वेऽपि तत्प्रतीतिजनकत्वमिति तात्पर्यलक्ष-  
णांगीकारे तु तात्पर्यगोचरीक्रियत इति वार्थो बोध्यः ॥ २२ ॥

अथैनमित्यत्र ॥ इति तदर्थमिति ॥ एवं प्रकारक श्रीदेवक्या-  
शयज्ञापनार्थं तर्हीति । भगवन्निमित्तमेव ॥ २३ ॥

अष्टभिरिति । नन्वष्टभिः स्तोत्रोक्तौ पूर्वोक्तकारिकासु पञ्चभिरि-  
तिसंख्योक्तिविरोध इतिचेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । पूर्वं द्वाभ्यां चैव  
तथा परिमितिचकारसूचितेन तृतीयेनापि प्रार्थनं लभ्यते । पञ्चभिः  
स्तुतिस्तु टिप्पण्यामुपपादेतैव एवं सति त्रयमिदमपि तत्र संगृहीत-  
मिति न विरोध इति अष्टानामर्थमाहुः आधिदैविकमित्यादि । रूप-  
त्रयं क्रमतस्त्रयाणां हेतुस्तुरीयस्य प्रकृत इत्यारभ्य पंचमस्येदानी-  
मित्यारभ्य सिद्धेदित्यंत षष्ठस्य । तत्तात्पर्यं टिप्पण्यामाहुः । युद्ध इ-  
त्यादि । रूपेत्यादि सप्तमस्य स्वस्येत्यादिकमष्टमस्य तदेतत्कारि-  
कायां संगृह्णन्ति । रूपेत्यादि । प्रार्थना त्रितयमिति । तच्चतुष्टयघटितं  
श्लोकत्रयं । रूपादर्शनप्रार्थनस्य रूपोपसंहारप्रार्थनायामेव प्रवेशा-  
त्प्रार्थनात्रयं वा विज्ञानमित्यादिकं चतुष्टये प्रत्येकमन्वेतीति बोध्यम्  
रूपं यत्तदित्यत्र स्वाभिज्ञानमिति । स्वस्य भगवत्प्रत्यभिज्ञानं अन्य-  
थेति अस्यापि लोकसिद्धत्वे आकांक्षावैपरीत्येपीति यत्प्राहुस्तद्रूपमि-  
त्याकांक्षायामपि । वैलक्षण्यादिति आधिदैविकादस्य वैलक्षण्यवदि-  
त्यर्थः । अत्रैवेति । जगत्सलक्षणत्वेन प्रतीयमान एवास्मिन् रूपे । का-  
रणस्य गुणातीतत्वे युक्तिमाहुः । गुणानामित्यादि कारणतेति कर्तृता  
तत्र हेतुः । स्वातन्त्र्याभावादिति । तथाच गुणानां कारणत्वे श्रुतिवि-

रोध इतिगुणातीतमेव कारणमित्यर्थः । नचितीति ज्योतिरित्यनेन चिद्रूपत्वमुक्तं तद्विरुद्धाश्च गुणा न तत्र संभवन्तीत्यतोऽपि गुणातीतमेव कारणमित्यर्थः । प्रकृते सगुणत्वानुमापकमाहुः । यत्रैवेत्यादि । तथाचानया व्याप्त्या इदं सगुणं भूतादिमत्वा जगद्वत् यन्नैवं पुरुषवदिति चेद्विरुद्धसाधकमनुमानं प्रदर्शितं तेन सिद्धमाहुः । तदेवेत्यादि । उत्पत्त्यादोति । उत्पत्तिस्थितिप्रलयवृद्धिविपरिणामापक्षयाख्यषड्भावविकारयुक्त इत्यर्थः । प्रकृते सविकारत्वाद्यनुमापकमाहुः । लौकिकानीत्यादि । ज्ञानानीति । ज्ञानविषयाणि । इन्द्रियादिभिरिति । आदिपदेन सूर्यादिसंग्रहः । परप्रकाश्यत्वानुमापकमेतत् । तथाच प्रकृते ज्योतिरादिविरुद्धं विकारयुक्तत्वात् । रूपादिगुणयुक्तात् इन्द्रियादिप्रकाश्यत्वाच्च घटादिवत्प्रयोगो बोध्यः । नन्वानन्दांशे वक्तव्ये सत्तामात्रमिति किमित्युक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः । विषयेत्यादि । अत्र च सत्तापदेनोक्तरूपतया सत्तात्मैव सर्वशब्दवाच्य उच्यते । तथाच त्रैकालिकाबाधितसत्तामात्रत्वेन भूमरूपता बोधिता । तेनानन्दांशोऽपि न विषयकृतं वैलक्षण्यमित्यर्थः । तर्हि निर्विशेषपदस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तदवतारयन्ति । सर्वमित्यादि । विशेषनामरूपधर्मवादिति । विशेषभूता ये नामादयस्तद्युक्तम् । इयं व्याप्तिरिति । सामान्यत्वेन विशेषत्वेन व्याप्तिः । इतीति । एतत् ज्ञापनार्थम् । अन्यथेत्यादि । तद्विभक्तिवत्त्वे सति तदभिन्नत्वस्य मात्रपदार्थत्वात्सत्तामात्रपदेनैवाशेषराहित्यप्राप्तौ इयं व्याप्तिरलौकिके कुतो नेत्याकाङ्क्षायां तत्र तदभावं व्युत्पादयन्ति । विशेषाहीत्यादि । मूलसत्तायामिति । आत्मरूपायां सत्तायां । तस्य कारणतेति । मूलसत्त्वसमवायिता । निरीहपदं व्याकुर्वन्ति । पूर्णमित्यादि । ननु कार्येऽपि न चेष्टा नियता । आकाशादौ व्यभिचारादित्यत आहुः । आकाशेत्यादि । चेष्टा हि व्यापारः । ननु माहाभाष्यकृताव्यापारश्चेष्टात्वेनाङ्गीकृतः नत्वन्यैरत आकाशे चेष्टाराहित्यं न कारणासाधारणलक्षणमित्यत आहुः । आवरणेत्यादि आकाशापगमस्यापीति । आवरणकृतावितिशेषः । तथाच दीपचलनेन्धकारचलनवदाकाशेऽपि दृष्टानुरोधान्नैमित्तिकीचेष्टाङ्गीकार्या अन्यथा तादृशप्रतीतेर्निर्विशेषत्वापत्तेः । नच सा भ्रम इति वाच्यम् । किं तावता । भ्रमत्वेऽपि स-



विषयत्वस्यावश्यकत्वात् । नच विषयोऽसन्नेव प्रतीयत इति वाच्य-  
म् । श्रौते मते आकाशस्य कार्यत्ववदव्यापकत्वस्यापि सत्वात् । अ-  
न्यथा ज्यायानाकाशादिति श्रुतिविरोधापत्तेः । एवं सिद्धे अव्या-  
पकत्वे तत्र क्रियाङ्गीकारोऽपि युक्त एवेति पूर्वोक्तप्रतीतेरभ्रान्तत्वमेव  
युक्तम् । धियां बाधक विना प्रमात्वस्यैतसर्गीकत्वादिति । नन्वेवं  
सति ब्रह्मण्यपि चेष्टास्तु । मिषत्वस्य तत्रापि श्रौतत्वादित्यत आहुः  
ब्रह्मणीत्यादि । तथाच विरुद्धधर्माश्रयत्वादव्यवहार्यस्य सत्त्वेऽपि  
व्यवहार्यस्य तस्यासत्त्वं निरीहत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः । वैलक्षण्यस्ये-  
ति । जगद्वैलक्षण्यस्य । तादृशमिति । नवविशेषणविशिष्टम् । नन्वे-  
कस्मिन्नशिविशेषणे सर्वधर्मसंग्रहसिद्धौ किमिति नवानामुक्तिरित्यत  
आहुः । नवविधेत्यादि । तस्यैवेति । भ्रमदोषदुष्टस्य ननु भवत्वेवं त-  
थाप्यत्रोक्तानां नवानां स्वरूपे प्रतीत्यभावात्कथं सिद्धिरित्याकाङ्क्षा-  
यां व्याप्तिमूलभूत तर्कानुग्रहीतानुमानासिद्धिरित्याशयेनाहुः । एव-  
मित्यादि । अन्यथेति पदमग्रिमेषु वाक्येषु सम्बध्यते । तथाच भग-  
वानव्यक्तः ब्रह्मादिभिस्तदाभिव्यक्त्यर्थं प्रयत्नकरणात् । यन्नैवं तन्नैवं  
आद्यः पश्चादुत्पन्नत्वेऽपि ब्रह्मादिभिस्तन्मस्करणात् । ब्रह्म तस्या-  
तत्र सायुज्यप्राप्तेः । यन्नैवं तन्नैवं । ज्योतिस्तत् ज्ञानेन तेषां सार्वज्ञ-  
भवनात् । यदेवं तदेवं यन्नैवं तन्नैवम् । गुणातीतः तन्निष्ठानां निर्गु-  
णभवनात् । निर्विकारस्तद्भजनेन सर्वविकारराहित्यात् । सत्तामात्रः  
सर्वेषु पदार्थेषु तेषां तद्दर्शनात् । निर्विशेषस्तज्ज्ञानेन प्रपञ्चनिवृत्तेः ।  
यन्नैवं तन्नैवं । आनन्दमात्रोनिरीहः । एतत्कृपया तेषां ब्रह्मनिष्ठत्व-  
भवनात् । यन्नैवं तन्नैवम् । अत इति । उक्ताविति । उक्तविधानुमाने-  
भ्यः कालिकव्यभिचारमाशङ्क्य परिहरतित्याशयेनाहुः । नन्वि-  
त्यादि । ब्रह्मवाक्यादिति । दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमी निति  
वाक्यात् ॥ २४ ॥

नष्टे लोक इत्यत्र तस्यैवेति । अभिमन्तुः । लोकशब्दस्यार्थद्वय-  
मभिप्रेतमित्याशयेनाहुः । लोक इत्यादि । लोक्यतैनेनेतिकरणव्युत्पत्तौ  
लोकः बाह्यप्रकाशः लोक्यन्त इति लोकाः कर्मव्युत्पत्तौ ते चतुर्दशयद्य-  
पि ब्रह्मणः सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेतीति-  
श्रुत्याऽध्यात्मिकस्यापि लय उच्यते परं सोऽत्र नाभिप्रेत इति ज्ञापनाय  
विवृण्वन्ति । सचेत्यादि । स कालो ब्रह्मण इत्यादिना निवृतः । तथाच



निद्रापूर्वभागे इत्यर्थः । तदैवेति । एतेनावान्तरकल्पेषु त्रिलोक्या इव महाकल्पेषु सप्तलोक्या प्रलयः शेषात् ब्रह्माण्डरूपा भूतिष्वतीत्यनु सन्धेयमिति ज्ञापितम् । आदौ भूत इति पक्षेऽहङ्कारो नायातीतिमूलस्थे गतेष्विति पदेऽहङ्कारद्वारा गतेष्विति व्याख्यानं ज्ञेयम् । एतत्सूचयतीति । एकस्यैव भगवतः स्थितिः सर्वसंहारकाले वदन्तीति व्याख्याय मानक्रियां सूचयति । पुरुषोत्तमाभिन्न इति पक्षार्थटिप्पणीतो ज्ञेयः । सर्वशब्दवाच्य इति । सर्वैः शब्दैर्वाच्य इत्यर्थः यो यं काल इति ॥ २५ ॥

आधिभौतिकानामाधिभौतिकभूत इति । तदभिध्यानादेवत्वितिन्यायेन तत्र प्रविष्टस्तल्लिङ्गः । स एवेति । प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानविचेष्टा यतः स भगवान् काले इत्युपलक्षित इति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात् । काले निविष्टः काललिङ्गः । चेष्टामाहुरिति मूलवाक्यं तमित्यध्याहारेण पूरणीयम् । योऽयमितियच्छब्दस्य तच्च सापेक्षत्वादिति । चेष्टा सत्त्वमुपपादयन्ति । नहीत्यादि । चेष्टायाः कालत्वे प्राहुरिति यन्मानमुक्तं तदुपपादयन्ति । कालेत्यादि । अत इति यो यजनकः स तदात्मक इति व्याप्तेः । प्राकृतकार्यपक्षेपीत्यादि । प्रकृतिर्ह्यस्योपादनमाधारः पुरुषः परः । स ततोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्मतत्रितयं त्वहमित्येकादशस्कन्धवाक्यादित्यर्थः । ततोऽप्याहेति । ततोऽप्याधिकमाह । आधाररूपधर्मस्येति । आधारभूतस्य धर्मरूपस्य सत्त्वस्य ॥ २६ ॥

मर्त्य इत्यत्र रूपत्रयमिति । कालरूपमीश्वररूपं विष्णुरूपञ्च । हेतुमिति । प्रपत्तिहेतुभूतं भयम् । अलौकिकमिति । अतीन्द्रियं भयजनकं कालम् । प्रतिकृत्या तादृशपदार्थान्तरप्रतिपत्तौ दृष्टान्तानाहुः । यथेत्यादि । ननु भवत्वेवं तथापि भयं कुत इत आह । कालः स्वभक्ष्यमेव सृजतीति । कालस्य सृष्टिकर्तृत्वं तृतीयस्कन्धे । सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः । जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनान्तक इत्यत्र भारते राजधर्मेषु स्पष्टम् । तत्रगमकमाहुः । अत इत्यादि । तदुपपादयन्ति । तस्येत्यादि । तस्येति । कालात्मकस्य सत्त्वस्य । तस्य चेति । अतीन्द्रियस्य कालस्य । त्रिविधा इति । योगिनः कर्मठादेवोपासकाश्च । तत्प्रवणा इति । कालाधीनाः ऊदनभूता इति । यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवतऊदन इति । श्रुत्युक्ताः । मुख-

मिति भक्षणे द्वारं उक्ततृतीयस्कन्धवाक्यात् । सोऽपीति मृत्युरपि ।  
 व्यालत्वमुपपादयन्ति । भयेत्यादि । विविधमाऽऽलभनऽर्थोऽस्मादि-  
 तिक्षीरस्वामिनी निरुक्तत्वाद्योगेन भयहेतुत्वाच्च को व्यालशब्दः तथा-  
 पि मुखहेतुक एव व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठेश्चापदसिंहयोरिति कोशे  
 मुखवतामेवोक्तत्वात् । तेषु योगरूढः । अन्यथा नदीप्रवाह पताङ्गि-  
 ति निर्लिङ्गशादावपि योगस्य तुल्यत्वात्तत्रापि प्रयोगः स्यात् । अत-  
 स्तस्मात् पलायनं मुपकस्यैवेत्यर्थः । तदाहुः । यत्रेत्यादि । इत्युक्त-  
 मिति । तथाच देवत्वादावपि न निर्वर्त्तत एवेत्यर्थः । कुतो नाध्यग-  
 च्छदित्यत आहुः । शास्त्रेत्यादि । तथाच संवादाभावान्नाध्यग-  
 च्छदित्यर्थः । त्रिविधा इति । योगवेदोपासनाः । अवश्यभक्षकत्वेने-  
 त्यत्र सप्तम्यनन्तरं नेति भिन्नं पदं हि हेतौ योऽसौ तपन्नुदेतीति  
 श्रुतिविचारे तथानिर्णयात् । तर्हि कथं भयनिवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामु-  
 त्तराद्धं व्याकुर्वन्ति । एवमित्यादि । तन्मध्य इति । त्रिविधयोर्द्वयो-  
 र्मध्ये त्वत्पादाब्जमित्यत्र । समासस्यार्थमाहुः । भगवत्सहितमिति  
 त्वया सहितमिति व्युत्पत्त्या तथार्थः स्फुरति । लोकएवेति सप्तमी  
 त्रितया पेक्षयेति कुण्डलीनी वेददेवापेक्षया ते कालाधीना इदं  
 तदतीतमिति ततोऽतिशयः । स्वपदार्थमाहुः । मृत्पित्यादि । तर्हि  
 मृत्युस्वतः कुतो न प्रवर्त्तते इत्यत आहुः । मृत्पित्यादि । एवं सर्वं  
 व्याख्याय सिद्धमर्थं निगमयन्ति । शास्त्रांत्वित्यादि । अथ यदिदम-  
 स्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मेति श्रुतौ नास्यजरयैतज्जीर्यति  
 न वधेनास्य हन्यत इति तैत्तिरीये च यदाह्येवैष एतास्मिन्नदृश्येऽना-  
 त्म्येऽनिरुक्तेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोभयं गत इतिशास्त्रं प्रमा-  
 णम् । संवादस्तु स्वस्यालौकिकभावसिद्धिः । युक्तिस्तु सर्वस्य वशी  
 सर्वस्येशानः भीषास्मादित्युपक्रम्य मृत्युर्धावति पञ्चम इत्यादि  
 श्रुत्युक्ता कालनियन्ता च भगवान् तयेभ्यो हेतुभ्यः तथेत्यर्थः । ननु  
 लोके व्यभिचारो दृश्यत इत्यत आहुः निष्कपटतयेत्यादि । तथाच  
 यथा प्रल्हादस्य तथान्वस्यापि प्रवृत्तिश्चेत्स्यात्तदा न व्यभिचार  
 इत्यर्थः ॥ २७ ॥

सत्त्वं घोरादित्यत्र ॥ श्लोकत्रयोक्तानां चतसृणां प्रार्थनानान्ता-  
 त्पर्यं वदन्ति । अत्रेत्यादि । एतेषु श्लोकेषु प्रथमे प्रार्थनाद्वयम् ।  
 तत्र प्रार्थनीयेत्यन्तेन प्रथमायास्तात्पर्यमुक्तम् । इदानीमित्यारभ्य



प्रार्थनीयमित्यन्तेन द्वितीयस्याः । एवमित्यारभ्य युक्तवत्यन्तेन तत्रैव पक्षान्तरोपपादनेन युक्तत्वसमर्थनम् । न स्यादिति । अस्माकमिति शेषः । मर्यादेति । पुत्रभावमर्यादा । एवं युक्तैवेत्यन्तेन प्रथमश्लोकतात्पर्यमुक्तं । एतदित्यादिना द्वितीयस्य इदानीं मारणेत्यादिना तृतीयस्य ॥ २८ ॥

जन्मत इत्याग्रिमश्लोकस्याभासं टिप्पण्यां विवृण्वन्ति । इदानीं मारणेत्यादि । इदानीममारयित्वा अन्यत्र गमनं प्रथमः पक्षः । इदानीं मारयित्वा अन्यत्र गमनं मध्यमः पक्षः । इदानीममारयित्वा अनेन रूपेणात्र स्थितिस्तृतीयः । मध्यमपक्षे पक्षद्वयम् । स्वत उपेत्य युद्धेन कंसस्य मारणमित्येकः । स्वतो निवृत्तावपि कंसोयुद्धार्थमायाति चेत्तदा मारणमिति द्वितीयः । एवं पक्षद्वये सत्यपि सः स्वतो नायति तदा तममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति तदा तथेत्यर्थः । सुबोधिनीयाम् । क्लेशहेतुरिति । अधीरत्वरूपक्लेशहेतुः । तथाच विश्वासेऽप्यधीरत्वाज्जन्माज्ञानं प्रार्थयत इत्यर्थः । ननु यद्येवं तर्हि भवद्धेतोः समुद्रिज इति कुत उच्यत आहुः । भवदित्यादि ॥ २९ ॥ ३० ॥

विश्वपदेतदित्यत्र उपपादयन्ती समर्थयत इति । विरोधाभावमुपपादयन्ताविरोधं समर्थयते । ज्ञानवत्वसम्बोधनामिति । ज्ञानवत्वस्य भगवते सम्यग्बोधनम् ॥ ३१ ॥

भगद्वाक्यतात्पर्योक्तिटिप्पण्याम् । ननु च संख्याया इत्यारभ्य श्रुतिभ्य इत्यन्तेन यत्संख्याया तात्पर्यमुक्तं सङ्गच्छते । संख्यायाः पुरोडासविशेषणतया तत्र श्रावणेन पुरोडाशे अष्टाकपालत्वादिरूपद्वर्मे वा पर्यवसानादिति चेन्न । उदवसानीय विधायक श्रुतौ तथा निर्णयात् । तत्र हि । अप वै सोमेनेजान्नादेवताश्चक्रामन्त्याग्नेयं पञ्च कपालमुदवसानीयं निर्ववपेग्निः सर्वादेवताः पाङ्क्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चावरुन्धे गायत्रो वा अग्निर्गायत्रिछन्दास्तंछन्दसा व्यर्द्धयति यत्पञ्चकपालं करोत्यष्टाकपालः कार्योष्टाक्षरागायत्रीगायत्रोग्रिर्गायत्र छन्दाः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्द्धयति पङ्क्तौ याज्यानुवाक्ये भवतः पङ्क्तौ यज्ञस्तेनैव यज्ञान्नैतीति श्रावितं । तथाच तत्राष्टकपालपुरोडाशविधाने तस्मिन् पञ्चकपालस्य सत्वेऽपि तदनादृत्य याज्यानुवाक्ययोः पञ्चसंख्याकत्वविधानेन पञ्चसंख्याकयज्ञादनपगमविधानतस्तथानिश्चयात् अतः सत्तादा एकसत्तात्पर्यकत्वमपेक्षितस्थले

निश्चयम् । अनपेक्षितानां निस्तात्पर्यकत्वं चेति दिक् । सुबोधिन्यां पूर्वस्थितिरित्यादिकारिकाभिः भगवद्वाक्यार्थ उच्यते । तत्र जन्म-  
त्रितय इत्यारभ्य श्लोकत्रयस्य तात्पर्यम् तत्र त्रिगुणमित्यादिकथन-  
स्य किम्प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदाहुः । नन्वित्यादितेष्टित्यन्तम् ।  
सुबोधिन्याम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एवं वा मित्यत्र अहमेवात्मनिययोरिति । अत्र सन्नमीविशेषणे  
बहुव्रीहाविति शापकाद्यधिकरणपदे बहुव्रीहौ गच्छ दोः परासमातीति  
परनियातः पद्मनाभ इतिवत् ॥ ३६ ॥

तदावामित्यत्र । स्थापयेतीति । वंसुखं पुष्पातीति व्युत्पत्य-  
स्थापयेति । तदपि च बालरूपमिति । अमुनेत्यस्य पदस्य तात्पर्य-  
मिदं ईक्षणस्थले बालकमिति विशेषतया पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अजुष्टेत्यत्र टिप्पण्यां गुपधात्वर्थे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति त्या-  
शयेनाहुः । ननु प्रीतित्यादि । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । नन्व-  
जुष्ट्यादि । पुनः किञ्चिदुद्ग्रन्थमाशङ्क्य परिहरन्ति । ननु मोक्षेत्या-  
दि । सर्वा इति । शक्तयः अत एवेति । लीलार्थं मोहस्यावश्यकत्वा-  
देव । अत एव भगवान् मायावाचकपदयोरिति । उक्तमोहादस्य  
मोहस्य न्यूनत्वादेव ममायेति पदयोः । अत्र प्रासाङ्गिकानुप्रासङ्गिक-  
कथनं न प्रकृतोपयोगीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । वस्तुत इत्यादि ।  
पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । ननु तदित्यादितिष्टेदेवेत्यन्त-  
म् । तथाचाप्रतिहते छत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्च तथेति न कोपि श-  
ङ्कालेशः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अदृष्टेत्यत्र भ्रमादिति । भगवतोपि कश्चिदस्तीति सम्भावन-  
रूपादज्ञानात् । मर्यादाभङ्गः । तथेति । मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्नभूयो-  
नार्हति शोचितुमित्युक्तमर्यादाभङ्गः । ननु स्वसदृशयाश्चायां स्वदाने-  
ऽपि मर्यादाया भङ्गः स्यादेवेत्यत आहुः । सादृश्येत्यादिवचनं बा-  
धित्वेति । अनेनाजुष्टेत्येतद्विप्पणीस्थमत्रायम्भाव इत्यादिनां क्तं दृढी-  
कृतं ज्ञेयम् । अन्यथा यथा श्रुतावाधेनापि तदाकारकदाने वरसिद्धे-  
बाधनं वृथा स्यादिति । नोत्यादनीया इति । कृत्रिमस्यासत्त्वात्तत्र ते  
उत्पादयितुं न शक्या इत्यर्थः । क्रमेणेति । आविवेशेत्यत्रोक्तप्रकार-  
ककर्मणेत्यर्थः । ननु तथापि जन्मतादृशस्य न सङ्गच्छते एवे-  
त्याशङ्कायां अभवमिति पदतात्पर्यमाहुः । स एकधेत्यादितथा तस्य



भवन इति । सुतत्वेन भवने । अनेकप्रकारमध्ये तस्यापि संग्रहा-  
दिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तृतीयेऽस्मिन्नित्यत्र भव इति । वसुदेवदेवकीत्वेन भवः । अत्रापि  
प्रकटस्य कृष्णो वासुदेव इति नामद्वयं गर्गेण नामकरणान्मुख्यत्वेन  
विवक्षितमित्यर्थः । ननु प्रथमं एकं द्वितीये द्वयमिति तृतीये त्रयम-  
पेक्षितमित्यत आहुः । तृतीयस्थाने बहूनीति । लोक बहुत्वस्य त्रि-  
त्वे पर्यवसानाभावाद्बहूनीत्यर्थः पक्षान्तरमाहुः । देवकीत्यादि । य-  
द्यपि कृष्णेत्येव नाममुख्यं कृषिर्भूवाचक इति श्रुत्या ब्रह्मनामत्वबो-  
धनात् । ब्रह्मदेवतौक्तगिर्भिश्च नाम्नां मुख्यतरं नाम कृष्णाख्यं  
यत्परं तथेति पुराणान्तराच्च । तथाप्यवतारानन्तर्यमपेक्ष्यैतदु-  
क्तं ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

एतद्वां दर्शितमित्यत्र । ननु भगवत्सान्निध्यजनितसर्वज्ञतया लौ-  
किकप्रत्यक्षसिद्धेः प्राग्जन्मादिविषयमलौकिकं प्रत्यक्षमेव सत्स-  
तीत्येवं तत्स्मारणस्य किम्प्रयोजनमत आहुः । सान्निध्यादित्यादि ।  
तथाच यथा तस्य तत्फलं तथा वैराग्यमपीति नायं दोषः स्यादिति  
सर्वज्ञताप्रतिबद्धौ तेन बालकरूपेण तत्स्मारणमित्यर्थः । तत्कालमात्र-  
स्यैवेति । स कालो यस्य तत्तत्कालं तन्मात्रस्य तत्सामयिकमात्रस्यै-  
वेति यावत् । अत एव स्तुतिः प्रार्थनाबीजभूतं भयं चेतिद्वयं सान्नि-  
ध्यरूपप्रदर्शनस्य चक्रमिकं कार्यमत्र सङ्गच्छते । अन्यथा तु प्रार्थना-  
बीजस्य भयस्याघटमानतैव स्यात् ननु वाक्येन भगवत्त्वज्ञाने पुनस्त-  
द्दोषतावदस्थमित्यत आहुः । वाक्यादित्यादि । नकाप्यनुपपत्तिरि-  
ति । सान्निध्यस्य प्राधान्ये मोहकाभावात् तथा स्यात् भगवाँस्तु  
यावत्स्वेष्टं मोहं ज्ञानञ्च सम्पादयतीति न दोष इत्यर्थः । स्मारणफल-  
माहुः एतावतेत्यादि । अमुरूपमदर्शयित्वा केवलवाक्यमेव कुतो-  
नोक्तवानित्यत आहुः । केवलवाक्येत्वित्यादि । केवलवाक्य इति ।  
लौकिकरीतिकः बालरूपेणोक्ते वाक्ये तथाच शास्त्रानुभवयोः सम्बा-  
दार्थं प्रदर्शितवानित्यर्थः । उत्तरार्द्धस्याभासोऽयम् । उत्तरार्द्धव्याकुर्व-  
न्ति । अन्यथेत्यादि । उच्यमाने इति । वाक्ये उच्यमाने ॥ ४४ ॥

युवांमामित्यत्र । ननु विषयैक्येऽपि विहितभक्त्योः प्रकारभेदस्य  
सत्वात्फले कथमैक्यमित्यत आहुः । माहात्म्येत्यादि । तथाच विशे-  
ष्यम् । शस्त्रैक्यात्फलैक्यमित्यर्थः । उक्तयुक्तेरप्रयोजकत्वपरिहाराया-



प्रिमग्रन्थसम्पत्तिमाहुः । अत एवेत्यादि । अत एवेति । गोपिकादि-  
स्नेहस्य भक्तित्वादेव । अन्यत्र माहात्म्यज्ञानस्य स्नेहाङ्गत्वेन प्रतिपा-  
दने वा आवश्यकतेत्याकाङ्क्षायां तदावश्यकत्वे युक्तिं वदन्तीत्याश-  
येन टिप्पण्यामाहुः । यदीत्यादि । कथमधिकः स्यादित्याकाङ्क्षायां सु-  
बोधिभ्यामाहुः । भक्तानामित्यादि । व्यापाररूपस्य निरोधस्य प्रपञ्च  
विस्मृतिपूर्वकभगवादासक्तिरूपत्वात्करणरूपया लीलया तावन्मात्र-  
सिद्धावपि भक्तानां प्रपञ्चाभावरूपस्य विरोधस्य तावतैव सिद्धे बो-  
धांशप्रयोजनाभावेन सौऽशोवाक्यभेदमापादयन्नधिकं स्यादित्यर्थः ।  
अत्रैव युक्त्यन्तरमाहुः । अत एवेत्यादि । यस्मान्भक्तौ बोधांशस्याव-  
श्यकता अतएव हेतोः पूर्वस्कन्धे उत्पत्तीत्यादिप्रकारेण स्वरूपतो  
भक्ता भाववन्तो निरूपिताः प्रेमाद्युत्पत्तिप्रकारस्त्वत्रैव वक्ष्यते अन्य-  
था पूर्वस्कन्धस्यास्यैकवाक्यता न स्यादतोऽपि सौऽशोनाधिकइत्य-  
र्थः । ननु मातृप्रार्थनयाऽन्यत्र गमनस्यावश्यकत्वेऽपि तत्स्थलादिकम-  
नुक्ता कथमत्र वाक्यं समापितमित्यकाङ्क्षायां समापनतात्पर्यमाहुः ।  
आर्थिकमित्यादि यदर्थाल्लिङ्गेतरत्वापि वत् सिध्यति तदत्र कण्ठतो  
नोच्यत इतिहेतो वाक्यपरिसमाप्तिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इत्युक्त्वासीदित्यत्र रूपज्ञानेत्यादि । भगवत्त्वेन तिरोधापिते  
प्राकृतरूपज्ञानयोर्ये अविहितभक्तिरसानुभवादिरसुरव्यामोहादिश्च त-  
योरपि प्राकट्यं न स्यात्तद्वाधकस्य भगवत्वस्योद्भूतत्वादित्याश-  
ङ्क्य तत्र समाधिमाहेत्यर्थः । तथाकृतवानिति । एतद्विष्णुण्यां बहुधा  
स्फुटिष्यति । तत्कार्यमिति । स्वरूपकार्यम् । ज्ञानप्राकट्येऽप्येवमेव  
ज्ञेयम् । आत्ममायापदे स्वस्य सर्वभवनसामर्थ्यं यदाचार्यैर्व्याख्यातं  
तत्तात्पर्यं टिप्पण्यां व्युत्पादयन्ति । अत्रात्मपदेनेत्यादि । यद्यात्मतु-  
ल्यातदास्थानमायात्वं कुत उक्तमित्यत आहुः । संसारेत्यादि । तथा-  
चैतत्कार्यं किञ्चित्तद्धर्मसाम्येन तथोक्तम् । कौण्डपायिनामयनेऽग्निहो-  
त्रशष्टादित्यर्थः । तर्ह्यात्मपदस्य किम्प्रयोजनमित्यतस्तदाहुः । वस्तुत  
इत्यादि । एतमर्थं न्यायेनोपाद्वलयन्ति । उतोत्यादि । एवं सतीत्या-  
दि । एवं तस्यां भगवत्तादात्म्यसाधनस्य प्रयोजनमाहुः तथाचेत्या-  
दि । अनुषज्यत इति । संयोगपृथक्केनानुषज्यते । तद्व्युत्पादयन्ति ।  
नन्वेतदित्यादि । सूचितमिति । रूपान्तरस्य सूचितम् । दर्शनेऽन्यप्र-  
कारतः सम्यक्तव्युत्पादयन्नव समर्थयन्ति । अतिशयेनेत्यादि । एते-

षां त्रयाणामपि सम्यक्तपक्षाणां समुच्चय एव ननु विकल्पः श्रुतार्था-  
पत्तिसिद्धत्वात् । व्याख्याने वा शब्दस्तु वाक्यालङ्कारे तेन सिद्ध-  
माहुः । एवमित्यारभ्य तथासोदि इत्यन्तम् । नन्वेवं सर्वेषु पदेष्वामी-  
दितिक्रियाया सम्बद्धेषु सत्सु बभूवेतिक्रियान्तरं व्यर्थमसङ्गतत्यादि-  
त्याकाङ्क्षायां तदवैयर्थ्यप्रकारकमाहुः । अपरोक्षेत्यादि । सौऽश इति ।  
अप्राकृतत्वांशः । तथाच प्राकृतो बभूवेति भिन्नं वाक्यमतो न वैय-  
र्थ्यादिदोष इत्यर्थः । यद्यप्यत्र पूर्वसमुच्चायकश्चकारोपेक्ष्यते तथापि  
परोक्षत्वायैव तदनुक्तिरित्यपि ज्ञेयम् । प्राकृतो बभूवेत्यस्य तद्दर्शन-  
प्रकारकथनत्वमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः । अरञ्जेत्यादि । तथाभूतैवे-  
ति । अप्राकृतैव । ननु तर्हि नालच्छेदादेः । कथमुत्पत्तिरित्यत आहुः  
तत्तच्चयोकेत्यादि । नन्वनुक्तमिदं कथमङ्गीकर्तुं शक्यमित्यत आहुः ।  
लीलाया इत्यादि । प्राकृतत्वप्रतीतेरौचित्ये युक्त्यन्तरमाहुः । अत-  
एवेत्यादि । ननु प्राकृतो बभूवेत्यस्य दर्शनप्रकारकथनत्वाङ्गीकारे  
भवनक्रियां प्रति प्राकृत इत्यस्य कर्तृत्वमसङ्गतं स्यादित्यतः पक्षा-  
न्तरमाहुः । अथवेत्यादि । मुक्तमेवेत्यन्तम् । अस्मिन् पक्षे कल्पना-  
क्लेशादरुच्या पक्षान्तरमाहुः । यद्वेत्यादि । अस्मिन् पक्षे यथाश्रुतमेव  
श्लोके वाक्यं ज्ञेयम् । शेषं विवृण्वन्ति । पित्रोरित्यादि । स्नेहाति-  
शयो ज्ञायत इतिस्नेहातिशयरूपं ज्ञायत इत्यर्थः । ममानुस्नेहातिश-  
यात् ज्ञायत इतिपञ्चमीघटितः । पाठः प्रतिभाति । स ज्ञाप्यत इति ।  
स्नेहातिशयो ज्ञाप्यते ॥ ४६ ॥

ततश्चेत्यत्र तस्यचेति वसुदेवस्य च । भगवत्प्रचोदित इत्यादे-  
स्तात्पर्यं तु टिप्पण्यामेव प्रकाशितमिति ततोऽवधेयम् । तर्ह्येवेत्यादि  
शब्दसूचितमर्थम् । सुबोधिनीयामाहुः । अनेनेत्यादि । यदा बहिर्ग-  
न्तुमीयेष सहाजापायोगमायाजनीत्यादिकथनेन भगवत्प्राकट्यामुह-  
र्त्तानन्तर्यं लभ्यते । नवम्यां योगनिद्राया जन्माष्टम्यां हरेरतः नव-  
मीसहितोपोष्पारोहिणी बुधसंयुतेति भविष्योत्तरवाक्यान्नवम्यां  
सा जातेति ज्ञायते । अथ सर्वगुणोपेत इत्यत्र यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षमिति  
निशीथारम्भे रोहिण्यारम्भकथनाद्रोहिणीतु भगवन्मायाजन्मनोस्तु-  
ल्याः । अतो निशीथे रोहिण्यारम्भकथनाद्रोहिण्याः कृत्तिकावेधो न  
दोषाय तेन रामानुजमतीयैर्यत्कृत्तिकाविद्धारोहिणी नाद्रियते तदस-  
ङ्गतमुक्तवाक्यविरुद्धत्वान् । सप्तमीवेधस्तु दोषायैवोक्तभविष्योत्तर

वाक्यविरुद्धत्वात् । सक्तश्चापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी अविद्धा-  
यां सक्तश्चायां जातो देवकीनन्दन इति ब्रह्मैवैवर्त्तवाक्यविरुद्धत्वाच्च ।  
अष्टमीसप्तमीविद्धा हन्तिपुण्यं पुराकृतं ब्रह्महत्याफलं दद्याद्धरिवैमु-  
ख्यकारणादिति गौतमीयतन्त्रवाक्ये दोषोक्तेश्च पुत्रोत्सवादिकञ्च  
शुद्धनवम्यामेव जातमिति शुद्धाष्टम्यभावे उत्सवाधिकरणकालत्व-  
मादाय स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वस्य कर्मण इति गौणकाल-  
त्वं चादाय नवम्युपोष्या नतु तादृशस्थले अर्द्धरात्रवेधादिकमादर-  
णीयमित्यर्थः । इदं यथातथा उत्सवनिर्णयान्तरगतजन्माष्टमीनिर्ण-  
यविवरणे सम्यग्प्रपञ्चितमिति ततोऽवधेयम् । ननु गृहाद्वहिर्गमनाव-  
सरे मायाजन्मकृत उक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः । अन्तरित्यादि । तत्र  
हेतुमाहुः । साहीत्यादि । कार्योपायार्थमिति कार्यसाधनार्थम् ॥४७॥४८॥

ववर्पेत्यस्याभाषे उभयोः सांमुख्येति मायाभगवतोसांमुख्ये ॥४९॥  
यमानुजेत्यत्र कालकृतदोषमध्ये गाभ्भार्य सात्त्विकं फेनादिरित्यादिप-  
देन उर्मय मकरादयो जीवाः ॥ स्वाभाविकदोषनिरूपणे समप्रवाहरा-  
हित्यं सात्त्विकम् । सात्त्विकस्य स्तम्भहेतुत्वात् ॥ ५०॥५१॥५२॥५३ ॥

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपी-  
ताम्बरविरचिते दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः  
प्रकाशे तृतीयाध्यायविवरणम् ।



### अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थाध्यायं विवरिष्वो जन्मप्रकरणार्थस्य हेतूद्यमस्वी-  
करणकापऽयाऽऽख्याऽर्थचतुष्टयघटितत्वात्तत्र स्वीकरणस्यैव मुख्य-  
त्वात्तत्पूर्वाङ्गयोर्हेतूद्यमयोः पूर्वाध्यायद्वय उक्तत्वात्स्वीकरणोत्तरमत्रो-  
त्तराङ्गभूतं कापस्थं वक्तव्यं तदत्रावसरसङ्गत्या निरूपयति । यद्वा का-  
पस्थं विना रूपान्तरस्वीकरणं न सम्भवतीति प्रकृतघटकोपोद्घात-  
सङ्गत्येदं निरूपयतीत्याशयेनाहुः । मायायाः कार्यमित्यादि । तच्च क-  
पाटावरणादिसर्वधर्मनाशान्तं ज्ञेयम् । नन्वेतन्निरूपणस्य किम्प्रयो-  
जनमित्यादि । यदि कापस्थरूपं मायाकार्यं न भवेत्तदा अनिमित्ततः  
भगवत्कार्यं न भवेत् । अनिमित्तत इत्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहुः । अ-  
निमित्तेत्यादि । तथाच मायाकार्याभावे भक्तदुःखाऽभावात्तत्सुख-  
दानरूपं भगवत्कार्यं न भवेत् अतस्तदर्थं तत्प्रयोजकं मायाकार्यम-  
त्रावश्यं निरूपणीयमिति प्रथमकारिकार्थः । यद्वा ननु मायाकार्यं पूर्वा-  
ध्याये निरूपितमित्यधुनेति कथनं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह । चतुर्थे-  
ति यद्यपि पूर्वाध्याये निरूपितं तथापि तन्न भगवत्प्राकट्यकार्योप-  
योगि किन्तु नाद्योपयोगि अधुना तु चतुर्थे चतुर्थस्यानिरुद्धस्य  
प्राकट्यं निरूप्य तन्निमित्तं निरूप्यत इति न दोषः । तद्विशदयन्ति ।  
अन्यथेति । मायाकार्याभावे अनिरुद्धप्राकट्याभावेन भगवत्कार्यं स-  
र्वधर्मरक्षा देवक्यादिवन्धननिवृत्तिश्च न स्यादित्यर्थः । यद्वा पूर्व-  
निरूपितमपि मायाकार्यं निरूप्यते । तदनिरूपणे संवादाद्यभावे कं-  
सेनापराधाद्यकरणे भक्तदुःखाभावात् पूर्वोक्तं भगवत्कार्यं नाद्यं दे-  
वक्यादिवन्धननिवृत्तिर्गोकुलीयलीलात्ततथेत्यर्थः । एवं संक्षेपेणा-  
ध्यायार्थं तत्प्रयोजनं चोक्त्वा तदवान्तरार्थानग्रे कारिकात्रयेणाहुः ।  
ज्ञापने इत्यादि । तदेतद्विप्पण्यां विवृण्वन्ति ज्ञापने इत्यादि । ज्ञापने  
इति पदं प्रथमाद्विचनातं ज्ञेयम् । मायामोहं विना नेति इदं इति  
प्रभाष्येत्यस्य सुबोधिण्यां स्फुटिष्यन्ति ॥ १ ॥

ते तु तूर्णमित्यत्र निलायनादिकमिति । बालकस्य निलायनम् ।  
आदिपदेन शब्दान्तरेण प्रतिबन्धश्च ॥ २ ॥ ३ ॥

तमाहेत्यत्र ॥ सात्त्विक्यपि स्त्री इति । यद्यापि ज्ञानयुक्ता तथापि  
स्त्रीस्वाभाव्यादाहेत्यर्थः अनालोचितया चिकेति । न विचारितं  
कन्या या च कस्य कंसस्य स्वरूपं यया तादृशीत्यर्थः । कृपणशब्द-

स्य तादृशीयवाचकत्वे प्रमाणमाहुः । कृपण इत्यादि । कालज्ञानादि-  
त्यादि । अयं याचनस्य काल इति ज्ञानाद्याचनं कृतवती । तथाच  
याचनया कन्यादाने भगवान् सर्वात्मक इति भगवतस्तथात्वात् तं  
दातुं प्रेरयिष्यति तदा तदपराधक्षमामपि करिष्यति तदा कदाप्य-  
निष्टं न भविष्यतीति ज्ञापनाय सतीपदमित्यर्थः । प्रयोजनान्तर-  
माहुः । भर्तुरित्यादि । अन्यथेति । अयाचने सति कन्यामारणे ॥४॥५॥

नन्वहमित्यत्र फलमिति । याचनफलम् ॥ ६ ॥

उपगूह्येत्यत्र कृष्णोपनिषदि देवकी ब्रह्मविद्या सा या वेदैरूप-  
गीयते । निगमो वसुदेवोयमिति च श्रावितम् । तत्र ज्ञेयस्य ज्ञान-  
रूपलाभहेतुत्वमर्थस्य च प्रयोगे हेतुत्वं लोकेऽपि स्पष्टम् । एवं सति  
श्रीयशोदाया मुक्तिरूपत्वेन श्रीदेवकीरूपब्रह्मविद्याविषयतया आधि-  
दैविकत्वमिति सेयंचपरस्परविचारेणैकैव आधिदैविकाध्यात्मिक-  
योस्तथात्वात् भगवदनुजेनंतिवदत्र शुकैरात्मजाशब्दउक्तइत्यर्थः ।  
शुकस्यैवं कथने प्रयोजनाभाव इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । देहे-  
त्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥

सातद्धस्तादित्यत्र । अनुजा त्वं हि न भगवज्जन्मोत्तरकालिकज-  
न्मता प्रयुक्तं अतिप्रसङ्गात् प्रकृते च स मातृकत्वयोरभावाच्छ्रुकेन  
कथमस्यामनुजात्वमुक्तमित्यत आहुः । यशोदेत्यादि । कृष्णोपनि-  
षदि यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुक्तिगेहिनीति निश्चावितम् ।  
तथा देवकी ब्रह्मविद्या सा या वेदैरूपगीयते निगमो वसुदेवोयमिति  
च श्रावितम् । तत्र ज्ञेयस्य ज्ञानरूपलाभहेतुत्वमर्थस्य च प्रयोगहे-  
तुत्वं लोकेऽपि स्पष्टम् । एवं सति श्रीयशोदाया मुक्तिरूपत्वेन  
श्रीदेवकीरूपब्रह्मविद्याविषयतया आधिदैविकत्वमितिसेयं च पर-  
स्परविचारेणैकैव आधिदैविकाध्यात्मिकयोस्तथात्वात् भगवज्ज-  
न्मनः पश्चान्मायाजाता । एवं तयोरैक्यत्वापश्चाज्जातत्वे सिद्धे यदि  
भगवानाधिदैविक्याः सुतो यदि वाऽध्यात्मिक्या उभयथापि सा  
अनुजाता तत्र हेतुः लोकसिद्धेरिति । लोकप्रसिद्धिरैतिह्यं तस्मात्  
श्रुतिप्रत्यक्षमैतिह्यमिति श्रुतौ भगवद्वाक्येचतस्यप्रमाणत्वेनाङ्गीका-  
रादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

माशोचतमित्यत्र । मत्कृपयेतिमयि कृपां कृत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

भुविभौमानीत्यत्र एतच्छ्लोकं व्याख्याय प्रकारान्तरेण व्याकु-



वर्धन्ति भुवि भौमानीति । अस्मिन्पक्षे पूर्वाद्धे दार्ष्टान्तिकवाक्यं भिन्नं कथनीयम् । तथाच यथा भौमानीति पदं भुवित्यनेन सम्बध्यते तथाभूतानीतिपदमध्याहते आत्मनीति पदेन सम्बध्यते । शेषानि पदान्यावर्तन्ते । अस्मिन् पक्षे आत्मपदाध्याहारदोषात् पक्षान्तरमाहुः । भूतानि जातानि वेति यथा भुविभौमानि यथा भव्येवभूतानि अवादीनीत्यर्थः । भूस्त्वधिकरणत्वेनैव वर्तत इति तत्र विद्यमानभूतानि आकाशातिरिक्तान्यवादीन्येवेति तान्येवेति जातपदेनोक्तानीतिज्ञातव्यम् । अस्मिन्पक्षे चकारेण दृष्टान्तान्तरस्य समुच्चयान्नपदावृत्तिदोषः । ननु भौमानिमित्यादीनीति यत् द्वितीयं व्याख्यानं तस्य किम्प्रयोजनमित्याकांक्षायां टिप्पण्यां तदुक्त्वा व्याकुर्वन्ति । ननु भुवीत्यादि । जातामित्यस्यार्थअवादीनीत्यादि । अस्मिन् पक्षे दार्ष्टान्तिकाकांक्षा भवति तां व्याख्यानेन पूरयन्ति । आत्मेत्यादि । एतेनेति । दार्ष्टान्तिकं व्याख्यामेन प्रकार इति । वैपरीत्यरूपः । एवमपीति । उक्तयोजनायामपि न सार्थकानि भवन्तीति । नायमात्मातथेत्येतावतैव चारितार्थ्यात्तथा । तथात्वमिति । सार्थकत्वं । मूले एवमेवपदसार्थकत्वं विवक्षितमित्यन्नगमकं सुबोधिण्यामाहुः । तेष्वित्यादि । तदेतद्विप्पण्यां व्याकुर्वन्ति । दृष्टान्ते एवेत्यादि । एवं सतीति । न तथैतेष्विति पदानां पूर्वाद्धेऽन्वये सति । विपक्ष इति । आत्मनोप्युत्पत्त्यादिविकाराङ्गीकारे ॥ १९ ॥

यथा नैवं विद इत्यत्र । एकपदमिति । वेदनं वित् । भाव किप् । तत एवमित्यनेन केवलसमासस्ततो न एवं विदन्वेवं विदितितत्पुरुषः । ततो यथा वदने वम्बित् यस्येति बहुव्रीहि । तत्र शेषाद्विभाषेति कप्रत्ययप्राप्तः सत्वनित्योवैकलिपक इत्यर्थ इति श्रीवल्लभः । तन्ममापि सम्मतमिति दिक् ननु भेदस्यानेवं विद्विषयत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां तस्य तथात्वमुपपादयन्ति भेदस्त्वित्यादि । ननु द्वित्वमेव भेदसाध्यं कुतो न भवतीत्यत आहुः । नहीत्यादि तथाच एकस्मिन् दृष्टे एकएवेति बुद्धिर्भवति न त्वभिन्न इत्यतो द्वित्वसाध्यमेव भेदो न तु भेदसाध्यं द्वित्वमित्यर्थः । नन्वपेक्षाबुद्धेर्भ्रान्तत्वे भेदस्याज्ञानकृतत्वं स्यात्तस्यस्तथात्वमेव कथमित्याकाङ्क्षायामपेक्षाबुद्धेरज्ञानकृतत्वे हेतुमाहुः । अपेक्षाविषयाणामभावादिविषयाणामिति भावप्रधाने निर्देशः । अपेक्षाविषयाह्यात्मानो वाच्यास्ते

च स्वाहं वित्तिवेद्या एव न परस्य विषयाः । अतस्तेषां तथात्वा-  
भावात्तथैवेत्यर्थः । भेदस्य पारमार्थिकत्वमनुमानेनाशङ्कते । ननु भेद-  
इत्यादि । भेदइति । आत्मनां परस्परं भेदः । एवमनुमानं बाधकत-  
र्केण दूषयन्ति । आत्मविपर्ययो न स्यादिति । बाधकतर्कप्रयत्नम् ।  
तच्च आत्मा नाशोत्पत्तिशाली प्रतिशरीरं भिन्न इत्याकारकमन्यथा-  
ज्ञानं तादृशविपर्ययस्त्वात्मनः स्तनपानादिक्रियाजनकसंस्कारशा-  
लितया नित्यत्वे सर्वशरीरधृतचैतन्योपलम्भेन व्यापकत्वे चानु-  
मितेऽपि भेदकृतव्यवहारेण जायते अन्यथा तदुत्पत्तिनाशाभ्यां  
स्वस्यान्यस्य च हर्षशोकादिकं न स्यात् तथाच भेदो न पारमा-  
र्थिकः संसारहेतुत्वात् । यद्यत्संसारहेतुस्तन्न पारमार्थिकं अन्य-  
था बुद्धिवदिति च । प्रतिपक्षसद्भावात् पूर्वोक्तानुमानेनात्मभेदसि-  
द्धिर्नचात्मन उत्पादविनाशशालित्वसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मविपर्य-  
योऽज्ञानेन न तु भेदेनेत्यत आहुः । अन्यथेति । तथाचैवमङ्गीकारे-  
प्यज्ञाननस्य नाज्ञानत्वेनात्मविपर्ययकान्यथाबुद्धिजनकत्वं, किन्तु  
भेदजनकत्वेनेति भेदादेवात्मविपर्यय इत्यर्थः । भेदस्यैव कार्यान्तर-  
माहुः । किञ्चेत्यादि । एकत्वे ज्ञात इति । नित्यत्वेन पूर्वापरदेहयोरे-  
कत्वे ज्ञाते । सर्वव्यवहारेति । श्यामोऽहं गौरोहमित्यादिव्यवहारेत्य-  
र्थः । भेदस्यैव पुनः कार्यान्तरमाहु किञ्चेत्यादि ॥ २० ॥

तस्मादित्यत्र अस्य मत इत्यादि । दैत्यमते सृष्टेः पुष्टिप्रवाहमा-  
र्यादाचपंणीभेदेन चानुर्विध्यं न ॥ २१ ॥

यावदित्यत्र अक्रिय इति कर्मत्वपक्षे क्रियाजन्यफलशालिनी-  
त्यर्थः । कर्तृत्वपक्षे क्रियानुकूलकृत्य नाश्रये इत्यर्थो बोध्यः ॥ २१ ॥

क्षमध्वमित्यत्र स्वस्रोऽरितिद्विवचनं साधयितुं श्रीधरमतं दूषय-  
ति । स्वसृशब्देनेत्यत्र न तृतीया, किन्तु नेति भिन्नं पदं श्रीधरीये ।  
श्यालः कंसः स्वस्रोऽरिति स्वसृशब्देन द्विवचनानुपपत्त्या मिथुनगुण-  
द्वारामिश्रितलक्षणया स्वसृतत्पत्योरभिधानं लिङ्गसमवायेन प्राण-  
भृत उपदधातीतिवदित्युक्तम् । तदुक्तम् । स्वसृशब्दस्य तत्पत्ताव-  
भिधायिका अभावात् । तदभावे चाभिधानमिति प्रयोगस्य च वक्तुम-  
शक्यत्वात् नच स्वस्रोऽरिति प्रयोगान्यथानुपपत्त्या लक्षकस्याप्य-  
भिधायकत्वमङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । तथासति लक्षणोच्छेदापत्तेः ।  
नच मास्त्वभिधायकत्वं तथापि प्रयोगसिद्ध्यर्थं वाचकलक्षकयोऽपि



शब्दसारूप्यमङ्गीकृत्य कथं चिदेकशेषः समर्थ्यत इति वाच्यं वा-  
चकलक्षकयोरेकशेषस्य काप्यदर्शनात् । नच प्राणभृत उपदधातो-  
त्यत्र दृश्यतेति वाच्यं तत्र लैङ्गिकसादृश्यस्य सूत्रकाराभिमतत्वात् ।  
अन्यथा तद्वानासामुपधानो मन्त्र इति सूत्रे आसामिति पदं न वदेत् ।  
नचायं न्यायोऽत्र वक्तुं शक्यः । तादृशस्यात्र प्रमाणभावेनाङ्गीकर्तु-  
मशक्यत्वात् । तदेतत्सर्वमभिसन्धाय स्वसृशब्देनैवाभिधीयतेत्या-  
चार्यैरुक्तम् ननु भामस्वस्रोऽरित्येवमुक्तेऽपि भामशब्दमहिम्नैवार्था-  
त्कंसस्य श्यालकत्वप्राप्तावपि यत्स्वस्रोऽरिति प्रययुक्तं तेन पूर्वोक्तं  
एव व्यासाशय इत्याशङ्कयामाहुः । तत्सम्बन्धादित्यादि । तथाचैतत्  
ज्ञापयितुमेवं प्रयोग इत्यर्थः । ननु भवत्येवं तथापि सरूपैकशेषस्य  
वक्तुमशक्यत्वात्स्वसृतत्पत्योर्विरूपैकशेषस्य च पाणिनीयाना-  
मननुशिष्टत्वात्कथं प्रयोगासिद्धिरित्यत आहुः । एकशेषेत्यादि ।  
तथा सति स्वसाच तत्पतिश्च स्वसारो तत्र यद्यपि  
साक्षात्पाणिनीयमेकशेषानुशासनं नास्ति तथापि सूत्रचतुष्टयो-  
क्त्या तृतीयया अप्रधानं न शिष्यत । इत्येवं ज्ञाप्यत  
इति ज्ञापकसिद्धोऽत्र विरूपैकशेष इति सुखेन प्रयोगसिद्धिरि-  
त्यर्थः । ननु तृतीयया इदमेव ज्ञाप्यत इत्यत्र किम्मानमत आहुः । अ-  
न्यथेत्यादि । यदि हि स्त्रिया सहोक्तौ पुमानेवावशिष्यत इतिविरूपै-  
कशेष नियमः स्यात् तदा द्वन्द्वघटिते स्त्रीपुरुषशब्देऽपि द्वित्वविव-  
क्षायामकशेषे प्राप्ते तत्र सरूपस्य स्त्रीपुरुषशब्दान्तरस्याविवक्षित-  
तत्वात्स्वरूपसूत्राप्राप्तौ पुमान् स्त्रियेति सूत्रेण विरूपैकशेषे पुरुषयोः  
पुमांसावित्येव प्रयोगः स्यात् स तु न दृश्यते अतस्तत्र तृतीया अ-  
प्रधानं न विष्यत इत्येवं ज्ञापयतीति मन्तव्यम् । एवं स्त्रीपुंसौ मा-  
तापितरावित्यादिप्रयोगान्यथानुपपातिबलाद्यत्रोभयप्रधान्यं विवक्षितं  
तत्र न विरूपैकशेषः यत्रत्वप्रधान्यं विवक्षितं तत्रैव स इति प्राप्या  
प्रकृते भर्तुरप्राधान्यस्य विवक्षितत्वादत्रापि तद्भर्ता सहिता स्व-  
सैवावशिष्यत इति न पाणिनीयविरोधः लक्ष्यैकचक्षुष्कतापक्ष-  
स्यैव महाभाष्यकृताङ्गीकारेण वैयाकरणानां प्रयोगशरणत्वात् इति  
दिक् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

एवमेतदित्यत्र अन्यथेति एतस्यैव व्याख्यानं स्वरूप इत्यादि ॥२६॥

शोकर्षेत्यत्र तस्य ज्ञान इति सिद्धान्तशास्त्रस्य ज्ञाने शोकस्यै-

श्वर्यप्रतिपक्षत्वं व्युत्पादयन्ति । सहीत्वादि तथाच स हि ज्ञात्वैव करो-  
तीति तदज्ञानादेव शोकः भगवद्विचारात्प्रकारान्तरेण यदपेक्षितं  
स्वांशानां जीवानां तदन्योऽन्यं नाशयेत् । सामर्थ्याभावात् दण्डप्रा-  
प्तेश्च किन्तु भगवानेव नाशयतीति ज्ञानाजननादैश्वर्यविरुद्धः शोक  
इत्यर्थः । हर्षभययोर्वीर्यप्रतिपक्षत्वं व्युत्पादयन्ति । हर्षश्चेत्यादि तथाच  
हर्षभये वीर्यविरुद्धे । द्वेषस्य यशो विरुद्धत्वं व्युत्पादयन्ति । यदी-  
त्यादि । यशसः ज्ञाने लोभस्य श्रियः प्रतिपक्षत्वमाहुः लोभश्चेत्या-  
दि । न भवेदिति शेषः । तत्र हेतुमाहुः । द्वेषश्चेत्यादि तथेति लोभ-  
द्वेषादिकं मोहस्य ज्ञानप्रतिपक्षत्वमाहुः । ज्ञाने इत्यादि । तथाच वध्य-  
श्लोकेत्वात्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । श्रुत इति । शोकाद्युत्पत्तिसङ्गावात् ।  
अन्यथेति । यदि पश्येयुः । एवञ्च नोपलभ्यते अतो जना न पश्यन्ती-  
त्यर्थः । अग्रिमेनिरूपिताविति प्रसङ्गाविति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

तस्यामित्यत्र तस्याः स्वतन्त्रतया कार्यकरणस्य किं प्रयो-  
जनमित्याकाङ्क्षायामाहुः यदीत्यादि ज्ञानस्येति । स्वशब्दोत्पत्ति-  
ज्ञानस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥

एवं चेदित्यत्र अन्यैरपीति । त्वदीयैरिति शेषः । अन्यथेत्यादि  
मगिन्यत्रमारणाभावे प्रभुराजा न वदेदाज्ञामिति शेषः अयमर्थः  
स्वयं चेद्भगिनीपुत्रमारणेन कृतं स्यात्तदा स्वकीया अशेषं मदुक्तिं  
न मंस्यत इति प्रभुरपि न वदेत् । अधर्मरूपत्वादेव मायायाः स्वयं  
तथाकरणे तु यथा राजा तथा प्रजेतिन्यायादाज्ञादाने निःशङ्कता-  
स्यादिति तथा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तस्य चेत्यत्र अनेनेति दक्षिणायाः भार्यात्वनिरूपणेन तस्येति ।  
यज्ञस्य तथा च विष्णुदेवयो मूलं द्विविधेर्य इति भावः पक्षान्तर-  
माहुः । पञ्चात्मकोवेति वेदात्मको यज्ञात्मको गवात्मको विप्रात्मक-  
स्तपात्मको विष्णुरेव वा देवानां मूलमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण द्व-  
यमेवमूलमित्याहुः अनेनेति मूलनिरूपवाक्येनेत्यर्थः तत्किमत्राहुः ।  
ब्राह्मणाश्चेति इयं व्याख्या अग्रिमश्लोकस्वरससिद्धेति बोध्यम् ।  
तस्मात्सर्वात्मनेत्यत्र उभयविधमिति कर्मज्ञानात्मकं वेदार्थं हनधा-  
तोरित्यादि तथाच वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेत्यनुशासनान्म-  
न्त्रकरणसमय एव तत्करणज्ञापनार्थो हन्म इतिप्रयोग इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

विप्रा इत्यत्र अन्यान्यप्यज्ञानीति हविः साधनानि व्रीहि यवा-



दीनि अन्नपदमुपलक्षकं तथाच यावन्ति हविः साधनानि तावन्ति ज्ञातव्यानि ॥ ४२ ॥

सहीत्यत्र गुहापदार्थमाहुः गुप्त इत्यादि । गुप्ते रक्षिते अलक्ष्ये वा स्थाने गुहां प्रविष्टा इति श्रुत्वा अन्तःकरणे वा । तथाचान्तःकरण-पक्षे यद्यपि समीपे वर्तते तथाप्यन्तःकरणस्याणुत्वेन नित्यत्वात्त-न्मध्यवर्तीपरमसूक्ष्मोऽदृश्यतरोनित्यतरश्च कथं प्रतीकार्यः यद्वा-कारणार्थं विचारे क्रियमाणेऽन्तःकरणवृत्तित्वाद्विचारश्चस्तिरोहि-तः स्यात् यद्वा स्वदेहमारणं विना स्वान्तःकरणवार्त्तिं मारणं न भवतीति यदा तं तथाकर्तुमुद्यतः स्यात् तदा पूर्वं स्वयं मृतः पश्चात्कं मारयेदिति सोऽप्रतीकार्य इत्यर्थः प्रतीकार इति इतोऽन्यः प्रतीकारः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

एवमित्यत्र मन्त्रित्वेन गृहीत इति दुष्टो यदि दुष्टत्वेन गृहीत-स्तदातत्सङ्गस्तथा न बाधकः मन्त्रित्वेन गृहीतस्य तु सर्वथाबाधक इत्यर्थः । तत्रित्वेनेति पाठेऽपि तथैवार्थः एकस्येवं व्यवस्था बहुनां तथात्वे तु किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ४५ ॥

सन्दिश्येत्यत्र । स्वविषय इति विधयेदेशेतेवैरज इत्यत्र अनेने-त्यादि । अनेन श्लोकेन तेषां दुर्मन्त्रिणां स्वरूपतोऽन्तःकरणनाशा-त् । अन्तःकरण हि वैकारिककार्यत्वाज्ञानजनकत्वाच्च स्वरूपः सात्त्विकं तत्स्वरूपनाशश्च रजोरूपत्वे सत्वरूपस्य तस्य धर्मोऽज्ञानं तमसा ज्ञानमात्रनाशाद्धर्मतश्च नाश इति तथेति भावः ॥ ४७ ॥

आयुश्चियमित्यस्याभासे । सर्वनाशार्थमिति । सर्वदैत्यनाशार्थं समाप्त एवमित्यादि एवं प्रकारेण यन्मायाकार्यं सर्वदुःखात्मकं निरूपितं तद्गगवतोऽनिरुद्धस्य यच्चरित्रं सर्वधर्मरक्षारूपं तत्सिद्ध्यर्थं हेतुत्वेन निरूपितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्बुधभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपी-  
ताम्बरविरचिते दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः  
प्रकाशे चतुर्थाध्यायविवरणम् ।